

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΕΠΟΧΕΣ

ΣΤΑΥΡΟΥ Ι. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

**Γύρω από την
Εύρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα**

Ε. ΚΡΙΑΡΑ

**Ίταλικές επιδράσεις
σε παλιότερα έλληνικά κείμενα**

PATRICIA BLAKE

Οι νέοι συγγραφείς τής Ρωσίας

ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΛΑΚΗ

Τά νεανικά του Θεοτοκόπουλου

HEINRICH BÖLL

Κάτι δά γίνει

ΓΙΩΡΓΟΥ ΜΟΥΡΕΛΟΥ

Ώφιέρωμα σ' έναν Γάλλο φιλόσοφο

FRANZ KAFKA

Γράμμα στον πατέρα - Β'

Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΚΕΨΗ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

Χρονικά

ΣΧΟΛΙΑ

ΓΡΑΜΜΑ

ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟ

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Η ΜΟΥΣΙΚΗ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

για όλη την οικογένεια...

έλατε στο «'Ατενέ»!

ό,τι ζητήσετε
θα το βρήτε
και ό,τι αγοράσετε
θα το χαρήτε

Athénée

Μ Ε Γ Α Λ Α Κ Α Τ Α Σ Τ Η Μ Α Τ Α

Athénée

ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 33-35 — ΕΝΑΝΤΙ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ «ΟΡΦΕΥΣ»

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ: Ν. & Α. ΤΣΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΟΧΕΣ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1963, 4

Διευθυντής: ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Σύμβουλοι : ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ
Κ. ΣΚΑΛΙΟΡΑΣ
Λ. Β. ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
Χ. Δ. ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΣΤΑΥΡΟΥ Ι. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ:	ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	3
Ε. ΚΡΙΑΡΑ	: ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΕ ΠΑΛΙΟΤΕΡΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	9
PATRICIA BLAKE	: ΟΙ ΝΕΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ	23
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ	: ΤΑ ΝΕΑΝΙΚΑ ΤΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ	32
HEINRICH BÖLL	: ΚΑΤΙ ΘΑ ΓΙΝΕΙ (Διήγημα)	38
ΓΙΩΡΓΟΥ ΜΟΥΡΕΛΟΥ	: ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ GASTON BACHELARD	41
FRANZ KAFKA	: ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ - Β'	47

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΣΧΟΛΙΑ	58
ΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ - ΤΑ ΑΝΤΙΛΕΓΟΜΕΝΑ - ΑΓΟΡΕΣ ΒΙΒΛΙΩΝ - ΤΟ ΔΡΑΜΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΘΕΑΤΡΟΥ - ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΕΥΘΥΝΟΙ	
ΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟ	59
ΙΑΝ - SCOTT KILVERT : ΕΝΑΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ «ΒΑΣΙΛΗΑΣ ΔΗΡ»	
ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ	60
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ: ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ	
Η ΜΟΥΣΙΚΗ	62
ΓΡΗΓΟΡΗ Δ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ: ΤΟ ΤΥΧΑΙΟ ΣΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ	
Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ	66
Ε. ΚΑΤΣΑΡΟΥ : ΜΑΡΓΑΡΙΤΙ : ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Όλγας Βότση: ΠΡΩΤΗ ΡΙΖΑ, Λεωνίδα Ζενάκου: ΠΗΓΕΣ, Γιάννη Σφακιανάκη: ΣΤΗΝ ΑΣΠΡΟΘΑΛΑΣΣΑ, Στρατή Τσίρκα: ΑΡΙΑΓΝΗ, Γενική Έπιθεώρησης Ξένων Σχολείων: ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β΄. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ – ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΝΑΚΥΠΤΟΝΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ

Κριτικές

Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Σ. ΠΛΑΣΚΟΒΙΤΗ, ΜΑΝΟΛΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, ΑΛΕΞΗ ΔΗΜΑΡΑ 67

ΤΟ ΣΧΟΛΙΟ ΤΟΥ Κ. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ 77

ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ 78

Α. Β. ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΗ : ΜΟΣΧΑ ΚΑΙ ΠΕΚΙΝΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 79

ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ 80

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ 80

Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΚΕΨΗ : ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ 87

Εισήγηση, έκλογή κειμένων και μετάφραση ΕΛΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

Διεύθυνση : Χρήστου Λαδά 3

Τηλέφωνα : 237.283 — 230.221

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έσωτερικού : Έτήσια δρχ. 200, εξαμηνιαία δρχ. 100

Έξωτερικού : Έτήσια δρχ. 320, εξαμηνιαία δρχ. 160

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ
ΔΡΧ. 20

Έκπαιδευτικοί
Σπουδαστές
Μαθητές

Έτήσια δρχ. 150 (καταβλητέα σέ τρεις δόσεις)
Έξαμηνιαία δρχ. 75

Η ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ, ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΞΕΝΩΝ, ΔΕΝ ΕΠΙΤΡΕΠΕΤΑΙ

Υπεύθυνοι : Διευθυντής: ΑΓΓ. ΤΕΡΖΑΚΗΣ, Πατησίων 149
συμφώνως τῷ Νόμῳ : Τυπογραφείου: Χ. ΤΣΑΡΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Βασ. Παύλου 106

Έκδότης : Χ. Δ. ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Η ΚΟΙΝΗ ΓΝΩΜΗ αντιμετώπιζει την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα σαν μία προσπάθεια που αποβλέπει κατά κύριο λόγο, αν όχι αποκλειστικά, σε οικονομικούς σκοπούς. Οι σχετικές μάλιστα συζητήσεις καταλήγουν τις περισσότερες φορές σε ατέλειωτες δασμολογικές παρατηρήσεις και άμφισβητήσεις σαν να έπρόκειτο για μία απλή τελωνειακή ένωση.

Είναι φανερό πως μία τόσο μονόπλευρη θεώρηση ενός εϋρύτατου και αληθινά πρωτότυπου θεσμού όπως η Ε.Ο.Κ. δέν είναι ή σωστή. Γιατί στην πραγματικότητα ή Ε.Ο.Κ. αποτελεί ένα έγχειρημα που φιλοδοξεί ν' αντιμετώπισει παράλληλα τό οικονομικό αλλά και τό πολιτικό πρόβλημα της σύγχρονης Ευρώπης. Θά μπορούσε μάλιστα νά υποστηρίξει κανείς ότι ουσιαστικά δέν είναι τίποτα άλλο, παρά μία προσπάθεια νά θεραπευθοϋν οι ατέλειες και καθυστερήσεις που παρουσιάζει ή σημερινή πολιτική διάρθρωση της Ευρώπης σε σύγκριση μέ τις σύγχρονες οικονομικές και τεχνικές εξελίξεις.

Μία τέτοια διάσταση μεταξύ πολιτικής και οικονομικής δέν παρουσιάζεται για πρώτη φορά στην ιστορία. Αποφεύγοντας τις πιό παληές αναδρομές θά περιορισθοϋμε νά υπενθυμίσουμε την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στην Ευρώπη μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Είναι γνωστό τό περίφημο και αληθινά προφητικό βιβλίο του Λόρδου Κέϋνς για τις οικονομικές συνέπειες της Συνθήκης των Βερσαλλιών, όπου επικρίθηκαν δριμύτατα ώρισμένες από τις οικονομικές διατάξεις της συνθήκης σαν ανεφάρμοστες πρακτικά και παράλληλα σαν αντίθετες προς τις πολιτικές επιδιώξεις των κρατών που είχαν ζητήσει την έπιβολή τους. Και πραγματικά, οι περίφημες έπανορθώσεις τελικά όχι μόνον δέν πληρώθηκαν αλλά και στάθηκαν άφορμή των πιό επικίνδυνων πολιτικών κρίσεων στό διάστημα του μεσοπόλεμου. "Ένα άλλο βιβλίο της ίδιας έποχής, λιγώτερο γνωστό άλλ' όχι και λιγώτερο προφητικό και που μάλιστα έχει περισσότερη σχέση μέ τό θέμα μας, είναι

τό βιβλίο του Γάλλου πολιτικού και οικονομολόγου Ίωσήφ Καγιώ, που είχε τόν τίτλο: «Πού θαδίζει ή Ευρώπη; Πού θαδίζει ό κόσμος;». Στο βιβλίο αυτό επικρίνεται ό διαμελισμός της παλαιάς Αύστο - Ούγγρικής Αυτοκρατορίας σαν μία ύπνόμευση της οικονομικής ένότητας της Ευρώπης κι έπισημαίνεται ό κίνδυνος μιας αντίστοιχης οικονομικής αλλά και πολιτικής έξασθενήσεως της. Και πραγματικά ή δημιουργία τόσων νέων οικονομικών συνόρων ήταν ουσιαστικά ό πρόδρομος μιας γενικώτερης πολιτικής οικονομικής αϋτάρκειας και δασμολογικού προστατευτισμού, που είχε σαν αποτέλεσμα τή διαίρεση της ευρωπαϊκής αγοράς σ' ένα πλήθος άντιοικονομικές και άλληλοσυναγωνιζόμενες μονάδες.

ΤΟ ΚΑΚΟ ΕΙΝΑΙ ότι ή πολιτική αϋτή δέν περιωρίστηκε μόνο στην Ευρώπη. Ή δημιουργία νέων βιομηχανικών δυνάμεων όπως ή Ίαπωνία και μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ή πολιτική χειραφέτηση των Ίνδιων καθώς και των μέχρι τότε άποικιών της Ευρώπης στην Άσία και Άφρική περιώρισαν άκόμη περισσότερο τις αγορές καταναλώσεως της ευρωπαϊκής παραγωγής. Γιατί σε όλες αϋτές τις περιπτώσεις ή οικονομική αϋτάρκεια και ή δασμολογική προστασία θεωρήθηκαν πάντα σαν άπαραίτητο συμπλήρωμα της πολιτικής άνεξαρτησίας. Τέλος και σαν νά μήν άρκοϋσαν όλες αϋτές οι αίτιες οικονομικής και πολιτικής έξασθενήσεως ή δημιουργία μικρών μονάδων παραγωγής και καταναλώσεως συνέπεσε χρονικά μέ μία έποχή, που οι τεχνικές και οικονομικές εξελίξεις έπέβαλαν άκριβώς τό αντίθετο. Γιατί τό μεγάλο πρόβλημα ή καλύτερα τό κρίσιμο σημείο της οικονομικής προόδου σήμερα είναι τό εϋθηνό κόστος παραγωγής. Μόνο μέ αϋτό έξασφαλίζονται οι συναγωνιστικές Ικανότητες μιας οικονομίας στις διεθνείς αγορές. Και μόνο μέ τό εϋθηνό κόστος έπιτυγχάνεται ή εϋρύτερη και συμφε-

ρώτερη συμμετοχή της έσωτερικής αγοράς στην κατανάλωση της εθνικής παραγωγής με παράλληλο αποτέλεσμα την αντίστοιχη τόνωση της παραγωγής αυτής. Όλα όμως αυτά είναι αδύνατο να επιτευχθούν σέ μικρές οικονομικές μονάδες. Χρειάζονται αντίθετα μεγάλες μονάδες παραγωγής και αντίστοιχες αγορές καταναλώσεως. Η ευρωπαϊκή, λοιπόν, παραγωγή χωρισμένη από τὰ δασμολογικά τείχη κι έχοντας πιά χάσει τις υπερπόντιες αγορές καταναλώσεως βρισκόταν καταδικασμένη σ' ένα μόνιμο μαρασμό με αναπόφευκτη συνέπεια τήν αντίστοιχη πολιτική κι έκπολιτιστική εξασθένηση όλης τής Εύρώπης. Για τήν αντιμετώπιση όλων αυτών των κινδύνων δέν απόμεινε άλλος τρόπος από μιά ριζική αναδιάρθρωση και αναπροσαρμογή των πολιτικοοικονομικών συνθηκών τής Εύρώπης. Και τήν επίτευξη άκριβώς του σκοπού αυτού επιδιώκει ή Ε.Ο.Κ.

Η ΑΝΑΓΚΗ δημιουργίας μιās ένωμένης Εύρώπης έγινε πιό έντονη από τό παράδειγμα δύο χωρών, πού παρ' όλες τις βασικές μεταξύ τους διαφορές στόν πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα, σημείωσαν μιά παράλληλη οικονομική και κατά κύριο λόγο βιομηχανική ανάπτυξη τὰ τελευταία χρόνια. Πρόκειται για τίς "Ηνωμένες Πολιτείες τής Άμερικής και τήν "Ενωση Σοσιαλιστικών Σοβιετικών Δημοκρατιών τής Ρωσίας. Στις δύο αυτές περιπτώσεις παρ' όλη τήν έντονη διαφορά των μεθόδων ύπάρχει ένα κοινό χαρακτηριστικό άξιο κάθε προσοχής. Και τό σημείο αυτό είναι ή ύπαρξη δύο μεγάλων έσωτερικών αγορών καταναλώσεως, πράγμα πού έκανε δυνατή τήν όργάνωση και λειτουργία μεγάλων οικονομικών μονάδων παραγωγής. Τό καθαρά τεχνικό αυτό πλεονέκτημα σέ τελική άνάλυση μπορεί νά έξηγήσει πολλές από τις επιτυχίες του καπιταλισμού στην Άμερική, καθώς και του σοσιαλισμού στή Ρωσία, πού γι' αυτές είναι τόσο υπερήφανα τ' αντίστοιχα δύο συστήματα. Κι αυτός είναι ό λόγος πού τό παράδειγμα των δύο αντίπαλων δυνάμεων τελικά υιοθετήθηκε από τήν διαιρεμένη Εύρώπη. Η πολιτική και οικονομική πίεση των δύο αυτών όγκων επέβραλε τήν δημιουργία μιās τρίτης δυνάμεως Ικανής νά έξισορροπήσει τόν αντίστοιχο κίνδυνο. Γιατί δέν είναι δυνατό ν' άμφισβητηθεί ότι όταν δύο οικονομικές μονάδες, όπως ή Άμερική και ή Ρωσία, μέ αντίστοιχους πληθυσμούς πού έγγιζουν τὰ 200 έκατομμύρια κατοίκους, έχουν όργανωθεί και λειτουργούν σύμφωνα μέ όλους τους κανόνες τής σύγχρονης τεχνικής, ή κατάτμηση τής Εύρώπης σέ άσθενέστερες και συναγωνιζόμενες μεταξύ τους οικονομίες δημιουργεί τόν κίνδυνο μιās άμεσης οικονομικής εξασθένησεως

και μιās άπώτερης άλλ' όχι και λιγώτερο αναπόφευκτης πολιτικής ύποδουλώσεως.

Η δημιουργία μιās νέας και άνάλογης μέ τις σημερινές συνθήκες ευρωπαϊκής ένότητας άναζητήθηκε, καθώς ήταν φυσικό, μέ διάφορους τρόπους. Και τους τρόπους αυτούς θά πρέπει νά κατατάξουμε σέ δύο γενικώτερες κατηγορίες: Στήν πρώτη περιλαμβάνονται οι καθαρά οικονομικοί και στην δεύτερη οι άποκλειστικά πολιτικοί τρόποι ένοποίησης τής Εύρώπης. Τό Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ή Διεθνής Τράπεζα Άνασυγκροτήσεως και Άναπτύξεως, ό Όργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας (F.A.O.), καθώς και ή Γενική Συμφωνία Δασμών και Έμπορίου (G.A.T.T.) θά πρέπει νά θεωρηθούν πώς άνήκουν στην πρώτη κατηγορία. Γιατί, παρ' όλη τήν υπερευρωπαϊκή, τή διεθνή έφαρμογή των διαφόρων αυτών θεσμών και παρ' όλο τόν περιορισμό τους σέ ειδικά θέματα ουσιαστικά όλοι τους χρησιμοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο για τήν οικονομική αναδιοργάνωση τής μεταπολεμικής Εύρώπης. Ειδικότερα όμως ή ευρωπαϊκή ένότητα έπεδιώχθη μέ διάφορες οικονομικές συμφωνίες όπως ή τελωνειακή ένωση τής Όλλανδίας, Βελγίου και Λουξεμβούργου, γνωστότερη ως Μπενελούξ, καθώς και ή συμφωνία για μιά τελωνειακή ένωση Γαλλίας και Ιταλίας, πού όμως δέν έπεκυρώθη από τ' άρμόδια Κοινοβούλια και ούτε φυσικά έφαρμόσθηκε ποτέ. Τέλος στους άποκλειστικά οικονομικούς τρόπους άναζητήσεως τής ευρωπαϊκής ένότητας θά πρέπει νά περιληφθεί και ή Εύρωπαϊκή Όργάνωση Οικονομικής Συνεργασίας, πού ξεκίνησε σαν όργανο έφαρμογής του Σχεδίου Μάρσαλ και γενικώτερης σταθεροποίησης τής Εύρωπαϊκής οικονομίας για νά έξελιχθή τελικά στόν κυριώτερο φορέα του πνεύματος μιās νέας ευρωπαϊκής ένότητας.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ όμως προς τις οικονομικές προσπάθειες έγιναν και ώρισμένες καθαρά πολιτικές, πού απέβλεπαν και αυτές στή δημιουργία μιās ένωμένης Εύρώπης. Βάση και κέντρο των προσπαθειών αυτών στάθηκε τό Συμβούλιο τής Εύρώπης και ή αντίστοιχη Συνέλευση, πού καθώς είναι γνωστό έχει τήν έδρα της στό Στρασβούργο. Άλλά και ή άποκλειστικά πολιτική αυτή άπόπειρα ένοποίησης τής Εύρώπης παρ' όλο τόν ένθουσιασμό και τήν αισιοδοξία, πού έδημιούργησε στην άρχή δέν ήταν δυνατό νά επιτύχη εύκολα ένα πρακτικό αποτέλεσμα. Η Ιστορία και οι παραδόσεις πολιτικών διαιρέσεων τόσων αίωνων δημιούργησαν αναγκαστικά ένα πλήθος από έμπόδια και φραγμούς. Παράλληλα οι καθαρά πολιτικοί θεσμοί παρουσιάζουν πάντα τό μειονέκτημα ότι δέν προσφέρουν τό οικο-

νομικό εκείνο υπόβαθρο, πού είναι απαραίτητο για να σχηματισθούν ώρισμαμένα κοινά συμφέροντα, πού δημιουργούν κι' αυτά με την σειρά τους ώρισμαμένες κοινές αντιλήψεις ή αντίστοιχα πολιτικά σχήματα. "Ετσι και τό Συμβούλιο της Εύρώπης άρχισε να θεωρείται σαν ένας θεσμός καθαρά διακοσμητικός, ύστερα μάλιστα από την άποτυχία του σχηματισμού ένός ευρωπαϊκού στρατού, πού θά μπορούσε ν' άποτελέσει τή βάση άλλων άπώτερων πολιτικών έξελίξεων. Οι άποκλειστικά, δηλαδή, πολιτικές λύσεις άποδείχτηκαν στόν ίδιο βαθμό άνεπαρκείς, όσο και οι καθαρά οικονομικές για να έπιτύχουν μιά νέα μορφή ένοποιήσεως της Εύρώπης. Ήταν πιά φανερό πώς εκείνο πού χρειάζόταν ήταν ένας συνδυασμός, μιά σύνθεση των δύο πλευρών του ζητήματος. Κι' ήταν έπίσης φανερό πώς άντι να έπιδιώκεται μιά καθολική και άμεση ένοποίηση της Εύρώπης ήταν προτιμότερο να έπιτευχθούν ώρισμαμένες ειδικότερες πραγματοποιήσεις, πού θά είχαν σαν συνέπεια τή δημιουργία μιās οικονομικής στην άρχή και άργότερα πολιτικής άλληλεγγύης.

Οι άρχές αυτές άποτελέσαν τή βάση της περιφημής δηλώσεως του Γάλλου Ύπουργού των Έξωτερικών Ροβέρτου Σουμάν στις 9 Μαΐου 1950. Καί από τή δήλωση αυτή έπήγασε ή πρώτη μορφή οικονομικοπολιτικής συνεργασίας των κυριώτερων βιομηχανικών χωρών της ήπειρωτικής Εύρώπης, ή περίφημη «Εύρωπαϊκή Κοινοπραξία "Άνθρακος και Χάλυθος». Ο νέος αυτός θεσμός άρχισε να λειτουργεί τό 1953 αλλά έφαρμόσθηκε σέ όλη του τήν ένταση στα τέλη του 1954. Καί παρ' όλο πού περιλαμβάνει μόνο δύο είδη, τόν άνθρακα και τόν χάλυθα, δέν είναι μιά άπλη έστω και μερική τελωνειακή ένωση. Γιατί οι έξ χώρες πού μετέχουν στην Κοινοπραξία έδημιούργησαν για πρώτη φορά στην ιστορία της Εύρώπης μιά «υπερεθνική έξουσία» και της μεταθίβασαν όλα τά κυριαρχικά τους δικαιώματα πού σχετιζόνταν με τήν παραγωγή και τήν κυκλοφορία των δύο αυτών ειδών. Παράλληλα ό νέος εκείνος θεσμός έθεσε τέρμα στην ιστορική αντίθεση, πού επί ένα δλόκληρο αιώνα χώρισε τή Γαλλία και τή Γερμανία, δίδοντας μιά λύση στό κρίσιμότερο πολιτικό πρόβλημα της Δυτικής Εύρώπης. Γιατί χάρη στην Ε.Κ.Α.Χ. τά πλούσια κοιτάσματα σιδήρου της Λωρραίνης και οι άνθρακες του Ρούρ δέν άνήκουν πιά σέ δύο αντίζηλες ή αντιμαχόμενες έξουσίες αλλά σέ μιά υπερεθνική Κοινότητα, πού παραμερίζοντας τά παλαιότερα πολιτικά κριτήρια έπιδιώκει τήν άμοιβαία έξυπνέτηση όλων των ένδιαφερομένων. Κι' έτσι ένας εύτυχής συνδυασμός των οικονομικών έπιδιώξεων έδημιούργησε αυτόματα τή βάση μιās άδιατάρακτης πολιτικής συνεργασίας και προεγγίσεως.

Ή έπιτυχία της Ε.Κ.Α.Χ. ήταν φυσικό να

όδηγήσει σέ μιά εύρύτερη πολιτικοοικονομική συνεργασία. Καί αυτή άλλωστε, ή άρχική δήλωση Σουμάν του 1950 προσδιώριζε τήν Ε.Κ.Α.Χ. σαν ένα πρώτο βήμα για τή δημιουργία μιās γενικώτερης Εύρωπαϊκής Όμοσπονδίας. Οι προσπάθειες λοιπόν προς τήν κατεύθυνση μιās εύρύτερης συνεργασίας συνεχίστηκαν για να καταλήξουν στη σύμβαση της Ρώμης της 25 Μαρτίου 1956. Ή σύμβαση αυτή άπέχει βέβαια πολύ άκόμη από τόν άπώτερο σκοπό της Εύρωπαϊκής Όμοσπονδίας. Άποτελεί όμως τήν άπαραίτητη προϋπόθεση. Γιατί μόνον σ' ένα τέτοιο εύρύτερο οικονομικό χώρο μπορεί να πραγματοποιηθί ή άπαραίτητη όρθολογιστική όργάνωση της παραγωγής καθώς και ή έναρμόνιση των οικονομικών συμφερόντων πού θά οδηγήσουν μια μέρα σέ νέα πολιτικά σχήματα. Άπόδειξη ότι στην ίδια τή Συνθήκη της Ρώμης περιλαμβάνονται διάφορες διατάξεις, πού ύποχρεώνουν τά μετέχοντα κράτη ν' άκολουθήσουν κοινή πολιτική σέ ώρισμαμένα βασικά θέματα. Ή γεωργική πολιτική, οι συγκοινωνίες, τό έξωτερικό έμπόριο, ή οικονομία γενικά πολιτική, άκόμη και ή έργατική πολιτική πρέπει ν' άκολουθήσουν μιά κοινή γραμμή, πού θά δευκολύνει τήν έπιτυχία όχι μόνο της οικονομικής αλλά και της πολιτικής πλευράς του έγχειρήματος. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι παράλληλα με τή σύμβαση πού ίδρυσε τήν Εύρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα ύπογράφτηκε στη Ρώμη και ή σύμβαση του Εύρατόμου. Πρόκειται για μιά συμφωνία πού άφορā τήν ειρηνική χρησιμοποίηση της άτομικής ένέργειας από τά μετέχοντα κράτη. Καί ό καθορισμός ώρισμαμένων κανόνων και δεσμεύσεων πάνω σ' ένα τόσο κρίσιμο θέμα άποδεικνύει και πάλι πώς ή Ε.Ο.Κ. δέν είναι μιά άπλη τελωνειακή ένωση άλλ' άποβλέπει σέ πολύ εύρύτερους σκοπούς.

Ή έπιτυχία της Ε.Ο.Κ. γίνεται φανερή από τό γεγονός ότι τά μετέχοντα κράτη δέχτηκαν τή συντόμηση ώρισμαμένων προθεσμιών, πού είχαν άρχικά όρισθει στη συνθήκη της Ρώμης για τή βαθμιαία κατάργηση των αντίστοιχων μεταξύ τους τελωνειακών δασμών. Ή οικονομική ένοποίηση των έξ χωρών πού μετέχουν στην Ε.Ο.Κ. άρχίζει να γίνεται με ρυθμό συντομότερο από ό,τι είχε άρχικά προβλεφθει. Καί αν χρειάζεται μιά πρόσθετη άπόδειξη της έπιτυχίας του θεσμού είναι άρκετό να μνημονεύσουμε τήν περίπτωση της Άγγλίας, πού άναγκάσθηκε τελικά να έγκαταλείπει τίς άρχικές της προσπάθειες ματαιώσεως ή έξασθενίσεως της Ε.Ο.Κ. για να ζητήσει τήν άπλη συμμετοχή της στην τόσο άποτελεσματική αυτή προσπάθεια ένοποιήσεως της Εύρώπης. Ή άλλαγή της άγγλικής γραμμής, ήταν, βέβαια, φυσική άφου κάθε συντόμηση του ρυθμού ένοποιήσεως των έξ χωρών της Ε.Ο.Κ. δημιουργεί μοιραία ένα μεγαλύτερο άποκλεισμό της άγγλικής παραγωγής από τίς αντί-

στοιχες αγορές των ξξ. Θά ήταν όμως δίκαιο νά προστεθεί ότι παρόμοια φυσικές ήταν και οι άρχικες έπιφυλάξεις της 'Αγγλίας ν' άποφασίσει τήν άμεσο είσοδό της στην Ε.Ο.Κ. Γιατί οι άλλοι της οικονομικοί δεσμοί με τις χώρες της Βρεταννικής Αυτοκρατορίας θά έπρεπε νά ύποστούν ένα δυσμενή αντίκτυπο από τό νέο αυτό προσανατολισμό. 'Αλλά τό περιεργο στην περίπτωση της 'Αγγλίας δέν είναι τόσο οι άρχικοί της διαταγμοί ούτε ή ξαφνική μεταβολή των άποφάσεων της, πράγματα πολύ συνηθισμένα στην Ιστορία των άγγλικών σχέσεων με τις ξένες χώρες, όσο ή θορυβώδης άπόρριψη της άγγλικής αιτήσεως νά συνδεθεί με τήν Ε.Ο.Κ. Γιατί, καθώς είναι γνωστό, ή άποτυχία των σχετικών διαπραγματεύσεων δέν όφείλεται σέ λόγους οικονομικούς ή σέ τεχνικές δυσχέρειες αλλά σέ λόγους καθαρά πολιτικούς. Είναι φανερό πώς ή ώμή άρνηση του Στρατηγού Ντέ Γκώλ νά δεχθεί τήν είσοδο της 'Αγγλίας στην Ε.Ο.Κ., άποβλέπει στον άποκλεισμό της αντίστοιχης πολιτικής της έπιρροής από τήν μελλοντική Εύρωπαϊκή Συνομοσπονδία. Καί μιά τέτοια προσπάθεια νά κατοχυρωθεί ή σημερινή έξέχουσα γαλλική έπιρροή από ένα ένδεχόμενο συναγωνισμό, άποτελεί μιά νέα άπόδειξη των εύρυτέρων πολιτικοοικονομικών σκοπών της Ε.Ο.Κ.

ΟΙ ΠΡΟΧΕΙΡΕΣ αυτές σκέψεις γύρω από τό θέμα της ένοποιήσεως της Εύρώπης δέν φιλοδοξούν θέβαια νά δώσουν μιά όριστική άπάντηση στο έρώτημα, άν ή ένοποίηση θά γίνει τελικά χωρίς τήν 'Αγγλία ή με τήν 'Αγγλία. Θά ήταν όμως λάθος και θ' άποτελούσε μιά κάπως υπερβολική άπλοούστευση ή έκδοχή ότι ή σημερινή φάση του θέματος είναι και ή όριστική. Μιά πρόσφατη έπίσκεψη στις Βρυξέλλες μās χάρισε τήν εύκαιρία κάποιας έπαφής με διάφορες προσωπικότητες της Ε.Ο.Κ. Καί μπορούμε νά θεβαιώσουμε ότι σέ όλες τις σχετικές συζητήσεις διαπιστώσαμε μιά διάθεση άναμονής νέων έξελίξεων πάνω στο θέμα της 'Αγγλίας. Τό γεγονός ότι οι οικονομικές διατάξεις της Συνθήκης της Ρώμης, δημιουργούν τήν εύχέρεια ενός νεο δέν μπορεί νά έχει άπόλυτη σημασία. Πρώτα πρώτα γιατί, τόσο γεωγραφικά όσο και οικονομικά, παραμένει άναμφισβήτητο πώς ή 'Αγγλία άποτελεί ένα άπαραίτητο συμπλήρωμα του εύρύτερου οικονομικού χώρου της Ε.Ο.Κ. Κι' άκόμα γιατί είναι θέβαιο πώς ή άδικαιολόγητη άσκηση ενός νεο νοθεύει τό πνεύμα της Συνθήκης της Ρώμης και τήν καθιστά όργανο πολιτικών έπιδιώξεων της πιο ξεπερασμένης σήμερα μορφής. 'Η άναζήτηση ενός νέου οικονομικού και πολιτικού σχήματος της Εύρώπης δέν είναι δυνατό νά θυσιασθεί στο βωμό πολι-

τικών φιλοδοξιών, πού δέν συμβιβάζονται με τό πνεύμα της έποχής. Μιά τέτοια στατική αντίληψη του ρόλου και του προορισμού της Ε.Ο.Κ. θά ήταν κυριολεκτικά έπικίνδυνη για τό μέλλον του θεσμού. Καί θά ήταν κατά κύριο λόγο άσυμβίβαστη με τήν όλη πρωτοποριακή θέση της Γαλλίας στην προσπάθεια ένοποιήσεως της Εύρώπης. Γιατί ό τερματισμός της γαλλο - γερμανικής διαμάχης των τελευταίων έκατό έτών, πού άποτέλεσε τή βάση του σχεδίου Σουμάν, θά έχανε σέ τελική άνάλυση κάθε αξία άν έπρόκειτο ν' άρχίσει τώρα μιά νέα γαλλο - άγγλική αντίζηλία και διαμάχη. 'Η Ε.Ο.Κ. αντί νά γίνει όργανο μιάς εύρύτερης ένώσεως θά καταντούσε όργανο μιάς καινούργιας διαιρέσεως της Εύρώπης.

Η ΠΡΟΣΦΑΤΗ έπίσκεψη στις Βρυξέλλες, πού μνημονεύσαμε και πιο πάνω, μās έδωσε τήν εύκαιρία μιάς γόνιμης έπαφής όχι μόνο με τις διάφορες προσωπικότητες, αλλά και με τους ίδιους τους θεσμούς, πού πάνω σ' αυτούς βασίζεται ή προσπάθεια οικονομικής και πολιτικής ένοποιήσεως της Εύρώπης. Πραγματικά στην πρωτεύουσα του Βελγίου έχουν προσωρινά τήν έδρα τους τ' αντίστοιχα τρία βασικά όργανα, δηλαδή ή Εύρωπαϊκή Κοινοπραξία "Ανθρακος και Χάλυθος, ή Κοινοπραξία του Εύρατόμου και τέλος ή Εύρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, πού είναι περισσότερο γνωστή σαν Κοινή Εύρωπαϊκή 'Αγορά. Τά όργανα αυτά διοικούνται από τρεις χωριστές έπιτροπές, πού έχουν ένα καθαρά «υπερεθνικό» χαρακτήρα, γιατί τά μέλη τους δέν θεωρούνται ότι εκπροσωπούν τά ειδικότερα συμφέροντα των ξξ κρατών αλλά τό γενικότερο εύρωπαϊκό συμφέρον. 'Υπάρχει όμως κι' ένα όργανο, πού έχει χαρακτήρα έθνικό και τά μέλη του εκπροσωπούν τ' αντίστοιχα ξξ μετέχοντα κράτη, κι' αυτό είναι τό Συμβούλιο των 'Υπουργών. 'Υπάρχει άκόμη και τό Εύρωπαϊκό Κοινοβούλιο, πού άποτελείται από 142 μέλη κι' έχει καθαρά γνωμοδοτικό χαρακτήρα. Τέλος θά έπρεπε νά μνημονευθεί και τό 'Ανώτατο Εύρωπαϊκό Δικαστήριο, πού μπορεί ν' άναστείλει ή και ν' άκυρώσει τις άποφάσεις των έκτελεστικών έπιτροπών ή άκόμη και του Συμβουλίου 'Υπουργών, άν είναι αντίθετες με τις βασικές συμφωνίες και συμβάσεις. Παράλληλα με τά βασικά αυτά όργανα λειτουργούν διάφορες γνωμοδοτικές 'Επιτροπές καθώς και ώρισμένοι ειδικότεροι οργανισμοί, όπως τό Εύρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, τό Εύρωπαϊκό Ταμείο 'Αναπτύξεως και ή Εύρωπαϊκή Τράπεζα 'Επενδύσεων. Πρόκειται, δηλαδή, για μιά όγκώδη και πολυσχιδή όργάνωση, πού προσπαθεί ν' άγκαλιάσει όλες τις πλευρές του προβλήματος της εύρωπαϊκής ένότητος και άπασχολεί με τή

σημερινή της σύνθεση πάνω από ξέ, χιλιάδες πρόσωπα...

Θεωρήσαμε χρήσιμη τήν κάπως αναλυτική αυτή μνεία τών διαφόρων οργάνων και επιτροπών, πού λειτουργούν σήμερα στίς Βρυξέλλες, γιά νά δώσουμε μιά γενική εικόνα του τρόπου πού γίνεται ή προπαρασκευή της ευρωπαϊκής ενότητας. "Όσες αντιρρήσεις κι' αν τυχόν υπάρχουν γιά ώρισμένες από τίς υπηρεσίες αυτές ή τό γραφειοκρατικό τρόπο πού λειτουργούν, τό βέβαιο είναι ότι μέσα στά πλαίσια της πολυσύνθετης αυτής οργανώσεως δημιουργείται σταθερά ένα κλίμα οικονομικής και πολιτικής ενότητας της Εύρώπης. Γιατί όπως τονίσαμε και πιό πάνω ή πείρα όλων τών μέχρι σήμερα προσπαθειών έχει αποδείξει πώς ή ένωμένη Εύρωπη δέν πρόκειται νά έπιτευχθεί μέ μιά γενική και κάπως θεαματική συμφωνία αλλά θά είναι τό αποτέλεσμα ειδικότερων πραγματοποιήσεων, πού θά δημιουργήσουν μιά οικονομική και άργότερα τήν αντίστοιχη πολιτική άλληλεγγύη. Τό οικονομικό υπόβαθρο είναι άπαραίτητο γιά νά θεμελιωθούν πάνω σ' αυτό ώρισμένα καινούργια πολιτικά σχήματα. Και δέν είναι δυνατό ν' άμφισβητηθεί ότι μέσα στίς διάφορες οργανώσεις πού έδρεύουν στίς Βρυξέλλες, έχουν ήδη έπιτευχθεί ώρισμένες από τίς ειδικότερες αυτές αλλά τόσο βασικές πραγματοποιήσεις. Χάρη σέ μιά έπιμονη, άθόρυβη και πολλές φορές άχάριστη καθημερινή εργασία, λύνονται ζητήματα, συμβιβάζονται διαφορές και αντιμετωπίζονται άνάμεσα από ένα καινούργιο πρίσμα προβλήματα, πού πριν από λίγα χρόνια έθεωρούντο άλυτα. Μπορεί βέβαια νά βρισκόμαστε άκόμη σέ άρκετή άπόσταση από τήν ένωμένη Εύρωπη. "Έχει όμως άναμφισβήτητη δημιουργηθεί τό άπαραίτητο «εύρωπαϊκό πνεύμα». Και τό κυριώτερο είναι ότι υπάρχουν πιά οι πρώτοι «Εύρωπαίοι», πού άφου έδημιούργησαν τήν έννοιαν της «υπερεθνικής έξουσίας» θά βρούν μιά μέρα τόν άσφαλέστερο δρόμο πός τήν Εύρωπαϊκή Όμοσπονδία.

ΣΤΟ ΣΗΜΕΙΟ αυτό θά έχουν ίσως τή θέση τους ώρισμένες παρατηρήσεις σχετικές μέ τήν 'Ελλάδα ύστερ' από τή σύνδεσή μας μέ τήν Ε.Ο.Κ. Θά περιοριστούμε στίς πιό γενικές, άφου άλλως τε οι σχετικές συζητήσεις είναι πρόσφατες κι' έχουν πιά διαφωτίσει τήν κοινή γνώμη πάνω στό κρίσιμο αυτό θέμα. Θά θέλαμε πρώτα - πρώτα νά τονίσουμε ότι όσοι στέκονται φοβισμένοι ή διστακτικοί μπρός στό γεγονός της συνδέσεώς μας αυτής λησμονάν ότι ή Ε.Ο.Κ. δέν ιδρύθη από καμμιά έλληνική πρωτοβουλία ούτε φυσικά μπορούσε νά μεταιωθεί ή έστω και ν' άναβληθεί από μιά δική μας αντίρρηση. 'Η δημιουργία ενός ευρύτερου οικονομικού χώρου άποτελεί ένα παγκόσμιο φαινόμενο πού έπιβάλλ-

εται από τίς γενικότερες οικονομικές και τεχνικές εξελίξεις της έποχής μας. 'Απόδειξη ότι και ή 'Αγγλία, μετά τήν έπιτυχία του θεσμού ζητήσε κι' αυτή νά γίνει μέλος, άδιάφορο αν ή σχετική της αίτηση προσέκρουσε στό γνωστό νεο της Γαλλίας. "Αν πάλι χρειάζεται και μιά πρόσθετη άπόδειξη μπορούμε νά έπικαλεσθούμε τή στάση της Σοβιετικής 'Ενώσεως πού άφου κατηγορήσε τήν Ε.Ο.Κ. επί χρόνια και τήν έχαρκτήρισε σαν ιμπεριαλιστικό δημιούργημα, δέν έδίστασε ν' άναλάβει τήν πρωτοβουλία ιδρύσεως άνάλογου θεσμού γιά τά Σοσιαλιστικά κράτη, τήν Κομεκόμ. Γιά τήν 'Ελλάδα, δηλαδή, δέν μπορούσε νά υπάρξει θέμα οικονομικής της άπομονώσεως γιατί αυτό θά έσήμαινε αύξηση της σημερινής οικονομικής της καθυστερήσεως και παράλληλα δημιουργία εύκαιρείας γιά τίς χώρες, πού παράγουν όμοιοιδή μέ μās προϊόντα, νά μās έκτοπίσουν όριστικά από τήν ευρύτερη άγορά της Ε.Ο.Κ. Αυτό πού έγινε τόν τελευταίο καιρό μέ τήν Τουρκία και τ' αντίστοιχα προϊόντα της, παρά τήν προγενέστερη σύνδεσή μας μέ τήν Ε.Ο.Κ., είναι τόσο εύγλωττο σαν παράδειγμα, ώστε νά μή χρειάζεται νά έπιμείνουμε στό ειδικό αυτό θέμα. "Όσοι, λοιπόν, έξακολουθούν νά έχουν αντιρρήσεις γιά τήν σύνδεσή μας μέ τήν Ε.Ο.Κ., θά ησαν δικαιολογημένοι μόνο αν προτιμούσαν μιά άνάλογη σύνδεση μέ τήν Κομεκόμ. 'Αλλ' είναι φανερό πώς μιά τέτοια προτίμηση είναι θέμα νέου πολιτικού προσανατολισμού και όχι αντίθεσεως πός τήν έννοια του ευρύτερου οικονομικού χώρου.

ΜΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ σχετική παρατήρηση πού θά είχαμε νά διατυπώσουμε άναφέρεται στην υπερεκτίμηση τών κινδύνων της έλληνικής οικονομίας από τήν σύνδεσή μας μέ τήν Ε.Ο.Κ. Δέν μπορεί βέβαια νά υπάρξει άμφιβολία ότι ή κατάργηση της δασμολογικής προστασίας όσο και αν πρόκειται νά κλιμακωθεί σέ διάστημα πολλών έτών θά ζημιώσει τελικά τή σημερινή μορφή της δασμοβίωτης έλληνικής βιομηχανίας. Θά πρέπει όμως παράλληλα νά σημειωθεί ότι ή τυχόν οικονομική άπομόνωση δέν θά έξασφάλιζε τήν προστασία της σημερινής μας βιομηχανίας παρά μόνο μέ μιά νέα ύψωση τών δασμολογικών τειχών. Γιατί χάρη στά πλεονεκτήματα της μεγάλης έσωτερικής άγοράς και της αντίστοιχης μαζικής παραγωγής, ή βιομηχανική παραγωγή της Ε.Ο.Κ. θά γινόταν άσυναγώνιστη, ή δική μας οικονομική και τεχνική καθυστέρηση θά μεγάλωνε, και μιά νέα δασμολογική προστασία της έλληνικής βιομηχανίας θά καταντούσε άπαραίτητη. "Επειτα δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι οι μέλλοντικοί αυτοί κίνδυνοι της βιομηχανίας μας άφορούν κατά κύριο λόγο σημερινούς

“Ελληνες θιομηχάνους. Γιατί μία νέα μορφή θιομηχανίας με συγχρονισμένες εγκαταστάσεις και με συναγωνιστικές ικανότητες θα δημιουργηθεί όπωσδήποτε στην Ελλάδα όταν συμπληρωθεί ή ένταξή της στην Ε.Ο.Κ. Τέλος είναι βέβαιο πώς ο δυναμισμός του ευρύτερου οικονομικού χώρου θα άσκήσει σε άλλες πλευρές της οικονομικής μας ζωής μία ευεργετική επίδραση, πού θα ίσοφαρίσει τις τυχόν αναπόφευκτες ζημιές. “Όταν άκούμε νά γίνεται λόγος για τις τόσες εκατοντάδες εργοστάσια πού θα κλείσουν ή για τις τόσες χιλιάδες Έλλήνων εργατών πού

θά βρεθούν χωρίς εργασία όταν ένταχθοϋμε τελικά στην Ε.Ο.Κ. ή σκέψη μας άθέλτητα πετάει, προς τόν παλαιό εκείνο Άθηναίο επιχειρηματία, πού δέν δέχτηκε νά χρηματοδοτήσει την κατασκευή ενός σιδηροδρόμου μεταξύ Άθήνας και Πειραιά γιατί θάσισε όλους του τούς ύπολογισμούς στις λίγες δεκάδες ανθρώπων πού μετέφεραν τότε καθημερινά οι σουστες ή τά ζώα από τή μία πόλη στην άλλη... Οι λογαριασμοί του ήταν βέβαια σωστοί για την εποχή εκείνη. Είχαν όμως τό μεγάλο ελάττωμα νά βασίζονται σε μία όλότελα στατική αντίληψη της ζωής.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

...θά δείξω πρώτα σε τί λογής άρχές βασισμένοι φτάσαμε στην σημερινή μας δύναμη και μέ τί λογής πολιτεύματα και χαρακτήρα ζωής από πόσο μικρά, πόσο μεγάλα έγιναν...

Κυβερνιόμαστε μέ πολιτεύματα πού δέ ζηλεύει τούς θεσμούς των άλλων, αλλά είμαστε μάλλον έμεις παράδειγμα για πολλούς παρά πού ξεσηκώνομε τις συνθήειές τους. Και λέγεται μέ τ' όνομα δημοκρατία γιατί δέν κυβερνιέται για τό συμφέρον των όλίγων, αλλά για τούς πολλούς, κ' έχουν όλοι τά ίδια δικαιώματα σύμφωνα μέ τούς νόμους ως για τις ίδιωτικές διαφορές μεταξύ τους' ως για τά δημόσια άξιώματα όμως, για όποιαν ικανότητα έκτιμάται ό καθένας, δέ φτάνει σε θέση πολιτικήν έξ αιτίας τής τάξης όπου άνήκει, παρά μέ την άξιοσύνη του κι ούτε έξ αιτίας τής φτώχειας του, όταν μπορεί νά προσφέρει κάτι καλό στην πολιτεία, αποκλείεται από τό άξίωμα γιατί είναι ταπεινός... στά δημόσια πράγματα δέν παραβαίνομε τούς νόμους και ιδιαίτερα εκείνους πού ίσχύουν για την υπεράσπιση όσων άδικούνται κι εκείνους πού, μ' όλο πού δέν είναι γραμμένοι, ντροπιάζουν όποιον τούς πατεί.

...Κ' έχομε την πολιτεία μας άνοιχτή και τί δείχνομε νά τί βλέπουν όλοι, και δέν έστάθηκε καιρός πού διώκοντας τούς ξένους τούς έμποδίσουμε νά μάθουν ή νά ίδούν κάτι, πού αν τό ίδεί, άφου δέν τό κρύβομε, μπορεί νά ώφεληθεί κάποιος έκτρός μας...

...Και νοιάζονται οι ίδιοι άνθρωποι και τις ίδιωτικές τους δουλειές και τά πολιτικά, κι ένω άλλοι σ' άλλα έπαγγέλματα άσχολούνται, όμως γνωρίζουν όλοι τά πολιτικά ζητήματα κατά βάθος' γιατί μόνοι έμεις θεωρούμε όποιον δέν άνακατεύεται σ' αυτά, όχι σαν άνθρωπο πού κοιτάζει την δουλειά του, αλλά σαν άνθρωπο άχρηστο. Κι οι ίδιοι άνθρωποι κρίνομε για τις πολιτικές πράξεις και μπορούμε νά έπινοήσομε σωστές λύσεις για τά πολιτικά ζητήματα. Γιατί δέν πιστεύομε πώς ή συζήτηση ζημειώνει την πράξη, αλλά πώς είναι πιό θλαβερό νά μή μάθη κανείς από τά πριν μέ τό λόγο σε τί πρέπει νά προχωρήσει μέ την πράξη. Γιατί έξέχομε και σε τουτο: πώς οι ίδιοι άνθρωποι τολμούν τό περισσότερο και είναι άξιοι νά σκεφτούν ως τά τώρα λογικά τις συνέπειες εκείνου πού πρόκειται νά επικήρουν' ένω στους άλλους ή άγνοια φέρνει την άποκοτιά και ή σκέψη τό διαταγμό. (ΙΙ 36, 37, 38, 40: Έπιτάφιος)

ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

ΣΕ ΠΑΛΙΟΤΕΡΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ¹

Η ΥΠΑΡΞΗ επιδράσεων μεταξύ των λογοτεχνιών είναι κάτι σά βασιικός νόμος τής λογοτεχνικής εξέλιξης. Κάθε πρωτότυπη δημιουργία στο λογοτεχνικό και γενικότερα τόν καλλιτεχνικό τομέα ξεκινά από τό εύτυχισμένο ξεπέρασμα τών μιμητικών τουλάχιστον επιδράσεων. Γιατί, αν ύπάρξη κατά κάποιο τρόπο ύποταγή στην προσωπικότητα ή τό κείμενο πού έπηρεάζει, δέ μένει περιθώριο για νέα άληθινή δημιουργία. Ό Ικανός καλλιτέχνης ή λογοτέχνης επίμονα ζητεί νά νικήση τήν έπιβολή πού άσκούν έπάνω του προηγούμενες έπιτεύξεις και νά δημιουργήση στον ελεύθερο χώρο τής τέχνης.

Αν άνατρέξωμε στην Ιστορία τών γραμμάτων μας από τά μεσαιωνικά χρόνια και κατόπιν, θά διαπιστώσωμε ότι τίσ επιδράσεις πού κατά καιρούς δέχτηκε ή λογοτεχνία μας δέν είχε πάντα τήν άπαραίτητη ώριμότητα για νά μπορέση καρποφόρα νά τίσ άφομοιώση. Μιά τέτοια ώριμότητα οι λογοτεχνίες τήν άποκτούν μόνο με μία επίμονη, με μία έντατική άσκηση, με μία θαυότερη συνειδητοποίηση τών εσωτέρων δυνατοτήτων τους. Είναι τό αποτέλεσμα μιάς μακρόχρονης προσπάθειας, πού ζητά νά νικήση έχθρους πού τούς γεννούν καμιά φορά οι ίδιες οι κοινωνικές, οι πολιτικές, οι πνευματικές συνθήκες μιάς εποχής. Υπάρχουν περιπτώσεις πού οι συνθήκες αυτές δέν εύνοούν ένα δημιουργικό λογοτεχνικό ξεκίνημα. Ίδίως ή λατρεία μιάς άπαρχαιωμένης λογοτεχνικής τεχνικής και ή ύποδούλωση σε ένα καθιερωμένο σχήμα κατεργάζονται δεσμά πού δύσκολα καταργούνται.

Τό έλληνικό έθνος στην πορεία του, ιδίως στα μεσαιωνικά και τά νεώτερα χρόνια, πολύ συχνά έμποδίστηκε από μία στείρα προσήλωση σε νεκρά, σε ξεπερασμένα στοιχεία τής παράδοσης, πού δέν είχαν πιά μέσα τους τίποτα τό διώσιμο πνευματικά. Όμως σε όρισμένες περιπτώσεις ή λογοτεχνία μας, ένισχυμένη από έξωτερικές παρορμήσεις, από ξενικές λογοτεχνικές επιδράσεις, στάθηκε Ικανή νά άφομοιώση τά διώσιμα στοιχεία πού δεχόταν και τονώνοντας τίσ κρυμμένες μέσα της δυνατότητες νά όδηγηθί σε δημιουργίες ύψηλότερου λογοτεχνικού ποιού. Τή στάση τών γραμμάτων μας, ιδίως άπέναντι στις επιδράσεις

πού έρχονται από τήν Ίταλία, έπιθυμώ συνοπτικά νά παρακολουθήσω στην άνάπτυξη πού θά άκολουθήση. Μελετώντας τό θέμα μου θά άρχίσω από τούς τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, γιατί ήδη από αυτούς άρχίζει μία κάποια επίδραση Ιταλικών λογοτεχνικών κειμένων όχι όμως ιδιαίτερα σημαντικών.

Α'

Φραγκοκρατία στην Άνατολή.— Δυτικές επιδράσεις.— Ίπποτικά μυθιστορήματα.— «Φλώριος και Πλάτζια - Φλώρα».

ΜΕ ΤΟΝ ΕΡΧΟΜΟ τών Φράγκων στην έλληνική Άνατολή και με τίς κατακτήσεις τους άσκειται μία επίδραση τής πιό ελεύθερης λαϊκής πνευματικής ζωής τής μεσαιωνικής Δύσης πάνω στο βυζαντινό λαϊκό πνευματικό βίο. Η επίδραση ιδίως πού άσκούν τά Ιπποτικά έρωτικά μυθιστορήματα πού φέρνουν μαζί τους στην Άνατολή οι Φράγκοι σταυροφόροι, καθώς και ή όλη νέα πολιτιστική άτμόσφαιρα πού δημιουργείται τώρα στη βυζαντινή Άνατολή, έχουν ουσιαστικά έπακόλουθα στο λογοτεχνικό τομέα. Από τό δέκατο τρίτο και τούς άκόλουθους αιώνες άρχίζουν νά γράφονται και στο Βυζάντιο έρωτικά μυθιστορήματα σε λαϊκότερη τώρα γλώσσα. Τά μυθιστορήματα αυτά θυμίζουν σε πολλά συστατικά τους τά λόγω έρωτικά μυθιστορήματα του δωδέκατου αιώνα, καμιά φορά και τά έλληνικά μυθιστορήματα τών έλληνορωμαϊκών χρόνων, όμως άνα πνέουν ένα φυσικότερο, έναν άγνότερο άέρα. Γιατί καθρεφτίζουν παράλληλα τό νέο κόσμο πού διαμορφώνεται στην έλληνική Άνατολή με τήν έδώ έγκατάσταση τών Φράγκων έναν κόσμο πού διατηρεί τά βασικά χαρακτηριστικά τής παλιότερης βυζαντινής κοινωνίας, όμως και μεταμορφώνεται εν μέρει έξ αίτίας τής φραγκικής κατάκτησης και τών ποικίλων φραγκικών επιδράσεων.

Με τήν επίδραση ιδίως του γαλλικού Ιπποτικού μυθιστορήματος δημιουργείται και στην Άνατολή ένα αντίστοιχο λογοτεχνικό είδος. Τά μυθιστορήματα του είδους αυτού, μολοντί όλα άναπνέουν μέσα σ' αυτή

τή φραγκοβυζαντινή πνευματική ατμόσφαιρα, δέν έχουν όλα συγκεκριμένα δυτικά πρότυπα ή δέν ἔχομε ἀκόμη ἀνακαλύψει τὰ πρότυπά τους. Γιά νά ἀφήσωμε κατά μέρος τό μυθιστόρημα τοῦ «Καλλίμαχου καί τῆς Χρυσορρόης»², πού θυμίζει μάλλον νεοελληνικό παραμῦθι³, οὔτε τό μυθιστόρημα τοῦ «Βέλθανδρου καί τῆς Χρυσάντζας»⁴, οὔτε τό μυθιστόρημα τοῦ «Λίβιστρου καί τῆς Ροδόμνης»⁵ ἔχουν, καθώς φαίνεται, συγκεκριμένα δυτικά πρότυπα. Μόνο τὰ ἄλλα δύο ἀπό τὰ μυθιστορήματα τοῦ εἴδους, ὁ «Φλώριος καί ἡ Πλάτζια-Φλώρα» καί ὁ «Ἰμπέριος καί ἡ Μαργαρώνα»⁶, ἀκολουθοῦν, τό ἕνα περισσότερο, τό ἄλλο λιγότερο, συγκεκριμένα, γνωστά φραγκικά ἔργα. Τό πρῶτο, ὁ «Φλώριος καί Πλάτζια-Φλώρα», ἔχει τήν ἀπώτερη προέλευσή του στό γαλλικό μυθιστόρημα «Floire et Blanche-Fleur»⁷, ἕνα γαλλικό μυθιστόρημα πού εἶχε γνωρίσει θαυμαστή διάδοση καί ἐπιτυχία σέ ὅλες τίς εὐρωπαϊκές λογοτεχνίες στό τέλη τοῦ μεσαιῶνα. Ὅρισμένα βασικά του στοιχεία ἔχουν ἀνατολική ἢ βυζαντινή προέλευση. Ἰσως λ.χ. τό γνωστό ἑλληνικό μυθιστόρημα «Τά κατά Δάφνιν καί Χλόην», πού γράφηκε ἀπό τό Λόγγο γύρω στό 200 μ.Χ., νά τοῦ δάνεισε ὀρισμένα χαρακτηριστικά τῶν ἡρώων του, ὅμως στό Γάλλο συγγραφέα ἀνήκει ἡ τιμή τῆς συγκρότησης τοῦ συμπληθητικῶ ἐρωτικῶ μῦθου τοῦ ἔργου.

Ἡ ἀπώτερη προέλευση τῆς ἑλληνικῆς διασκευῆς τοῦ «Φλώριου» εἶναι, ὅπως εἶπα, τό ὁμώνυμο σχεδόν γαλλικό μυθιστόρημα. Ἡ ἄμεση ὅμως πηγή τῆς εἶναι μιὰ παλιότερη, ἰταλική διασκευή τοῦ γαλλικοῦ ἔργου: εἶχε γίνει στήν Τοσκάνη τό δέκατο τέταρτο αἰῶνα καί ἔχει τίτλο «Il cantare di Fiorio e Biancifior»⁸. Τήν ἐξάρτηση τοῦ ἑλληνικοῦ «Φλώριου» ἀπό τό ἰταλικό αὐτό ἔργο μᾶς τήν ἔδειξε ἕνας Ἰταλός ἐρευνητής, ὁ V. Crescini⁹, πρὸς τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα. Σημειῶνω ὅτι στό ἴδιο ἰταλικό ἔργο, καθώς ἔδειξε ὁ Ἰταλός αὐτός ἐρευνητής, ὀφείλεται καί ἡ ἰσπανική παραλλαγή τοῦ περιφήμου αὐτοῦ μυθιστορήματος, ὅπως ἐπίσης καί τό γνωστό ἔργο «Filocolo» τοῦ Βοκκάκιου¹⁰.

Ὁ Ὀ Ἕλληνας ποιητής δέν κάνει ἔργο πιστοῦ μεταφραστῆ. Πολύ συχνά χτενίζει, ἀναπτύσσει, καθαρίζει τό πρότυπό του, καμιά φορά καί τό συντομεύει ἢ καί συχνότερα προσθέτει σ' αὐτό στοιχεία ἀπό δική του ἔμπνευση. Κατά τόν Hesseling¹¹ μάλιστα οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στό ἑλληνικό κείμενο καί τό ἰταλικό «Cantare» δέν εἶναι τόσο χτυπητές ὅσο πίστευε ὁ Crescini. Πράγματι ἡ ἑλληνική διασκευή σέ πολλά σημεία δέ θυμίζει καθόλου τίς στροφές τοῦ ἰταλικῶ «Cantare».

Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι ὅτι στήν ἑλληνική Ἀνατολή δέν ἔμεινε ἄγνωστος ἕνας ἀπό τούς πιό ξακουσμένους μῦθους τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης, μῦθος μέ ἀνατολική προέλευση, πού, ὅπως εἶπα, τόν ἐχρησιμοποίησε καί ὁ Βοκκάκιος γράφοντας τό δικό του «Filocolo».

Ἀξίζει ἀκόμη νά παρατηρηθῆ ὅτι ὁ Ὀ Ἕλληνας ποιητής δρῖσκειται σέ μεγαλύτερη οικειότητα μέ τόν ἰτα-

λικό παρά μέ τό γαλλικό πνευματικό κόσμο, ἀφοῦ ὁ ποιητής τοῦ «Φλώριου» γνώρισε τό φημισμένο γαλλικό μυθιστόρημα μέ ἰταλικό ἐνδιάμεσο. Τό γεγονός αὐτό εἶναι ἐνδεικτικό τοῦ ὅτι στή βυζαντινή Ἑλλάδα ὑπῆρχε πρόσφορο ἔδαφος γιά μιὰ ἀμεσώτερη ἰταλική πνευματική ἐπίδραση. Ἡ ἰταλική γλώσσα δέν μπορούσε παρά νά εἶναι σέ κάποιο βαθμό οικεία σέ πλατύτερα στρώματα τοῦ καλλιεργημένου κοινοῦ.

Β'

Βενετοκρατία στό Ἑφτάνησα.— Ἑπαφές μέ τήν Ἰταλία.— Ἐπιδράσεις τοῦ Βοκκάκιου.

ΤΟΝ ΤΟΠΟ ὅπου γράφηκε τό μυθιστόρημα τοῦ «Φλώριου» δέν εἴμαστε σέ θέση μέ ἀκρίβεια νά τόν προσδιορίσωμε. Πιθανῶς θά ἦταν τόπος ὅπου θά μπορούσε νά ἀσκηθῆ μιὰ ἀμεσώτερη ἰταλική ἐπίδραση. Τήν ἐπίδραση αὐτή ἦταν φυσικό νά τή δέχεται προθυμότερα μιὰ ἑλληνική περιοχή, ὅπως τὰ Ἰόνια νησιά, τοῦ ἀπό νωρίς πέρασε κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας¹². Ξέρομε ὅτι ἤδη τό 1386 ἀρχίζει ἡ βενετική κυριαρχία στό νησιά τοῦ Ἰονίου (πρῶτα στήν Κέρκυρα, ἀργότερα στή Ζάκυνθο, τήν Κεφαλληνία, τή Λευκάδα, τὰ Κύθηρα). Ὅσο καί ἂν εἶναι σκληρή κάθε ξενική κατοχή, τό γεγονός ὅτι τὰ Ἰόνια νησιά, καθώς καί ἄλλες ἑλληνικές περιοχές, εἶχαν κατορθῶσει νά ἀποφύγουν — ἐκείνες προσωρινά μόνο — τόν τουρκικό ζυγό, ἐδημιουργοῦσε γιά τούς τόπους αὐτούς τήν προϋπόθεση γιά κάποια πνευματική ζωή καί λογοτεχνική δραστηριότητα. Ὅσοι ἐργάζονται λογοτεχνικά φυσικό εἶναι νά ἔχουν στρέψει τὰ βλέμματά τους στή γειτονική Ἰταλία, πού μάλιστα καί παλιότερα καί στό χρόνια τῆς Ἀναγέννησης μέ τήν πνευματική καί τήν καλλιτεχνική τῆς δραστηριότητα μπορούσε νά ἀσκήσῃ ἀποτελεσματική ἐπίδραση στόν πνευματικό καί τό λογοτεχνικό τομέα. Ἐτσι πολλοί εἶναι οἱ λόγοι Ἑφτανησιῶτες πού ξεχωρίζουν στό δέκατο πέμπτο, τό δέκατο ἕκτο καί τούς ἀκόλουθους αἰῶνες: διάφορες «ἀκαδημίες» ἰδρύονται ἀργότερα κατά τὰ πρότυπα τῶν ἀντίστοιχων ἰταλικῶν καί ἔχουν ἔργο τους νά ἐνισχύσουν τή μὀρφωση καί τήν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων. Ἡ καρποφόρα ἐπίδραση τῶν ἰταλικῶν γραμμάτων καί γενικότερα τῆς ἰταλικῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀσκεῖται κυρίως στό δέκατο ἑβδόμο καί τούς κατόπιν δύο αἰῶνες. Ὅμως ἤδη ἀπό τίς πρῶτες μεταβυζαντινές ἑκατονταετηρίδες ἔχομε λογίους Ἑλληνες πού φωτίζονται ἀπό τή γειτονική Ἰταλία καί δέχονται λογοτεχνική ἢ καί ἄλλη ἐπίδραση. Ἀναφέρω τόν Κερκυραῖο Νικόλαο Σοφιανό, τόν ἐπίσης Κερκυραῖο Ἰωαννίκιο Καρτάνο¹³. Ὁ πρῶτος εἶχε συγγράψει γραμματική τῆς δημοτικῆς καί εἶχε μεταφράσει στό νέα ἑλληνικά τό ἔργο «Περὶ παιδων ἀγωγῆς», πού ἀποδίδεται στόν Πλούταρχο· ὁ δεύτερος, γράφοντας καί αὐτός τή δημοτική γλώσσα, ἐκλαϊκεύει σέ

έργα του τὰ διδάγματα τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Μέσα στήν ἀτμόσφαιρα αὐτή προβάλλει καί ἕνας μετριότατος στιχουργός, ὁ Ἰάκωβος Τριβῶλης, μέ δύο ἔργα του, τό λογοτεχνικό «Ἱστορία τοῦ ρέ τῆς Σκότσιας μέ τή ρήγισσα τῆς Ἑγγλιτέρας»¹⁴ καί τό ἱστορικό «Ἱστορία τοῦ Ταγιαπιέρρα»¹⁵.

Ἦδη ἀπό τό δέκατο ἔβδομο αἰῶνα ἔχει διαπιστώσει σημαντικός ἀνθρωπιστής τῆς ἐποχῆς, ὁ Daniel Huët, ὅτι τό πρῶτο ἀπό τὰ ἔργα αὐτά συγγενεῦει πολύ στήν ὑπόθεσή του μέ τήν ἔβδομη διήγηση τῆς ἔβδομης ἡμέρας τοῦ «Δεκαήμερου» τοῦ Βοκκάκιου. Καθώς σέ πρόσφατη ἔρευνά μου ὑποστήριξα¹⁶, γράφοντας ὁ Τριβῶλης δέν εἶχε ἀπ' εὐθείας ὑπ' ὄψη του τό κείμενο τοῦ μεγάλου Ἰταλοῦ πεζογράφου. Τό «Δεκαήμερο», ὅπως εἶναι γνωστό, τό μιμήθηκαν ἀπειράριθμοι ἀξιόλογοι καί ἀσήμαντοι Ἰταλοί καί ἄλλοι συγγραφεῖς¹⁷. Ἡ σχετική ἔρευνά μου μέ δδήγησε σέ μιᾶ ἀσημη ἰταλική διασκευή τοῦ διηγήματος τοῦ Βοκκάκιου πού τιτλοφορεῖται «Historia de li doi nobilissimi amanti». Νομίζω ὅτι ἡ διασκευή αὐτή περιλαμβάνει στοιχεῖα πού δείχνουν ἄμεση μ' αὐτήν γνωριμία τοῦ Κερκυραίου στιχουργοῦ.

Ἡ ἰταλική αὐτή διασκευή γράφεται τό 1524¹⁸. Δέν πρόκειται γιά ἀξιοπρόσεκτη λογοτεχνική δημιουργία. Πολύ λιγότερο ἐπιτυχημένη μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἡ νεοελληνική διασκευή τοῦ Ἰάκωβου Τριβῶλη. Εἶναι βέβαια σύντομο τό δημιούργημα τοῦ Τριβῶλη, ὅμως διαπιστώνεται ὅτι, καθὼς ὁ ποιητής συνοπτικά πραγματεύεται τὰ γεγονότα, δέν ἔχει τήν εὐκαιρία, ἔστω καί μέ τρόπο στοιχειώδη, νά δώση κάποια ψυχολογική καί αἰσθητική δικαίωση στό ἔργο του. Γεγονός εἶναι ὅτι ἡ διασκευή τοῦ Τριβῶλη δέν προσθέτει πρῶτότυπα στοιχεῖα στό ἰταλικό της πρότυπο. Μόνη προσπάθεια τοῦ Ἑλληνα διασκευαστή στάθηκε νά δώση στό ἀναγνωστικό του κοινό τήν ὑπόθεση ἀπλῶς τοῦ ἔργου πού ἐπεξεργάστηκε. Δέν εἶναι περίεργο ὅτι στό ἔργο τοῦ Τριβῶλη δέ βρίσκομε τίποτα ἀπό τό πνεῦμα, τή λεπτότητα, τό ὕφος τοῦ μεγάλου Ἰταλοῦ διηγηματογράφου. Ὅλα αὐτά εἶχαν ἤδη χαθῆ στήν ἀσημη ἰταλική διασκευή πού εἶχε ὑπ' ὄψη του. Εἶναι βέβαιο ὅτι τό ἔργο του μᾶς δίνει χαρακτηριστικά πού τὰ βρίσκομε καί στά παλιά γαλλικά *fabliaux*¹⁹, δηλαδή χονδροειδή καί χυδαία καμιᾶ φορά ὑπόθεση, ὕφος πού ταιριάζει ἀπόλυτα μέ τή διαπραγματεύση χωρίς νά δηλώνεται καθόλου ἡ παρουσία προσωπικοῦ δημιουργοῦ. Βρίσκομε σ' αὐτόν, ὅπως εἶπα, κάποια συντομία, κάποια φυσικότητα, ὄχι ὅμως καί μιᾶ γλώσσα πού νά ταιριάζη, μιᾶ γλώσσα ζωντανή, δυνατή, θελκτική, ὅπως τή βρίσκομε στά γαλλικά *fabliaux*.

Μολοντί γράφει ὁ Τριβῶλης στή λαϊκή γλώσσα τῆς ἐποχῆς του, ὅμως τό ὕφος του γίνεται ἄχρωμο μέ τίς ἀκυρολεξίες καί τούς ἀρχαϊσμούς του. Τό λεξιλόγιό του εἶναι φτωχό. Τοῦτο συμβαίνει, γιατί ὁ Τριβῶλης δέν εἶναι γνήσιος λαϊκός τραγουδιστής, ὅπως λ.χ. στή Γαλλία οἱ jongleurs πού πραγματεύονταν

κάπως ἀνάλογα θέματα, ἀλλά ἕνας «λόγιος», πού ἡ λογιούση του ἦταν τέτοια πού τοῦ ἔκανε προβληματική τήν ἐπιτυχία.

Γ'

Βενετοκρατία στήν Κύπρο.— Ὁ πετράρχισμος.— Κυπριακά ἐρωτικά ποιήματα.

Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ καί ἡ Βενετοκρατία στήν Κύπρο, ἀναβάλλοντες κατά κάποιο τρόπο τήν τουρκική κατάκτηση, πού συντελεῖται μόνο τό 1571, δημιουργοῦν τήν προϋπόθεση γιά νά γνωριστῆ ὁ κυπριακός λαός μέ τήν πνευματική καί τήν ἄλλη ζωὴ τῶν κυριάρχων, Φράγκων ἢ Βενετσιάνων. (Οἱ Φράγκοι εἶχαν ἔρθει στήν Κύπρο τό 1192, οἱ Βενετσιάνοι τό 1489.) Ἦδη πρὶν ἀπό τή βενετοκρατία ἔχομε στήν Κύπρο ἔργα ἱστοριογραφικά, πού, ἂν δέν ἔχουν τὰ χαρακτηριστικά ἀξιόλογων ἱστορικῶν ἔργων, ὅμως ξεχωρίζουν μέ τό γεγονός ὅτι οἱ συγγραφεῖς τους χρησιμοποιοῦν τό γνήσιο κυπριακό γλωσσικό ἴδιωμα. Ἐννοῶ τό Λεόντιο Μαχαιρᾶ καί τό Γεώργιο Βουστρώνιο. Ὁ πρῶτος ἔχει διηγηθῆ τήν ἱστορία τῆς Κύπρου στά χρόνια 1359 - 1458, ὁ δεύτερος συνεχίζοντας ἐξιστορεῖ γεγονότα τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ ἴδιου αἰῶνα (1456 - 1501).

Στά χρόνια τῆς βενετοκρατίας δέν εἶναι περίεργο πού ἔχουν δημιουργηθῆ στήν Κύπρο οἱ ὄροι γιά μιᾶ δημιουργικότερη ἀφομοίωση στοιχείων πού ἔρχονται ἀπό τή μακρινή Ἰταλία. Ἰδίως στό δέκατο ἔκτο αἰῶνα, ἀνάμεσα σέ ἄλλα ρεύματα λογοτεχνικά τῆς ἐποχῆς, πού εἶχαν γενικότερη ἀπήχηση στήν Εὐρώπη, ὑπάρχει καί τό κίνημα τοῦ πετράρχισμου. Ξεκινᾷ τοῦτο ἀπό ἕναν θαυμασμό πρὸς τήν ποίηση τοῦ Πετράρχη, τοῦ μεγάλου Ἰταλοῦ ποιητῆ τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα (1304 - 1374), ἰδίως τῆν ποίηση πού φανεῖται στήν περίφημη συλλογή του «Il canzoniere». Τῆ συλλογή του αὐτή τῆ συγκροτεῖ ὁ Πετράρχης μέ ἀφορμὴ τῆ λατρεία του πρὸς τή Λάουρα. Εἶναι ὁ Πετράρχης ἕνας ποιητής καί ἕνας διανοούμενος στό μεταίχμιο δύο ἐποχῶν, δύο κόσμων: τοῦ μεσαιωνικοῦ καί τοῦ νεώτερου. Γιατί ἡ Λάουρα, καθὼς παρατηρήθηκε, δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τήν ἀποκρυστάλλωση τοῦ ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ πού γνωρίζουν οἱ Ἰταλοί τῶν χρόνων αὐτῶν, μέσα στοῦς ὁποίους ἡ χριστιανική ἐλπίδα δέν εἶχε πιά ὄση δύναμη τῆς χρειάζοταν γιά νά κρατήσῃ τὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων, πού συγκινοῦνται τώρα βαθύτατα ἀπὸ τήν ὁμορφιά τοῦ κόσμου τοῦτου. Ὁ ἴδιος ὁ Πετράρχης ἔγραφε: «Βλέπω τί εἶναι καλὸ καί πράττω ὅτι εἶναι κακὸ».

Ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησαν καί ἄλλα ἔργα τοῦ Πετράρχη, ἀλλὰ ἰδιαίτερα ἡ περίφημη αὐτή ποιητική συλλογή του, «Il canzoniere», ὑπῆρξε ἀπέραντη. Γιατί, κατά τὰ λόγια τοῦ Carducci, ὁ Πετράρχης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος πού μπόρεσε νά αἰσθανθῆ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ποιητές δέν μπόρεσαν· δηλαδή τοῦτο, ὅτι κάθε

άτομική ψυχή μπορεί νά ἔχη τήν ἱστορία της, ὅπως τήν ἔχει ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία, ὅτι ἡ κάθε ὥρα τῆς ζωῆς μπορεί νά ἀντηχήσῃ καί μέσα σέ ἕνα ποίημα. Ἄν προσέξω τήν ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ Πετράρχης, στή Γαλλία λ.χ., θά πρέπει νά σημειώσω ὅτι συντελεῖται ἰδίως τό 16ο αἰώνα καί ἀφορᾶ πρό πάντων τήν ἐρωτική του ποίηση, πού τή μιμούνται καί ἄλλοι μεταγενέστεροι τοῦ Ἰταλοῦ ποιητές. Ἐπηρέαζονται ἀπό τόν Πετράρχη, ἐκτός ἀπό ἄλλους λιγότερο γνωστούς, καί ὁ Ronsard καί ὁ Du Bellay, καθώς θά τόν θαυμάσουν καί συγγραφεῖς τοῦ κλασσικοῦ (17ου) καί τοῦ ἀκόλουθου αἰώνα, τοῦ αἰώνα τῶν φώτων.

Δέ θά μπορούσε λοιπόν νά μείνῃ ἀνεπηρέαστη ἀπό μιά ποίηση μέ τέτοια εὐρωπαϊκή ἀπήχηση οὔτε ἡ μακρινή, ἡ ἑλληνική Κύπρος, ὅπου φυσικά ἔφταναν τά λογοτεχνικά δημιουργήματα τῶν Ἰταλῶν κυριάρχων.

Ἐκδηλῆ εἶναι ἡ ἰταλική, ἡ πετραρχική ἐπίδραση σέ 156 ἐρωτικά τραγούδια πού γράφονται στήν Κύπρο καί ἔχουν πάρει μιά ἐντελῶς ξεχωριστή θέση μέσα στήν ἱστορία τῶν γραμμάτων μας. Στό σύνολό τους τά ποιήματα αὐτά τά γνωρίσαμε τελευταία σέ μιά πολύ φροντισμένη ἔκδοσή τους, πού μᾶς τήν ἔδωσε ἡ Θέμις Σιαπακρᾶ - Πιτσιλλίδη²⁰.

Τά ποιήματα αὐτά εἶναι γραμμένα μέ μεγάλη τεχνική δεξιότητα σέ ἑνδεκασύλλαβο στίχο. Χαρακτηριστικό μάλιστα εἶναι καί τοῦτο: ὅτι ἡ μετρική αὐτή μορφή, ὁ ἑνδεκασύλλαβος ὁ ἴδιος, ἔχει τήν προέλευσή του στήν Ἰταλία καί χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν ἄγνωστο ἢ τούς ἄγνωστους ποιητές τῶν τραγουδιῶν αὐτῶν γιά νά μᾶς δοθοῦν δεκατετράστιχα, ὀχτάστιχα, τερτσίνες ἀξιοπρόσεχτης τεχνικῆς τελειότητας. Ὅλα αὐτά τά ποιήματα πρέπει νά γράφηκαν λίγο πρὶν ἀπό τήν τουρκική κατάκτηση, λίγο πρὶν ἀπό τό 1571.

Ἡ ἐκδότρια κατόρθωσε νά μᾶς ὑποδείξῃ τά πρωτότυπα πολλῶν ἀπό τά ποιήματα αὐτά²¹. Διαπίστωση ὅτι μέσα στή συλλογή ἔχομε μεταφρασμένα δέκα ποιήματα τοῦ ἴδιου τοῦ Πετράρχη, δεκατρία ἄλλων Ἰταλῶν ποιητῶν πού πετραρχίζουν. Ἀσφαλῶς καί ἄλλα ποιήματα τῆς συλλογῆς πρέπει νά εἶναι μεταφράσματα, ὅμως τέτοιες εἶναι οἱ ἱκανότητες τοῦ μεταφραστή πού μπορούμε νά πούμε ὅτι ἔχομε μπροστά μας μιά ἀληθινά πρωτότυπη ποιητική δημιουργία. Ἰδιαίτερο μάλιστα πλεονέκτημα τοῦ ποιητῆ αὐτοῦ εἶναι τοῦτο: ὅτι κατόρθωσε μέ ἐπιτυχία νά μεταφέρῃ στήν κυπριακή ποιητική του γλώσσα τά πολύπλοκα στιχουργικά συστήματα τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας τῆς ἐποχῆς του.

Δ'

Ἰταλική λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης καί Κρήτη.— Κρητικό θέατρο.— «Ἐρωτόκριτος».

ΑΝ Η ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ καί σέ ἄλλες ἑλληνικές περιοχές εἶχε ἀφήσει περιθώρια γιά κάποια πνευματική

καλλιέργεια καί λογοτεχνική ἀνάπτυξη, στήν Κρήτη, πού κατέχεται ἀπό τούς Βενετούς ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα καί θά μείνῃ στήν ἐξουσία τους ἕως τό 1669, στήν Κρήτη μέ τή διαρκῆ ἐπαφή καί ἐπικοινωνία μέ τή μητρόπολη, τή Βενετία, τά ἀποτελέσματα δέν μπορούσε παρά νά εἶναι περισσότερο οὐσιαστικά. Στήν Κρήτη, σ' ὀλόκληρη σχεδόν τήν ἐποχή τῆς βενετοκρατίας, ὁ βίος διατηρεῖ βέβαια τό μεσαιωνικό του χαρακτήρα. Ἡ βυζαντινὴ λαϊκὴ παράδοση εἶναι φανερὴ ἀκόμη καί στά μεταβυζαντινά γραμματειακά ἔργα τοῦ δέκατου πέμπτου καί τοῦ δέκατου ἕκτου αἰώνα²², γι' αὐτό καί μόνο ἀργότερα προβάλλει ἡ ἰταλικὴ ἐπίδραση. Μόνο γύρω στά 1600 καί ἡ κρητικὴ κοινωνία διαμορφώνεται σέ βαθμὸ πού νά θυμίζει τίς κοινωνίες ἰταλικῶν πόλεων τῆς Ἀναγέννησης. Ἀπὸ τότε κυρίως ἀρχίζουν σέ μεγαλύτερη κλίμακα ταξίδια νέων ἀπὸ τήν Κρήτη στήν Ἰταλία γιά σπουδές ἢ καί γιά ἄλλους σκοπούς²³. Στὴ Βενετία μάλιστα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐνωρὶς ἀνθῆσε ἑλληνικὴ κοινότητα, ὅπου ἔλαμψαν διαπρεπεῖς λόγιοι Κρητικοί, ἰδίως ὡς ἐκκλησιαστικοί τῆς προϊστάμενης, ἔχοντας τὸν τίτλο τοῦ «μητροπολίτη Φιλαδελφείας». Βρίσκεται ἀλήθεια κανεὶς σέ δυσκολία ἂν θελήσῃ νά κἀν ἐπιλογὴ ἀπὸ τήν ἀτέλειωτη σειρά Κρητικῶν λογίων μεταβυζαντινῶν χρόνων πού σπουδάζουν στήν Ἰταλία²⁴ καί πού μέ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο συντελοῦν στὴ δημιουργία μιᾶς πνευματικῆς κίνησης στήν πατρίδα τους. Πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι μιά οἰκείωση ἔχει συντελεστῆ στήν Κρήτη, ἰδίως τό δέκατο ἕκτο καί τό δέκατο ἔβδομο αἰώνα, μέ τά πνευματικά καί τά λογοτεχνικά δημιουργήματα τῶν Ἰταλῶν τῶν χρόνων τῆς Ἀναγέννησης. Ἦταν πολὺ φυσικὸ οἱ ἐπαφές αὐτές τῶν ὑπῆκόων μέ τούς κυριάρχους νά δημιουργήσουν τίς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά μιά ἀξιόλογη λογοτεχνικὴ δημιουργία, σὰν αὐτὴ πού φανερῶνεται στήν Κρήτη ἰδίως ἀπὸ τίς ἀρχές καί ἕως τά μέσα περίπου τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰώνα²⁵.

Ἀλλὰ προτοῦ μέ ἀπασχολήσῃ ἡ ἀληθινὰ ἀξιοπρόσεκτη λογοτεχνικὴ κρητικὴ δημιουργία στὸν τομέα τοῦ θεάτρου καί τοῦ ἔμμετρου μυθιστορηματος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀξίζει, νομίζω, νά σταθῶ γιά λίγο καί σέ δημιουργήματα λογοτεχνικά προγενέστερα — ἐννοῶ τοῦ δέκατου ἕκτου ἰδίως αἰώνα — πού καί αὐτά κατὰ πιθανῶς ἔχουν δεχτῆ ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ πνευματικὸ κόσμο, κατὰ ἔχουν οἰκειωθῆ ἀπὸ τήν ἰταλικὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία τῶν χρόνων τῆς Ἀναγέννησης ἢ καί τῆς προηγούμενης ἐποχῆς.

Ἐνα ἀπὸ τά παλιότερα κρητικὰ ἔργα, τό ποίημα «Ριμάτα κόρης καί νέου»²⁶, μολονότι θυμίζει σέ μεγάλο βαθμὸ δημοτικὴ ἑλληνικὴ ποίηση, φαίνεται ὅτι γράφηκε μέ παράλληλη ἐπίδραση ἰταλικοῦ προτύπου. Πρόκειται γιά ποίημα πού δέν εἶναι στερημένο ἀπὸ ὀρισμένες λογοτεχνικὲς ἀρετές (μιά φυσικότητα στὸ διάλογο, κλπ.).

Μέσα στά ἄλλα ἔργα τοῦ αἰώνα τούτου πού σχετίζονται μέ τήν Ἰταλία εἶναι καί τό μακρὸ ποίημα (στ. 2.500 περίπου) τοῦ Ἀντώνιου Ἀχέλη²⁷ γιά τήν

πολιορκία της Μάλτας του 1565. Πρόκειται για διασκευή σέ στίχους μιάς σχετικής διήγησης του Ίταλου Marino Fracasso. Καθώς έχει διαπιστωθή, ο Κρητικός ποιητής απομακρύνεται καμιά φορά από τό πρότυπό του για νά μιμηθῆ εἰκόνες καί παρομοιώσεις, πού τίς ἀντλεί ἀπό λατινικά ἢ Ἰταλικά ποιήματα. Ἀκόμη καί αὐτό τό ἀξιόλογο κρητικό ἔργο του δέκατου ἔκτου αἰώνα, ὁ «Ἀπόκοπος» τοῦ Μπεργαδῆ, πού δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά στή Βενετία τό 1519, φαίνεται νά προέρχεται ἀπό δυτική, πιθανότατα Ἰταλική πηγή²⁸. Τό ἔργο μᾶς παρουσιάζει κάθοδο στόν Ἔδη μέσα σέ ὄνειρο καί περιέχει ἀλληγορίες ἀνατολικῆς προέλευσης, καθὼς καί ἐντόπια λαϊκά στοιχεῖα²⁹.

Ἰδιαιτέρος λόγος πρέπει νά γίνῃ γιά τό ὠραῖο ποιμενικό εἰδύλλιο πού ἐπιγράφεται «Βοσκοπούλας»³⁰. Τό Ἰταλικό του πρότυπο, πού πρέπει νά ὑπάρχη, δέν τό ἀποκάλυψε ἀκόμα ἡ ἔρευνα. Τό συγγραφέα δέν τόν ξέρομε· πάντως γράφηκε πρὸς τό 1600 σέ 476 ἐνδεκάσύλλαβους στίχους καί δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά στή Βενετία τό 1627 ἀπό τό Νικόλαο Δριμυτινό. Ὁ ποιητής μέ τό ἔργο του μᾶς διηγῆθηκε μιά ἀπλή, μιά θλιβερή ἐρωτική ἱστορία καί πράγματι προκαλεῖ τή συγκίνησή μας. Ἐχω μάλιστα τή γνώμη ὅτι, καί ἂν ἀκόμη κάποτε βρεθῆ συγκεκριμένο Ἰταλικό πρότυπο τῆς «Βοσκοπούλας», τό γεγονός αὐτό δέ θά ἔρθῃ νά ἀνατρέψῃ μιάν ἄλλη πραγματικότητα: τή λαϊκή ἀτμόσφαιρα μέσα στήν ὁποία τοποθετεῖται τό μικρό αὐτό ἀξιόλογο ἔργο.

Βέβαιον εἶναι ὅτι ὅλα χωρὶς ἐξαιρέση τά ἔργα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, χωρὶς νά εἶναι στερημένα ἀπό ἀξιόλογα πρωτότυπα στοιχεῖα, ἔχουν δεχτῆ ἰσχυρῆ τήν ἐπίδραση Ἰταλικῶν ἀντιστοιχῶν ἔργων. Δέν πρέπει ὅμως νά παραλείψω ἀπό τώρα νά τονίσω ὅτι καμιά φορά στό αἰσθητικό πεδίο ξεπερνοῦν τά πρότυπά τους μέ ποικίλες τους ἀρετές. Ἐπίσης προσθέτω ὅτι δέν εἴμαστε ἀκόμη σέ θέση μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια νά διαπιστώσωμε τί ὀφείλουν τά ἔργα τοῦ κρητικοῦ αὐτοῦ θεάτρου στό πρότυπά τους, εἴτε γιατί τά πρότυπά τους δέν ἔχουν ἀκόμα ὑποδειχτῆ, εἴτε γιατί δέν ἔχει ὡς τήν ὥρα ἐπιχειρηθῆ ἡ περαιτέρω σχετική ἔρευνα³¹. Ἀξίζει ἐδῶ νά ἀναφέρω ὅτι ἀπό τίς τρεῖς νεοελληνικές μεταφράσεις πού ἔχομε τοῦ «Pastor fido»³² τοῦ Guarini ἡ μιά, ἡ παλιότερη, πού μένει ἀκόμη ἀνέκδοτη, ἔγινε ἀπό ἀγνωστο Κρητικό σέ γνήσιο τοπικό ἰδίωμα. Εἶναι ἡ λογοτεχνικότερη καί μεταφέρει τό Ἰταλικό κείμενον σέ λαμβδικούς ἐνδεκάσύλλαβους πού χωρὶς καθορισμένη τάξη ἐναλλάσσονται μέ ἑφτασύλλαβους στίχους. Ἡ ἄποψη τοῦ Π. - Π. Ἰωάννου³³ ὅτι ἡ παλιότερη αὐτῆ μετάφραση ἔγινε μέ δάση χειρόγραφο τοῦ Ἰταλικοῦ ἔργου πού τό εἶχε μελετήσει ὁ ποιητής πρὶν ἀπό τό ὀριστικό τύπωμα τῆς κωμωδοτραγωδίας τοῦ Guarini (1602) δέν ἐνισχύθηκε ἀκόμη μέ ἀναλυτική ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ μελετητῆ, καθὼς δρῖσκειται μᾶλλον ἀφοριστικά γιά τήν ὥρα διατυπωμένη. Γιά τό λόγον αὐτό καί ἡ ἄλλη ἄποψη τοῦ Ἰωάννου ὅτι ἡ μετάφραση τούτῃ τοῦ «Pastor fido», ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἔγινε

πρὶν ἀπό τό 1602, πρέπει νά θεωρηθῆ ὡς τό πρῶτο ἔργο τοῦ κρητικοῦ θεάτρου, εἶναι πολύ συζητήσιμη, ἀφοῦ μάλιστα καί δέν ξέρομε ἀκόμη μέ ἀκρίβεια τό ἔτος συγγραφῆς τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Χορτάτζη.

Ἡ πολύ ἀξιοπρόσεχτη τραγωδία τοῦ Γεωργίου Χορτάτζη (Ρεθεμνιώτῃ ἀπὸ εὐγενική οἰκαγένεια), γραμμένη γύρω στό 1600, πού ἔχει τόν τίτλον αὐτό, «Ἐρωφίλη»³⁴, καθὼς ἔδειξε ἤδη ἀπὸ τόν περασμένο αἰώνα (1870) ὁ Γερμανός C. Bursian, ἔχει ὡς βασικό τῆς πρότυπο περίφημη στήν ἐποχῆ τῆς Ἰταλικῆς τραγωδίας, τήν «Orbecche» τοῦ G. B. Giraldi, ἐνῶ τὰ ἰντερμέδια τῆς πηγάζουν ἀπὸ τῆ «Gerusalemme liberata» (1581) τοῦ Τορκουάτου Τάσσου καί μάλιστα ἀπὸ τό ἐπεισόδιον τοῦ Rinaldo καί τῆς Armida. Ἀξίζει νά παρατηρήσω ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς «Ἐρωφίλης» κατόρθωσε νά ἀπαλλάξῃ τό ἔργο του, ἐν μέρει τουλάχιστο, ἀπὸ τίς ἐνοχλητικές ἀγριότητες τοῦ προτύπου του, τῆς «Orbecche», καί νά δώσῃ ἀρκετῆ ἄνεση στό λυρικό στοιχεῖον, πού πλούσιον ὑπάρχει ἰδίως στό κατὰ τῆς τραγωδίας³⁵.

Μετά τό 1620 γράφεται στήν Κρήτη τό ποιμενικό δράμα «Γύπαρης», πού ἀκολουθεῖ καί αὐτό Ἰταλικὰ πρότυπα³⁶. Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικά, νομίζω, αὐτά πρότυπα τοῦ «Γύπαρη» εἶναι τό ἔργο «Aminta» τοῦ Τορκουάτου Τάσσου, πού εἶναι τό ὠραιότερον δημιούργημα τῆς Ἰταλικῆς ποιμενικῆς δραματικῆς ποίησης. Ὁρεσ-ὠρες ὁ ποιητής τοῦ «Γύπαρη» μιμεῖται κατὰ λέξη τό Ἰταλικό τοῦτο ἔργο. Ἀλλά καί ὁ «Pastor fido» τοῦ Guarini ἀνήκει στό ἔργον πού γνώρισε ὁ Κρητικός ποιητής, μολονότι λίγοι στίχοι του ἀποτελοῦν, καθὼς φαίνεται, μίμηση ἀντιστοιχῶν μερῶν τοῦ «Pastor fido». Κοντὰ στό δύο αὐτά ἔργα πρέπει νά προσθέσω καί ἄλλα ἀκόμη, τόν «Alceo» τοῦ Οἰγάρου, τήν «Amorosa fede» τοῦ Ἀντωνίου Πάνδημου, καθὼς καί τήν «Callisto» τοῦ Luigi Groto³⁷. Ὅλα αὐτά κατὰ κάποιον τρόπο συνδέονται μέ τῆ συγγραφή τοῦ κρητικοῦ «Γύπαρη».

Εἰδικότερα τώρα ὡς πρὸς τῆ σχέση τοῦ «Γύπαρη» καί τοῦ «Aminta» πρέπει νά ἔχωμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι, παρ' ὅλες τίς διαφορές τους στήν ὑπόθεση, τά δύο ἔργα ἔχουν ἀπὸ κοινου τό ἀπλό καί ἀπέριττο στοιχεῖον. Κι' αὐτό σέ ἀντίθεση μέ τό πολύπλοκον τοῦ «Pastor fido» τοῦ Guarini. Συγκρίνοντας ἐξ ἄλλου τό «Γύπαρη» μέ ἀντιστοιχὰ Ἰταλικά ποιμενικά δράματα διαπιστώνομε ὅτι στοιχεῖα πού ἀπ' αὐτά ἀντλεῖ ὁ ποιητής τοῦ «Γύπαρη» τά οἰκονομεῖ μέ τρόπο πρωτότυπον μέσα στό δικό του ἔργο. Γιατί σπάνια μεταφράζει μέ τρόπο δουλικό. Πολλές φορές μάλιστα δέν ἀντλεῖ παρὰ τό πνεῦμα, τό γενικό περιεχόμενον τῶν χωρίων πού μιμεῖται.

Συμβατικός, ἀλλά καί ποιητικός καί ἀληθοφανῆς συνάμα εἶναι ὁ κόσμος πού προβάλλει στό ἔργο του ὁ Τάσσος. Ξέροντας ὁμως πόσο ψεύτικος εἶναι ὁ κόσμος τῶν ἡρώων τοῦ Guarini, εὐχάριστα θά διαπιστώσωμε ὅτι τό κρητικό δράμα δρῖσκειται, ἂν ἐξετασθῆ στό βαθύτερα χαρακτηριστικά του, πιό κοντὰ στόν «Aminta» τοῦ Τάσσου³⁸ παρὰ στόν «Pastor fido» τοῦ Guarini.

Τόν «Aminta» μάλιστα τόν προσεγγίζει ό «Γύπαρης» καί μέ τήν κάποια ποιητικότητα, τήν κάποια μουσικότητα του, γιατί τά στοιχεία τούτα τά έχει σέ μέγιστο βαθμό τό ποιμενικό δράμα του Τάσσου. Ό επιτηδευμένος καί εξεζητημένος «Pastor fido» βρίσκεται μακριά από τό χαρακτήρα του κρητικού «Γύπαρη». Ύστερεί βέβαια στον ψυχολογικό τομέα τό έργο του Κρητικού ποιητή, άν τό συγκρίνωμε μέ τόν «Aminta», αντιμετώπισε όμως ό δημιουργός του ρεαλιστικότερα τή συγγραφή του έργου του. Μέ τό νά έχη μάλιστα ώρες-ώρες ή γλώσσα του κάτι από τήν τραχύτητα του κρητικού ιδιώματος, οι ήρωές του, πού είναι βέβαια οι συμβατικοί βοσκοί του είδους, φαίνονται νά προσεγγίζουν κάπως περισσότερο τήν πραγματικότητα.

Τελευταία ό Π.-Π. Ίωάννου μιλώντας για τήν ανέκδοτη σέ κρητικό ιδίωμα μετάφραση του «Pastor fido», για τήν όποια προηγουμένως έκαμα λόγο, υποστηρίζει³⁹ ότι ή μετάφραση αυτή άσκησε επίδραση καί στα άλλα έργα του κρητικού θεάτρου καί στό «Γύπαρη». Ό ποιητής του κρητικού αυτού ποιμενικού δράματος κατά τό μελετητή τούτο όχι μόνο επηρεάστηκε σέ στίχους καί σέ σκηνές του έργου του, αλλά καί τής όφείλει «τίς κύριες γραμμές τής οικονομίας του, άκόμη καί τό όνομα του βασικού ήρωα» (Γύπαρης), άφού, καθώς λέει, κάπου μέσα στή μετάφραση τό όνομα «Γίπας» (Giras) άπαντά ως δεύτερος τύπος του όνόματος ενός από τά βασικά πρόσωπα του έργου.

Πρέπει νά σημειώσω ότι καί ή τελευταία αυτή γνώμη του Ίωάννου μένει άναπόδεικτη, όπως καί άλλες πού μνημόνευσα προηγουμένως, άφού ό μελετητής δέν προσκόμισε άκόμη τά άπαραίτητα για τήν άποψη του άποδεικτικά στοιχεία. Νομίζω πάντως ότι καί από τώρα μπορούμε νά άποκρούσαμε τό συσχετισμό του όνόματος «Γύπαρης» μέ τό «Γίπας» τής μετάφρασης καί για τόν πρόσθετο λόγο ότι καί σήμερα στήν Κρήτη τό όνομα «Γύπαρης» (καί «Γυπαράκης») άπαντά ως οικογενειακό· έπομένως όφείλομε νά δεχτούμε ότι ό ποιητής του κρητικού ποιμενικού δράματος άντλησε τό όνομα αυτό πιθανότατα από τό ίδιο τό περιβάλλον τής πατρίδας του.

Τό σημαντικότερο έργο των νέων έλληνικών γραμμάτων έως τά χρόνια του Σολωμού είναι χωρίς άλλο ό «Έρωτόκριτος» του Βιτζέντζου Κορνάρου, έργο επικούλικό, πού δείχνει θαυμαστές λογοτεχνικές άρετές⁴⁰. Μολοντί ό Κορνάρος, καθώς ξέρομε τώρα, έχρησιμοποίησε συγκεκριμένα Ιταλικά καί γαλλικά έργα γράφοντας τόν «Έρωτόκριτο»⁴¹, όμως τό έργο του δείχνει τίς μεγάλες προσωπικές του ικανότητες. Ποητικότητας είναι συχνά οι διάλογοι του ποιήματος καί περιέχουν άναμφισβητήτως πρωτότυπα στοιχεία. Ό ίδιος ό ποιητής είναι βαθύς γνώστης τής ανθρώπινης ψυχής, κατόρθωσε μάλιστα νά δη καί νά μάς παρουσιάση μέ μεγάλη συμπάθεια τούς κυριότερους ήρωες του έργου του, τόν Έρωτόκριτο καί τήν Άρετούσα. Μέ τήν ήθική έξύψωση του ήρωα, πού συντελείται στό

έργο του, ό Κρητικός ποιητής έκαμε τήν όλη του σύνθεση έλκυστικότερη καί άρμονικότερη. Ούτε λείπει ή δραματικότητα από όρισμένες τουλάχιστο σκηνές. Άπειρα έξ άλλου είναι τά πρωτότυπα σημεία του, όπου διαλάμπει ή φαντασία καί ή παραστατική δύναμη του ποιητή. Θαυμαστός επίσης είναι ό τρόπος μέ τόν όποιο ό ποιητής εκμεταλλεύεται τό γνωμολογικό στοιχείο μέσα στό έργο του.

Ό «Έρωτόκριτος» γράφηκε πιθανώς στις πρώτες δεκαετίες του δέκατου έβδομου αιώνα⁴². Άμφιβάλλω σήμερα (παλιότερα τό δεχόμουν σαν κάπως πιθανό) άν ό ίδιος ποιητής έγραψε καί τόν «Έρωτόκριτο» καί τή «Θυσία». Κατά τή γνώμη μου πάντως πρέπει νά τοποθετήσωμε πριν από τή «Θυσία» τόν «Έρωτόκριτο», όπως δήποτε πριν από τό 1635, όποτε, όπως υποστήριξα καί δέχτηκαν καί άλλοι έρευνητές⁴³, γράφηκε ή «Θυσία του Άβραάμ».

Είναι τώρα βέβαιο ότι ό ποιητής του «Έρωτόκριτου» μιμήθηκε στις γενικές γραμμές τό γαλλικό μυθιστόρημα «Paris et Vienne», καθώς έδειξε ό Ρουμάνος καθηγητής N. Cartoian⁴⁴. Ό μελετητής αυτός εξέτασε τό ζήτημα άν ό Κορνάρος γράφοντας τόν Έρωτόκριτο είχε ύπ' όψη του τό ίδιο τό γαλλικό κείμενο του γαλλικού μυθιστορήματος, Ιταλική του μετάφραση (άπό τίς πάμπολλες πού κυκλοφορούσαν τότε στήν Ιταλία) ή τυχόν μιά από τίς δύο έμμετρες διασκευές του, τή διασκευή του Mario Teluccini («Paride e Vienna», 1571) ή του Angelo Albano di Orvieto («Innamoramento di due fedelissimi amanti», 1621).

Ότι ό ποιητής του «Έρωτόκριτου» δέν είχε ύπ' όψη του τή διασκευή του Teluccini τό έδειξε μέ πειστικότητα, νομίζω, ό Cartoian. Ό ίδιος έρευνητής νομίζει ότι υπάρχουν άναλογίες ανάμεσα στον «Έρωτόκριτο» καί τή διασκευή του Albano, οδηγείται μάλιστα τελικά στό συμπέρασμα ότι ή διασκευή του Albano είναι ή άμεσώτερη πηγή του κρητικού ποιήματος. Δέχεται συνάμα ότι ό ποιητής του «Έρωτόκριτου» έχρησιμοποίησε καί Ιταλική πεζή μετάφραση του γαλλικού μυθιστορήματος.

Οι δικές μου σχετικές έρευνες⁴⁵, πού έγιναν μετά τίς έρευνες του Cartoian, μέ κάνουν νά πιστεύω μάλλον τήν άποψη ότι ό ποιητής του «Έρωτόκριτου» έγνώρισε όχι τήν Ιταλική διασκευή του Albano, αλλά μόνο Ιταλική μετάφραση του γαλλικού μυθιστορήματος. Γιατί σύμφωνα μέ τίς διαπιστώσεις μου οι παραλείψεις πού κάνει ό ποιητής του «Έρωτόκριτου» στό έργο του (παραλείψεις πού τυχαινει νά γίνονται καί στό έργο του Albano) όφείλονται στις άπαιτήσεις πού παρουσίαζε τό θέμα στα χέρια του Κορνάρου.

Πρέπει νά παρατηρήσω ότι ένδεχόμενη μελλοντική διαλεύκανση του λεπτομερειακού μάλλον ζητήματος αυτού, του ζητήματος δηλαδή του άμεσου προτύπου του Κορνάρου, θά μάς δημιουργήση προϋποθέσεις για μιά άκριβέστερη χρονολόγηση του «Έρωτόκριτου». Γιατί, άν άποδειχτεί κάποτε ότι ό Κορνάρος ήξερε τή δια-

σκευή του *Albano*, τό έτος τής έκδοσης τής διασκευής αυτής, τό 1621, θά είναι τό χρονικό όριο, μετά τό όποιο θά πρέπει νά έχη γραφή ό «Έρωτόκριτος». Έφ' όσον αυτό δέν αποδεικνύεται, μιά ένδεχόμενη προγενέστερη από τό 1621 χρονολόγηση του «Έρωτόκριτου» δέ θά συναντούσε έμπόδιο από τήν ύπαρξη τής διασκευής του *Albano*.

Προτού μās αποκαλύψη ή έρευνα τό βασικό πρότυπο του «Έρωτόκριτου», τό γαλλικό δηλαδή μυθιστόρημα «*Paris et Viègne*», πολλοί μελετητές όδηγούσαν τήν έρευνά τους στην Ιταλική λογοτεχνία, εκεί αναζητώντας τό πρότυπο του έργου. Ό Γάλλος *Ch. Gidel* λ.χ. είχε προτείνει⁴⁶ τό έργο του δωδέκατου αιώνα πού τιτλοφορείται «*Reali di Francia*» ως μερική τουλάχιστο πηγή του «Έρωτόκριτου». Ξεκινούσε βέβαια από τό γεγονός ότι τό έργο αυτό περιέχει περιγραφές έρώτων και κατορθωμάτων πού θυμίζουν τόν «Έρωτόκριτο». Πολύ άργότερα, τό 1913, ό Κωνσταντίνος Θεοτόκης γράφοντας στό Στέφανο Ξανθουδίδη, πού ετοίμαζε τήν έκδοση του «Έρωτόκριτου», ύποστήριξε⁴⁷ ότι στίχοι του Άριόστου θρίσκονται στόν «Έρωτόκριτο», ένώ ό Τορκουάτος Τάσσος του φαινόταν έντελώς άγνωστος στόν ποιητή του κρητικού έργου. Διατύπωνε μάλιστα τήν άποψη ότι ό «Έρωτόκριτος» πρέπει νά έχη πρότυπο Ιταλικό, νομίζοντας συνάμα ότι τό πρότυπο αυτό όφείλομε νά τό αναζητήσωμε στά Ιταλικά δραματικά έργα.

Συγκεκριμένες πιό πέρα αναζητήσεις του Θεοτόκη τόν όδήγησαν στή διαπίστωση ότι στίχοι του Κορνάρου μās όδηγούν πράγματι στόν «*Orlando furioso*». Πάντως πίστευε ό Θεοτόκης — και δίκαια — ότι τόση είναι ή τέχνη και ή άφομοιωτική ικανότητα του Κορνάρου πού τά στοιχεία πού άντλεί τά παρουσιάζει μέ τόν τύπο τής δικής του ποιητικής ιδιοφυΐας. Πρός τήν κατεύθυνση του Θεοτόκη συνέχισε έρευνες ό Ξανθουδίδης⁴⁸ και διαπίστωσε και αυτός πραγματική έξάρτηση — ως προς όρισμένα χωρία — του «Έρωτόκριτου» από τόν «*Orlando furioso*» του Άριόστου. Άργότερα ό *P. E. Ravolini* ύποστήριξε⁴⁹ ότι μεγάλο μέρος από τά χωρία τών δύο έργων — «Έρωτόκριτου» και «*Orlando furioso*» — πού τά παραβάλλουν ό Θεοτόκης και ό Ξανθουδίδης, δέν αποδεικνύουν μίμηση του Ιταλικού ποιήματος από τόν Κρητικό ποιητή. Δική μου έρευνα⁵⁰ έδειξε, νομίζω, πλατύτερη χρησιμοποίηση του έργου του Άριόστου από τόν Κρητικό ποιητή. Άν μάλιστα ό «Έρωτόκριτος» ως ένα σημείο έχη έπικά χαρακτηριστικά, τούτο συμβαίνει γιατί ό ποιητής του δέν έμεινε άνεπηρέαστος από τό περίφημο στην έποχή του έπικό ποίημα του Άριόστου, τόν «*Orlando furioso*». Πράγματι, άν ό ποιητής του «Έρωτόκριτου» στά βασικά σημεία τής ύπόθεσης του έργου του έπηρεάζεται από τό γαλλικό μυθιστόρημα πού προηγουμένως έμνημόνευσα, τήν άτμόσφαιρα όμοια του έργου του τήν θρίσκει έν μέρος και στόν ήρωικό κόσμο του μεσαιώνα, πού έξακολουθούσε νά συγκινή ποιητές και πεζογράφους τών χρόνων τής Άναγέννησης. Για τούς λόγους αυτούς δέ θά έπρεπε νά δε-

χτούμε, όπως έκαμε ό Σπύρος Μελάς⁵¹, ότι ό Κορνάρος έπεσε σέ σφάλμα ζητώντας νά δώσει στό ποίημά του τή μορφή έπους. Θέλησε άπλώς, όπως είπα, νά ακολουθήση μιά τάση τής έποχής του — όσο και άν πρέπει νά παραδεχτούμε ότι ό έπικός αυτός, όσος ύπάρχει, χαρακτήρας του έργου χάνεται μέσα στά χαρακτηριστικά ένός έμμετρου έρωτικού μυθιστορήματος — γιατί αυτό στην πραγματικότητα είναι τό έργο του Κορνάρου.

Άν θέλαμε νά δούμε τό πράγμα γενικότερα, θά λέγαμε ότι ό Κορνάρος όφείλει σέ δυτικές επιδράσεις όρισμένα έξωτερικά μάλλον στοιχεία του έργου του. Καθώς είναι γνήσιος ποιητής, μās έδωσε σέ βαθμό μεγαλύτερο άπ' όσο κάθε άλλος σύγχρονός του όμοτεχνος τό βαθύτερο είναι και τό δικό του και του λαού στόν όποιον άνήκε, ζωγραφίζοντας μέ τή δική του μαεστρία πρόσωπα και πράγματα του ποιήματος.

Πάντως και μετά τή διαπίστωση τών άναμφισβήτητων άντιστοιχιών τών δύο έργων, όσο και άν μοιάζουν σέ όρισμένα τους χωρία τά κείμενα πού παραβάλλονται, ή εκτίμησή μας προς τήν ποιητική δύναμη του Κορνάρου καθόλου δέ μειώνεται. Μόνο ποιητής μέ τίς ικανότητες πού είχε εκείνος θά μπορούσε τόσο πολύ νά ώφεληθή από όμοτεχνο, χωρίς αυτό νά είναι σέ βλάβη τής αξίας του έργου του.

Η «ΘΥΣΙΑ του Άβραάμ»⁵², τό έξαιρετο τούτο έργο πού διαστικά, νομίζω, πολλοί έρευνητές τό απέδωσαν στόν ποιητή του «Έρωτόκριτου», τό Βιτσέντσο Κορνάρο, είναι θρησκευτικό δράμα πού τό έγραψε προκισμένος δημιουργός. Δέν παρουσιάζει πλούσια δράση τό έργο, όμως αναλύει ό ποιητής μέ διεισδυτικότητα τά αισθήματα τών ήρώων του. Καί δραματικότητα και άπλότητα και τρυφεράδα και αλήθεια ύπάρχουν στόν τρόπο μέ τόν όποιο εκμεταλλεύεται τό θέμα του — τό γνωστό περιστατικό τής Παλαιάς Διαθήκης.

Τό έργο, όπως είπα και προηγουμένως, πρέπει νά γράφηκε τό 1635. Δέν είναι, νομίζω, ανάγκη νά μνημονεύσω τούς δρόμους πού ακολουθήσε ή έρευνα στην αναζήτηση και τήν ανακάλυψη του προτύπου του⁵³. Σημειώνω άπλώς ότι τό πρότυπο τό βρήκε ό *John Manrogordato*⁵⁴, Έλληνας καθηγητής του Λονδίνου (1928, 1929). Πρότυπο είναι τό μικρό θρησκευτικό δράμα «*Lo Isach*» του Ιταλού *Luigi Groto*, πού δημοσιεύτηκε τό 1586. Όπως παρατηρεί ό έρευνητής αυτός, «τά δύο έργα στην σύνθεσή τους είναι όμοια. Όμως ό Έλληνας καλλιτέχνης πρόσθεσε τήν ποίηση και τό ανθρώπινο στοιχείο, γι' αυτό και ή αξία του καθόλου δέ μειώνεται μέ τήν ανακάλυψη ότι ή «Θυσία» συγκροτήθηκε μέ βάση Ιταλικό πρότυπο»⁵⁵.

Είναι βέβαιο ότι ό Έλληνας ποιητής σέ μερικά σημεία του έργου του μεταφέρει ατόύσια τά παράλληλα χωρία του «*Isach*», σέ άλλα πάλι τό Ιταλικό πρότυπο του χρησιμεύει μονάχα ως άφετηρία για νά αναπτύξη νέες εικόνες, νέες ιδέες, νέα αισθήματα σέ νέο έργο μέ δική του ύπόσταση και δική του καλλι-

τεχνική αξία. Τό Ιταλικό έργο έχει συχνές επαναλήψεις και μακρούς μονολόγους. Αυτές λείπουν από τό κρητικό έργο. 'Ο Κρητικός μάλιστα ποιητής προσθέτει και νέες περιγραφές ή άναπτύσσει επεισόδια. 'Αρετές του έργου του, καθώς από πολλούς παρατηρήθηκε, είναι και ή γοργή δράση και ό φυσικός και ψυχολογημένος διάλογος. 'Ο ποιητής τής «Θυσίας» έχει έκφραστική δύναμη όχι συνηθισμένη. Χρησιμοποιεί τό λεξιλόγιό του μέ τρόπο έντελώς άβιαστο, έτσι πού νά δίνη τήν έντύπωση, νά πείθη, πρέπει νά πώ, ότι έδημιούργησε ένα πραγματικά νέο έργο. "Επειτα, και τά καθαρώς δημοτικά έλληνικά στοιχεία πού άπαντούν στό έργο, όπως ήθη και έθιμα του λαού, του προσθέτουν ένα ιδιαίτερο θέληματρο.

Μιά κρητική τραγωδία, τό «Βασιλέα Ροδολίνο» του 'Ιωάννη-Άνδρέα Τρώιλου, τυπωμένη από τόν ίδιο τό 1647, δέν τήν έχομε άκόμη σέ νεώτερη έκδοση. Πρότυπό της στάθηκε, καθώς ήδη παρατηρήθηκε από πολλούς, ή τραγωδία «Il re Torrismondo» (1587) του Τορκουάτου Τάσσου. Καθώς παρατηρεί ό μελλοντικός έκδότης της Μανούσας Ι. Μανούσακας⁵⁶, ό Τρώιλος «άκολούθησε τόσο πιστά τό πρότυπό του, κατά κανόνα σχεδόν στίχο μέ στίχο ή λέξη μέ λέξη, ώστε τό έργο του νά δίνη πιά συχνά τήν έντύπωση μετάφρασης παρά διασκευής»⁵⁷, φαινόμενο άλλωστε πού δέν είναι σπάνιο ούτε σέ άλλα έργα του κρητικού θεάτρου. Πάντως ό Τρώιλος, κατά τόν ίδιο μελετητή, άπλοποίησε και έξιδανίκευσε τήν υπόθεση. 'Ενδιαφέρον έχει επίσης τό γεγονός ότι ό Τρώιλος μέσα στα χορικά τής τραγωδίας του μάς παρέχει τρία δεκαετηράστια, πού είναι από τά παλιότερα πού έχομε στην έλληνική γραμματεία. Τό έργο μέ τή λυρικότητά του χαρακτηρίζεται ως ένα από τά πιά αξιόλογα του κρητικού θεάτρου.

'Αξιόλογος επίσης είναι και ό «Κατζούρμπος», κωμωδία πού άποδίδεται στό Γεώργιο Χορτάτζη και πρέπει νά γράφηκε μεταξύ 1591 και 1601. 'Η κωμωδία αυτή μοιάζει στην υπόθεση, στους χαρακτήρες και στην τεχνική μέ τις άλλες δύο κρητικές κωμωδίες, τό «Στάθη» και τό «Φορτουνάτο», ξεχωρίζει όμως στό αισθητικό πεδίο από τά έργα τούτα. Τό κείμενο τής κωμωδίας αυτής πρόκειται σύντομα νά κυκλοφορήσει σέ έκδοση φροντισμένη από τό Λίνο Πολίτη⁵⁸.

'Από τά άλλα κρητικά θεατρικά έργα ό «Ζήνων», πού γράφηκε άσφολώς μετά τό 1648, έχει λατινικό πρότυπο μέ τόν ίδιο τίτλο, γραμμένο από τόν Άγγλο 'Ιησουΐτη 'Ιωσ. Σίμον⁵⁹. 'Ο «Φορτουνάτος», κωμωδία του Μάρκου Άντώνιου Φώσκολου⁶⁰, γράφηκε στα τελευταία χρόνια τής βενετοκρατίας στην Κρήτη (1668 - 69) και σχετίζεται ίσως κατά κάποιον τρόπο μέ τήν κωμωδία «Suppositi» του Άριστού (1509). 'Η κωμωδία «Στάθη»⁶¹ πάλι, γραμμένη μεταξύ 1645 και 1669, έχει πιθανά πρότυπα διάφορα έργα των Pasqualigo, Giancarli, Calmo και Bibiena κατά τις διαπιστώσεις του Μ. Μανούσακα⁶². 'Ο Η. Βουτιεριδης⁶³ έξ άλλου έπισημαίνει όμοιότητες του έργου και μέ τούς «Suppositi» του Άριστού⁶⁴.

Όά έπρεπε τώρα συμπερασματικά νά παρατηρήσω ότι παρά τις μεγάλες και πολλαπλές αυτές επιδράσεις πού δέχτηκε ή κρητική λογοτεχνία από τήν πλευρά τής 'Ιταλίας, τό έλληνικό πνεύμα και ή βυζαντινή παράδοση δέν είχαν καθόλου άπνεκρωθή ώστε ή επαφή μέ τά ξένα λογοτεχνικά δημιουργήματα νά έχη οδηγήσει σέ μιά στεία και άνώφελη μίμηση. Γι' αυτό και δέν πρέπει νά δούμε τήν κρητική λογοτεχνία τής άκμής μόνο σαν ένα κομμάτι τής ευρωπαϊκής ή τής Ιταλικής Άναγέννησης, αλλά νά τήν τοποθετήσωμε σέ έλληνικότερα πλαίσια, τά πλαίσια εκείνα πού τής προκαθόριζαν ή βυζαντινή λαϊκή πνευματική παράδοση και ό σύγχρονος κρητικός βίος.

Ε'

Μεταβυζαντινή πεζογραφία.— 'Ιστοριογραφία και εκκλησιαστική ρητορική.

ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΕΡΓΑ τής μεταβυζαντινής πεζογραφίας, ιδίως τής γραμμένης σέ λαϊκή, λίγο-πολύ, γλώσσα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον — γλωσσικό, αλλά και ιστορικό, — παρουσιάζει τό έργο πού επιγράφεται «Χρονικό των Τούρκων σουλτάνων». Τό έργο τό έδημοσίευσε για πρώτη φορά ό Γ. Ζώρας και μάς άποκάλυψε τήν πηγή του τελευταία μιά νέα φιλόλογος, ή 'Ελισάβετ Ζαχαριάδου⁶⁵.

'Η γλώσσα του, έλάχιστα επηρεασμένη από λογόδητα, παρουσιάζει έντελώς ξεχωριστό ενδιαφέρον και τό ύφος του μάς ξαφνίζει συχνά μέ τήν αύθορημσία του. Τό έργο, γραμμένο στό τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα, άποδειχτηκε ότι προέρχεται κυρίως από γνωστό Ιταλικό έργο τής εποχής. Άνήκει τούτο στον 'Ιταλό ιστορικό του δέκατου έκτου αιώνα Francesco Sansovino (1521 - 1583) και έχει τίτλο «Annali turcheschi» (1571, β' έκδ. 1573). Πρόκειται για έργο πού διαβαζόταν πολύ από τούς 'Ιταλούς πού ενδιαφέρονταν για τά τουρκικά πράγματα⁶⁶.

'Ενας πατριάρχης 'Ιεροσολύμων, ό Νεκτάριος, γεννημένος στην Κρήτη τό 1602, στό έργο του «'Επιτομή τής Ιεροκοσμικής Ιστορίας», γραμμένο σέ «κοινή» γλώσσα «διά νά άκούεται από κάθε άνθρωπον Έλληνα», έχρησιμοποιήσε ως πηγή του και τόν 'Ιταλό συγγραφέα Paolo Giovinio (1483 - 1552). 'Ο συγγραφέας αυτός υπήρξε από τούς αξιόλογους ιστορικούς τής Άναγέννησης και έγραψε σέ λατινική γλώσσα έργο όπου πραγματεύτηκε πολεμικά και πολιτικά γεγονότα του δέκατου έκτου αιώνα. Τό έργο αυτό του Νεκταρίου τό έμελέτησε ό Μ. Ι. Μανούσακας⁶⁷. Πρέπει νά προσθέσω ότι ό Νεκτάριος δέν άντλησε απ' ευθείας από τό λατινικό πρωτότυπο του Giovinio, αλλά από τήν Ιταλική, καθώς φαίνεται, μετάφραση του έργου, κωμωμένη από τό Μ. Lodovico Domenichi (1601 - 1603). Τά γεγονότα έξ άλλου πού άντλει από τόν 'Ιταλό ιστορικό ό Νεκτάριος είναι όσα σχετίζονται μέ τήν ιστορία των Μαμελούκων σουλτάνων τής Αιγύπτου και

τήν κατάκτηση τῆς χώρας τους ἀπό τὸ Σελίμ τὸν Α΄. Ὁ Νεκτάριας μεταφράζει ἐλεύθερα, ἀλλὰ μὲ ἀκριβεία τὸ ἔργο τοῦ Γιονίο. Σπάνια συντομεύει τὸ πρωτότυπο καὶ ἀκόμη σπανιότερα ἀναπτύσσει περαιτέρω ἢ προσθέτει δικές του πληροφορίες.

Σχετικές ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι ὁ Φραγκίσκος Σκοῦφος καὶ ὁ Ἡλίας Μηνιάτης, σημαντικοὶ ἱεροκήρυκες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, συντάσσοντας τοὺς λόγους των ἀκολουθοῦν πρότυπα Ἰταλῶν ἱεροκηρύκων τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἔκανε στοὺς δικούς του λόγους ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριας⁶⁸, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐμίλησα προηγουμένως.

Ὁ Σκοῦφος (1644 - 1697) εἶχε δεχτὴ ἀξιοπρόσθετες ἰταλικές ἐπιδράσεις στὴ γλῶσσα του, πράγμα πού δέν εἶναι περίεργο, ἀφοῦ ξέρομε ὅτι εἶχε προσχωρήσει στὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ εἶχε γενικότερα διαμορφωθῆ σὲ ἰταλικὸ περιβάλλον, χωρὶς ὅμως νὰ παύσῃ νὰ αἰσθάνεται σάν Ἕλληνας. Ὁ Σκοῦφος στὸ κήρυγμά του ἰδιαίτερα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ ρητορικὴ τοῦ Paolo Segneri (1624 - 1694), σημαντικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα τῶν χρόνων αὐτῶν στὴν Ἰταλία⁶⁹.

Τὸ ἴδιο πρότυπο, τὸν Ἰταλὸ Segneri, ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Ἡλίας Μηνιάτης (1669 - 1714), ὁ ἄλλος σημαντικὸς ἱεροκήρυκας τοῦ τέλους τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα. Ὁ Μηνιάτης φαίνεται μὲ ἀνεξαρτησία νὰ χρησιμοποιοῦ τὰ ρητορικὰ του πρότυπα. Καθὼς γράφει ὁ Β. Τατάκης⁷⁰, «ἀποπνέει ὁ Μηνιάτης, ὅπως καὶ ὁ Σκοῦφος, τὸ ἰταλικὸ μπαρόκ». Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, προσθέτει, οὔτε ὁ ἕνας οὔτε ὁ ἄλλος δέν ἀποφεύγει νὰ στολιζῆ τὸ λόγο του, νὰ χρησιμοποιοῦ λέξεις ἠχηρές, ρητορικὰ σχήματα, εἰκόνες καὶ παραβολές, πού ἦταν χαρακτηριστικὰ τῆς forma oratoria τοῦ ἰταλικοῦ λόγου.

ΔΕ ΘΑ ΠΡΟΧΩΡΗΣΩ πέρα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα ἀναζητώντας ἰταλικά πρότυπα νεοελληνικῶν λογοτεχνικῶν ἢ ἄλλων δημιουργημάτων, μολονότι καὶ στὸ δέκατο ὄγδοο καὶ στὸ δέκατο ἕνατο αἰώνα θὰ θρῖσκουμε αἰσθητές ἰταλικές ἐπιδράσεις στὴν ὅποια πνευματικὴ παραγωγή τῆς ἐποχῆς. Ἐνδεικτικὰ περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω δύο τραγωδίες («Ἰφιγένεια» καὶ «Θυέστης») εἶναι οἱ τίτλοι τους), γραμμένες στὸ τέλος τῆς πρώτης εικοσαετίας τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα στὴν Κεφαλληνία ἀπὸ τὸν Κεφαλονίτη στιχουργὸ Πέτρο Κατσαῖτη. Τὰ ἔργα αὐτά, ἀνέκδοτα ἕως τὸ 1950, τὰ ἐδημοσίευσ⁷¹, μαζί μὲ ἕνα ἄλλο ἔργο τοῦ Κατσαῖτη, σὲ τόμο στὴ σειρά τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν.

Οἱ δύο αὐτές τραγωδίες τοῦ Κατσαῖτη τελευταίως μου ἀναζητήσεις μὲ ἔπεισαν — τὰ πορίσματά μου τὰ ἐδημοσίευσ⁷² σὲ ἄρθρο μου στὴ «Νέα Ἐστία» — ὅτι δέν εἶναι ἄλλο παρά διασκευές τῶν ὁμώνυμων

(«Ifigenia», «Tieste») τραγωδιῶν τοῦ πολυγράφου Ἰταλοῦ τοῦ δέκατου ἕκτου αἰώνα Lodovico Dolce (1508 - 1568)⁷³.

Γενικές συμπερασματικές διαπιστώσεις

ΟΙ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ πού ἔγιναν δίνουν ἔμμεσα τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα «ποιαὶ κατηγορίας ξένα ἔργα ἐπηρέασαν τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τῶν παλιότερων αἰώνων». Βέβαια ἡ ἰταλικὴ ἐπίδραση ὑπῆρξε ἐντελῶς περιορισμένη στοὺς τελευταίους δυζαντινοὺς αἰώνες. Γιατί τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῆ σημαντικότερη ἐπίδραση σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπῃ τὴν ἀσκέει ἡ γαλλικὴ λογοτεχνία⁷⁴. Στοὺς αἰώνες αὐτοὺς μόνο πῶ δεῦτερα ἰταλικά ἔργα, ὅπως ἡ ἰταλικὴ διασκευή τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος «Floire et Blanche - Fleur», γίνονται γνωστά σὲ λαϊκοὺς συγγραφεῖς, πού γράφουν κι' αὐτοὶ ἀνάλογα λογοτεχνήματα.

Ἀργότερα, τὸ δέκατο ἕκτο αἰώνα, γνωρίζουν οἱ Ἕλληνες ἔργα διασημότερων συγγραφέων, ὅπως τοῦ Πετράρχη καὶ ὀρισμένων πετραρχικῶν. Ποιήματα τῶν τελευταίων συγγραφέων συντελοῦν νὰ δημιουργηθῆ ἡ περιφημῆ κυπριακὴ ἐρωτικὴ ποίηση. Τὴν ἴδια ἐποχὴ οὔτε ὁ Βοκκάκιος δέν ἔμεινε ἐντελῶς ἀγνωστος στὴν Ἑλλάδα. Ἐνα διήγημά του ἀπὸ τὸ «Δεκαήμερο» γίνεται γνωστὸ στὰ Ἐφτάνησα, ὅπως εἶδαμε, διαμέσου ἀκαλαίσθητης ἰταλικῆς διασκευῆς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ ἕνα ἄλλο ἔργο τοῦ διάσημου Ἰταλοῦ πεζογράφου, ἡ «Teseida», ἔγινε γνωστὸ στὸν τόπο μας καὶ ἔδωσε μίαν ὄχι σημαντικὴ λογοτεχνικῶς διασκευή, ὅμως γι' αὐτὴν δέν ἔκαμα λόγο στὴν ἀνασκόπηση τούτη.

Ἄγνωστος δέν ὑπῆρξε στὴν Ἑλλάδα, ὅπως εἶδαμε, οὔτε ὁ «Orlando furioso» τοῦ Ἀριόστου, πού ἐπηρεάζει αἰσθητὰ τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, τὸν ποιητὴ τοῦ «Ἐρωτόκριτου». Σὲ μεγαλύτερο ὅμως βαθμὸ ἐπηρεάστηκε ὁ Κορνάρος ἀπὸ ἰταλικὴ πιθανῶς μετάφραση ἀγαπητοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος, τοῦ «Paris et Vienne».

Στὸ δέκατο ἑβδομο πάλι αἰώνα ἐπηρεάζουν τὰ νεοελληνικά γράμματα (εἴτε σύγχρονα εἴτε κάπως ἀπομακρυσμένα χρονικῶς) ἀξιόλογα, θὰ ἔλεγα, ἰταλικά ἔργα ἔργα πού ἄλλα τους θαυμάζονται μόνο στὴν ἐποχὴ τους, ἄλλα ἐκτιμῶνται καὶ στοὺς κατοπινούς αἰώνες. Γνωστά ἔργα τῶν χρόνων τῆς Ἀναγέννησης, ὅπως θεατρικὰ δημιουργήματα τοῦ Τάσσου, τοῦ Guarini, τοῦ Giraldu, τοῦ Grotto, συντελοῦν ὥστε νὰ γραφοῦν στὴν Κρήτη ἔργα καμιά φορὰ ἀνώτερα ἀπὸ τὰ πρότυπά τους, ὅπως ἡ «Θυσιά» τοῦ Ἀβραάμ. Ἄλλοτε πάλι συγγραφεῖς δεύτερης κατηγορίας, πού ὅμως δέν τοὺς ἀγνοεῖ ἡ ἰταλικὴ γραμματολογία, ἐπηρεάζουν θεατρικοὺς συγγραφεῖς ἔργων πού ἀκόμη δέν ξέρομε ὡς ποιοῦ βαθμοῦ πλησιάζουν ἢ ἀπομακρύνονται ποιοτικῶς ἀπὸ τὰ πρότυπά τους.

Στὴν πεζογραφία ἐπηρεάζουν συγγραφεῖς πού, μολονότι διαβάζονταν, δέν ἦταν ἀπὸ κείνους γιὰ τοὺς

όποιους δικαιούται νά καυχηθῆ μιά λογοτεχνία. Ἄναφέρω τὴν περίπτωση τῶν ἱστοριογραφικῶν ἔργων τοῦ Sansonino καὶ τοῦ Gionio. Ἔργα τῶν συγγραφέων αὐτῶν γίνονται ἀφορμὴ νά γραφοῦν εἴτε ἔργα λαϊκά, ὅπως τὸ «Χρονικὸ τῶν Τούρκων σουλτάνων», εἴτε ἔργα μὲ ἀνώτερες φιλοδοξίες, ὅπως τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Νεκτάριου. Στὴ θρησκευτικὴ πάλι ρητορικὴ τῆς ἐποχῆς γνωστοὶ ἀπλῶς στὰ χρόνια τους συγγραφεῖς ἐπηρεάζουν δικούς μας θρησκευτικούς ρήτορες. Ἐννοῶ τὴν περίπτωση τοῦ Segneri, πού ἀσκεῖ ἐπίδραση στὸ Σκούφο καὶ στὸ Μηνιάτη. Τέλος ἀναφέρω τὶς τραγωδίες τοῦ γνωστοῦ στὴν ἐποχὴ του, ξεχασμένου ὅμως στὶς σελίδες τῶν ἰταλικῶν γραμματολογιῶν Lodovico Dolce, πού δίνει ἀφορμὴ νά γραφοῦν πολὺ κατώτερες διασκευές, ὅπως οἱ τραγωδίες τοῦ Κεφαλονίτη Πέτρου Κατσαίτη.

ΠΡΟΤΟΥ ΚΛΕΙΣΩ τὴν ἀναζήτηση πού ἐπιχειρήσα, θά ἤθελα νά ἀντικρύσω τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ ἔρευνα αὐτῆ τῶν ἐπιδράσεων μᾶς ὀδηγῆ σὲ σαφέστερα συμπεράσματα ἐν σχέσει μὲ οὐσιαστικὰ θέματα τῆς γραμματολογίας μας. Νομίζω ὅτι θά διατύπωνα κοινοτοπία ἂν ἐβεβαίωνα ὅτι μόνον μὲ μιά τέτοια προσπάθεια, ἂν ὀδηγηθῆ σὲ αἴσιο πέρασ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς κατάλληλης μεθόδου, μπορεῖ ὁ μελετητὴς νά ξεχωρίσῃ τὰ δάνεια ἀπὸ τὰ πρωτότυπα στοιχεῖα ἐνός ἔργου. Φυσικὰ τὰ πρωτότυπα αὐτὰ στοιχεῖα θά πρέπει νά τὰ μελετήσῃ κανεὶς ἀργότερα μὲ λεπτὰ αἰσθητικὰ κριτήρια. Μόνον ὅμως ὅταν ξέρωμε τί ἐπιδράσεις δέχτηκε ἕνας συγγραφέας καὶ ποιά εἶναι ἡ καθαρὰ πρωτότυπη προσφορά του, μόνον τότε μποροῦμε νά τοποθετήσωμε μέσα στὴν ταιριαστὴ τους ἀτμόσφαιρα ἔργα πού ἀλλίως θά ἔμεναν κάπως μετέωρα στὴν ἀντίληψη καὶ τοῦ πιό προσεκτικοῦ καὶ καλοπροαίρετου μελετητῆ. Ἐπειτα ἡ μελέτη αὐτῆ πηγῶν καὶ ἐπιδράσεων μᾶς βοηθεῖ καμιά φορά, ὥστε νά γνωρίσωμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μιά γνησιότερη μορφή ἔργων πού ἔφτασαν σ' ἐμᾶς ἀλλοιωμένα μὲ αὐθαίρετες ἐπεμβάσεις διασκευαστῶν καὶ ἀντιγραφῶν.

Κλείνοντας τώρα τὴ συνοπτικὴ αὐτῆ μελέτη τῆς ὅλης ἰταλικῆς ἐπίδρασης στὰ γράμματά μας, ἔστω στοὺς χρονολογικοὺς ἐκείνους τομεῖς πού μὲ ἀπασχόλησαν, ὀφείλω νά ἀναγνωρίσω ὅτι ἡ ἐπίδραση αὐτῆ μπόρεσε σιγά-σιγά νά ὠφελήσῃ τὰ γράμματά μας, γιατί βοήθησε νά ἀνοιχτοῦν ὀρίζοντες πού πλάτυναν τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα κινήθηκε ἡ ἔμπνευση καὶ ἡ δραστηριότητα τῶν συγγραφέων τῆς λογοτεχνίας μας. Γιατί, ἂς εἰπωθῆ καὶ τοῦτο σὲ παρένθεση, ἔστω, δὲν μπορῶ νά δεχθῶ ἐκεῖνον πού παλιότερος μελετητῆς, ὁ Ἱλίας Βουτιερίδης⁷³ δέχτηκε κάποτε, ὅτι ἡ ἐπίδραση πού ἀσκήθηκε στὴν κρητικὴ λ.χ. λογοτεχνία τοῦ δέκατου ἔκτου καὶ τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰῶνα στάθηκε ἐντελῶς ἐπιπόλαια καὶ ὅτι ὀδήγησε στὴ συγγραφή ἔργων πού ἀποτελοῦν «δουλικὴ μίμηση τῶν ἰταλικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης». Ἐκεῖνον μάλιστα πού κάνει ἐντύπωση στὸ Βουτιερίδη, ὅτι «μόλις ἔπαψε ἡ δε-

νεσιάνικη πολιτικὴ κυριαρχία στὴν Κρήτη» ἔπαψε «μαζὶ τῆς κ' ἡ ἐπίδραση τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας, σταμάτησε κ' ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή στοῦ εἶδους αὐτό»⁷⁶, δὲν πρέπει νά μᾶς ἐντυπωσιάξῃ ἰδιαίτερα. Καὶ ὁ λόγος εἶναι ὅτι λίγα ἀκριβῶς χρόνια μετὰ τὴν ὑποδούλωση τῆς Κρήτης στοὺς Τούρκους μπαίνομε σὲ ἕναν αἰῶνα ἀντιποικητικό, τὸ δέκατο ὄγδοο. Ἄν ὁ αἰῶνας αὐτός οὔτε σὲ ἄλλες μεγάλες λογοτεχνίες δὲν ἔδωσε πρῶτης σειρᾶς λογοτεχνικὰ ἔργα, ποιητικὰ ἰδίως, πῶς θά μπορούσε νά δώσῃ ἔργα, ἔστω δευτερώτερα, στὴ δική μας λογοτεχνία, πού μόλις ξεκινούσε γιὰ ἕνα πιό χειραφετημένο περπάτημα; Οὔτε ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ ἰταλικὴ λογοτεχνία, ἀπὸ τὴν ὁποία κατὰ προτίμηση ἔπαιρνε τὶς παρορμήσεις τῆς ἡ δικῆς μας, εἶχε νά ἐπιδείξῃ τὸν αἰῶνα αὐτὸν λογοτεχνικὰ ἐπιτεύγματα πού θά μπορούσαν νά ὀδηγήσουν σὲ μιά δημιουργικὴ, σὲ μιά γόνιμη ἐπίδραση. Δὲν ἔβλαψε λοιπὸν καθόλου ἡ ἰταλικὴ αὐτῆ ἐπίδραση τὴν πορεία τῆς γραμματείας μας. Δὲν πρέπει μάλιστα νά ἀγνοοῦμε ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἐθνικός μας ποιητῆς, ὁ Διονύσιος Σολωμός⁷⁷, γιὰ τὴν πρώτη του τουλάχιστο διαμόρφωση, δέχτηκε ἀξιόλογη ἐπίδραση ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὅσο καὶ ἂν, ὅπως ξέρωμε, τὴν ἐπίδραση αὐτῆ τὴν ξεπέρασε ἀργότερα, καθὼς τὴν πλούτισε καὶ τὴν ἐκμεταλλεύτηκε κατὰ τὸ δημιουργικότερο τρόπο στὸ ἔργο του.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Ἔως τὴν ὥρα δὲν ἔχει μελετηθῆ συστηματικότερα καμιάς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας ἡ ἐπίδραση πάνω στὴ δική μας. Ἔνα τελευταῖο δημοσίευμα τοῦ Κάρουλου Μητσάκη, «Ἡ ξένη ἐπίδραση στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία» («Νέα Ἐστία», τόμ. 73, 1963, σ. 180-6 καὶ 251-7) δίνει γενικότερες μόνον σχετικὲς νύξεις. Προκειμένου γιὰ τὶς ἰταλικὲς λογοτεχνικὲς ἐπιδράσεις στὰ γράμματά μας διαθέτομε δημοσιεύματα πού ἀποβλέπουν στὴ μελέτη ἐπιδράσεων ἀπὸ συγκεκριμένους Ἰταλοὺς συγγραφεῖς. Ὅλα τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα μνημονεύονται σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν. Τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Κώστα Θρακιώτη, «Ἡ ἰταλικὴ Ἀναγέννηση καὶ τὸ κρητικὸ θέατρο» («Κρητικὴ πρωτοχρονιά», ἔτος 3ο, 1963, σ. 81-98) ἔχει ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα.

2. Ἐκδόθηκε ξανά τελευταία ἀπὸ τὸν Ε. Κριαρά, «Βυζαντινὰ ἵπποτικά μυθιστορήματα», Ἀθήνα 1955 [Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 2] καὶ τὸν M. Pichard, «Le roman de Callimaque et de Chryssorrhoe», Παρίσι 1956. Βιβλιοκρισία τῆς τελευταίας αὐτῆς ἔκδοσης ἐδημοσίευσεν ὁ Ε. Κριαρᾶς («Ἑλληνικά», 16, 1958-1959, σ. 253-64).

3. Τὸ πράγμα παρατηρήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Βλ. Sp. Lambros, «Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers»,

Παρίσι 1880, σελ. LXXIV κέ., I. G. von Hahn, «Griechische und albanesische Märchen», II, 14, άρ. 63. Τήν έλλη παλιότερη σχετική βιβλιογραφία βλ. στού Ε. Κριαρά, «Βυζαντινά ίπποτικά μυθιστορήματα», σελ. 22-23. Έκτενέστερη τελευταία μελέτη είναι τού Γεωργίου Μέγα, «Καλλιμάχου και Χρυσορρόης ύπόθεσις» («Mélanges à Octave et Merle Merlier», 2, 'Αθήνα 1956, σελ. 147-72). Παρατηρήσεις στή μελέτη αυτή έδημοσίευσε ό Ε. Κριαράς, ό.π., σελ. 23-7.

4. Έκδόθηκε τελευταία από τόν Ε. Κριαρά, ό.π., σελ. 87 κέ.

5. Τοϋ μυθιστορήματος «Λίβιστρος και Ροδάμνη» τελευταία έκδοση είναι τής J. A. Lambert, née van der Kolf, «Le roman de Libistros et Rhodampné», "Άμστερνταμ 1935. 'Ο Μ. Ι. Μανούσασκας έτοιμάζει κριτική έκδοση τοϋ μυθιστορήματος.

6. Τά δύο αυτά μυθιστορήματα έδημοσιεύτηκαν σέ νέα έκδοση από τόν Ε. Κριαρά, ό.π., σελ. 133 κέ. και 199 κέ.

7. Τή σχετική μέ τό έργο βιβλιογραφία βλ. στόν Ε. Κριαρά, ό.π., σελ. 135 κέ.

8. Βλ. G. Crocioni, «Quando penetro in Italia la legenda di Fiori e Biancifiore», Ρώμη 1911.

9. «Due studi riguardanti opere minori del Boccaccio», Πάντοβα 1882, και «Il cantare di Fiorio e Biancifiore», Μπολώνια, τόμ. 1-2, 1889, 1899.

10. Παλιότερα ό Ch. Gidel, («Études de littérature grecque moderne», Παρίσι 1866, σελ. 235) είχε ύποστηρίξει ότι ό Έλληνας ποιητής είχε χρησιμοποιήσει ώς πηγή του τό έργο αυτό τοϋ Βοκκάκιου μέ τό ένδιάμεσο μιός έμμετρης Ιταλικής διασκευής 'Ισως τοϋ Ludovico Dolce (1532).

11. «Le roman de Phlorios et Platzia - Phlogra», "Άμστερνταμ, 1917, σελ. 11-2.

12. Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, «Ποίησις και πεζογραφία τής Έπιτανήσου», 'Αθήνα 1953, σελ. 9 κέ. και 15 κέ. [Βασική Βιβλιοθήκη, 14] και τοϋ 'Ιδίου, «Έπτανησιακά μελετήματα», Α', 'Αθήνα 1960, σελ. 15 κέ. και 28 κέ. Βλ. και Hubert Pernot, «Études de littérature grecque moderne», Παρίσι 1916, σελ. 129-194, καθώς και τό τελευταίο δημοσίευμα τοϋ Cleobulo Tsourkas, «Gli scolari greci di Padova nel rinnovamento culturale dell' oriente ortodosso», Πάντοβα.

13. Για τό Σοφιανό και τόν Καρτάνο βλ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη, «Νεοελληνική γραμματική», Πρώτος τόμος: 'Ιστορική Εισαγωγή, 'Αθήνα 1938, σελ. 83, 324, 326 και Κ. Θ. Δημαρά, «'Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας», Α', σελ. 90-2.

14. Τό έργο τοϋτο τό έδημοσίευσε ό Ε. Legend, Παρίσι 1871. 'Η τελευταία έκδοσή του έγινε από τόν Joh. Irmischer, «'Ιάκωδος Τριβώλης, Ποιήματα», Βερολίνο 1956. 'Αναδημοσιεύεται μέ όρισμένες διορθώσεις από τό Γ. Θ. Ζώρα, «Διηγήματα τοϋ Βοκκάκιου πρότυπα τοϋ Τριβώλη και τοϋ Βηλα-

ρά», 'Αθήνα 1957, σελ. 21-376. Βλ. βιβλιοκρισίες τής έκδοσης τοϋ Irmischer από τό Λίνο Πολίτη («Έλληνικά», 14, 1956, σελ. 513-26), τό Μ. Ι. Μανούσασκα («'Αθηνα», 60, 1956, σελ. 383-9), Γ. Θ. Ζώρα («Βυζαντινή Ποίησις», 'Αθήνα 1956, σελ. 50 και 274-81 [Βασική Βιβλιοθήκη, 1] και «Byzantinische Zeitschrift», 51, 1958, 127-9. Βλ. και Ε. Κριαρά, «Παρατηρήσεις στό κείμενο ποιημάτων τοϋ 'Ιακώδου Τριβώλη» («Byzantion», 28, 1958, «Mélanges Guiland», σελ. 67-90).

15. Τό ποίημα τοϋ Ταγιαπιέρρα τό έδημοσίευσε τελευταία σέ νέα έκδοση ό Joh. Irmischer (βλ. προηγούμενη σημείωση).

16. «Der Roman «Imperios und Margaronas» und das «Dekameron» als Quellen des Jakob Trivolis» («Probleme der neugriechischen Literatur», III, Βερολίνο, 1960, σελ. 62-92, [Berliner byzantinische Arbeiten, 16].

17. Βλ. Ε. Κριαράς, ό.π., σελ. 71 κέ. και Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Διηγήματα τοϋ Βοκκάκιου πρότυπα τοϋ Τριβώλη και τοϋ Βηλαρά», 'Αθήνα 1957, σελ. 9-10. 'Ο Βοκκάκιος έπηρεάσε και τόν 'Ιωάννη Βηλαρά στή σύνθεση τοϋ ποιήματός του «Τό μαγεμένο δέντρο» (βλ. Γερ. Σπαταλά, "'Ιωάννης Βηλαράς», «Περιοδικόν Μεγάλης Έλληνικής Έγκυκλοπαιδείας», 2, άρ. 57-8, 13.3.1927, σ. 2β-γ' τοϋ 'Ιδίου, "'Ιωάννης Βηλαράς», «Έλληνική Δημιουργία», έτ. 2, τόμ. 3, τεύχος 25, 15.2.1949, σελ. 247β. Γεωργ. Θ. Ζώρα, ό.π., σελ. 11). Μπορεί έδω να προστεθή ότι στα νεοελληνικά έχομε μιá διασκευή τής «Teseida» τοϋ Βοκκάκιου, πού τμήμα τής έδημοσίευσε ή Enrica Follieri, «Il "Teseida" neogreco», libro i [Testi e Studi Bizantino - Neoellenici], Ρώμη - 'Αθήνα 1959. Για τή σχέση τής νεοελληνικής διασκευής πρός τό προτότυπο βλ. J. Schmitt, «La "Théséide" de Boccace et la "Théséide" grecque», [J. Psichari, «Études de philologie néogrecque», Παρίσι 1892, σελ. 792-345]. Π6. και Enrica Follieri, «Gli elementi originali nella versione neogreca del "Théséida" del Boccaccio» (Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, 'Αθήνα 1958, σελ. 292-8), [περιοδικό "'Ελληνικά», Παράρτημα 9].

18. Βλ. Α. Chiari, «La fortuna del Boccaccio» («Questioni e correnti di storia letteraria a cura di U. B. Bosco, D. Calcaterra, A. Chiari», Μιλάνο 1949, σελ. 319).

19. Βλ. Ε. Κριαράς, «Der Roman «Imperios und Margaronas» und das «Dekameron»», («Probleme der neugriechischen Literatur», III, σελ. 90) [Berliner Byzant. Arbeiten, 16].

20. Th. Siapkarakas-Pitsillidès, «Le petrarquisme en Chypre. Poèmes d'amour en dialecte chypriote. Texte établi et traduit avec le concours de Hubert Pernot», 'Αθήνα 1952 [Collection de l' Institut Français d' Athènes, 74].

21. Βλ. τό παραπάνω έργο τής, σελ. 33 κέ.

22. Βλ. Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, "Ὁ λαϊκότερος χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, οἱ λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση" («Κρητικὰ Χρονικά», 7, 1953, 298 - 314). Τῆ βυζαντινὴ παράδοση στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τὴν ὑπογραμμίζει μὲ ἐπιτυχία καὶ ὁ Β ο ρ j e Κ η ὀ s στὴ μελέτη του: "Die byzantinische Tradition in der kretischen Volksliteratur des Spätmittelalters und der Renaissance", («Probleme der neugriechischen Literatur», III, σ. 131 - 40) [Berliner Byzantinische Arbeiten, 16].

23. Βλ. Alex. Embiricos, «La Renaissance crétoise (XVI et XVII siècles), tome I: La Littérature», Παρίσι 1960 [Collection de l'Institut d'Études Byzantines et Neo-helléniques de l'Univ. de Paris, fasc. XIX], ἰδίως σελ. 20 κέ. καὶ 55 κέ.

24. Βλ. τὸ μνημονευμένο πρὶ πάντων δημοσίευμα τοῦ Cleobulo Tsourkas.

25. Σύντομη γενικὴ διαπραγμάτευση γιὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἔγραψε ὁ Μ. Ι. Μ α ν ο ὐ σ α κ α s, "La littérature crétoise à l'époque vénitienne" («L'Hellénisme Contemporain», 9, 1955, σελ. 95 - 120). Βλ. καὶ Alex. Embiricos, «La Renaissance crétoise» (πλήρη στοιχεῖα ἀμέσως πρὶ πάντων). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ δημοσιεύματα τοῦ G. Μ ο r g a n, "Cretan poetry: sources and inspiration" («Κρητικὰ Χρονικά», 14, 1960, 7 - 68, 203 - 270, 379 - 434) καὶ τοῦ J o h. I r m s c h e r, "Bemerkungen zu den venezianer Volksbüchern" («Probleme der neugriechischen Literatur», III, σ. 144 - 79). [Berliner Byzantinische Arbeiten, 16] 144 - 179). Γιὰ τὸ χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας σχετικὰ μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης βλ. Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, "Ὁ λαϊκότερος χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, οἱ λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ βυζαντινὴ παράδοση" («Κρητικὰ Χρονικά», 7, 1953, 298 - 314). πβ. τοῦ ἴδιου, "Ἡ γραμματολογικὴ τοποθέτηση τῆς βυζαντινῆς δημῶδους καὶ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας" («Νέα Ἐστία», τόμ. 58, σελ. 1554 - 57) καὶ τοῦ ἴδιου, "Die Besonderheiten der letzten Periode der mittelalterlichen Literatur" («Jahrbuch der Oesterreich Byzant. Gesellschaft», 8, 1959, 69 - 85), (σέ ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς Αἰκατερίνης Δώδου μὲ τὸν τίτλο "Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας" «Νέα Ἐστία», τ. 70, 1961, σελ. 1418 - 27).

26. Ἐδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Η. P e r n o t, «Chansons populaires grecques des XV et XVI siècles», Παρίσι 1931. [Collection de l'Institut Néo-hellénique de l'Université de Paris, 8].

27. Ἐδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Η. P e r n o t, P. Gentil de Vendosme et Antoine Achélis, «Le siège de Malte par les Turcs en 1565», Παρίσι 1910.

28. Τὸ ἔργο ἐδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ε. L e -

g r a n d τὸ 1870. Ὁ ἴδιος ἐκδότης ἐδημοσίευσε τὸ ποίημα καὶ τὸ 1881 («Bibliothèque Grecque Vulgaire», τ. 2, σελ. 94 - 122). Τῆ νεώτερη βιβλιογραφία τῆ μνημονεύει ὁ Μ. Ι. Μ α ν ο ὐ σ α κ α s, "La Littérature crétoise à l'époque vénitienne" («L'Hellénisme Contemporain», 9, 1955, σελ. 100 σημ. 1).

29. Καὶ ὁ «Ἀπόκοπος» τοῦ Μπεργαδῆ καὶ μερικὰ ἄλλα ποιήματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς πού ἀναφέρονται σέ ὄνειρα ἢ σέ κάθοδο στὸν Ἄδη, ὅπως ἡ «Ρίμα θρηνητικὴ» τοῦ Ἰωάννου Πικατόρου (ἐκδ. Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, «Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου», 2, 1940) καὶ ἡ ἀνέκδοτη ἀκόμα «Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη» δέχτηκαν λίγο - πολὺ ἐπίδραση ἀπὸ τὴ «Θεία Κωμῶδια» τοῦ Δάντη. Στίχοι μάλιστα τῆς «Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης» θυμίζουν δαντικὸς στίχους (βλ. Γ. Θ. Ζ ὠ ρ α, «Διηγήματα τοῦ Βοκκακίου πρότυπα τοῦ Τριδῶλη καὶ τοῦ Βηλαρῶ», Ἀθήνα 1957, σελ. 7, Μ. Ι. Μ α ν ο ὐ σ α κ α «La Littérature crétoise à l'époque vénitienne», «L'Hellénisme Contemporain», 9, 1955, 100 κέ. πβ. καὶ Γ ε ρ α σ. Σ π α τ α λ ᾶ, "Ὁ Dante στὰ νεοελληνικὰ γράμματα", «Μούσα», ἔτ. Γ', ἀριθ. φύλλον 2 [26], Σεπτέμβρ. 1922, σελ. 22 - 4).

30. Γιὰ τὶς παλιότερες καὶ τὶς νεώτερες ἐκδόσεις τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ εἰδυλλίου βλ. Μ. J. M a n o u s s a k a s, "La littérature crétoise à l'époque vénitienne" («L'Hellénisme Contemporain», 9, 1953, 107, σημ. 2).

31. Μ. J. M a n o u s s a k a s, "Etat présent des études sur le théâtre crétois au XVII siècle" («L'Hellénisme Contemporain», 6, 1952, 461 - 70).

32. Βλ. Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, «Γύπαρις», κρητικὸν δράμα. Πηγαί - Κείμενον», Ἀθήνα 1940, σελ. 60 - 61. [Texte und Forschungen zur byzantinisch - neugriechischen Philologie, 39]. Ἡ δευτέρη ἀπὸ τὶς μεταφράσεις αὐτῆς ἔγινε ἀπὸ τὸ Ζακυνθινὸ Μιχ. Σουμμάκη καὶ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1658. Τὴν τρίτη τὴν ἐφιλοπόνθησε (1804) ὁ Γεώργιος Σούτσας. (Βλ. Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, ὁ.π., σελ. 60 καὶ Ν. C a m a r i a n o, «Torquato Tasso in literatura greca», «Studi Italiane», 3, 1936, 110 σημ. 3).

33. Βλ. Π. - Π. Ἰ ω ἄ ν ν ο υ, "Ὁ πιστικὸς δοσκός». Eine unedierte neugriechische Übersetzung des «Pastor fido» von Guarini in kretischer Mundart" («Probleme der neugriechischen Literatur», III, σ. 141 - 3), [Berliner Byzantinische Arbeiten, 16, Berlin, 1960].

34. Τὴν «Ἐρωφίλη» τὴν ἐδημοσίευσε σέ κριτικὴ ἔκδοση ὁ Σ τ έ φ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ η s τὸ 1928 [Texte und Forschungen zur byzantinisch - neugriechischen Philologie, 9].

35. Σχέση τῆς «Ἐρωφίλης» καὶ μὲ τὸ ἔργο «Il re Torrismondo» τοῦ Τορκουάτου Τάσσου ἔδειξε ὁ Μ. Ι. Μ α ν ο ὐ σ α κ α s («Κρητικὰ Χρονικά», 13, 1959, 13 κέ.).

36. Ἡ κριτικὴ ἔκδοση, καθὼς καὶ μελέτη τῶν ἰταλικῶν πηγῶν τοῦ ἔργου, ἔγινε ἀπὸ τὸν Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, «Γύπαρις», κρητικὸν δράμα. Πηγαί - Κείμενον»,

Ἀθήνα 1940 [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 39].

37. Τὴν ἀποψη ὅτι ὁ «Γύπαρης» βασικά σχετίζεται με τὴν «Callisto» τοῦ Luigi Groto ὑποστήριξε ὁ Λίνος Πολίτης με ἀνακοίνωσή του στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία (12 Μαΐου 1948), ὅμως δὲν ἐδημοσίευσε ἔκτοτε σχετικὴ μελέτη.

38. Γιά τὴν ἐπίδραση γενικότερα τοῦ Τορκουάτου Τάσσου στὰ ἑλληνικὰ γράμματα βλ. N. Camariano, «Torquato Tasso in letteratura greca» («Studi Italiani», 3, 1936, 95 κ.).

39. Π. - Π. Ἰωάννου, ὅ.π., σελ. 142.

40. Βλ. κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ Στέφ. Ξανθοῦδιδη, Ἡράκλειο Κρήτης, 1915.

41. Βλ. N. Cartoian, «Le modèle français de l' «Erotokritos»» («Revue de Littérature Comparée», Ἀπρ. - Ἰούν. 1936), E. Κριαρᾶ, «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ «Ἐρωτόκριτου»», Ἀθήνα 1938 [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 27]. Τὴν ἄλλη σχετικὴ διβλιογραφία βλ. στοῦ M. J. Manoussakas, «La littérature crétoise à l'époque vénitienne» («L'Hellénisme Contemporain», 9, 1955, 118 σμ. 2).

42. Βλ. καὶ τὴν τελευταία σχετικὴ συζήτηση: Λίνου Πολίτη, «Ὁ «Ἐρωτόκριτος» καὶ ἡ «Θυσία» τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου» («Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη», Θεσσαλονίκη 1960, σ. 357-71) καὶ E. Κριαρᾶ, «Χρονολογικά, μεθοδολογικά καὶ ἄλλα ζητήματα «Θυσίας» καὶ «Ἐρωτόκριτου»» («Εἰς μνήμην K. Ἀμάντου», Ἀθήνα 1960, σ. 353-69).

43. Βλ. E. Κριαρᾶ, «Ζητήματα τῆς «Θυσίας» τοῦ Ἀβραάμ» (Χρονολόγηση - Ὁ Ποιητής) («Κρητικὰ Χρονικά», 1, 1947, 227-389) καὶ τοῦ ἴδιου, «Χρονολογικά, μεθοδολογικά καὶ ἄλλα ζητήματα «Θυσίας» καὶ «Ἐρωτόκριτου»» («Εἰς μνήμην K. Ἀμάντου», σελ. 353-69).

44. Ὅπου παραπάνω.

45. Βλ. E. Κριαρᾶ, «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ «Ἐρωτόκριτου»», Ἀθήνα 1938, σελ. 102-6.

46. «Nouvelles études sur la littérature grecque moderne», Παρίσι, 1878, σελ. 515 κ.

47. Βλ. Βιτζέντζου Κορνάρου, «Ἐρωτόκριτος», ἔκδ. Στέφ. Ξανθοῦδιδη, σελ. CIII.

48. Αὐτ., σελ. CV.

49. «L' «Erotokritos» di Vincenzo Cornaro e le sue fonti italiane», σελ. 7.

50. Ὅ.π., σελ. 108-34.

51. «Νεοελληνικὴ λογοτεχνία», Ἀθήνα 1962, σελ. 40.

52. Ἡ τελευταία ἔκδοση εἶναι τοῦ Γεωργίου Μέγα, Ἀθήνα 1955.

53. Βλ. τὴν ἔκδοση τῆς «Θυσίας» τοῦ Γ. Μέγα, σελ. 66 κ.

54. John Mavrogordato, «The greek drama in Crete in the seventeenth century»

(«Journal of Hellenic Studies», 48, 1928, 243-46).

55. Ὅ.π., σελ. 246.

56. Βλ. M. J. Manoussakas, «Etat présent des études sur le théâtre crétois au XVII siècle» («L'Hellénisme Contemporain», 6, 1952, 469) καὶ M. I. Manoussakas, «Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, Τραγωδία Ἰωάννη - Ἀνδρέα Τρώιλου. Πρώτη παρουσίαση» (περιοδ. «Θέατρο», Α', τεύχ. 4, Ἰούλ. - Αὐγ. 1962, σ. 9-12). Στὸ δημοσίευσμά του αὐτὸ ὁ συγγραφεὺς παρέχει γιὰ πρώτη φορά σὲ νεώτερη ἔκδοση τὸ κείμενο τῆς τρίτης καὶ τῆς τέταρτης πράξης τῆς κρητικῆς τραγωδίας.

57. Βλ. M. I. Manoussakas, ὅ.π., σελ. 12.

58. Βλ. Λ. Πολίτη, «Χρονολογία καὶ ποιητῆς τῆς ἀνεκδότου κρητικῆς κωμωδίας «τοῦ Κατζούρμου»» (= περίληψη ἀνακοίνωσης) («Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διηνύου Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου», Θεσσαλονίκη 1953, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1958, σελ. 333). Ἔγινε καὶ ἄλλη σχετικὴ ἀνακοίνωση τοῦ ἴδιου στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κρητολογικῶν Σπουδῶν, πού δὲ δημοσιεύθηκε ἀκόμη. Μπορῶ ἐδῶ νὰ προσθέσω ὅτι, ὅπως καὶ ἄλλα κρητικὰ ἔργα, ἔχει καὶ ὁ «Κατζούρμος» τέσσερα ἰντερμέδια. Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ «Gerusalemme liberata» τοῦ Τάσσου (μάλιστα ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Sofronia καὶ τοῦ Olindo), τὰ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ ἰταλικές μεταφράσεις τῶν «Μεταμορφώσεων» τοῦ Ὀιδίου (καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια τοῦ Γλαύκου καὶ τῆς Σκύλλας, τῆς Μήδειας καὶ τοῦ Ἰάσονα καὶ τῆς θυσίας τῆς Πολυξένης) (βλ. M. I. Manoussakas, «Ἀνεκδότα ἰντερμέδια τοῦ κρητικοῦ θεάτρου» («Κρητικὰ Χρονικά», 1, 1947, 525-80).

59. Ὁ «Ζήνων» ἔχει ἐκδοθῆ ἀπὸ τὸν K. Σάθα, «Κρητικὸν Θέατρον», Βενετία 1879. Τὸ πρότυπό του τὸ ἐμελέτησε ὁ Φαίδων Μπουμπουλίδης, «Τὸ πρότυπον τοῦ «Ζήωνος»» («Κρητικὰ Χρονικά», 9, 1955, 7-71).

60. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Στέφ. Ξανθοῦδιδη, Ἀθήνα 1922. Ἄλλη σχετικὴ διβλιογραφία βλ. στοῦ M. J. Manoussakas, «La littérature crétoise» («L'Hellénisme Contemporain», 9, 1955, 113).

61. Ἐκδόθηκε καὶ τὸ ἔργο τοῦτο ἀπὸ τὸν K. Σάθα, «Κρητικὸν Θέατρον», 1879.

62. Τὰ ἔργα πού ὑπονοοῦνται εἶναι : «Il fedele» τοῦ L. Pasqualigo (1576), ἢ «Zingana» τοῦ G. A. Giancarli (α' ἔκδ. 1545), «Il Travaglia» τοῦ Andrea Calmo (1556) καὶ ἡ «Calandra» τοῦ Bibiena.

63. «Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας (1000-1930)», Ἀθήνα 1933, σελ. 225-6.

64. Γιά ἓνα ἄλλο μικρὸ δραματικὸ ἔργο: «Ἡ ἀπαρνημένη», πού μᾶς τὸ ἔσωσε ἡ προφορικὴ παράδοση καὶ πού δρῖσκειται συνταιριασμένο με παραλλαγές νεοελληνικοῦ παραμυθιοῦ, ὑποδεικνύει ὁ M. J. Manoussakas («La littérature crétoise», σελ. 114) ὡς ἄμεσο πρότυπο τὴν ἐποποιία «Mambriano» (Τραγ. 21, 22-23, 6) τοῦ Francesco del Cieco da Ferrara (δημοσ. 1509).

65. Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, «Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρ-

κων σουλτάνων» (κατά τόν Βαρβερινόν ελληνικόν κώδικα 111), 'Αθήνα 1958 καί 'Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Τό Χρονικό τῶν Τούρκων σουλτάνων καί τό Ιταλικό του πρότυπο» (Διατριβή ἐπί διδακτορίας), Θεσσαλονίκη 1960. Πρέπει νά προσθέσω ὅτι καί τοῦ γνωστοῦ χρονικοῦ πού φέρεται μέ τό ὄνομα Δωροθέου Μονεμβασίας ὑποδείχθηκε τελευταία Ιταλική πηγή (βλ. 'Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, "Μιά Ιταλική πηγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου γιά τήν ἱστορία τῶν 'Οθωμανῶν", «Πελοποννησιακά», 5, 1961, σελ. 46-59).

66. Καί ἄλλος ἱστοριογράφος — ἄν ἐπιτρέπεται νά τόν ὀνομάσω ἔτσι — ὅπως ὁ Κρητικός Γεώργιος Κλόντζας, γράφει τό δικό του χρονικό ἀντλώντας ἀπό τά ἔργα τῶν 'Ιταλῶν Sabellico καί Giovinio (βλ. Σπ. Λάμπρο, «Νέος 'Ελληνομν.», 12, 1915, 43 καί 'Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Τό Χρονικό τῶν Τούρκων σουλτάνων», σελ. 84).

67. Βλ. Μ. Ι. Μανούσκακ, "Ἡ 'Επιτομή τῆς ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου 'Ιεροσολύμων καί αἱ πηγαί αὐτῆς" («Κρητικά Χρονικά», Α' 1947, 319 κέ.).

68. Βλ. Μ. Ι. Μανούσκακ, "Αἱ 'Ομιλίας» τοῦ Νεκταρίου 'Ιεροσολύμων" («Κρητικά Χρονικά», 7, 1953, 193).

69. Γιά τό Φραγκίσκο Σκούφο ἔχει δημοσιεύσει ὡς τώρα μικρές, ἀλλά χρήσιμες ἐργασίες ὁ Μ. Ι. Μανούσκακ. 'Ο ἴδιος ἔχει ἐτοιμάσει ἐκτενῆ ἀνέκδοτη ἐργασία γιά τό λόγο τοῦτο. Βλ. Β. Τατάκη, «Σκούφος — Μηνιάτης — Βουλγαρης — Θεοτόκης», 'Αθήνα (1953), σελ. 9-15 καί 35-7 [Βασική Βιβλιοθήκη, 8], ὅπου ἀναγράφεται καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

70. "Ο.π., σελ. 20. Γενικότερα γιά τό Μηνιάτη βλ. Β. Τατάκη, ὅ.π., σελ. 15-24 καί 125-6, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

71. Κατσαίτης, «'Ανέκδοτα ἔργα ('Ιφιγένεια — Θυέστης — Κλαυμός Πελοποννήσου)». Κριτική ἔκδοση, 'Αθήνα 1950 [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 43].

72. Ε. Κριαρά, "Τά βασικά Ιταλικά πρότυπα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Πέτρου Κατσαίτη" («Νέα 'Εστία», τ. 35, 1961, σελ. 169-71).

73. 'Ο Lodovico Dolce ἀγαποῦσε νά διασκευάζη ἢ καί ἀπλῶς νά μεταφράζη παλιότερα ἔργα. 'Η «Ifigenia» εἶναι μίμηση τῆς «'Ιφιγενείας ἐν Αὐλίδι» τοῦ Εὐριπίδη καί ὁ «Tieste» εἶναι διασκευή τοῦ ὁμήνου ἔργου τοῦ Σενέκα. 'Η ἐξάρτηση τοῦ Κατσαίτη ἀπό τό Dolce εἶναι ἀπόλυτη. 'Ο Κεφαλονίτης στιχουργός ἄλλοτε μεταφράζει μέ ἐπιτυχία, μικρότερη ἢ μεγαλύτερη, τό Ιταλικό κείμενο καί ἄλλοτε παραφράζει πλατειάζοντας. Σπάνια προσθέτει στοιχεῖα δικῆς

του ἔμπνευσης ἢ ἀντλημένα ἀπό ἄλλα, ὄχι πάντως βασικά γι' αὐτόν πρότυπα. Τό ὅτι ὁ Κατσαίτης ἀκολουθεῖ κατά πόδας Ιταλικά πρότυπα δέν εἶναι περιεργό, ἀφοῦ θεατρικά ἔργα 'Ιταλῶν τῆς 'Αναγέννησης (Dolce, Giustiniani, Lucellai, Torelli), ἰδίως μέ θέματα παρμένα ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική μυθολογία, δέν ἦταν ἄγνωστα στήν 'Επτάνησο στήν ἐποχή του (βλ. Μ. Valsa, «Le théâtre grec moderne de 1453 à 1900», Βερολίνο 1960, σελ. 164).

74. Βλ. Β. Κνὸς, "A propos de l'influence française sur la littérature néo-hellénique du moyen âge" («Mélanges Karl Michaélsson», 1952).

75. «'Η ξένη ἐπίδραση στή νεοελληνική λογοτεχνία», 'Αθήνα 1930, σελ. 11. [Σειρά μελετῶν στή νεοελληνική λογοτεχνία, 2, 'Εκδοτ. Οἶκος Μιχ. Ζηκάκη].

76. Αὐτ., σελ. 10-11.

77. Συνοπτικό δημοσίευμα γιά τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Σολωμοῦ εἶναι τοῦ Ε. Κριαρά, «Διονύσιος Σολωμός (ὁ βίος — τό ἔργο)», Θεσσαλονίκη 1957. 'Εκτενῆ μελέτη γιά τήν ἐπίδραση πού ἐδέχθηκε ὁ Σολωμός ἀπό τήν Ιταλική λογοτεχνία δέν ἔχομε. Σχετικό πάντως μέ τό θέμα εἶναι τό δημοσίευμα τοῦ Λίνο Πολίτη, "Italia e Grecia in Dionisio Solomos (nel centenario della morte)" («Nuova antologia», Ν. 1901, Μάιος 1959, σελ. 65-80). Σχετικές παρατηρήσεις σημειώνονται καί σέ δημοσιεύματα τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, τοῦ Γ. Θ. Ζώρα, τοῦ Bruno Lavagnini, τοῦ Mario Vitti, καθώς καί στό μνημονευμένο πῶς πᾶνω δικό μου δημοσίευμα, σ. 19' καί σημ. 154 καί 282. Τά Ιταλόγλωσσα λογοτεχνικά κείμενα τοῦ Σολωμοῦ τά δρίσκει κανεῖς στήν ἔκδοση τῶν «'Απάντων» του, τή φροντισμένη ἀπό τό Λίνο Πολίτη, τόμ. Β' («Πεζά καί Ιταλικά»), ['Αθήνα] 1955, σελ. 79-238. (Σχετικές μέ τά κείμενα αὐτά σημειώσεις τοῦ ἐκδότη βλ. στίς σελίδες 294 κέ.).

Εἶχε παραδοθῆ γιά δημοσίευση ἢ παραπάνω μελέτη μου ὅταν ἔφτασε στά χέρια μου τό βιβλίον τοῦ κ. Περικλῆ 'Ιωάννου: «'Ο πιστικός βοσκός, Der treue Schäfer, Der Pastor fido des G. B. Guarini» (Βερολίνο 1962). Στήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, πού συγκροτεῖ τήν πρώτη ἔκδοση τῆς ἀνώνυμης ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ «Pastor fido» τοῦ Guarini, ὁ κ. 'Ιωάννου καταχωρίζει (σελ. 8-19) στοιχεῖα γιά τή σχέση τοῦ κρητικοῦ ποιμενικοῦ δράματος «Γύπαρης» μέ τήν ἑλληνική αὐτή μετάφραση τοῦ Ιταλικοῦ ἔργου. "Ετσι ἔχομε τώρα στή διάθεσή μας τά ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιά νά κρίνωμε τίς ἀπόψεις τοῦ κ. 'Ιωάννου γιά τό ζήτημα τῆς σχέσης αὐτῆς ζήτημα πού μέ ἀπασχόλησε σέ κάποιο σημείο (σελ. 13 καί 14) τῆς παραπάνω μελέτης μου. Οἱ συναφεῖς ἀπόψεις του θά συζητηθοῦν ἐκτενῶς σέ εἰδικό προσεχές δημοσίευσμά μου.

ΟΙ ΝΕΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

«Μιά γενιά θυσιασμένων;»

Et l'art réunit... là
ou la tyrannie sépare.

ALBERT CAMUS

«Ο ΠΑΣΤΕΡΝΑΚ εΐταν ό μόνος μου δάσκαλος», μου εΐπε ό νέος Ρώσος ποιητής Άντρέϊ Βοζνεσένσκη, όταν τόν συνάντησα στή Μόσχα πέρσι τόν Αύγουστο. Τό 1954, όταν ό Βοζνεσένσκη εΐταν εικοσιδύο χρονώ, πήρε ένα γράμμα όπου ό Πάστερνακ έπαινούσε τά πρώτα του ποιήματα και τόν καλούσε νά τόν έπισκεφτεί.

«Άπό τότε, δέν έφυγα ποτέ άπό κοντά του», μου εΐπε ό Βοζνεσένσκη. «Μετακόμισα στό Περντέλκινο και έμεινα δίπλα του ώς τό θάνατό του. "Όταν πέθανε, ένιωσα πώς κάποιος είχε φύγει άπ' τόν έαυτό μου — άπ' τήν ύπαρξή μου. "Ένωσα όλομόναχος. "Ηθελα νά πεθάνω. "Ύστερα, σκέφτηκα πώς κάποιος έπρεπε νά συνεχίσει τό έργο του Παστερνάκ. Και τώρα πιά δέν εΐμαι μόνος...».

Πραγματικά, ό Βοζνεσένσκη δέν εΐταν πλέον μόνος. Ή σημαντικότερη άλλαγή πού πραγματοποιήθηκε στή ρωσική λογοτεχνική σκηνή άπ' τόν θάνατο του Στάλιν ώς τήν πρόσφατη έκκαθάριση στόν έκπολιτιστικό τομέα, εΐταν ότι οι ποιητές, οι πεζογράφοι και οι θεατρικοί συγγραφείς — μαζί μέ τό κοινό τους — είχαν πάψει λίγο-λίγο νά ύποφέρουν άπ' τό παλιό, τρομαχτικό συναίσθημα τής μοναξιάς. Αύτή ή έξέλιξη, μέσα σέ μία δεκαετία, φαίνεται κάτι σάν θαύμα, όταν άναλογιστεί κανείς μέ πόση έπιτυχία στέφθηκε ή προσπάθεια του Στάλιν νά κατακερματίσει τή σοβιετική κοινωνία, πράγμα πού είχε σάν άποτέλεσμα νά σταματήσει ή πνευματική και ή άνθρωπιστική έπικοινωνία. Τά άνακλαστικά τής δυσπιστίας, ή συνήθεια τής ύποκρισίας άνάμεσα στά έτομα, εΐταν άπλώς συμπτώματα μιās ασθένειας πού ώς τά τότε έθεωρείτο μοιραία: Τής άλλοτρίωσης του άνθρώπου άπ' τήν προσωπική του τήν άλήθεια. Τόσο διαβρωτική και τόσο φθοροποιός υπήρξε ή τριακονταετής τρομοκρατία, ώστε μόνον ήρωες, παράφρονες και πιθανώς ποιητές σάν τόν Παστερνάκ εΐταν δυνατόν νά επιδάλουν τή λογική ή τή φαντασία άνθρώπινης ύπαρξης όπως είχε διαμορφωθεί ύπό τό καθεστώς του Στάλιν.

Κι ώστόσο, στή διάρκεια αύτης τής δεκαετίας έμφανίστηκε μία γνήσια λογοτεχνική ίντελλιγκέντσια, πού τήν άποτελέσανε όχι μόνο νέοι συγγραφείς, οι

όποιοι δέν είχαν και μεγάλη πείρα του σταλινισμού, μά και μερικοί πρεσβύτεροι επίσης συγγραφείς, σάν τόν Κωνσταντίν Παουστόβσκη, πού είχε ζήσει και άντέξει όλη τήν σταλινική έποχή. Αυτό τό πνεύμα τής άμοιβαίας έμπιστοσύνης, τής ενθάρρυνσης και τής επίδιξης του κοινού σκοπού, προκαλεί κατάπληξη σέ κάθε ξένο επισκέπτη, πού έχει πρόσφατες έμπειρίες άπ' τό τραχύ λογοτεχνικό κλίμα τής Νέας Ύόρκης λόγω χάρη, του Παρισιού ή του Λονδίνου. Μέχρι τώρα τελευταία, οι συγγραφείς αυτοί άφιερώνανε ένα μεγάλο μέρος του χρόνου τους, προωθώντας τους συναδέλφους τους, δίνοντας μάχες ό ένας ύπέρ του άλλου για νά πετύχουν τή δημοσίευση των έργων τους, προσπαθώντας μέ επιδέξιους χειρισμούς νά γράψουν στήν "Ένωση Συγγραφέων τους προστατευόμενους τους, υπερασπιζόμενοι ό ένας τόν άλλον στον τύπο εναντίον τής συντηρητικής κριτικής και φρονιζοντας νά φέρουν άπ' τήν έπαρχία τά νέα ταλέντα, για νά μπορούν νά άναπτυχθούν σέ ευνοϊκότερη άτμόσφαιρα. Ή συζήτηση μ' αυτούς τους συγγραφείς δέν μοιάζει καθόλου μέ τίσ εύγενικές ύπεκφυγές και τίσ περιφράσεις πού άκούει κανείς συνήθως άπ' τους σοβιετικούς διανοούμενους. Εΐναι φανερό ότι αύτή ή νέα ίντελλιγκέντσια έχει ξαναβρεί τήν έσωτερική άκεραιότητα, πού φαινότανε νά έχει συντριβεί επί Στάλιν και ή όποία, βεδαιώς, άποτελεί τήν προϋπόθεση τής λογοτεχνίας.

Πράγματι, είχε κανείς τήν έντύπωση ότι ύστερα άπό τρεις δεκαετίες σχεδόν όλοσχερούς στειρότητας, ή Ρωσία είχε ξαναρχίσει νά παράγει λογοτεχνία — φυντάνια ίσως σέ σύγκριση μέ τά έπιτεύγματα του δέκατου έννατου αιώνα της, πού ώστόσο ύπόσχονταν πάρα πολλά. Ή άνθιση αύτή άρχισε τήν έποχή πού «λυώσανε τά χιόνια» τό 1956 και παρατηρήθηκε κυρίως άνάμεσα στους συγγραφείς πού είχαν συσπειρωθεί γύρω άπ' τό κακότυχο περιοδικό «Λογοτεχνική Μόσχα». Άλλά ό Χρουστσώφ τήν σταμάτησε άπτόμα μετά τήν ούγγρική επανάσταση («τό χέρι μας δέ θά τρεμουλιάσει...» άπέλιψε τους συγγραφείς) γιατί δέν είχε καμμία όρεξη νά δει στή χώρα του κάτι πού νά θυμίζει έστω και άμυδρά τή Λέσχη Πετέφι. Άκολούθησε μία περίοδος γενναίων άποτυχιών και προφανώς,

λογοτεχνίας «γιά τό συρτάρι». 'Ωστόσο, στά τελευταία τρία περίπου χρόνια, είναι ζήτημα ἄν πέρανε μήνας πού νά μή δημοσιεύσει ἕνας συγγραφέας ἢ ἕνας ποιητής κάποιο ἔργο φαντασίας — καί τό καθένα εἶταν τολμηρότερο ἀπ' τό ἄλλο, τόσο στή μορφή ὅσο καί στό περιεχόμενο. Αὐτά τά μυθιστορήματα, τά διηγήματα καί τά ποιήματα ἔτυχαν θερμῆς ὑποδοχῆς ἀπ' τούς δυτικούς ἀναγνώστες οἱ ὁποῖοι — περιττό νά τό ὑπενθυμίσουμε — τό εἶχαν πάρει ἀπόφαση ὅτι ἡ σύγχρονη ρωσική λογοτεχνία εἶναι ἐπιτηδευμένη, πληκτικά καί γεμάτη ἀπό τά «συνθήματα» τοῦ «σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ». Αὐτά τά νέα ἔργα, τό καθένα μέ τόν τρόπο του, ἀπεκατέστησαν τή ρωσική λογοτεχνία στή σύγχρονη συνείδηση.

ΤΟΤΕ, ΓΙΑ ΜΙΑ σύντομη περίοδο, ἡ λογοτεχνία πρόσφερε κάτι, πού κανένα ὀλοκληρωτικό σύστημα δέν μπορεῖ νά ἀνεχθεῖ γιά πολύν καιρό: μιά 'Αγορά, ὅπου μπορούσε νά ἐκφράσει κανεῖς τίς προσωπικές του ἀπόψεις. 'Αποχτώντας αὐτή τήν ὑφή, ἡ νέα λογοτεχνία εἶχε μιά ἀπήχηση πού εἶναι ἀδιανόητη στή Δύση. «Κάθε τοίχος ἔχει μιά πόρτα», μοῦ εἶπε κάποιος πού καθόταν δίπλα μου σέ μιά ποιητική βραδυά τόν περασμένο Σεπτέμβριο, «καί οἱ νέοι αὐτοί τήν ἐρήκαν». Οἱ στίχοι ὀρισμένων ποιητῶν ὅπως ὁ Γιεφτουσένκο, ὁ Βοζνεσένσκη, ἡ 'Αχμαντούλινα καί ὁ Βινοκούροβ, τά διηγήματα τοῦ Καζάκοβ, τοῦ 'Ακσιόνοβ καί τοῦ Ναγκίμπιν, τά θεατρικά ἔργα τῶν Βολόντιν καί Ρόζοβ, ἔβρασαν ἀπήχηση σέ πλατιά στρώματα ἀνθρώπων, πού ἀνακάλυψαν ἐπιτέλους πῶς κι αὐτοί ἐπίσης δέν εἶταν μόνοι — πῶς ὑπῆρχαν ἄλλοι πού μπορούσαν νά διατυπώσουν καί νά μοιραστοῦν τίς λαχτάρες τους, τίς σκοτοῦρες τους, τά γούστα τους. Θά εἶταν μεγάλο λάθος νά σκεφτεῖ κανεῖς πῶς ὅλοι αὐτοί εἶναι φοιτητές. 'Ο Βοζνεσένσκη εἶπε σ' ἕναν ἀνταποκριτή τῶν «Τάιμς» τοῦ Λονδίνου ὅτι οἱ ἀναγνώστες του εἶναι κυρίως μέλη τῆς «τεχνολογικῆς ἰντελλιγέντσιας»: «Σήμερα, ὑπάρχουν ἑκατομμύρια ἀπό δαύτους στή Ρωσία. Πολλοί ἀπ' αὐτούς δουλεύουν στούς σπούνικ καί σέ ἄλλες φοβερὰ περίπλοκες μηχανές καί θέλουν ἢ ποιήσουν νά εἶναι ἐπίσης περίπλοκη. Δέν τούς χρειάζονται ὀμειοκατάληκτα κύρια ἄρθρα...».

'Απ' ὅλους τούς λογοτέχνες, οἱ ποιητές ἐπικονοοῦν ἀμεσώτερα μέ τούς σοβιετικούς ἀναγνώστες. 'Ισως γι' αὐτό ἡ ἀνταπόκριση στήν ποίηση ἔχει γίνει ἀπό πολύ παλιά παράδοση στή Ρωσία, ἢ — πράγμα πιθανότερο — γι' αὐτό ἡ ἀμεσότητα τῆς μορφῆς ταιριάζει καλύτερα στίς ἐπείγουσες ἀνάγκες. «'Η ποίηση», ἔγραφε ὁ Μαλλαρμέ, «εἶναι ἡ γλῶσσα μιᾶς κρίσιμης στιγμῆς». Μερικά βιβλία τοῦ Γιεφτουσένκο, πού κυκλοφόρησαν σέ 100.000 ἀντίτυπα, πούληθηκαν μέσα σέ 48 ὥρες. Μόνο γιά τήν ποιητική συλλογή τοῦ Βοζνεσένσκη «Τό τρίγωνο ἀχλάδι», οἱ παραγγελίες φτάσανε τίς 100.000, δύο μήνες πρὶν ἀπ' τήν ἔκδοσή της. 'Ωστόσο, στά τμήματα τῆς ποίησης τῶν σοβιετικῶν διηγημάτων νά εἶναι γεμάτα καί τά ἔργα τῶν

ποιητῶν τῆς παλαιᾶς φρουρᾶς μένουν ἀπούλητα χρόνια ὀλοκληρα. Τό γεγονός ὅτι τά βιβλία τῶν νέων ποιητῶν κυκλοφοροῦν πάντοτε σέ ἀνεπαρκῆ ἀριθμό ἀντιτύπων, συνετέλεσε ἴσως στήν ὑποδαύιση τῆς μανίας πού ἔχει πιάσει πρόσφατα τή Ρωσία μέ τίς δημόσιες ἀπαγγελίες ποιημάτων. 'Η ἐντυπωσιακότερη ἀπ' αὐτές εἶταν ἐκείνη πού ἔγινε τόν περασμένο Νοέμβριο στό ἀθλητικό στάδιο Λούζνικι, ὅπου συγκεντρώθηκαν 14.000 ἄτομα γιά ν' ἀκούσουν τόν Βοζνεσένσκη, τήν 'Αχμαντούλινα καί τόν Μπορίς Σλούτσκη. Οἱ ἀπαγγελίες ποιημάτων σέ μικρότερους χώρους εἶχαν γίνει ἡ κυριότερη διασκέδαση τῶν διανοουμένων καί τῶν φοιτητῶν τόσο στή Μόσχα ὅσο καί στίς ἐπαρχιακές πόλεις, ὅπου οἱ ποιητές ἔκαναν ὁμαδικές ἐπισκέψεις. 'Ακόμα κι ὁ Μαγιακόβσκη, πού ἔργωνε σ' ὅλη του τή ζωή τή Ρωσία ἀπαγγέλοντας ποιήματά του, ποτέ δέν εἶχε ἀποκτήσει τόσους ὁπαδοῦς, ὅσους αὐτοί οἱ νέοι.

'Ο ποιητής 'Αλεξάντρ Τβερντόβσκη εἶχε ἐκφράσει ἴσως καλύτερα ἀπ' ὅλους τίς ἐλπίδες τοῦ 1962: «Στήν τέχνη καί στή λογοτεχνία, ὅπως καί στόν ἔρωτα, δέν μπορεῖς νά ψεύδῃσαι ἐπ' ἀπειρον' ἀργά ἢ γρήγορα ἔρχεται ἡ στιγμή πού πρέπει νά πῆς τήν ἀλήθεια». Τόν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, συνέβη ἕνα γεγονός πού ἔδωσε τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ στιγμή, ἐπί τέλους, ἴσως νά εἶχε φτάσει. Τό γεγονός αὐτό εἶταν ἡ δημοσίευση τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ μυθιστορήματος τοῦ 'Αλεξάντρ Σολζενίτιν: «Μιά μέρα ἀπ' τή ζωή τοῦ 'Ιβάν Ντενίσοβιτς», πού τυπώθηκε ὕστερα ἀπό διαταγή τοῦ ἴδιου τοῦ Χρυστάσφ καί τῆς Κεντρικῆς 'Επιτροπῆς καί ἀναφερόταν στίς συνθήκες διαβίωσης ἐνός σταλινικοῦ στρατοπέδου συγκεντρώσεως. Τήν ἀντίδραση τῶν συγγραφέων τήν περιέγραψε ὁ Χρυστάσφ στίς 8 Μαρτίου: «Λέγεται ὅτι τά περιοδικά καί οἱ ἐκδοτικοί οἴκοι κατακλύζονται μέ χειρόγραφα, ὅπου περιγράφεται ἡ ζωή τῶν ἀνθρώπων στήν ἐξορία, στίς φυλακές καί στά στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Αὐτό εἶναι ἕνα πολύ ἐπικίνδυνο θέμα». 'Η ἀνταπόκριση πού ἔβρασε τῶν μυθιστορημάτων στίς ἑκατοντάδες χιλιάδες τῶν ἀναγνωστῶν του δέν σχολιάστηκε ἐπισημῶς, μ' ἄν κρίνει κανεῖς ἀπ' τίς μετέπειτα ἐξελίξεις, φαίνεται καθαρά ὅτι τό μυθιστόρημα παρότρυνε πολλούς νά σκεφτοῦν τό πῶς «ἐπικίνδυνο» ἀπ' ὅλα τά θέματα: Τήν εὐθύνη τῆς σημερινῆς γραφειοκρατίας γιά τόν σταλινισμό. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Χρυστάσφ ἄργησε νά ἀντιληφθεῖ τό μάθημα ὅλων τῶν Ρώσων κυβερνητῶν ἀπ' τόν Νικόλαο τόν Α' κι ὕστερα. Τή δύναμη πού ἔχει ἡ λογοτεχνία νά ξυπνάει τή συνείδηση τοῦ λαοῦ καί νά ἀποκαλύπτει τήν οὐσία τῆς τυραννίας.

ΟΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ τῆς Ρωσίας ἀντιμετώπισαν τήν πρώτη φάση τῆς ἐκκαθάρισης, παλεύοντας μέ πνεύμα ἐμπιστοσύνης καί ἀλληλεγγύης ἐναντίον τῶν Φιλισταίων. Γιατί ἀπ' τήν 1η Δεκεμβρίου, ὅποτε ὁ Χρυστάσφ ἐπισκέφθηκε τήν ἔκθεση τῆς μή παραστατικῆς τέχνης στήν Αἴθουσα Μανέζ τῆς Μόσχας, οἱ σαρκαστικές φωνές τῶν Φιλισταίων ἄρχισαν ν' ἀκού-

γονται και πάλι σ' όλη τή χώρα: «Τούς πίνακες αὐτούς δέν τούς ζωγράφισε χέρι ἀνθρώπου, μά οὐρά γαιδάρου!». Στήν πρώτη ἀπ' τίς συνεδριάσεις τῆς 'Ιδεολογικῆς 'Επιτροπῆς τῆς Κεντρικῆς 'Επιτροπῆς, πού ἔγινε κεκλεισμένων τῶν θυρῶν τόν περασμένο Δεκέμβριο καί ὅπου πήραν μέρος 400 ζωγράφοι, μουσικοσυνθέτες καί συγγραφεῖς, ὁ Γιεφτουσένκο διαμαρτυρήθηκε ἐναντίον τῆς κατηγορίας ὅτι ὁ πλέον ἀξιόλογος γλύπτης τῆς Ρωσίας, ὁ Ἔρνστ Νεϊζβέστνυϊ, δημιούργησε ἀντιπατριωτική «φορμαλιστική» τέχνη. Ὑπάρχουν πληροφορίες ὅτι ὁ Γιεφτουσένκο εἶπε: «Ὁ Νεϊζβέστνυϊ γύρισε ἀπ' τόν πόλεμο μέ 14 σφαίρες στό κορμί του καί ἐλπίζω πώς θά ζήσει πολλά χρόνια ἀκόμα καί θά δημιουργήσει πολύ περισσότερα ὠραία ἔργα τέχνης».

«Μιά λαϊκή παροιμία, τόν διέκοψε ὁ Χρυστσώφ, λέει πώς μόνο ὁ τάφος ἰσιώνει τή ράχη τοῦ καμπούρη».

Ὁ Γιεφτουσένκο ἀπάντησε: «Ἐλπίζω πώς δέ ζοῦμε σέ ἐποχή ὅπου ὁ τάφος εἶναι μέσο γιά τή διόρθωση τοῦ κακοῦ».

Στήν ἴδια συνεδρίαση, ὁ Λεονίντ 'Ιλιτσόβ, ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς 'Ιδεολογικῆς 'Επιτροπῆς, διάβασε (γιά νά τό ἀνασκευάσει) ἕνα γράμμα διαμαρτυρίας πού εἶχαν ὑπογράψει ἐπιφανεῖς προσωπικότητες τῶν τεχνῶν καί τό εἶχαν στείλει στόν Χρυστσώφ.

«Ἄν δέν δοθεῖ ἡ δυνατότητα νά ὑπάρξουν ποικίλες καλλιτεχνικές τάσεις, ἡ τέχνη εἶναι καταδικασμένη... Βλέπουμε τώρα πώς ἀρχίζουν νά ἐρμηνεύουν αὐτά πού εἶπατε στήν ἔκθεση οἱ καλλιτέχνες πού ἀκολούθησαν μιά καί μόνη τάση — τή μόνη τάση πού ἀνθισε ἐπί Στάλιν καί ἡ ὁποία δέν ἐπέτρεπε στούς ἄλλους νά δουλέψουν ἢ ἔστω νά ζήσουν... Ζητοῦμε νά σταματήσει αὐτή ἡ ἐπιστροφή στίς παλιές μεθόδους, πού εἶναι ἀντίθετες στό πνεῦμα τῆς ἐποχῆ μας».

Τό γράμμα τό ὑπέγραψαν μεταξύ τῶν ἄλλων καί οἱ συγγραφεῖς Σίμονοβ καί Ἔρενμπουργκ, ὁ συνθέτης Σοστάκόβιτς καί ὁ σκηνοθέτης τοῦ κινηματογράφου Ρόμμ — ἄνθρωποι δηλαδή πού ὡς τά τότε, τό μόνο κοινό τους χαρακτηριστικό, εἶταν ὅτι εἶχαν συμβιβαστεῖ μέ τό σταλινικό καθεστῶς. Ἀργότερα ἔγινε γνωστό ὅτι ἕνα ἄλλο παρόμοιο γράμμα τό εἶχε ὑπογράψει — ποιός θά τό πίστευε! — ἀκόμα κι ὁ Ἀλεξέϊ Σουρκόβ, ὁ πρῶν γραμματέας τῆς Ἐνωσῆς Συγγραφέων, πού γιά ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα ἐθεωρεῖτο ὁ πλέον ἀρτηριοσκληρωμένος σταλινικός ἀπ' ὅλους τούς συγγραφεῖς.

Τό μέγεθος τῆς ἀνησυχίας τοῦ Κόμματος σχετικά μέ τή νέα ἰντελιγκέντσια φάνηκε ἀπ' τούς λόγους τοῦ 'Ιλιτσόβ στίς 17 καί στίς 26 Δεκεμβρίου:

«Σέ ὀρισμένες συζητήσεις ἀνάμεσα σέ διανοούμενους, ἡ ὑπεράσπιση τῶν ὀρθῶν κομματικῶν θέσεων θεωρεῖται σήμερα κάτι ἀπρεπές καί ξεπερασμένο. Ὅποιοι κάνει κάτι τέτοιο δίνει τήν ἐντύπωση ἀντιδραστικοῦ, συντηρητικοῦ καί ἀφή-

νει ἔκθετο τόν ἑαυτό του σέ διάφορες κατηγορίες: τόν λένε δογματικό, σχεταριστή, κοντόφθαλμο, ὀπισθοδρομικό, σταλινικό κλπ... Ἄλλο εἶναι νά καταπολεμάς τίς συνέπειες τῆς προσωπολατρίας μέ σκοπό νά βοηθήσεις στήν ἐδραίωση τῶν λενινιστικῶν κανόνων ζωῆς... κι ἄλλο νά καταφέρεις χτυπήματα, (μέ τό πρόσχημα πώς ἀγωνίζεσαι ἐναντία σ' αὐτές τίς συνέπειες), στήν ἰδεολογία μας, στή ζωή μας, μέ δυό λόγια στόν σοσιαλισμό καί στόν κομμουνισμό».

Ὅσο ἀπειλητικές κι ἂν εἶταν αὐτές οἱ δηλώσεις, τώρα, στό φῶς τῶν ὅσων ἐπρόκειτο νά ἐπακολουθήσουν φαίνονται σχετικά μετρισταθεῖς¹. Οἱ διανοούμενοι πήραν μιά «προειδοποίηση», τούς δόθηκε ὁμως ἡ διαβεβαίωση πώς οἱ διώξεις δέ θά ἐπαναληφθοῦν. Πράγματι, οἱ συγγραφεῖς κλήθηκαν νά βοηθήσουν τό Κόμμα νά ξεριζώσει τά «ἐπακόλουθα τῆς προσωπολατρίας σέ ὅλες τίς σφαίρες τῆς ζωῆς». Αυστηρῶς, τά ἐπακόλουθα τῶν λόγων τοῦ 'Ιλιτσόβ εἶταν ὅτι μερικοί ἀπ' τούς πλέον διαδόχτους καί μαχητικούς σταλινικούς τοποθετήθηκαν ξανά σέ ἐπίκαιρες καλλιτεχνικές θέσεις. Ἐνας-ἕνας, οἱ παλιοί πνευματικοί κομμισάριοι τοῦ Στάλιν, οἱ πληρωμένοι κοντυλοφόροι, οἱ «δογματικοί», ξαναβγήκαν ἀπ' τήν ἀφάνεια καί ἀντικατέστησαν τούς ἀνθρώπους τῆς «τήξεως τῶν χιόνων» στίς διευθύνσεις τῶν ἐκδοτικῶν οἴκων, τῶν ἐφημερίδων καί τῶν περιοδικῶν καθώς καί στά προεβρεῖα τῆς Ἐνωσῆς Συγγραφέων τῆς Μόσχας, τῆς Ἀκαδημίας τῶν Τεχνῶν καί τοῦ κρατικοῦ κινηματογραφικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀκόμα καί ὁ ἡλικίας 82 ἐτῶν Ἀλεξάντρ Γκερασίμοβ, πού χρημάτισε ἐπί εἴκοσι χρόνια αὐλικός ζωγράφος τοῦ Στάλιν, ἐπανήλθε στό προσκήνιο. Ὁ Γκερασίμοβ, πού ζωγράφιζε τόν Στάλιν σέ ὅλες τίς δυνατές στάσεις καί πού τά πορτραῖτα του εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τόν τελευταῖο καιρό ἀπ' τά ἔθνη μούσεια, βρῆκε τόν τόπο καί τόν χρόνο («Τρούντ», 9 'Ιαν.) νά ἐκδικηθεῖ διάφορα πρόσωπα καί ἔντυπα, ἰσχυριζόμενος ὅτι προάγουν τήν «φορμαλιστική τέχνη» — συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ περιοδικοῦ «Ἀγκανιόκ» πού διευθυντής του εἶναι ὁ ἀρχισυντηρητικός Σοφρόνοβ καί τοῦ περιοδικοῦ «Νεντέλιω», πού διευθύνεται ἀπ' τόν γαιμπρό τοῦ Χρυστσώφ Ἀτζουμπέι. «Πρέπει νά λέμε τά σῦκα σῦκα καί τή σκάφη σκάφη», ἔγραφε ὁ Γκερασίμοβ, «νά ἀναφέρουμε ὀνόματα καί γεγονότα», δείχνοντας ἔτσι καθαρά σέ κάθε τίμιο ἄνθρωπο τῆς Ρωσίας, πώς εἶταν μάταιο νά ἐπιχειρήσει νά κάνει κάτι παρόμοιο.

Μέσα σέ κείνη τή σύγχυση, ὁ Γιεφτουσένκο ἔφυγε γιά μιά περιοδεία στή Δυτική Γερμανία καί στή Γαλλία, ἐξακολουθώντας προφανῶς νά πιστεύει ὅτι τελικά οἱ φιλελεύθεροι θά νικήσουν τούς «δογματικούς». Μέ τίς εὐλογίες τῆς σοβιετικῆς πρεσβείας στό Παρίσι, δημοσίευσε στό γαλλικό ἐβδομαδιαῖο περιοδικό «Ἐσπρές» μιά «πρώρη αὐτοβιογραφία», ὅπου ἔκανε μερικές σαφείς παρατηρήσεις σχετικά μέ τόν κυνισμό, τήν ψευδολογία, τήν ἰδιοτέλεια καί τόν ἀντισημιτισμό

των δογματικών, οι οποίοι, όπως έγραφε ο ίδιος, προδύσανε όχι μόνο την επανάσταση, μά και την ίδια τη Ρωσία. "Άλλες παρατηρήσεις του προδίδανε μάλλον άδιαφορία μπρός στον κίνδυνο παρά αυτοπεποίθηση: «Στή Ρωσία, όλοι οι τύραννοι πιστεύανε πως οι ποιητές είναι οι χειρότεροι έχθροί τους». Μά πιά άψηφιστα από κάθε άλλη φορά, μίλησε σε μιά πρέσ-κόνφερανς στο Παρίσι, στις 12 Φεβρουαρίου: «... "Όταν άκούω νά μιλάνε γιά κείνη την περίοδο (τή σταλινική εποχή) δέν σκέπτομαι μόνο τον Στάλιν. Σκέπτομαι επίσης και τούς συνενόχους του, εκείνους πού τον βοήθησαν, πού όρισμένες φορές τον παρότρυναν και εκείνους πού δέν έβγαλαν άχνα». Στις 4 Μαρτίου ο Γιεφτουσένκο άνεκληθή ύστερα από μιά συνοπτική διαδικασία στή Μόσχα, γιά νά άντιμετωπίσει τούς δογματικούς, οι όποιοι τον περιμένανε άνοπλοι. Κι άνάμεσά τους, τον ίδιο τον Χρουστσώφ.

ΣΤΙΣ 8 ΜΑΡΤΙΟΥ, ο ίδιος ο Χρουστσώφ έξεφώνησε έναν λόγο δεκαπέντε χιλιάδων λέξεων, όπου, άνάμεσα στ' άλλα έκανε γνωστό στο έθνος τά προσωπικά του γούστα σ' όλες τις τέχνες. "Όσο εύλωττες κι άν είχαν αυτές οι προτιμήσεις², ή έξήγηση των εκκαθαρίσεων θά πρέπει μάλλον νά άναζητηθεί στα πολιτικά κίνητρα, πού άποκάλυψε ο λόγος του. Πίσω από την μερδεμένη πολυλογία του Χρουστσώφ, διακρίνονται καθαρά τά βασικά θέματα πού τον άπασχολούν. Φυσικά, αυτό πού τον άνησυχεί πρώτα απ' όλα, είναι ή διάβρωση της ιδεολογίας και του κομματικού έλέγχου στον καλλιτεχνικό τομέα. "Από δω και πέρα, είπε, όλοι όσοι ύποστηρίζουν ότι ο φορμαλισμός και ή άφηρημένη τέχνη μπορούν νά «συνυπάρξουν ειρηνικά» μέ τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, θά θεωρούνται προδότες και άντικομμουνιστές. Τό δεύτερο είναι ή άποξένωση των νέων απ' τούς πρεσβύτερους, πού οι νέοι τούς θεωρούν συχνά μολυσμένους, άν όχι τελείως συμβιβασμένους μέ τον σταλινισμό. Τό κύρος του Κόμματος βρίσκεται συχνά σε κίνδυνο, απ' τή στιγμή πού ή σοβιετική νεολαία φαίνεται νά ένθουσιάζεται πολύ περισσότερο μέ τή νέα ποίηση, παρά μέ τή άγκιτάτσια προπαγάνδα. Τό γεγονός ότι ο Χρουστσώφ άνρείται κάθε τόσο νά παραδεχτεί ότι ύπάρχει άποξένωση άνάμεσα στους «πατέρες και στους νιούς», δείχνει τό μέγεθος της άνησυχίας του. Κατήγγειλε λόγω χάρη τον ήλικίας 31 ετών ποιητή Ρόμπερτ Ροζντέσβενσκη, επειδή σύμφωνα μέ τις πληροφορίες του είχε πεί ότι «μόνο μιά ομάδα νέων συγγραφέων εκφράζει τά συναισθήματα της νεολαίας μας και ότι οι συγγραφείς αυτοί είναι οι παιδαγωγοί της νεολαίας μας». «Κάθε άλλο», είπε ο Χρουστσώφ. «Τή νεολαία μας την άνέθρεψε τό κόμμα, ή νεολαία μας άκολουθεί τό κόμμα και τό θεωρεί δάσκαλό της και ήγήτη της».

Τό τρίτο και προφανές τό σπουδαιότερο θέμα πού άπασχολεί τον Χρουστσώφ, είναι εκείνο πού άνέκίνησε ο 'Ηλιάς "Ερενμπουργκ σ' ένα απ' τά τελευταία κεφάλαια των άπομνημονευμάτων του. Γράφοντας ότι

είχε άντιληφθεί τις συλλήψεις των άθών επί Στάλιν, ο "Ερενμπουργκ ύπαινίχθη κατά συμπερασμόν (ίσως και χωρίς νά τό προσέξει) ότι και άλλοι, πολύ ύψηλότερα ιστάμενοι, θά έπρεπε νά είχαν άντιληφθεί τις αυθαίρετες συλλήψεις. "Ο ύπαινιγμός αυτός είναι φυσικά άνυπόφορος γιά τον Χρουστσώφ, πού τό κύρος του βασίζεται στην δήτην άγνοιά του γιά τά έγκλήματα του πρώην συντρόφου του. Γιά νά ύποστηρίξει την άποψη του, ο Χρουστσώφ άναγκάστηκε νά μιλήσει γιά τά δάκρυα πού έχυσε στο φέρετρο του Στάλιν και νά περιγράψει την εποχή του Στάλιν, λέγοντας πως ήταν «φωτεινά, εύτυχισμένα χρόνια, χρόνια άγώνων και νικών, χρόνια θριάμβου των κομμουνιστικών ιδεών».

Οι πληρωμένοι κοντυλοφόροι του Στάλιν — τά λυσσασμένα σκυλιά πού είχε λύσει ο Χρουστσώφ — όλοι αυτοί πού θράζανε μέσα τους από θυμό κι' από φθόνο, μπόρεσαν τώρα νά ξεθυμάνουν, δάζοντάς τα μέ όλους τούς νέους συγγραφείς πού κέρδισαν την έπιδοκιμασία στα τελευταία χρόνια — ιδιαίτερα μέ τον Γιεφτουσένκο και τον Βοζνεσένσκη. Γράφοντας στον τύπο και μιλώντας στις συνεδριάσεις των συγγραφέων σ' όλη τή χώρα, άνήγγειλαν ότι θά τεθεί τέρμα στις εκδόσεις των 100.000 αντιτύπων, στα περιοδικά πού ενούούσαν τούς νέους, καθώς και στα ταξίδια στο έξωτερικό γιά τούς συγγραφείς πού ειρνεύονται τις θέσεις του κόμματος, πού παίζουν τό παιχνίδι των άστων θεωρητικών της Δύσης («μέ τό ένα πόδι στην δδó Γκόρκη και τό άλλο στο Μπρόντγουαϊ») μέ τά «σάπια, μη ρεαλιστικά, θρωμερά γραφτά τους, πού επαινέθηκαν πολύ περισσότερο απ' ότι αξίζαν». Σύμφωνα μέ τό στυλ των εκκαθαρίσεων πού έγινε πιά κλασσικό, ζητήθηκαν δηλώσεις μετανοίας. Στο σημείο αυτό ωστόσο τά άποτελέσματα δέν ήταν καθόλου ίκανοποιητικά. Πολλοί προτίμησαν νά σωπάσουν. "Ο Νεκράσοβ άνρήθηκε νά παραδεχτεί ότι έκανε όποιοδήποτε άμάρτημα. "Άλλοι, όπως οι Βοζνεσένσκη και Ροζντέσβενσκη υπέκυψαν και έκαναν διφορούμενες ή ειρωνικές δηλώσεις. Μόνο ο 'Ακσιόνοβ και ο Γιεφτουσένκο, πού είναι φανερό ότι δέχτηκαν φοβερές πιέσεις³, δημοσίευσαν κείμενα πού μπορούν νά χαρακτηριστούν σαν δηλώσεις μετανοίας. Τό επόμενο βήμα, ήταν νά διασκορπίσουν τούς συγγραφείς' άνεκοινώθη ότι ο Βοζνεσένσκη περνάει τον καιρό του στα έργαστάσια της περιοχής Βλαντίμιρ, ότι ο 'Ακσιόνοβ θά πήγαινε σε μιά άνοικοδομούμενη περιοχή της Σιβηρίας και ότι ο Ροζντέσβενσκη δρισκόταν κιάλας «μέσα στις μάζες». Είναι φανερό ότι ο Χρουστσώφ δέν είχε ξαναθυμηθή επί ματαίω τά «φωτεινά και εύτυχημένα» χρόνια του σταλινισμού.

ΦΥΣΙΚΑ, τό δίλημμα του Χρουστσώφ πηγάζει απ' τό γεγονός ότι ή «άποσταλινοποίηση» δημιούργησε προσδοκίες και γέννησε άπορίες στους Ρώσους — προσδοκίες στις όποιες δέν μπορεί νά άνταποκριθεί και άπορίες στις όποιες δέν μπορεί νά άπαντήσει ή παρούσα ήγεσία. Πραγματικά, ο «σταλινισμός» έχει

γίνει ένας εξαιρετικά ελαστικός ὄρος βλασφημίας: ἕνα ὄπλο πού ἡ ἀποτελεσματικότητά του ἐξαρτᾶται ἀπ' τό «ποῖός τό κρατᾶει στα χέρια του καί ἐναντίον τίνος στρέφεται», γιά νά παραφράσουμε τόν ἴδιον τόν Στάλιν. Στά χέρια τοῦ Χρυστάφ καί τῶν συντρόφων του, χρησίμεψε γιά νά ἀπαλλαγοῦν ἀπ' τούς ἄλλους μνηστήρες τῆς ἐξουσίας, ἐνῶ ταυτόχρονα τούς βοήθησε στή νομιμοποίηση ἑνός καθεστώτος πού «ἀποκάλυψε τά ἐγκλήματα τοῦ Στάλιν καί ἀπεκατέστησε τίς λενινιστικές ἀρχές». Ἐν ὀνόματι τῆς ἀποσταλινεποίησης, ἡ παρούσα ἡγεσία προσπάθησε ἐπίσης νά ἀπαλλάξει τό ἔθνος ἀπό ὀρισμένους θεσμούς καί πρόσωπα πού ἐμπόδιζαν τή Ρωσία νά ἀποδυθεῖ ἕναν πραγματικό συναγωνισμό μέ τόν σύγχρονο κόσμον, λόγου χάρι ἀπ' τό ἀντιπαραγωγικό σύστημα καταναγκαστικής ἐργασίας καί ἀπ' τήν στρατιά τῶν ἀνίκανων γραφειοκρατῶν πού στέκουν ἐμπόδιο στό δρόμο τῆς τεχνολογικής προόδου. Ἡ φιλελευθέρα ἰντελιγκέντσια, κατηγορεῖ ἐπί «σταλινισμῶ» κυρίως τούς ἔθρους τοῦ πνεύματος: στρέφεται ἐναντίον τῶν δογματικῶν καί τῶν ὁπαδῶν τοῦ διδακτισμοῦ, ἐναντίον τῶν Φαρισαίων καί τῶν Φιλισταίων, πού ἡ φιλοσοφία τους συνοψίζεται ἀκόμα καί σήμερα στή φράση πού λέει ἕνας ἐπίσημος σέ μία σάτιρα τοῦ Σαλτόκος - Στεντρίν γραμμένη τόν 19ο αἰώνα: «Κάθε τι πού δέν καταλαβαίνω, εἶναι ἐπικίνδυνο γιά τό κράτος». Κάτι παραπάνω: ὁ «σταλινισμός» δέν εἶναι γιά τήν ἰντελιγκέντσια ἕνα θέμα ἀπλῶς πρακτικό, εἶναι ἕνα θέμα ἠθικό. Ὁ Κωνσταντίν Παουστόδσκη ἐξέφραζε σίγουρα τίς ἀπόψεις ὅλης τῆς ἰντελιγκέντσιας, ὅπου στήν τελική συνεδρίαση τῆς Ἐνώσεως Συγγραφέων τῆς Μόσχας τό 1956 κατηγορήσε τούς ἐπιζήσαντες σταλινικούς γραφειοκράτες, λέγοντας πῶς εἶναι «προδότες, συκοφάντες, ἠθικοί αὐτουργοί ὡς καί δολοφόνοι». Ὁμως ἄσχετα ἀπ' τό πῶς ἐρμηνεύεται ἡ λέξη, τό πνεῦμα τοῦ σταλινισμοῦ — διαβρωτικό χειροπιαστό, ἀποπνυκτικό — παραμένει τό κεντρικό πρόβλημα τοῦ ἔθνους.

ΕΧΕΙ ΒΑΘΕΙΑ χαραχτεῖ στή μνήμη μου ἡ σκηνή πού παρακολούθησα τόν περασμένο χειμῶνα στήν εἴσοδο μιᾶς αἴθουσας, ὅπου πολλές ἑκατοντάδες φοιτητῶν φωνάζανε καί κάναν φασαρία γιά νά τούς ἀφήσουν νά μποῦν: θέλανε νά ἀκούσουν ἀπαγγελίες ποιημάτων. Εἶταν φανερό ὅτι ὑπῆρχαν ἀκόμα ἄδειες θέσεις στήν αἴθουσα — μόλις πρό ὀλίγου εἶχε ἐπιτραπεί χωρίς διατυπώσεις ἡ εἴσοδος σέ πρόσωπα πού φαινόταν νά εἶναι ἐπίσημα. Ἀνάμεσα στό πλῆθος τῶν νέων εἶταν καί μία Ἀμερικανίδα 19 ἐτῶν ἀπ' τό Πανεπιστήμιο τῆς Ἰνδιάνας, πού σπούδαζε ρωσικά. Σίγουρα, αὐτό τό ὄμορφο καί γοητευτικό κορίτσι θά κατάφερε νά περάσει μέσ' ἀπ' τίς γραμμές τῶν ἀστυνομικῶν, ὅπου ἄλλοῦ καί νά δρισκότανε, ἀκόμα καί στό Τίρανα καί στό Πεκίνο. Ἐδῶ ὅμως, δρέθηκε μπροστά στήν ἀδιαπέραστη παράταξη τῶν εἰκοσάχρονων νεαρῶν, τῶν «ντρουζίνικι» (ἐθελοντικής ἀστυνομίας) μέ τά κόκκινα περιβραχιόνια καί τά πέτρινα πρόσωπα. Οἱ Ρῶ-

σοι φοιτητές εἶχαν πάρει τό μέρος τῆς καί τήν εἶχαν σηκώσει πάνω ἀπ' τά κεφάλια τοῦ πλῆθους. Ἡ κοπέλλα προσπάθησε νά καλοπιάσει τούς «ντρουζίνικι», ἔπιανε καί στριφογυρίζε τῆς κονκάρδες τῆς Κομσομόλ πού φοροῦσαν στά πέτα τους καί τελικά, βλέποντας πῶς δέν καταφέρνει τίποτα, ξέσπασε σέ κλάματα, φωνάζοντας: «Μά ἐγώ ἔκανα ὄλον τόν δρόμο ἀπ' τό Μπλούμινγκτον γιά ν' ἀκούσω τόν Γιεφτουςένκο!...»

Κάτι τέτοιοι ἄνθρωποι ὑπάρχουν παντοῦ στή Σοβιετική Ἐνώση: οἱ «ντρουζίνικι», οἱ ἐπαγρυπνητές, οἱ φοβεροί καταδότες πού καταστρέφουν τή ζωή τῶν συντρόφων τους κατηγορόντας ἐπί «μοιχείας» ἢ «δωμολοχίᾳ». Μπορεῖς νά τούς συναντήσεις σ' ὅλη τήν κλίμακα τῆς ἱεραρχίας, ἀπ' τόν μικρό μαρτυρίαρχο τοῦ πυρήνα τῶν πιονέρηδων, ὡς τήν «Ὀμπκόμ»⁴ ἀλλά Κότσετοβ κι ἀπό ὡς τό Κρεμλίνο. Αὐτό τούς χαρακτηρίζει εἶναι ὁ τρόπος πού γαντζώνονται — σάν νά εἶταν ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου — σέ κάθε δράση ἢ πούντ⁵ τῆς ἐξουσίας πού κατέχουν, ἡ γεμάτη συνθήματα γλώσσα μέ τήν ὁποία ἀντικαθιστοῦν τήν ὁμαλή ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία καί ἡ πλήρης περιφρόνηση γιά τούς ἄλλους. Πράγματι, ἀπ' ὅλες τίς γνωστές ἀντιφάσεις τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, καμμιά δέ μου ἔκανε τόση ἐντύπωση ὅσο ἡ ἀντίθεση πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στούς «ντρουζίνικι» ἔξω ἀπ' τήν αἴθουσα καί στούς ἀνθρώπους πού παρακολουθοῦσαν μέσα τίς ἀπαγγελίες τῶν ποιημάτων.

Ἡ ποιητική ἐκείνη βραδυά εἶταν μία ἀπ' τίς ἔξη πού παρακολούθησα στή δημόσια αἴθουσα τοῦ Πολυτεχνικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας. Ἄρχισε ἀπ' τίς 5 μ.μ. καί μέ μικρά διαλείμματα, κράτησε ὡς τά μεσάνυχτα. Ἡ αἴθουσα εἶταν γεμάτη — χωράει 700 περίπου ἄτομα — καί οἱ ἀκροατές εἶταν κυρίως φοιτητές τοῦ Πανεπιστημίου καί σπουδαστές διαφόρων Ἰνστιτούτων, ὅπου εἶχαν μοιραστεῖ τά εἰσιτήρια. Οἱ περισσότεροι εἶχαν φέρεи μαζί τους τίς ποιητικές συλλογές καί παρακολουθοῦσαν ἀπό μέσα τά ἀπαγγελλόμενα κείμενα, ὅπως διαβάζει κανεῖς τίς παρτιτούρες σέ μία συναυλία. Στή σκηνή, μπροστά ἀπό μιᾶ γαλάζια θελοῦδινη κουρτίνα ὅπου εἶταν γραμμένες οἱ λέξεις: «Ο ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ Η ΝΕΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ, ΓΙ' ΑΥΤΟ ΟΙ ΝΕΟΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΙΝΟΥΝ ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ ΤΟΥ», καθόντουσαν τέσσερις ποιητές, ὁ Γιεφτουςένκο, ὁ Βοζνεσένσκη, ὁ Μπουλάτ Ὁκουτζάβα (ὁ δημοφιλέστατος μισογεωργιανός, μισοαρμένιος πού ἀκκομπανιάρει τά ποιήματά του μέ κιθάρα) καί ὁ λιγότερο γνωστός ποιητής Σεργκέι Πολυκάρποβ.

Πρῶτος σηκώθηκε νά ἀπαγγεῖλει ὁ Βοζνεσένσκη, πού εἶναι 29 χρονῶν. Ἀδέξιος, λεπτός, συμμαζεμένος, στάθηκε μπροστά στό μικρόφωνο μέ ἄκαμπτα καί μισάνοιχτα τά πόδια του. Τό καρῦδι στό λαιμό του ἀνεβοκατέβαινε κάθε τόσο καί γενικά εἶχε μιᾶ ἔκφραση λές καί δεχότανε τά χειροκροτήματα καί τίς ἐπευφημίες τῶν ἀκροατῶν σάν κόλαφος πού καταφέρονταν ἐναντίον του. Ἄρχισε νά ἀπαγγεῖλει τό ποίημά του «Φωτιά στό Ἀρχιτεκτονικό Ἰνστιτούτο»: «Φωτιά! Φωτιά!» φώναζε, «Ὅ! Καιγόμεστε!». Τό ποίημα

αυτό, φυσικά, είναι μιά σάτιρα τῶν ἀκαδημαϊκῶν τάσεων: «ὄλοι αὐτοί οἱ σταῦλοι τῶν ἀγελάδων πού τούς διακοσμήσανε μέ ἐρωτιδεῖς καί τά ταμειυτήρια σέ στυλ ροκοκό». Ὅμως, ὅπως μοῦ εἶπανε, πρόκειται καί γιά μιά σάτιρα πού στρέφεται εἰδικά ἐναντίον τοῦ Ἄρχιτεκτονικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Μόσχας, τό ὁποῖο ἔγινε στάχτη ὅταν σπούδαζε ἐκεῖ ὁ Βοζνεσένσκη, μέ ἀποτέλεσμα νά καοῦν τά σχέδιά του καί νά τεθεῖ τέρμα στήν καριέρα του σάν ἀρχιτέκτονα.

Διάβαζε τό ἕνα ποίημα μετά τό ἄλλο, ἐπί μιά ὥρα περίπου, μέ δυνατή, ἐξασκημένη φωνή. Ἡ ἀδεξιότητα του εἶχε ἐξαφανιστεῖ· τώρα οἱ ἀκροατές του φαινότανσαν ἄκαμπτοι, σκυμμένοι μπροστά, γιά νά μήν τούς διαφύγει τίποτα ἀπ' τή ροή αὐτοῦ τοῦ λόγου, πού ἄκουγαν γιά πρώτη φορά στή ζωή τους στή Ρωσία. Εἶταν ὀλοφάνερο πῶς εἶχες νά κάνεις μέ τόν πρῶτο μοντέρνο ποιητή τῆς Ρωσίας. Ὁ Βοζνεσένσκη εἶναι ἕνας ἐκπληκτικός τεχνίτης πού οικοδομεῖ τά ποιήματά του μέ παρηχήσεις, ὁμοιοκαταληξίες καί λογοπαίγνια, πού ἐξυπηρετοῦν τήν πρόθεσή του, ὅπως ἐξυπηρετεῖ μιά λαμπρή ἐνορχήστρωση τήν κεντρική μουσική ἰδέα. (Τό οὐσιώδες δέν εἶναι ἡ μορφή, λέει ὁ Βοζνεσένσκη. «Ἡ μορφή πρέπει νά εἶναι πεντακάθαρη, ἀχανής, ἀνησυχητική, σάν τόν οὐρανό, ὅπου μόνο τό ραντάρ μπορεῖ νά αἰσθανθεῖ τήν παρουσία ἑνός ἀεροπλάνου».) «Εἶμαι Γκόγια», ἀρχίζει ἕνα ἀπ' τά ἐκπληκτικότερα ποιήματά του, πού ἡ οὐσιαστική του ποιότητα εἶναι ἀδύνατο νά γίνει ἀντιληπτή ἀπό μιά μετάφραση. «Εἶμαι Γκόγια — τῶν ματιῶν τίς κόγχες, πού εἶναι μέ κρατήρες ὀδίνων, τίς κατέλαβε ὁ ἐχθρός — πετώντας πάνω ἀπ' τόν ἄδειο κάμπο — εἶμαι θλίψη — εἶμαι ἡ φωνή — τοῦ πολέμου — τά ἀποκαΐδια τῶν πόλεων στά χιόνια τοῦ 1941 — εἶμαι λιμός — εἶμαι τό λαρύγγι μιάς γυναίκας πού τό μωρό της σάν καμπάνα — κρέμεται πάνω ἀπό μιά γυμνή πλατεῖα...». Στά ρωσικά οἱ παρηχήσεις εἶναι ἐξουθενωτικές: «Γιά Γκόγια... νάγκογιε... γιά γκόρε... γιά γκόλος... γκόντα... γιά γκόλοντ... γιά γκόρλο... γκόλοϊ...».

Ἔνα ἀπ' τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ ιδιώματος τοῦ Βοζνεσένσκη εἶναι οἱ ἀπτόμετες ἄλλαγές τόνων καί διαθέσεων στό ἴδιο ποίημα, ἀκόμα καί στόν ἴδιο στίχο· εἶναι τρυφερός, φιλοπαίγμων, σαρκαστικός, μέ πάνω ἀπ' ὅλα πειστικότητα εἴρων. Εἶναι ἕνας δεξιοτέχνης τῆς εἰρωνείας καί γιά τόν σκοπό αὐτό δέν χρησιμοποιεῖ μονάχα τόν τεχνικό του ἐξοπλισμό (λόγου χάρη ἀντιπαράθετοντας, λογοπαίζοντας, ἢ ριμάροντας μέσα στόν ἴδιο στίχο μιά πομπώδη λέξη μέ μιά λέξη τῆς πιάσας) μέ καί τίς ἀναπάντεχες συσχετίσεις τῶν ἰδεῶν του, τίς φαντασίες καί τίς εἰκόνες, ὅπως στήν «Μπαλάντα τοῦ Κρανίου» ὅπου τό κομμένο κεφάλι τῆς Ἄνας Μόνς, τῆς ἐρωμένης τοῦ Μεγάλου Πέτρου, μιλάει στόν πσάρο μ' αὐτά τά λόγια: «Σέ μέρες οἰκοδόμησης καί περκαγιᾶς — γιά τήν ἀγάπη πιά πιά νά νοιασθεῖς; — ὦ, μέγα Κράτος, τώρα ὡς μέ φιλάς — τά χεῖλή σου μέ τό αἷμα μου ἔχουν λερωθεῖ»⁶.

Μετά τήν ἐκκαθάριση στόν πνευματικό τομέα, ὁ Βοζνεσένσκη ἄκουσε τά ἐξ ἀμάξης. Ἄλλά καί πρῖν

ἀπό τήν ἐκκαθάριση, οἱ συντηρητικοί κριτικοί πού κατηγορήσαν συχνά, λέγοντας ὅτι εἶναι φορμαλιστής καί ὅτι ἐκφράζεται κατά τρόπο διαφορῶμενο. Στήν πρώτη κατηγορία, ὁ Βοζνεσένσκη ἀπάντησε μέ τό ποίημα «Μιά βραδυά στήν οἰκοδομή»: «Μοῦ ρίχνονται γιατί εἶμαι, λέει, “φορμαλιστής” — ὦ, ἐμπειρογνώμονες πόσο μακριά εἶστε νυχτωμένοι — ἀπ' τή ζωή! Βρωμάτε φορμαλίνη — καί βγαίνετε ἀπ' τά ρούχα σας». Καί στούς Ἄντι-κόσμους, ὅπου παίζει μέ τήν ἀντίληψη τῆς ἀντί-ῦλης, γράφει: «Τούς κριτικούς μου ἐγώ πολύ τούς ἀγαπῶ. — Στούς ὄμους τοῦ καλύτεροῦ τους κάποιος ἔχει βάλει — εὐωδιαστό καί φαλακρό — ἕνα ἀπαστράπττον τέλειο ἀντικεφάλι...». Στήν κατηγορία ὅτι γράφει διαφορῶμενα, ἀπάντησε μέ τό ποίημα «Ποιός εἶσαι;» «Μέσ' στίς χιονοστιβάδες εἶμαι — σάν τόν συχαμερό χιονάνθρωπο — ἀσύλληπτος».

Γιά τούς ἐχθρούς του, ὁ Βοζνεσένσκη εἶναι πράγματι ἀσύλληπτος, κατά τή γνώμη ὅμως τοῦ τεράστιου πλήθους τῶν θαυμασῶν του, μιλάει πιά καθαρά ἀπό κάθε ἄλλον συγγραφέα στή Ρωσία. («Νά σᾶς συστήσω ἕναν γ ν ἡ σ ι ο ποιητή», εἶπε ὁ Γιεφτουσένκο ὅταν μέ γνώρισε μέ τόν Βοζνεσένσκη σ' ἕνα διόλειμμα. «Δέν ἀπέκτησε τή φήμη του προσπαθώντας νά ἐντυπωσιάσει — σάν μερικούς ἄλλους γνωστούς καί μή ἐξαιρητέους.») Ὁ Βοζνεσένσκη μιλάει συχνά γιά τήν εὐθύνη του ἀπέναντι στό κοινό πού τόν περιέβαλε μέ τήν ἐμπιστοσύνη του: «Ὅταν ἕνας ἄνθρωπος γράφει, αἰσθάνεται τήν προφητική του ἀποστολή στόν κόσμο. Σήμερα, τό καθήκον τοῦ Ρώσου ποιητή, εἶναι νά κοιτάζει βαθιά μέσα στόν ἄνθρωπο. Ὅταν διαβάζω ποιήματά μου σέ πολυάριθμο ἀκροατήριο, ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ συγκινησιακή, σχεδόν αἰσθησιακή ἐκφραση τῶν συναισθημάτων του, ἀποκαλύπτει τήν ἀνθρώπινη ψυχή, πού δέν κρύβεται πιά πίσω ἀπό κλειστά παραθυρόφυλλα, μέ εἶναι ὀλόνοιχτη, σάν μιά γυναίκα, πού μόλις πρῖν ἀπό λίγο κάποιος τήν φίλησε». Ἡ ἀνταπόκριση στόν Βοζνεσένσκη κείνο τό βράδυ εἶταν κάτι πού δέν τό ξαναεἶδα ποτέ μου στή Δύση, οὔτε στό θέατρο, οὔτε στίς αἴθουσες συναυλιῶν, γιά νά μή μιλήσουμε γιά τά ποιητικά ἀπογεύματα. Ὁ Βοζνεσένσκη χαμογελοῦσε τώρα καί οἱ σταγόνες τοῦ ἰδρώτα ἔτρεχαν στό πρόσωπό του λές καί εἶταν δάκρυα. Καί καθώς τόν ἀνακαλοῦσαν ξανά καί ξανά στά φῶτα τῆς ράμπας, εἶδα νέους καί νέες ὀλόγουρά μου νά σηκώνονται καί νά κλαίνε μέ ἀληθινά δάκρυα, φωνάζοντάς του: «εὐχαριστῶ».

ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΤΙΓΜΗ, σκέφτηκα πῶς ὁ ἐπόμενος ποιητής, τώρα πού τό κοινό εἶχε κουραστεῖ, δέ θά μπορούσε νά ἔχει τήν ἴδια ἐπιτυχία. Καί τόν λυπήθηκα. Ἄλλά ὄχι. Ὁ Μπουάτ Ὁκουντζάβα, πού πλησίασε τό μικρόφωνο χτυπώντας εὐθυμα τίς χορδές τῆς κιθάρας του, προκαλεῖ προφανῶς ἕνα ἄλλο εἶδος ἐνθουσιασμοῦ καί ὁ ἐνθουσιασμός αὐτός ἔσπασε τήν ἔνταση στήν αἴθουσα. Εἶναι ἕνας μικρόσωμος ἄνδρας τριάντα ἐφτά χρονῶ, μέ λεπτά, κάπως ἀραιά μαλλιά κι' ἕνα μικρό

μουστάκι. Έχει γίνει διάσημος στη Ρωσία γιατί κατέγραψε τὰ παράνομα τραγούδια τῆς Ὁδησοῦ (πού κυκλοφοροῦν πλατιά σέ ταινίες μαγνητοφώνου) καί γιατί γράφει κι' ὁ ἴδιος μισοθλιμμένα-μισοκωμικά ποιήματα πού τὰ τραγουδάει σέ δημόσιες συγκεντρώσεις, σέ στυλ Γάλλου chansonnier. Τό ἀκροατήριό φαινότανε νά ξέρει ὅλα του τὰ ποιήματα ἀπ' ἔξω καί τοῦ ζητοῦσε νά τὰ πεί, φωνάζοντας τούς τίτλους: «Τό τραγούδι τῶν τρελῶν», «Γειά σου, παλληκάρι μου», «Τό τρόλεϋ τοῦ μεσονυκτίου». «Ὅταν κοντεύει ἡ θλίψη πιά νά μέ νικήσει ὅταν ζυγώνει πιά ἡ ἀπελπισία — πηδάω σ' ἕνα τρόλεϋ ἐν κινήσει... — ὦ, μεταμεσονύκτιο τρόλεϋ, τρέχα στίς λεωφόρους — στά βουλεδάρτα κάνε δόλτα — τούς ναυαγούς τῆς νύχτας μάζεψέ τους ὅλους...». Μολονότι εἶναι φτωχά σέ περιεχόμενο, τὰ μικρά ποιήματα τοῦ Ὁκουτζάβα ἔχουν χάρη, χιούμορ καί δεικτικότητα — ἰδιότητες πού σπάνια συναντᾶ κανεῖς στή σοβιετική λογοτεχνία⁷.

Τελευταία, ὁ Ὁκουτζάβα ἔχει ἀρχίσει νά γράφει πεζογραφήματα. Ἡ πρόσφατη αὐτοβιογραφική του νουβέλλα «Καλή τύχη, μαθητῆ!» δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ κιθαρισμοί τοῦ chansonnier κρύβουν σοβαρότερες προθέσεις. Γιά τόν Ὁκουτζάβα, πού εἶχε πληγωθεῖ στό μέτωπο, ὁ πόλεμος παραμένει ἡ πιό πολυσήμαντη ἐμπειρία τῆς ζωῆς του. Καί εἶναι φανερό ὅτι, ὅπως καί τόσοι ἄλλοι τῆς γενιάς του, ἔχει κι' αὐτός βαρεθεῖ τόν τόνο τῆς προτροπῆς τῶν περισσοτέρων σοβιετικῶν μυθιστορημάτων, θεατρικῶν ἔργων καί κινηματογραφικῶν ταινιῶν, πού πραγματεύονται τό στερεότυπο θέμα «τῶν ἥρωικῶν κατορθωμάτων τοῦ Λαοῦ στόν Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο»: τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι κατ' αὐτόν τόν τρόπο χάνουν τήν ἀξία τους καί τήν ἀνθρώπινη ὑφή τους τὰ κατορθώματα τοῦ λαοῦ (μέ μικρό λάμδα). Ἡ νουβέλλα τοῦ Ὁκουτζάβα εἶναι ἕνα ἀπό τὰ σπάνια ἔργα τῆς σοβιετικῆς λογοτεχνίας, πού περιγράφουν μέ συμπάθεια τήν μή ἥρωική πλευρά τοῦ πολέμου, δηλαδή ἀνήκουστα ὡς τὰ τώρα συναισθήματα, ὅπως ὁ φόβος, ἡ σύγχυση καί ἡ ἀψηφισιά ἐνός ἔφηβου, πού προχωράει μέσα ἀπό ἕνα γερμανικό ναρκοπέδιο. Εἶταν ἀνασπόμενος οἱ κριτικοί τῆς παλαιᾶς φρουρᾶς νά ἐξαγριωθοῦν. «Δικαίωση τοῦ φόβου τοῦ θανάτου!» διαμαρτυρήθηκε ὁ Ἄ. Μετσένκο στόν «Κομμουνιστή». «Ἀηδέστατος πασιφισμός! Ὁ Ὁκουτζάβα προσβάλλει τήν μνήμη ἐκείνων πού πεθάνανε γιά νά σώσουν ἐκείνους πού ζοῦν, πού πεθάνανε γιά νά σώσουν κι' αὐτόν τόν ἴδιον».

Ὁ ἐπόμενος, ἐκείνη τῆ βραδυά, εἶταν ὁ Γιεφτουσένκο. Μόλις ἐμφανίστηκε, ἀκούστηκαν ἀπό παντοῦ φωνές: «Γειά σου, Ζένια!» καί «Πές μας τό "Μπάμπι Γιάρ!"». Οἱ ἀκροατές ἄρχισαν νά τοῦ στέλνουν δίνοντάς του ἀπό χέρι σέ χέρι ἕνα σωρό σημειώματα ὅπου εἶχαν γράψει τούς τίτλους τῶν ἀγαπημένων τους ποιημάτων. Γινόταν ἀμέσως ὀλοφάνερο πῶς ἡ δημοτικότητα αὐτῶν τῶν νέων ὀφείλεται σέ ἐξωλογοτεχνικές αἰτίες. Μολονότι ὁ Γιεφτουσένκο εἶναι ἕνας προικισμένος ποιητής, τήν ἐθνική καί τῆ διεθνή του φήμη τήν ἀπέκτησε ἐπειδή τὰ θέματά του εἶναι κάπου κάπου

τολμηρά καί ἰδιαίτερα ἐπειδή διαμαρτυρήθηκε ἐναντίον τοῦ ἀντισιμητισμοῦ. «Ὁ Ζένια εἶναι ἕνας Κολόμβος» μου εἶπε ἕνας ἀπ' τούς παράφορους θαυμαστές του. «Χαρτογραφεῖ δρόμους πού κανεῖς δέν εἶχε ὄνειρευτεῖ, καί τότε πιά ὅλοι τόν ἀκολουθοῦν στόν ζύπνιο τους». Ἐπιπλέον, εἶναι πολύ ὁμορφος καί γοητευτικός. Φοράει ἕνα ἀμερικάνικο σπόρ πουκάμισο μέ πολύ ἀνοιχτό γιανὰ κι' ἀπό πάνω ἕνα γκρι μεταξωτό σακάκι. Ρίχνει πρὸς τὰ πίσω τό ξανθό τσουλούφι καί χαιρετάει μέ μιὰ φιλική χειρονομία τό ἀκροατήριό του. «Χαρσασό» — πάλει καλά, θά σᾶς πῶ τό "Μπάμπι Γιάρ" μιὰ καί τό θέλετε τόσο».

Μά πρὶν ἀπ' αὐτό ἀπαγγέλλει ἕνα κωμικό ποίημα, πού δέν μπόρεσε νά πείσει τούς ἀρμόδιους νά τοῦ τό δημοσιεύσουν: «Πῶς πλένεται ἕνας φαῦλος στό χαμᾶμ». Πρόκειται γιά ἕναν σιχαμερό γραφειοκράτη. Ὅταν πηγαίνει στό δημόσιο χαμᾶμ, ὑποκρίνεται πῶς εἶναι τάχα ἕνας πραγματικός φίλος τοῦ λαοῦ. Εἶναι κάθε στιγμή ἔτοιμος νά τρίψει τήν πλάτη τοῦ διπλανοῦ του καί φοράει ἕνα «μπάνι λίστ» (ἕνα φύλλο ἀπ' τὰ κλαδιά τῆς σημύδας μέ τὰ ὅποια χτυπᾶνε τό κορμί τους οἱ λουόμενοι στό ἀτμόλουτρο· σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τὰ φύλλα σφηνώνονται μέσα στό δέρμα) πού φοράει λοιπόν τό «μπάνι λίστ» σάν «παράσημο τῆς δημοκρατίας». Ὅμως, τήν ὥρα πού μουλιάζει μέσ' στό ζεστό νερό, ἀναστενάζει καί νοσταλγεῖ τόν Στάλιν. Καί τῆ νύχτα, πρὶν πέσει γιά ὕπνο, διαβάζει κάνα-δυό κεφάλαια τοῦ Κότσετοβ (τοῦ σταλινικοῦ μυθιστοριογράφου πού εἶναι ὁ κυριότερος ἐχθρός τῶν φιλελεύθερων συγγραφέων). Τό ἄλλο πρῶι ξαναρχίζει τίς προστυχίες του...

Τό ἀκροατήριό γελάει δυνατά εὐχαριστημένο κι' ὕστερα ἀρχίζει νά φωνάζει ζητώντας τό «Μπάμπι Γιάρ». Ὁ Γιεφτουσένκο τό ἀπαγγέλλει μέ ἀλάθητο αἴσθημα. Τεντώνει ἀνοιχτά τὰ μπράτσα του πρὸς τό ἀκροατήριό καί τὰ χέρια του ἀχνοτρέμουν: «Σήμερα εἶμαι τόσο γέρος ὅσο ὁ ἐβραϊκός λαός — τώρα, μου φαίνεται πῶς εἶμαι Ἑβραῖος...». Ὅταν τελειώσε, τό πλήθος ἄρχισε νά ποδοκροτεῖ: «Ξανά! Ξανά!» Τό ξαναλεῖ, καί ἀργότερα, ἀργά τό θράδυ, ὕστερα ἀπό ἐπίμονη ἀπαίτηση τοῦ κοινοῦ θά τό ἀπαγγεῖλει κι' ἄλλη μιὰ φορά. Ὅταν τοῦ τό ζήτησαν καί τέταρτη φορά, ὁ Γιεφτουσένκο τούς φώναξε νά σωπάσουν καί εἶπε: «Σύντροφοι, τόσο ἐσεῖς ὅσο κι' ἐγώ εἶμαστε ὀλοκληρες ὠρες ἐδῶ μέσα κι' ἔχω ἀπαγγεῖλει τό ποίημα πού ζητᾶτε τρεῖς φορές. Θάλεγα πῶς κουραστήκατε νά τό ἀκούτε, ὅσο κουράστηκα κι' ἐγώ νά τό ἀπαγγέλλω». Μά τό κοινό ξαναἄρχισε νά ποδοκροτεῖ καί ὁ Γιεφτουσένκο τούς ἔκανε τό χατίρι. Εἶναι συγκινητικό ν' ἀκοῦς αὐτό τό παλληκάρι νά ἀπαγγέλλει σοβαρά καί ἐπιβλητικά τό «Μπάμπι Γιάρ» σέ ἕνα κοινό μαγνητισμένων νεαρῶν Ρώσων: «Ἄς ἀντιχῆσει ἡ Διεθνῆς — ὅταν κι' ὁ τελευταῖος ἀντισιμητῆς τῆς γῆς θά ἔχει ταφεῖ. — Δέν ἔχω αἶμα ἐβραϊκό στίς φλέδες μου — μά κάθε ἀντισιμητῆς μέ μισεῖ σά νᾶμουνα Ἑβραῖος. Καί γι' αὐτό ἀκριβῶς — εἶμαι ἕνας πραγματικός Ρώσος».

Τό θράδυ εκείνο άπάγγειλε επίσης έναν κύκλο ποιημάτων πού έξυμνοούν τήν Κούβα του Κάστρο, πράγμα πού φαίνεται νά δικαιώνει τήν άποψη τής αδιάλλακτης ίντελιγκέντσιας, ότι ο Γιεφτουςένκο έχει θαύματα εκτεθεί μέ τίς παραχωρήσεις του πρός τό Καθεστώς. "Ένα άπ' αυτά τά ποιήματα, τό «Τρία λεπτά αλήθειας», μάς άπιτρέπει νά καταλάβουμε γιατί ή επανάσταση τής Κούβας ένθουσίασε τόσο πολύ τίς λαϊκές μάξες. Τό ποίημα αναφέρεται σ' έναν «μπαρμπούντο» πού καταλαμβάνει έναν ραδιοφωνικό σταθμό κατά τή διάρκεια του καθεστώτος του Μπατίστα και επί τρία λεπτά, λέει «τήν αλήθεια» στό λαό· ύστερα συλλαμβάνεται και τυφεκίζεται. 'Ο ποιητής, τελειώνοντας έξορκίζει τούς νέους όλου του κόσμου νά θυμούνται αυτόν τόν Κουβανό ήρωα, κάθε φορά πού άκούνε ένα ψέμα: νά αντιμετώπιζουν τόν κίνδυνο, έστω κι' άν πρόκειται νά πεθάνουν, μά νά λένε τήν αλήθεια. Βεβαίως, ή πρόθεση του Γιεφτουςένκο δέν έχει τίποτα τό διαφορούμενο, μά τό ποίημα, όπως και ή ίδια ή επανάσταση τής Κούβας, μπορεί νά έρμηνευθεί κατά πολλούς τρόπους. "Όποια κι' άν είναι ή πραγματικότητα τής Κούβας (και ποίος μπορεί νά τήν ξέρει στή Ρωσία;) γιά μερικούς αντιπροσωπεύει ότι πίο σεμνό και άγνό ύπάρχει στήν επαναστατική όρμή' γιά άλλους, σημαίνει άπλώς άπελευθέρωση άπ' τήν τυραννία.

Είδα τήν έκθεση τών Κουβανών ζωγράφων στή Μόσχα — τήν πρώτη έκθεση πού είταν άφιερωμένη άποκλειστικά στήν άφηρημένη ζωγραφική ύστερα άπό τριανταπέντε περίπου χρόνια. Τό πλέον ένδιαφέρον έκθεμα είταν τό Βιβλίο Παρατηρήσεων, όπου οι έπισημότες σημειώσανε τίς αντίδρασεις τους. 'Ο Γιεφτουςένκο, που παρέστη προφανώς στα έγκαίνια, έγραψε τό πρώτο σχόλιο: «Οί Κουβανοί δείξανε στους σεβαστούς μας ζωγράφους ότι ή επανάσταση και ή άφηρημένη τέχνη δέν είναι άσυμβίβαστες. Ένας έξοργισμένος Φιλισταίος έγραψε: «Δέν καταλαβαίνω τούς πίνακες και είμαι περήφανος γι' αυτό!» Κάποιος άπάντησε: «'Αν δέν καταλαβαίνεις, πήγαινε σ' ένα ψυχιατρείο νά εξετάσουν τό μυαλό σου!» Και τό συγκινητικότερο σχόλιο: «Είναι καλό πού οι Κουβανοί καλλιτέχνες έχουν έλευθερία, γιατί ή έλευθερία είναι ή άρχή του παντός...».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. 'Η πίο ζοφερή πλευρά τών συσκέψεων του Δεκεμβρίου είσαν οι καταγγελίες πού έκτοξεύτηκαν έναντίον του Έρενμπουργκ και οι όποιές προοιωνίζανε τίς θαυτάτες εκφράσεις πού χρησιμοποιήσε έναντίον του ο Χρυστοσώφ τόν Μάρτιο. Σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες του Μισέλ Τατύ τής «Μόντ», ή Σερεμπριάκοβα (ή χήρα του θετεράνου μπολσεβίκου) κατηγόρησε τόν Έρενμπουργκ όχι μόνο γιά πολιτικά έγκλήματα, μά και γιά κακουργήματα «τόσο σοβαρά και τόσο άπίστευτα, ώστε θα είταν άνάρμοστο νά τά αναφέρουμε εδώ». 'Απίστευτο είναι επίσης και τό γεγονός ότι πρότεινε ως μάρτυρα έναν-

τίον του Έρενμπουργκ τόν προσωπικό γραμματέα του Στάλιν 'Αλεξάντρ Προσκρεπίτσεβ, πού από καιρό έθεωρείτο νεκρός, στήν πραγματικότητα όμως ζεί στή Μόσχα και συγγράφει τά άπομνημονεύματά του!

'Ο Τατύ αναφέρει ακόμα ότι στήν ίδια συσκέψη, ο Νικολάι Γκριμπάσεβ, αναπληρωματικό μέλος τής Κεντρικής 'Επιτροπής δέν δίστασε νά χρησιμοποιήσει τή λέξη «κοσμοπολιτισμός», όταν μίλησε γιά τό πατριναρίσμο τής μοντέρνας τέχνης άπ' τόν Έρενμπουργκ. Οι συγγραφείς και οι ζωγράφοι τής παλαιάς φρουράς άδραξαν άμέσως τήν ευκαιρία πού τούς δόθηκε ύστερα άπ' όλα αυτά και άνοιξαν πύρ έναντίον του ανθρώπου, ο όποιος, άσχετα άπ' τό πόσο συμβιβαστική μέ τό σταλινισμό στό παρελθόν, ύπήρξε ένας από κείνους πού καταπολέμησαν μέ τόν πίο ευγλωττο και άποτελεσματικό τρόπο τίς επιδιώξεις του σταλινισμού. Τή κυδιαιότερη έπίθεση έναντίον του τήν έγραψε ο Βλαντίμιρ 'Ερμίλοβ, πού είχε ειδικευτεί άπ' τό 1930, όποτε κατηγόρησε τόν Μαγιακόβσκι, λέγοντας πώς είναι όργανο τής τροτσκιστικής αντιπολίτευσης. Στήν «'Ισθέστια» τής 30ης 'Ιανουαρίου, ο 'Ερμίλοβ έπετέθη στόν Έρενμπουργκ, λέγοντας ότι ή στάση του κατά τή διάρκεια τών σταλινικών εκκαθάρσεων ύπήρξε «άνήθικη», μά και ο Έρεμπουργκ γνώριζε τί πραγματικά συνέβαινε (πράγμα πού βεβαιώνει ο ίδιος στα άπομνημονεύματά του), ένω οι «κοινοί πολίτες» σάν τόν 'Ερμίλοβ δέν ήξεραν τίποτα, έπρεπε νά μιλήσει και νά διαμαρτυρηθεί. Οι κατηγορίες τής Σερεμπριάκοβα και του 'Ερμίλοβ άρσαν προφανώς στόν Χρυστοσώφ, ο όποιος, μέσα στόν ζήλο του νά άπαλλάξει τόν έαυτό του άπ' τή συνεισφορά του στήν έδραίωση του σταλινισμού, θα εβρισκε σε λίγο κι ο ίδιος στό πρόσωπο του Έρενμπουργκ τόν άποδιοπομπαίο τράγο.

2. Στή μουσική, ο Χρυστοσώφ έκτασιάζεται μέ τή «Διεθνή» και τά τραγούδια πού γράφτηκαν και τό Ιππικό του στρατηγού Μπουτνένυ. Στή γλυπτική, μέ έναν άνδριάντα του Κάρλ Μάρξ, στήν ποίηση, μ' ένα προπαγανδιστικό στιχούρημα τής επόχης του 'Εμφυλίου Πολέμου, πού φέρει τόν τίτλο «Πύς μέ ζεπροβόδισε ή μητέρα μου γιά τό μέτωπο». μέ δυό λόγια, ή τέχνη είναι ένα «ιδεολογικό όπλο», πού άποστολή του είναι νά «συντρίψει τους έχθρους μας» και νά «συνεγείρει τόν λαό γιά νά έπιτελέσει κατορθώματα στόν πολεμικό τομέα και στόν τομέα τής εργασίας».

3. Τό πόσο τρομερές είταν οι πιέσεις μπορούμε νά τό συμπεράνουμε άπ' τήν παρακάτω εδση πού δημοσιεύτηκε στή «Λιττερατούρνανια Γκαζέτα»: «'Ο Γιεφτουςένκο έπικείρησε νά προβάλλει αντίρρήσεις στήν άύστηρη κριτική πού του έγινε... μά κατω άπ' τήν έπίδραση τής άτμόσφαιρας πού δημιουργήσαν οι καιρίες και θεωρητικώς άρθές παραηρησεις στήν 'Ολομέλεια (τής Ένώσεως Συγγραφέων), ο Γιεφτουςένκο άναγκάστηκε τελικά νά μιλήσε γιά τά λάθη του».

4. Περιφερειακή έπιτροπή. (Σ.τ.Μ.).

5. Ρωσικό μέτρο θάρους, ίσο μέ 16,38 χιλιάδες γραμμα. (Σ.τ.Μ.).

6. 'Ο κριτικός Β. Ναζαρένκο, γράφοντας στή «Σβεζτά», τόν 'Ιούλιο του 1962, έπικείρησε (γιά νά κτυπήσει τόν Βοζνεγένσκι) νά «άποκρυπτογραφήσει» αυτό το ποίημα καθώς και άλλα πού περιλαμβάνονται στή συλλογή «Τό τρίγωνο αχλαδι». Υποστηρίζει ότι ο Βοζνεγένσκι έπενόησε έσκεμμενα τόν άποκεφαλισμό τής 'Ανας Μόνς (στήν πραγματικότητα πεθανε άπό φυσικό θάνατο) στόν λεγόμενο «Κρανίου τόπο», δηλαδή τόν τόπο τών εκτελέσεων στήν Κόκκινη Πλατεία επί Τσάρου, ότι παρενέβαλε άναχρονισμούς, όπως τό μοτοποδήλατο και τό μουστάκι του τσάρου και χρησιμοποιήσε σοβιετική όρολογία, όπως λόγου χάρη τή λέξη «στραίτελστω» (πού αναφέρεται στόν στίχο πού μεταφράσαμε παραπάνω και πού ση-

μαίνει οικοδόμηση ή άνοικοδόμηση, όπως στή «σοσιαλιστική άνοικοδόμηση») με σκοπό νά «έκφράσει όρισμένες σκέψεις, πού έχουν καθολική έφαρμογή». 'Ο Ναζαρένκο συνεχίζει ύποδπλώντας ότι ό Βοζνεσένσκη διαμαρτύρεται έναντίον τών θεμελιωδών μαρξιστικών αντίληψεων: «Έχουμε έδώ, σέ άλληγορική μορφή, ζοφερές σκέψεις γιά τήν ύποτιθέμενη τραγική μοίρα του άτόμου, πού ύποτίθεται ότι τό συντρίβουν οί κοινωνικοί νόμοι... σέ αιώνια και οικουμενική κλίμακα. Τό μήνυμα του «Τρίγωνου άχλαδιοϋ» είναι ότι ό κόσμος παραμένει άμετάθλητος και ότι τά πάντα θά παραμείνουν όπως είσαν άνέκαθεν — ότι ό άνθρωπος είναι αιώνιος και ότι ή τραγωδία του άτόμου είναι αιώνια». Γράφοντας γιά έναν κύκλο ποιημάτων έμπνευσμένων άπ' τήν 'Αμερική, ό Ναζαρένκο άφήνει νά έννοηθεί ότι όταν ό Βοζνεσένσκη μιλάει γιά τούς καταπιεζομένους νέγρους τής 'Αμερικής, στήν πραγματικότητα έχει κατά νου τή μοίρα τών ποιητών στη Ρωσία. (Οί στίχοι του Βοζνεσένσκη έχουν ως έξής: «Είμαστε νέγροι, είμαστε ποιητές — και τών πλακάτ τά κύματα χτυπάνε τό κορμί μας... — κάθε φορά πού μάς ποδοπατάνε — λακτίζουν τόν ούράνιο θάλο. -- Κάτω άπ' τίς μπότες σας — ούρλιάζει τό σύμπαν!»)

'Ο ηλικίας 74 έτών ποιητής Νικολάι 'Ασέγιεβ ύπεραπίστηκε αυθόρμητα τόν Βοζνεσένσκη στή «Λογοτεχνική 'Εφημερίδα», κατηγορώντας τόν Ναζαρένκο ότι έκανε «άπρεπείς ύπαινιγμούς» πού θυμίζουν τήν σταλινική έποχή. «'Ο κριτικός αυτός θά έπρεπε νά θυμηθεί ότι οί ποιητές σκέφτονται με εικόνες», έγραφε ό 'Ασέγιεβ, «όχι γιά νά καμουφλάρουν τή σκέψη τους, μά έπειδή είναι ποιητές».

7. 'Ο 'Ιλιτσόβ ώστόσο θά προτιμούσε νά τίς συναντούσε κανείς άκόμα σπανιότερα. «'Ο σοβιετικός λαός αγαπάει τά τραγούδια» είπε στό λόγο του τής 25ης Δεκεμβρίου «άλλά έκτός άπ' τά τραγούδια με τό πλατύ πολιτικό περιεχόμενο, έκτός άπ' τά τραγούδια πού ύμνουν τήν πνευματική όμορφιά τών σοβιετικών ανθρώπων και άποκαλύπτουν τήν αγνότητα τών ψυχών τους, ύπάρχουν έπίσης και χυδαία τραγούδια, πού γράφτηκαν γιά νά άρέσουν σέ ανθρώπους με άκαλλιέργητα και φτηνά γούστα. 'Ιδιαίτερα τά ποιήματα και τά τραγούδια του προικισμένου ποιητή Μπ. 'Οκουντζάβα δέν έχουν καμμία σχέση με τή δομή τής ζωής μας. 'Ο τόνος τους και γενικά όλα τά στοιχεία τους δέν πηγάζουν άπ' τήν ψυχική αγνότητα αλλά άπό ένα είδος ύστερίας...»

Μετάφραση : ΑΡΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΣΤΟ ΕΡΧΟΜΕΝΟ : ΤΟ ΤΕΛΟΣ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

Γιά όλ' αυτά φταίτε σείς, πού τούς άφήσατε νά δυναμώσουν τήν πολιτεία τους μετά τούς Περσικούς πολέμους κ' ύστερα νά χτίσουν τά μακρά τείχη, κι' ως τή στιγμή τούτη στερήσατε κάθε φορά τή λευτεριά όχι μόνο άπ' όσους έχουν ύποδουλώσει αυτοί, αλλά και από τούς συμμάχους σας' γιατί τό κάνει αυτό πιδό άληθινά όχι εκείνος πού ύποδουλώνει, αλλά εκείνος πού μπορούσε νά τό σταματήσει και τό παραμέλησε, άν μάλιστα αξιώνει ως τή μεγαλύτερη άρετή του πώς έλευθέρωσε τήν 'Ελλάδα... Αυτοί ένεργουν τώρα, άφοϋ σκέφτηκαν και πñραν τίς άποφάσεις τους, αντίθετα πρós έμάς πού δε διαγνώσαμε άκόμα τό κακό... Μόνοι άπ' όλους τούς 'Ελληνες σείς οί Λακεδαιμόνιοι μένετε άδρανείς άποκρούοντας τόν εχτρό, όχι με δύναμη, αλλά με άναβολές. Και θά μπορούσε κανείς νά πεί πώς θρίσκεστε σέ ασφάλεια κεί πού τά λόγια είναι δυνατώτερα παρά τά έργα. Γιατί ζέρομε πώς και οί Μñδοι ηρθαν από τά πέρατα τής γής κ' έφτασαν στα σύνορα τής Πελοποννήσου πριν θγειτε νά τούς άντικρύσετε... ζέρετε πώς και ό θάρβαρος νικήθηκε περισσότερο από τά δικά του σφάλματα...

...Οί συνθήειές σας όμως είναι παλαιικές άν συγκριθείτε με τούς 'Αθηναίους. Κατ' άνάγκην όμως, όπως και σέ μία τέχνη, έπικρατούν τά καινούργια. Κι' όταν μία πολιτεία αναγκάζεται νά καταπιαστεί με πολλές ύποθέσεις, χρειάζονται και πολλοί νεωτερισμοί στίς μεθόδους. Γι' αυτό οί θεσμοί τών 'Αθηναίων μεταβάλλονται πολύ γρήγορα, γιατί δοκιμάζουν πάντα πολλά καινούργια.

(I 69, 71: Κορίνθιοι πρós Σπαρτιάτες)

ΤΑ ΝΕΑΝΙΚΑ ΤΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ο «ΑΙΩΝΙΟΣ ΕΞΟΡΙΣΤΟΣ» δέν παύει ν' άπασχολεί τούς μελετητές τής Ιστορίας τής τέχνης πού προσπαθοῦν νά καταλάβουν τό «μυστικό» πού τοῦ ἐπιτρέπει νά μείνει μοναδικός, χωρίς προγόνους καί χωρίς άπογόνους, άλλα πάντα μεγάλος. "Αν σκεφθεῖ κανείς ὅτι καί ἡ μοῖρα του σάν ἀνθρώπινη περιπέτεια καί σάν πνευματική δοκιμασία ἦταν μοναδική καί ἀνεπανάληπτη, γιά ὁποιοδήποτε μεγάλο καλλιτέχνη, θά καταλάβει ὅτι δέν μποροῦσε παρά νά εἶναι μοναδικός. Ξεκινᾷ καί ὠριμάζει ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος μέσα στό μεσαιωνικό κόσμο τής Κρήτης πού ζωγραφίζει βυζαντινά — χωρίς ν' άγνοεῖ τά βενετσιάνικα — μαθαίνει τή μεγάλη τέχνη τῶν Βενετῶν τήν ὥρα πού αὐτοῖ γέρνουν στόν Μανιερισμό, δέχεται στή Ρώμη τά μανιεριστικά κατάλοιπα τής τέχνης τοῦ Μιχαηλάγγελου καί ἐλευθερώνεται μόνο στήν Ἰσπανία τοῦ Καρόλου Ε', ὅπου, τέλεια ὄριμος, ταυτίζεται μέ αὐτόν τόν μυστικιστικό καθολικό κόσμο πού στερεῖται ἀπό δική του καλλιτεχνική παράδοση, καί τοῦ δίδει αὐτός τήν ἔκφρασή του. Καί παρ' ὅλα ταῦτα, μένει πάντα, καί στήν Ἰταλία καί στήν Ἰσπανία, ὁ ἀπροσάρμοστος ξένος, ὁ ἐξόριστος, ὁ Γραικός.

Μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο καταλαβαίνει κανείς τή σημασία πού ἔχει νά παρακολουθήσει ἀπό τά πρῶτα θήματα τή διαμόρφωση αὐτοῦ τοῦ καλλιτέχνη.

ΑΦΟΡΜΗ ΓΙΑ τή σύντομη αὐτή μελέτη δίδουν δύο πρόσφατα δημοσιεύματα, πού ἀφοροῦν τό ἕνα ἄμεσα, τό ἄλλο ἔμμεσα, τούς δύο πίνακες τοῦ Μουσείου Μπενάκη μέ τήν ὑπογραφή *χ ε ι ρ Δ ο μ η ν ι κ ο υ*. Τό ἕνα εἶναι ἕνα δίτομο ἔργο τοῦ Ἀμερικανοῦ Ἰσπανολόγου καθηγητῆ Harold Wethey: «El Greco and his School», τό ἄλλο εἶναι ἀνακοίνωση πληροφορίας ἀπό ἔγγραφο τοῦ 16ου αἰῶνα, πού ἀνατρέπει τίς παραδεγμένες

χρονολογίες γιά τά νεανικά χρόνια τοῦ Κρητικοῦ ζωγράφου.

Γιά νά γίνει πιό εὔκολα ἀντιληπτή ἡ σημασία τῶν νέων αὐτῶν ἀπόψεων καί στοιχείων θά πρέπει νά ἀρχίσουμε μέ μιά σύντομη ὑπόμνηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ προβλήματος, ὅπου ἐντάσσεται τό θέμα τῶν δύο ἔργων τοῦ Μουσείου μας.

Πρῶτα πρέπει νά μή ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Θεοτοκόπουλος, ὁ καλλιτέχνης τοῦ 16ου αἰῶνα, πού συγκλονίζει τήν εὐαισθησία τής ἐποχῆς μας μέ τήν ἄμεση λάμψη τής μεγαλοφυΐας του, καί μέ τή μοναδική καί ἀνεπανάληπτη τεχνοτροπία του, εἶναι αὐτός πού ξέρομε ἀπό τά ἔργα τής Ἰσπανικῆς του περιόδου, δηλαδή μετά τό 1576. Ἀλλά τό χρόνο αὐτό ὁ Κρητικός ζωγράφος εἶναι 35 ἐτῶν καί παρουσιάζεται σάν ὄριμη καλλιτεχνική προσωπικότητα. Πρέπει λοιπόν νά ἔχει ἤδη δημιουργήσει ἔργο σημαντικό στό ἀμέσως προηγούμενο στάδιο τής ζωῆς του, τό Ἰταλικό. Ἐνα μικρό μόνο μέρος ἀπό τό ἔργο αὐτό εἶναι γνωστό καί ἀναγνωρισμένο ὡς γνήσιο, ὅμως τεχνικά καί αἰσθητικά εἶναι ἄνισο καί γενικά θεωρεῖται κατώτερο, ἀπό ἐκεῖνο τής Ἰσπανικῆς του ἐποχῆς. Ἀλλά καί αὐτό τό ἔργο τής Ἰταλικῆς ἐποχῆς χωρίζεται σέ δύο περιόδους: α) τής Βενετίας: ξέρομε πότε φεύγει ἀπό ἐκεῖ γιά νά πάει στή Ρώμη (1570), άλλα δέν ξέρομε πότε φθάνει στή «βασίλισσα τοῦ Ἀδρία», καί β) τής Ρώμης: τό 1570 εἶναι στή Ρώμη, τό 1576 στήν Ἰσπανία. Ἀπό τήν ἐποχή τής Ρώμης τά πιό γνωστά κομμάτια εἶναι ἡ προσωπογραφία τοῦ Γκ. Κλόβιο, ὁ «Διωγμός τῶν Ἐμπόρων», ἡ «Θεραπεία τοῦ Τυφλοῦ» καί μερικά ἄλλα. Γιά τήν ἐποχή τής Βενετίας ἀρχίζουν οἱ μεγαλύτερες δυσκολίες. Καί τοῦτο εἶναι φυσικό, γιατί ὅσο πλησιάζουμε στά πρῶτα θήματα ἑνός καλλιτέχνη πού τόν ξέρομε ἀπό τήν ὄριμότητά του, τόσο τά προσωπικά του γνωρίσματα στήν εἰκονογραφία καί στό ὕφος γίνονται πιό ἀδύνατα. Μένει, ἐπομένως, ἀρκετά ἀόριστη ἡ παραγωγή ὅλης τής πρὶν ἀπό τό 1570 περιόδου πού ἀφορᾷ τά 29 πρῶτα χρόνια τής

ζωής του, πού δέν είναι λίγα γιά ένα καλλιτέχνη. Στήν πρώτη αὐτή περίοδο ξέρομε ὅτι ένα μέρος, τό μεγαλύτερο, τό περνᾷ στήν Κρήτη ὅπου ἔχει γεννηθεῖ τό 1541, καί ένα δεύτερο — ἀκαθόριστο ἀλλά ὄχι μεγάλο — τό περνᾷ στή Βενετία. Είναι φυσικό λοιπόν νά δεχτοῦμε ὅτι θά ἔχει δημιουργήσει ἀρκετά ἔργα βενετικής τεχντροπίας ἀφοῦ, ἄλλωστε, τά ἔργα του φανερώουν ὅτι τήν τέχνη αὐτή τήν κατέχει ὅταν φθάνει στή Ρώμη τό 1570. Ἐπί πλέον ὅλοι περίπου ἔχουν παραδεχθεῖ ἀπό τεχνικές ἐνδείξεις, ὅτι ἀσφαλῶς πρὶν πάει στή Βενετία θά εἶχε μάθει στό Ἡράκλειο τῆς Κρήτης νά ζωγραφίζει εἰκόνες σέ βυζαντινὴ - κρητικὴ τεχντροπία.

Τό κενό αὐτό στή γνώση μιᾶς σημαντικῆς, γιά τή διαμόρφωση ἑνός μεγάλου ζωγράφου, περιόδου τῆς ζωῆς του, ἄρχισε νά συμπληρώνεται μέ κάποια ἀσφάλεια ὅταν ἐμφανίστηκαν ἔργα πού εἶχαν τήν βυζαντινὴ ὑπογραφή *χειρ Δομηνίκου*. Πρῶτα παρουσιάσθηκε ἕνας μικρός πίνακας μέ τήν «Προσκύνηση τῶν Μάγων», πού ἀπέκτησε τό 1934 τό Μουσεῖο Μπενάκη ἐδῶ στήν Ἀθήνα, χάρις στή διαίσθηση τοῦ Ἀντώνη Μπενάκη. Ἔργο βενετικῆς τεχντροπίας καί θεματολογίας, πού παρουσιάζει ἀκόμη ἀρκετὴν ἀπειρία, ἀναγνωρίσθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὸν εἰδικώτατο τότε Α. Λ. Mayer ὡς αὐθεντικὸ ἔργο τοῦ Θεοτοκόπουλου. Σέ λίγο, τό 1936, ἦρθε νά ἐνισχύσει τήν ἄποψη αὐτὴ γιά τό καινούργιο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου Μπενάκη, πού παρέμεινε μοναδικό καί κάπως μετέωρο, ἡ ἀνακάλυψη σέ ένα ἐρμάρι τῆς Πινακοθήκης τῆς Μοδένας, ἑνός Τριπτύχου μέ τήν ἴδια βυζαντινὴ ὑπογραφή. Ἦταν ἕνας ἐνδιάμεσος σταθμὸς ἀνάμεσα στήν «Προσκύνηση» καί στό μεταγενέστερο, τό γνωστό ὕφος τοῦ Θεοτοκόπουλου. Τό ἔργο αὐτό ἐγίνε ἀνεπιφύλακτα δεκτό ὡς αὐθεντικὸ. Τήν ἴδια ἐποχὴ ὁ φιλότεχνος πρεσβευτὴς κ. Δ. Σιζιλιάνος εἶχαν ἀποκτήσει στήν Ἀθήνα μιὰ εἰκόνα πού παρίστανε τὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ νά ζωγραφίζει τήν Παναγία, μέ τήν ταυτόσημὴ βυζαντινὴ ὑπογραφή *χειρ Δομηνίκου*. Σημαντικὲς ὅμως νεώτερες ἐπιζωγραφίσεις δημιουργοῦσαν ἐπιφυλάξεις γιά τήν αὐθεντικότητα τοῦ ἔργου καί μόνο ὅταν ὁ κ. Σιζιλιάνος χάρισε τήν εἰκόνα στό Μουσεῖο Μπενάκη τό 1956, μπόρεσε νά διαπιστωθεῖ μέ προσεκτικὸ καθαρισμό, ὅτι πρόκειται γιά μιὰ κρητικὴ εἰκόνα ἐξοχῆς ποιότητος, μέ γνήσια ὑπογραφή, πού ἔχει πάθει ὅμως ἀρκετὲς καταστροφές. Ἔτσι ἀποκτούσαμε καί ένα ἔργο πού ταίριαζε στή νεαρώτερη ἡλικία τοῦ Θεοτοκόπουλου, ἄξιο γιά πρωτόλειο ἑνός μεγάλου ζωγράφου.

Ἡ προπολεμικὴ παρουσίαση τῶν δύο νεανικῶν ἔργων, τοῦ Μουσείου Μπενάκη καί τῆς Μοδένας, δημιούργησε μεταπολεμικά μιὰ περιέργη μόδα, πού ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια κρυμμένη στίς

σκοτεινὲς δοσοληψίες τῶν ἐμπόρων τῆς τέχνης καί μερικῶν προφεισῶρων πρόθυμων σέ ἐπιεικεῖς γνωματεύσεις. Μόνο γύρω στό 1950 ἄρχισαν νά δημοσιεύονται μερικά ἀπὸ τά ἔργα πού ἐμφανίζονταν ὡς νεανικά τοῦ Θεοτοκόπουλου, ἀλλά σχεδόν ὁμόθυμα ἡ σοβαρὴ κριτικὴ οὔτε τά συζήτησε. Ἡ ὑπόθεση τέλος (1953) πῆρε μορφή σκανδάλου, γιὰτί ἀποκαλύφθηκε ὅτι εἶχαν διοχετευθεῖ σέ ἰδιωτικὲς συλλογές ὡς αὐθεντικὰ νεανικά ἔργα δεκάδες ἀπὸ εἰκόνες ἀσήμαντες, πού εἶτε ἦταν παλιὰ λαϊκώτερα ἰταλικά ἔργα μέ ψεύτικες ὑπογραφές, εἶτε ἦταν ἐντελῶς πλαστὰ ἔργα. Φυσικά, ὅσοι πατρωνάρισαν ἐπιστημονικά τήν ὑπόθεση αὐτή, ἐπιμένουν καί τώρα. Πρόσφατα ἀκόμη (1963) δημοσιεύθηκε μελέτη ἑνός κ. Purri, πού ἐξακολουθεῖ ν' ἀποδίδει στό νεανικά τοῦ Θεοτοκόπουλου ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀπὸ αὐτὰ τά ἀσήμαντα καί συχνὰ κακότεχνα κομμάτια.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ δημιούργησε ἀπὸ ἀντίδραση στοὺς διεθνεῖς ἐπιστημονικοὺς κύκλους ἕνα πνεῦμα καχυποψίας γιά ὅτιδήποτε ἀναφέρεται ὡς νεανικὸ ἔργο τοῦ Κρητικοῦ ζωγράφου. Ζωηρὴ ἀπήχηση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ πνεύματος βρισκομε στό λαμπρὸ δίτομο βιβλίο τοῦ Ἀμερικανοῦ ἰσπανολόγου καθηγητῆ κ. Harold Wethey, πού ἀναφέραμε ἀρχίζοντας. Ὁ Η. Wethey, γνωστός ἀπὸ ἄλλα ἔργα του γιά ἰσπανοὺς ζωγράφους, ἐπιχειρεῖ μιὰ λιτὴ καί αὐστηρὴ ἀνακεφαλαιώση ὅλων τῶν σχετικῶν προβλημάτων. Στό β' τόμο τοῦ βιβλίου πού κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες παρέχεται καί ἕνας συστηματικὸς κατάλογος τῶν ἔργων πού θεωρεῖ γνήσια (τό ὄλον 287), καί ἐκείνων πού θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἔργα τοῦ ἐργαστηρίου του. Καταλογογραφεῖ ὅμως καί ἀπὸ τό πλῆθος τῶν ἔργων ὅλων τῶν ἐποχῶν πού ἔχουν ἀποδοθῆ στὸν Θεοτοκόπουλο μόνο ἐκεῖνα τά ἔργα πού θά μπορούσαν σοβαρὰ νά συζητηθοῦν, ἀλλὰ πού αὐτὸς δέν τά παραδέχεται, ὡς θεοτοκοπουλικά. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τά τελευταῖα εἶναι τά δύο ἔργα τοῦ Μουσείου Μπενάκη καί τό τρίπτυχο τῆς Μοδένας.

Εἰδικώτερα ὁ καθηγητὴς Wethey θεωρεῖ ὅτι τά τρία αὐτὰ ἔργα συνδέονται μέ τὸν Θεοτοκόπουλο μόνο μέ τήν κοινὴ ὑπογραφή *χειρ Δομηνίκου* καί ὅτι ἐάν γίνε δεκτό ὅτι δέν ἀποκλείεται νά ὑπῆρχε καί ἄλλος Ἕλληνας ζωγράφος τῆς ἐποχῆς μέ τό ὄνομα *Δομήνικος*, τότε θά πρέπει ν' ἀποδοθοῦν σ' αὐτὸν τά ἔργα αὐτὰ καί ὄχι στὸν Θεοτοκόπουλο. Προχωρεῖ μάλιστα περισσότερο ὁ ἰσπανολόγος καθηγητὴς καί διαχωρίζει σέ δύο διαφόρους τεχνίτες τοὺς ὑποθετικοὺς Δομήνικους. Ὁ ἕνας θά εἶναι ζωγράφος τῆς δικῆς μας εἰκόνας τοῦ Λουκᾶ πού ζωγραφίζει τήν Παναγία, τήν ὁποία θεωρεῖ ἐντελῶς βυζαντινῆς τεχντροπίας, καί ὁ ἄλλος ὁ ζωγράφος τῶν δύο ἔργων: τῆς «Προσκυνησεως τῶν Μάγων»

του Μουσείου Μπενάκη και του Τριπτύχου της Μοδένας. Κρατούμε «υπό σημείωσιν» ότι αποδίδεται στον ίδιο ζωγράφο ή Προσκύνηση και τό Τρίπτυχο, αλλά κάνει ιδιαίτερη εντύπωση ότι ένα έργο σαν τό Τρίπτυχο της Μοδένας αποχωρίζεται από την δημιουργία του Θεοτοκόπουλου, και μάλιστα κυρίως για λόγους καλλιγραφικούς (σ. 11, 199), όπως θά ίδουμε πιό κάτω. Νομίζω ότι ή αντίδραση έναντιον της ύποπτης μόδας των «νεανικῶν» έργων του Θεοτοκόπουλου οδηγεί τον καθηγητή Wethey σ' αυτή την απόλυτη θέση πού περιέχει πολλά αδύνατα σημεία, και γι' αυτό ήδη δέν έπιδοκιμάσθηκε από τίς πρώτες κριτικές. Θά την εξετάσουμε και έμεις κάπως διεξοδικώτερα γιατί ένδιαφέρει άμέσως τά δύο δικά μας έργα.

ΒΑΣΙΚΑ δύο σημεία θά έλέγξουμε: τό ένα, εάν είναι δυνατόν νά είναι τό έργο της Μοδένας έργο ενός όποιουδήποτε Κρητικού ζωγράφου του 16ου, και τό δεύτερο, εάν οι έλαφρές διαφορές πού παρατηρούνται στην ύπογραφή μπορούν νά θεμελιώσουν πραγματικά μιá διάκριση καλλιτεχνῶν.

Στό πρώτο σημείο είναι δυνατόν ν' άποφανθει κανείς κατηγορηματικά ότι ένῶ ή μορφή του Τριπτύχου και τά σκαλισματά του είναι έντελῶς όμοια μέ τά κρητικά, δέν ήμπορεί ή ζωγραφική στο Τρίπτυχο της Μοδένας νά είναι έργο ενός όποιουδήποτε Κρητικού ή γενικά "Έλληνα ζωγράφου εικόνων. Πρώτα γιατί τά θέματα — έκτός από τό τοπίο του Σινά — είτε έχουν πρότυπα για τό θέμα και τεχνοτροπία καθαρά βενετσιάνικα, όπως έργα του Τισιανού και άλλων (Ευάγγελισμός — Βάπτιση), είτε είναι έντελῶς ξένα προς τά θέματα των κρητικῶν (Προσκύνηση Ποιμένων, Άδάμ και Εύα και μιá Συμβολική παράσταση). 'Ιδιαίτερα σταματούμε στη μεσαία συμβολική παράσταση όπου ο Χριστός, μέσα σέ δόξα άγγέλων πού κρατούν τά σύμβολα του Πάθους, στεφανώννει έναν γονατισμένο στρατιωτικόν, ένῶ κάτω δεξιά είναι ο «θύθιος δράκων» της Κολάσεως και άριστερά οι δίκαιοι. Τό θέμα θγαίνει από βενετικές ξυλογραφίες της εποχής και είναι έντελῶς άγνωστο στους κρητικούς, αλλά ο Θεοτοκόπουλος θά θυμάται καλά την καθολική αυτή σύνθεση όταν θά ζωγραφίσει στην 'Ισπανία τό «'Ονειρο του Φιλίππου» (Σύμβολο της 'Ιεράς Συμμαχίας), όπου διατηρούνται τό ίδιο σχήμα και πολλά θέματα αυτούσια.

Δέν είναι γνωστό κανένα άλλο έργο της μεγάλης τέχνης μέ τό θέμα αυτό και ή σύμπτωση στην προτίμηση θά φαινόταν περιεργη άν δέν έπρόκειτο για τον ίδιο ζωγράφο και στις δύο περιπτώσεις.

Τό θέμα του Θεοβαδίστου "Όρους Σινά, ει-

να άρκετά συνηθισμένο σέ μιá σειρά τριπτύχων πού βρίσκονται, τά περισσότερα, στο Μοναστήρι της 'Αγίας Αικατερίνης. 'Εκεί επαναλαμβάνεται ο συμβατικός τύπος του τοπίου, όπως τον βλέπουμε διαμορφωμένο σέ παλιές χαλκογραφίες γερμανικές. Τό ίδιο θέμα άκριβῶς μεταφράζει ο ζωγράφος του Τριπτύχου σέ μιá καλλιτεχνική γλώσσα λυρικής φαντασίας, πού μοιάζει τόσο πολύ μέ του Θεοτοκόπουλου, ώστε νά σκέπτεται κανείς ότι έδῶ σ' αυτό τό τοπίο — δραματική όπτασια, για πρώτη φορά μας προειδεάζει ο Κρητικός ζωγράφος για τό τελικό προσωπικό του ύφος. "Άλλωστε από άρχαιακή μαρτυρία είναι γνωστό ότι ο Θεοτοκόπουλος είχε ζωγραφίσει στη Ρώμη ένα τοπίο του Σινά και ύπήρχε ένας πίνακας, άλλοτε στην Ούγγαρία, μέ τό ίδιο θέμα στο γνώριμο ύφος του: αυτά συνηγορούν στην ιδέα ότι τό Σιναϊτικό τοπίο είναι θέμα οικείο στον Θεοτοκόπουλο και έπομένως δέν ύπάρχει από την πλευρά αυτή έμπόδιο για νά αποδοθούν τά δύο αυτά έργα στον ίδιο ζωγράφο, τον Θεοτοκόπουλο. 'Αλλά ύπάρχει και άλλη πλευρά πιό ουσιαστική: τό τοπίο αυτό, όπως έμφανίζεται στο Τρίπτυχο είναι έξω από κάθε αισθητική δυνατότητα "Έλληνα ζωγράφου της παραδόσεως — και δέν είναι νοητό παρά σαν έργο του Θεοτοκόπουλου. Αυτό θέβαια δέν μπορεί νά τό ξέρει ο ξένος Ισπανολόγος, αλλά ο "Έλληνας βυζαντινολόγος όχι μόνο τό ξέρει αλλά και τό αισθάνεται άμεσα, σαν ένα αξίωμα αυταπόδεικτο. Τά λίγα τοπία του των τελευταίων χρόνων της 'Ισπανίας τό ίδιο ψυχικό κλίμα εκφράζουν, θέβαια μέ πολύ μεγαλύτερη ένταση αλλά μέ ανάλογα καλλιτεχνικά μέσα. Οι ποιοτικοί και πραγματικοί αυτοί λόγοι πείθουν ότι ο Δομήνικος πού ζωγράφισε τό Τρίπτυχο της Μοδένας είναι ο Θεοτοκόπουλος.

'Υπάρχει όμως άκόμη ή άλλη αντίρρηση του 'Αμερικανού καθηγητού: ή κεφαλαιογράμματα ύπογραφή στο τρίπτυχο δέν έχει την κομψότητα της γραφής του Δ. Θεοτοκόπουλου, έχει κάποιαν άστάθεια στη χάραξη, και τουτα τά χαρακτηριστικά την ξεχωρίζουν από τίς μεταγενέστερες κεφαλαιογράμματα ύπογραφές του.

'Η παρατήρηση είναι μάλλον σωστή αλλά οι διαφορές αυτές άρκούν νά ξεχωρίσουν διαφορετικούς τεχνίτες;

'Ο ίδιος ο καθηγητής Wethey δέχεται, όπως είδαμε, ότι για λόγους τεχνοτροπικούς τό Τρίπτυχο της Μοδένας έχει γίνει από τον ίδιο ζωγράφο πού έκαμε την Προσκύνηση των Μάγων του Μουσείου Μπενάκη. 'Η ύπογραφή όμως στην Προσκύνηση είναι κάπως διαφορετική, είναι πιό κομψή, πιό καλλιγραφική, και μάλιστα γι' αυτό πλησιάζει στις μεταγενέστερες ταυτόσημες ύπογραφές του Θεοτοκόπουλου όταν, σπάνια, στην 'Ισπανία θυμάται τον παλιό ζωγράφο εικό-

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ζωγραφίζει τὴν Παναγία (Μουσεῖον Μπενάκη)

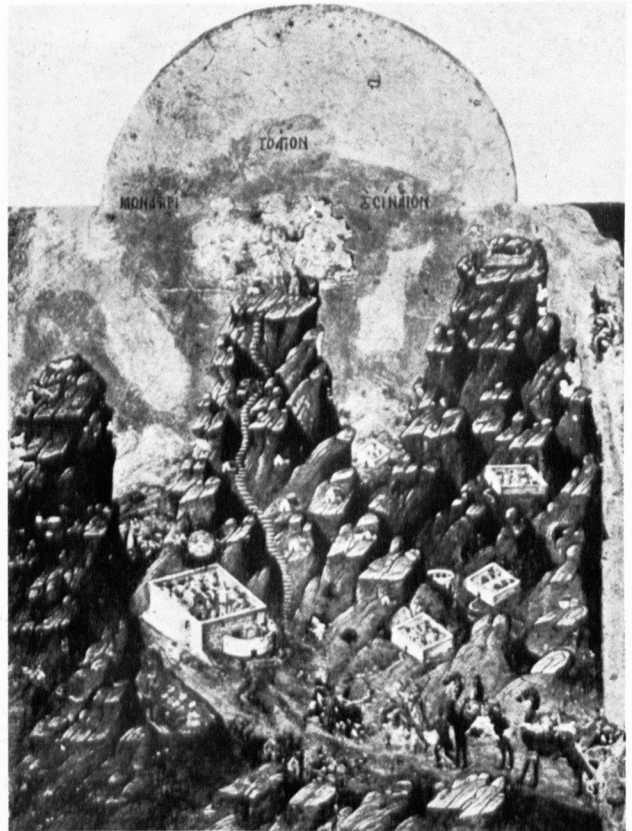
Ἡ Προσκύνησις τῶν Μάγων (Μουσεῖον Μπενάκη)

Ὁ Διωγμός τῶν Ἐμπόρων ἀπό τόν ναό.

Ἀπό τό Τρίπτυχο τῆς Μοδένας, ἡ κεντρική συμβολική παράσταση

Ἀπό τό κρητικό τρίπτυχο, τό τοπίο τοῦ Σινᾶ

νων και υπογράφει χείρ Δομηνίκου. Ξέρομε τρία παραδείγματα: ή μία είναι σέ μία 'Αγία Μαγδαληνή, ή άλλη σέ ένα "Άγιο Μανδηλιο (1577 - 78) και ή τρίτη σέ έναν "Άγιο Φραγκίσκο.

'Εξ άλλου, ό ίδιος ό καθηγητής Wethey ό όποιος θεωρεί — πάλι γιά λόγους τεχνοτροπικούς — ότι άλλος Δομηνίκος ζωγράφισε τόν Λουκά του Μουσείου Μπενάκη και άλλος όμώνυμος τό Τρίπτυχο της Μοδένας, σημειώνει σωστά ότι οι υπογραφές των δύο αυτών «διαφορετικών» ζωγράφων, μοιάζουν άκόμη και στην Ιδιοτροπία νά γράφουν τήν τελική συλλαβή ΚΟΥ σέ δευτερη σειρά. Οι άντιφατικές αυτές παρατηρήσεις μäs έπιτρέπουν νά πούμε ότι γιά τόν ίδιο τόν συγγραφέα τό κριτήριο της υπογραφής είναι άρκετά άμφίβολο, και όταν έχει κανείς τήν πείρα της πολυμορφίας των υπογραφών των 'Ελλήνων ζωγράφων της έποχής μπορεί νά φέρη στίς πραγματικές της διαστάσεις τή σημασία αυτών των μικρών διαφορών, πού δέν άρκοyn γιά νά ξεχωρίσουν καλλιτέχνες. 'Επομένως ή πεποίθησή μας ότι τό Τρίπτυχο της Μοδένας πρέπει νά είναι έργο του Θεοτοκόπουλου δέν κλονίζεται ούτε άπό τό θέμα της υπογραφής.

Η ΒΕΒΑΙΩΣΗ όμως του τόσοn άύστηρου 'Αμερικανου καθηγητου ότι άναγνωρίζει τόν ίδιο ζωγράφο στο Τρίπτυχο της Μοδένας και στην Προσκύνηση των Μάγων της 'Αθήνας, έρχεται νά ύποστηρίξη έμμεσα ότι είχε γίνει δεκτό άπό χρόνια, άπό ξένους και δικούς, ότι δηλ. ή Προσκύνησή μας είναι άύθεντικό έργο του Θεοτοκόπουλου. Πραγματικά, τό έργο αυτό ενώ είναι ζωγραφισμένο σέ ύφασμα κολλημένο σέ ξύλο, όπως οι εικόνες, έπαναλαμβάνει μέ κάποια δουλικότητα, μοτίβα τρέχοντα της βενετικής ζωγραφικής, σταχυολογημένα άσφαλως έμμεσα, άπό χαλκογραφίες πού άντιγράφουν τόν Τισιανό, τόν Κορρέγιο και άλλους. Τό κλασσικό έρείπιο, ό νέγρος μάγος, τά δύο άλογα πού έρχονται άντιθετικά, ό στρατιώτης πού γυρίζει τήν πλάτη, όλα είναι δανικά στοιχεία. 'Ακόμη μπορούμε νά διαπιστώσουμε κάποια δυσκολία νά τοποθετηθούν οι μορφές μέσα στο χώρο, όπου συνωστίζονται χωρίς πολλή τάξη.

"Όλα αυτά είναι μάλλον σημάδια άπειρίας νεανικής παρά θεληματικής παραμόρφωσης, και θά μäs άπομάκρυναν όλότελα άπό τήν ιδέα πως ήταν δυνατόν ν' άποδοθεί στόν μεγάλο Θεοτοκόπουλο ένα έργο άρκετά άδέξιο, άν δέν ύπηρχε τό χρωματικό στοιχείο πού έκφράζει μιάν ιδιαίτερη εύαισθησία, δίδοντας μέ τό άτμοσφαιρικό του φως μία μαγική ύπόσταση στην σκηνή. Εϊδικώτερα ή πανοπλία του στρατιώτη και τό χάλκινο σκευος πού σπιθίζουν μέ χρυσές άνταύγειες

και ή ιδιόρρυθμη προοπτική άπόδοση στο σκευος, είναι τά πιό προσωπικά στοιχεία μέσα στόν πίνακα. 'Η χρωματική λοιπόν ποιότητα του έργου και ό κάποιος προσωπικός τόνος και ή διαπιστωμένη και άπό όλους παραδεκτή τεχνοτροπική σχέση μέ τό Τρίπτυχο της Μοδένας, εύκολύνουν τήν ταύτιση του Δομηνίκου της υπογραφής μέ τόν Θεοτοκόπουλο. Χωρίς νά είμαστε τόσο κατηγορηματικοί όσο γιά τό Τρίπτυχο, δέν βλέπομε ποιός "Έλληνας ζωγράφος της έποχής μπορούσε νά έκφρασθι μέ αυτόν τόν τρόπο και σ' αυτήν τήν ποιότητα.

'Η χρονολογική τοποθέτηση του έργου αυτού άποτελεί ένα πρόβλημα πού στηρίζεται σέ ύποθέσεις. Πρέπει νά είναι παλιότερο άπό τό Τρίπτυχο της Μοδένας, αλλά θά τοποθετηθι σέ έποχή πού ό καλλιτέχνης έχει ξεπεράσει τό στάδιο του ζωγράφου εικόνων. Γι' αυτό συνήθως χρονολογείται στα 1560—1565, στη Βενετία. Σέ ποιό χρονικό σημείο όμως μπορεί νά όρισθι τό ξεπέραςμα του ζωγράφου εικόνων και ή έκκόλαψη του Βενετου ζωγράφου;

Στό έρώτημα βοηθει έμμεσα ν' άπαντήσομε μία πρόσφατη άνακάλυψη στα κρητικά συμβολαιογραφικά άρχεία πού φυλάσσονται στη Βενετία. 'Εκεί ό γνωστός άρχαιοδότης κ. Μέρτζιος βρήκε τό 1961 τήν υπογραφή του ζωγράφου μας σέ μία πράξη του συμβολαιογράφου του 'Ηρακλείου Κρήτης Μαρά άπό τόν 'Ιούνιο του 1566. 'Η υπογραφή είναι διατυπωμένη μέ τόν λαϊκώτερο τρόπο και στο όνομα (Δομένεγας — Μένεγας) και στο έπάγγελμα: «μαϊστρο Μένεγας Θεοτοκόπουλος σγουράφος του ποτε Τζώρτζη». 'Επομένως τό 1566, όταν είναι 25 χρονών, βρίσκεται ό Δομηνίκος άκόμη στο 'Ηράκλειο, αλλά έχει ήδη τόν τίτλο του μαϊστρου, δηλ. έχει ήδη διακριθι στην τέχνη του. Πότε βρίσκεται στη Βενετία; "Εως τώρα όλοι παραδέχονταν ότι θά πηγε γύρω στο 1560. Τώρα όμως ξερόμε ότι μόνο 4 χρόνια μεσολαβούν άνάμεσα στην τελευταία μνεία του στην Κρήτη και στην άφιξη του στη Ρώμη τό 1570. 'Εάν ύποθέσομε ότι τόν ίδιο χρόνο, τό φθινόπωρο του 1566, πηγε στη Βενετία, μαζί μέ τά καράβια πού μεταφέρουν τό μουστο — όπως σκέπτεται ό κ. Μέρτζιος — τά τέσσερα αυτά χρόνια παραμονής στη Βενετία είναι άρκετά γιά νά μεταβάλουν έναν προικισμένο καλλιτέχνη κρητικών εικόνων σέ ώριμο ζωγράφο της βενετικής τεχνοτροπίας;

Τήν άπάντηση θά τήν βρούμε στους κρητικούς ζωγράφους της έποχής, αυτούς πού εργάζονται στίς πόλεις της Κρήτης και της 'Αδριατικής. Ξέρουν αυτοί νά δουλεύουν και μέ τούς δύο τρόπους, a la greca και a l'italiana, όπως λένε οι ίδιοι, και έτσι δουλεύουν ό 'Ανδρέας Παβίας, ό 'Ανδρέας Ριτζος, ό Θωμάς Μπαθάς και

άλλοι άνώνυμοι. Δέν είναι, φαίνεται, άπαραίτητο νά πάνε στη Βενετία για νά μάθουν νά ζωγραφίζουν Ιταλικά. Στίς μεγάλες πόλεις, όπως τό 'Ηράκλειο, ύπήρχαν και αξιόλογα έργα γνωστών 'Ιταλών ζωγράφων, ακόμα και του Τισιανού, και άσφαλώς για τήν κοσμική ζωγραφική θά εργάζονταν οι Κρητικοί πολύ πιο έλεύθερα παρά όταν έκτελούσαν έργα εκκλησιαστικής τέχνης. Αυτό τουλάχιστον μάς επιτρέπει νά συμπεράνουμε τό έργο ενός άλλου σημαντικού ζωγράφου τής εποχής, του Γεωργίου Κλότζα (μνείες 1574 - 1609).

ΕΝΑΣ ΑΠΟ τούς ζωγράφους αυτούς είναι στην άρχή και ό μαστρο - Μένεγας και άσφαλώς ζωγραφίζει και κατά τούς δύο τρόπους, όσο είναι ακόμα στην Κρήτη, και, όπως μαθαίνουμε τώρα, στά 25 του χρόνια είναι ακόμη εκεί. 'Εάν θελήσουμε νά φαντασθούμε τί εικόνες θά έζωγράφιζεν αυτός ό «σογούραφος» τά χρόνια 1560 - 1566 θά θυμόμαστε εικόνες όπως ή Δέηση του 1546 του 'Αγίου Γεωργίου τής Βενετίας, μέ τά αστηρά άγια πρόσωπα και τούς άφιερωτές - Ιταλικά πορτραίτα, ή περισσότερο, τήν εικόνα «'Απαντες οι Προφήται» (περί τό 1560) στην ίδια συλλογή, όπου οι παλαιολόγειες άναμνήσεις στίς χαριτωμένες μορφές είναι φανερές, αλλά είναι συνδυασμένες μέ καθαρά Ιταλικά θέματα (άγγελούδια και πορτραίτο άφιερωτή). 'Η φαντασία μας θά γίνει πραγματικότης όταν καλοκυτάξουμε τήν εικόνα του Λουκά που ζωγραφίζει τήν Παναγία, στό Μουσείο Μπενάκη, μέ τήν ύπογραφή του Δομηνίκου, ή όποια, όπως είδαμε, τόσο μοιάζει μέ του Τριπύχου τής Μοδένας.

Τό εικονογραφικό σχήμα είναι βυζαντινής καταγωγής αλλά δέν είναι βυζαντινό στίς λεπτομέρειες: τό κάθισμα, ό τρίποδας, ό άγγελος έπάνω, είναι στοιχειά ξένα. 'Η τεχνική όμως και τό ύφος είναι όλοτελα βυζαντινά. Δέν διστάζουμε νά πούμε ότι βλέπουμε έδω τό έργο ενός Κρητικού ζωγράφου των μέσων του 16ου αιώνα που ξεχωρίζει μόνο γιατί παρουσιάζει κάποια παράξενη άνησυχία στίς στάσεις. "Αν προσέξουμε τήν εικόνα τής Παναγίας, μέ τήν γεμάτη άβρή σοβαρότητα μορφή τής Μητέρας και τήν θυμωμένη μορφή του παιδιού, θά ίδουμε ότι ό ζωγράφος αυτός μπορεί νά ζωγραφίσει μια από τίς ώραιότερες 'Οδηγήτριες τής εποχής, και δίκαια έχει τον τίτλο του *μαϊστρου άν* και τόσο νέος.

Δίπλα όμως στη βυζαντινή αυτή 'Οδηγήτρια μέ τήν παλαιολόγεια χάρη, ή άκέφαλη τώρα μορφή του άγγέλου δέν έχει χάσει έντελώς τήν γήινη ύπόσταση του βενετσιάνικου πρωτοτύπου: μέ τήν συμπαγή μάζα του σώματος, μέ τό γυμνό πόδι που προβάλλεται χωρίς πολλή σεμνό-

τητα, μέ τήν πτυχολογία του Ιταλικού ρούχου. Τό ίδιο σχήμα θ' άποδώσει άργότερα ό Θεοτοκόπουλος σέ μια ράθυμη γυναικεία μορφή από τον «Διωγμό των 'Εμπόρων». Μέ όλα αυτά τά στοιχεία, άσφαλώς δέν μπορεί νά άποδείξει κανείς ότι ή εικόνα του Λουκά είναι έργο του Δομηνίκου Θεοτοκόπουλου. "Ολες, έν τούτοις, οι ένδείξεις οδηγούν προς τήν κατεύθυνση αυτή και οι εικόνες που πρέπει νά ζωγράψουν ό μαϊστρο - Δομένεγας δέν μπορούσαν νά είναι πολύ διαφορετικές από αυτήν. 'Επομένως τίποτε δέν μπορεί νά άποκλείσει τήν άπόδοσή της στον Θεοτοκόπουλο.

Και οι δύο εικόνες του Μουσείου Μπενάκη προέρχονται από τήν περιοχή του Αιγαίου και δέν ύπάρχει λόγος νά μήν δεχτούμε ότι έχουν ζωγραφιστεί στην Κρήτη. "Ετσι ό Δομηνίκος φθάνοντας στη Βενετία τό 1566 - άλλωστε δέν άποκλείεται νά έχει ξαναπάει - ήξερε νά ζωγραφίζει βενετσιάνικα, ίσως λίγο έπαρχιώτικα, αλλά, όπως άποδείχτηκε ήταν έτοιμος νά δεχτεί άμεσα τά μεγάλα μαθήματα τής Βενετικής τέχνης. 'Επομένως δέν ύπάρχει λόγος νά ζητούμε νά καθορίσουμε τήν στιγμή που ό μαστρο - Μένεγας γίνεται Δομηνίκος Θεοτοκόπουλος ό Κρής. Τά σύνορα ήταν άσαφή, δέν ύπήρξε πέραςμα και μεταβατική περίοδος, αλλά ύπήρξε άπλώς, κάποια στιγμή, έγκατάλειψη τής ζωγραφικής *a la greca*. Μπορεί νά υποθέσει κανείς ότι αυτό έγινε όταν άναγνωρίσθηκε ή αξία του ως μοντέρνου ζωγράφου στην Βενετία, πιθανότατα μέ τά τό 1566.

Τά πρόσφατα δημοσιεύματα γύρω στον μεγάλο Κρητικό ζωγράφο μάς έδωσαν τήν άφορμή νά ξανακυτάξουμε τά έργα του Μουσείου Μπενάκη και νά αισθανθούμε περισσότερο τή σημασία του μηνύματος που μάς φέρνουν. Είναι, άναμφίβολα, πολύ μακριά και διαφορετικά από τά έργα τής ώριμότητας, και διαφέρουν άκόμη και μεταξύ τους, όπως συμβαίνει συχνά στα έργα των Κρητικών ζωγράφων τής εποχής, που είναι άναγκαστικά έκλεκτικοί γιατί ζουν σ' έναν κόσμο δίβουλο, ανάμεσα στην 'Ανατολή και τή Δύση, ανάμεσα στό Μεσαίωνα και στην 'Αναγέννηση.

"Ολα τά δεδομένα μάς κάνουν νά τείνουμε νά δεχθούμε τά έργα αυτά ως άθηντικά μηνύματα τής χαρραυγής μιας μεγαλοφυΐας. Τούτο δέν σημαίνει ότι τό θέμα έκλεισε. 'Απεναντίας τώρα καταλαβαίνουμε καλύτερα ότι ή λύση του γεννήθηκατος των έργων του Θεοτοκόπουλου, που γεννήθηκαν έπάνω σέ έλληνικά χώματα, προορισμένα για έλληνικό κόσμο, δέν μπορεί νά προέλθει ούτε από Ισπανολόγους, όσο διαπρεπείς και άν είναι, ούτε από άλλους έρασιτέχνες τής βυζαντινολογίας. Τό χρέος πέφτει στους ώμους κυριώτατα τής έλληνικής έπιστήμης, τής μόνης που

ὀφείλει νά εἶναι σέ θέση νά ἐκτιμήσει καί νά ἀγαπήσει σωστά τό καλλιτεχνικό ξεκίνημα ἑνός μεγάλου Ἑλληνα στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιά περισσότερες πληροφορίες, βλέπε:

Μ. Χατζηδάκη, «Ὁ Θεοτοκόπουλος καί ἡ κρητική ζωγραφική», περ. «Κρητικά Χρονικά», τ. Δ', 1951.

Μ. Χατζηδάκη, περ. «Ζυγός», τ. Α', 1956, ἀρ. 8, Ἰούνιος.

Α. Ξυγγόπουλος, «Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν Ἄλωσιν», 195

Μ. Chatzidakis, «Les icônes de Saint - Georges des Grecs», Venise 1962.

С. D. Mertzios, «D. Theotocopoulos, nouveaux éléments» biographiques, περ. «Arte Veneta» 1961, σ. 217 - 219».

Η. E. Wethey, «El Greco and his School», Princeton 1962.

Ἡ ὑπογραφή ΧΕΙΡ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ στήν εἰκόνα τοῦ Λουκά, τοῦ Μουσείου Μπενάκη

ΚΑΤΙ ΘΑ ΓΙΝΕΙ

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ πού δούλευα στο έργοστάσιο του "Άλφρεντ Βούνσιντελ, ήταν μία από τις πιο αξιόλογες της ζωής μου. Μ' όλο πού προτιμώ νά κάθωμαι καί νά συλλογιέμαι παρά νά δουλεύω, κάπου κάπου ωστόσο, όταν σφίγγουν τά πράγματα, αναγκάζομαι — μία καί δέν είναι πιό προσοδοφόρο τό νά συλλογιέμαι άπ' τό καθησιό — νά θρίσκω αυτό πού λένε καμμιά θεσούλα. "Έτσι, όταν είχα φτάσει καί πάλι στό άπροχώρητο, πήγα στό Γραφείον Εύρέσεως Έργασίας, άπ' όπου μέ έστειλαν, μέ άλλους έφτά έν δυστυχία συναδέλφους, νά έξετασθώ στο έργοστάσιο Βούνσιντελ.

Καί μόνο πού αντίκρυσσα τό έργοστάσιο, άρχισα νά υποψιάζομαι: ήταν όλόκληρο από γυάλινα τούβλα — καί ή άποστροφή μου για τά καλοφωτισμένα κτίρια καί τά καλοφωτισμένα δωμάτια μόνο μέ τήν άποστροφή μου για τή δουλειά μπορεί νά συγκριθεί. Οι υποψίες μου έγιναν ακόμα μεγαλύτερες όταν μάς έφεραν άμέσως τό πρωινό, μέσα σέ μία φωτεινή καντίνα μέ ευχάριστες διακοσμήσεις. Χαριτωμένες κοπέλλες μάς σέρβιραν αυγά, καφέ καί ψημένο ψωμί. Ύπήρχαν καλαίσθητα κύπελλα γεμάτα μέ χυμό πορτοκαλιού. Χρυσόψαρα άκουμπούσαν τά μπλαζέ πρόσωπά τους πάνω σέ άχνοπράσινες γυάλες. Οι κοπέλλες ήταν τόσο πρόσχαρες — έτοιμες, θά 'λεγε, νά έκραγουν άπό χαρά. Καί θά 'λεγες ότι έπρεπε νά έπιστρατεύσουν όλη τή θέλησή τους για νά μή ξεσπάσουν σέ τραγούδια. Ήταν γεμάτες άνείπωτα τραγούδια, όπως μερικές κόττες είναι γεμάτες άγέννητα αυγά.

Δέν άρρησα νά καταλάβω ότι οι άλλοι υποψήφιοι ούτε καν θά υποψιάστηκαν: πώς τό πρωινό αυτό ήταν μέρος των έξετάσεων. Μασούλαγα λοιπόν τήν τροφή μου μέ ύφος ανθρώπου πού έχει πλήρη επίγνωση ότι έτσι θάζει στόν οργανισμό του πολύτιμες ουσίες. "Έκανα μάλιστα ότι δέν θά έκανα ποτέ — καλώς έχόντων των πραγμάτων: ήπια χυμό πορτοκαλιού μέ άδειο στομάχι, άφησα τόν καφέ κ' ένα αυγό, όλο σχεδόν τό ψωμί, κι άρχισα νά θηματίζω πέρα-δωθε, έτοιμος για δράση.

Μέ όδήγησαν φυσικά πρώτο στην αίθουσα

των έξετάσεων, όπου τά έρωτηματολόγια ήταν ήδη τοποθετημένα πάνω σέ γοητευτικά τραπέζια. Οι τοίχοι είχαν μία πρασινωπή απόχρωση — «σαγηνευτική» όπως θά έλεγαν τά χείλη των θερμών φίλων τής διακοσμητικής. Γύρω μου δέν υπήρχε ψυχή, αλλά ήμουν βέβαιος ότι μέ παρακολουθούσαν άόρατα μάτια' γι' αυτό άρχισα νά φέρομαι όπως φέρονται όλοι οι δραστήριοι άνθρωποι όταν είναι μόνοι τους: έβγαλα άνυπόμονα τό στυλό μου, τό άνοιξα, κάθησα σ' ένα τραπέζι καί άρπαξα τό έρωτηματολόγιο — όπως άρπάζουν τούς λογαριασμούς οι νευρικοί πελάτες των έστιατορίων.

ΠΡΩΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ: Τό βρίσκετε σωστό νά έχει ο άνθρωπος μόνο δύο πόδια, δύο χέρια, δύο μάτια καί αυτιά;

Για πρώτη φορά έδρεψα τούς καρπούς των στοχασμών μου καί έγραψα χωρίς δισταγμό: Καί τέσσερα πόδια νά 'χα, τέσσερα χέρια, τέσσερα μάτια καί αυτιά, δέν θά ίκανοποιούσαν τήν άκατάσχετη όρμή μου για δράση. Ή φύση στάθηκε όδυνηρά σφιχτοχέρα στα όργανα του ανθρώπου.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΕΡΩΤΗΜΑ: Πόσα τηλέφωνα μπορείτε νά χρησιμοποιείτε συγχρόνως;

Καί σ' αυτό ή άνάπτυξη ήταν εύκολη — όσο τό δύο σύν δύο. Μέ έφτά τηλέφωνα, έγραψα, μέ κυριεύει άνυπομονησία. Μόνον έννέα μπορούν νά άπορροφήσουν στο άκέραιο τίς δυνατότητές μου.

ΤΡΙΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ: Τί κάνετε τίς ώρες πού άναπαύεσθε;

'Απάντηση: 'Ανάπαυση; Τήν έσθησα άπ' τό λεξιλόγιο μου όταν έκλεισα τά δεκαπέντε, διότι έν άρχή ήν ή πράξις.

Μου 'δωσαν τή θέση. Για νά είμαι ειλικρινής, ούτε τά έννέα τηλέφωνα ήταν άρκετά για νά έξαντλήσουν τίς δυνατότητές μου. Σήκωνα τό άκουστικό καί φώναζα: «'Αμ' έπος άμ' έργον!» ή «Κάνε κάτι», «Κάτι πρέπει νά συμβεί»,

«Κάτι πρέπει να γίνει», «Κάτι θα γίνει», «Κάτι έγινε», «Κάτι θα έπρεπε να έχει γίνει». Συνήθως όμως οι παροτρύνσεις μου ήταν στην προστακτική. Ταίριαζαν έτσι με το κλίμα του εργοστασίου.

Πολύ ενδιαφέρουσες ήταν οι ώρες του φαγητού: τρώγαμε στην καντίνα, μέσα σε μιάν ατμόσφαιρα θουβής αγαλλίασης, φαγητά πλούσια σε βιταμίνες. «Όλοι σχεδόν εκεί μέσα ένωσαν την έσωτερική ανάγκη να διηγηθούν την ιστορία της ζωής τους — όπως ακριβώς κάνουν και οι

προσωπικότητες του επιχειρηματικού κόσμου. Η ιστορία της ζωής τους ήταν γι' αυτούς σημαντικότερη από τη ζωή τους την ίδια. Φτάνει να 'βρισκες τό κατάλληλο κουμπί, και η αφήγηση άρχιζε άμέσως — και μάλιστα με φόρα.

'Αντιπρόεδρος του Βούνσιντελ ήτανε κάποιος όνόματι Μπόσεκ πού είχε αποκτήσει μιá κάποια φήμη, έπειδή, όταν σπούδαζε, βηθούσε μιάν ανάπηρη χήρα με έφτά παιδιά δουλεύοντας τη νύχτα, ενώ συγχρόνως ήταν διευθυντής σε τέσσερις επιχειρήσεις και είχε καταφέρει να πάρει έπαινο σε δύο κρατικούς διαγωνισμούς. Κι όλ' αυτά μέσα σε δύο χρόνια. «Όταν κάποτε οι δημοσιογράφοι τόν ρώτησαν: «Πότε βρίσκετε καιρό να κοιμάσθε;» άπάντησε: «'Ο ύπνος είναι άμαρτία».

'Η γραμματέυς του Βούνσιντελ βοηθούσε έναν ανάπηρο άντρα και τέσσερα παιδιά πλέκοντας, ενώ σπούδαζε ψυχολογία και τοπική γεωγραφία, άνάτρεφε τσομπανόσκυλα και άποκτούσε συγχρόνως φήμη ως τραγουδίστρια σ' ένα νυχτερινό κέντρο, με τό ψευδώνυμο «Βάμπ 7».

'Ο ίδιος ό Βούνσιντελ άνήκε στην κατηγορία των ανθρώπων πού τό πρωί, πριν ξυπνήσουν καλά καλά, είναι κιόλας άποφασισμένοι να δράσουν. «Πρέπει να δράσω», σκέπτονται καθώς δένουν με ένεργητικότητα τη ζώνη της ρόμπας τους. «Πρέπει να δράσω», σκέπτονται καθώς ξυρίζονται και κοιτάνε θριαμβευτικά τις τρίχες με τη σαπουνάδα στην κόψη του ξυραφιού: αυτά τ' άπομεινάρια του προσώπου τους είναι η πρώτη τους προσφορά στην έπιτακτική ανάγκη της δράσης. 'Ακόμα και οι άποκλειστικά άτομικές λειτουργίες παίρνουν ιδιαίτερο νόημα γι' αυτούς τους ανθρώπους: τό νερό χύνεται, τό χαρτί χρησιμοποιείται. Κάτι γίνεται δηλαδή. Τό ψωμί τρώγεται, τό αυγό σπάζει.

Τό πιό άσήμαντο πραγματάκι άποκτούσε τεράστιες διαστάσεις όταν τό έκανε ό Βούνσιντελ: 'Ο τρόπος πού έθαζε τό καπέλλο του, πού κούμπωνε τό παλτό του, σπαρταρώντας από ένεργητικότητα, τό φιλί πού έδινε στη γυναίκα του — όλα ήταν πράξη.

Μπαίνοντας στο γραφείο του καλημέριζε τη γραμματέα του μ' ένα: «Κάτι πρέπει να γίνει». Κι εκείνη άπαντούσε πρόσχαρα: «Κάτι θα γίνει!» 'Επειτα γύριζε από γραφείο σε γραφείο λέγοντας: «Κάτι πρέπει να γίνει!» και όλοι του άπαντούσαν: «Κάτι θα γίνει!» Κι έγώ ακόμα, όταν έμπαινε στο δωμάτιό μου, τόν διαβεβαίωνα ότι κάτι θα γίνει.

'Από την πρώτη εβδομάδα άρχισα να χρησιμοποιώ έντεκα τηλέφωνα και τη δεύτερη έφτασα τά δεκατρία. Κάθε πρωί διασκέδαζα στο τράμ ψάχνοντας να βρω νέες προστακτικές, ή συνδυάζοντας τά ρήματα «να γίνει» και «να συμβεί» με διάφορες λέξεις, χρόνους και πρόσωπα. Δύο

όλοκληρες μέρες χρησιμοποιούσα μόνο τή φράση «Κάτι θά έπρεπε νά έχει γίνει». Μοῦ ἄρεσε αὐτή ἡ φράση. "Άλλες δυό μέρες ἔλεγα: «Αὐτό δέν έπρεπε νά συμβεῖ».

Εἶχα ἀρχίσει νά μπαίνω στό νόημα τῆς δουλειᾶς, ὅταν πράγματι συνέβη κάτι. Μιά Πέμπτη πρῶ, πρῖν καλά καλά τακτοποιηθῶ στή θέση μου, ὁ Βούνσιντελ ὄρμησε μέσ στό γραφεῖο μου φωνάζοντας: «Κάτι πρέπει νά γίνει!» Ὡστόσο, ἀντικρύζοντας τό πρόσωπό του, δίστασα νά ἀπαντήσω, πρόχαλα καί ἐγκάρδια, ὅπως ὄριζε ἡ σχετική ἐγκύκλιος: «Κάτι θά γίνει!» Φαίνεται πῶς ὁ δισταγμός μου κράτησε πολύ, γιατί ὁ Βούνσιντελ, πού σπάνια ὕψωνε τή φωνή του, ἀρχισε νά σκούζει: «Λέγει! Δῶσε μου τήν καθορισμένη ἀπάντησή!» Ἀπάντησα ἀπόρρημα σάν παιδί πού εἶναι ἀναγκασμένο νά πεῖ «εἶμαι κακό παιδί». Εἶπα, πιέζοντας τόν ἑαυτό μου: «Κάτι θά συμβεῖ» — καί πρῖν προλάβω ν' ἀποσῶσω τή φράση μου κάτι συνέβη. Ὁ Βούνσιντελ ἔπεσε στό πάτωμα, ἔκανε μισή στροφή καί ἔφραξε μέ τό σῶμα του τήν ἀνοιχτή πόρτα. "Όταν τόν πλησίασα, διαπίστῶσα ἐκεῖνο πού εἶχα ἀπό τήν πρώτη στιγμή ὑποψιαστεῖ: ἦταν νεκρός.

Κουνώντας τό κεφάλι μου, δρασκέλισα τό σῶμα του καί διασχίζοντας σιγά σιγά τόν διάδρομο μπῆκα στό γραφεῖο τοῦ Μπόσεκ, χωρίς νά χτυπήσω τήν πόρτα. Ὁ Μπόσεκ καθόταν στό γραφεῖο του μ' ἓνα τηλέφωνο στό κάθε χέρι καί κράταγε σημειώσεις, μ' ἓνα μολύβι διαρκείας στό στόμα, ἐνῶ μέ τά ξυπόλητα πόδια του ρύθμιζε μιά πλεκτική μηχανή, κάτω ἀπ' τό γραφεῖο. "Έτσι φροντίζει γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ ρουχισμοῦ τῆς οἰκογενείας του.

«Κάτι συνέβη», τοῦ εἶπα ἤρεμα.

Ὁ Μπόσεκ ἔφτυσε τό μολύβι, ἔκλεισε τά τηλέφωνα καί, μέ κάποιο δισταγμό, ἔπαψε νά πιέζει τά κουμπιά τῆς πλεχτομηχανῆς μέ τά μεγάλα δάχτυλα τῶν ποδιῶν του.

«Πές λοιπόν τί συνέβη», μοῦ εἶπε.

«Ὁ κ. Βούνσιντελ πέθανε».

«Ἀδύνατο!», εἶπε.

«Ναί σᾶς λέω», τοῦ εἶπα. «Ἐλάτε νά δεῖτε».

«Ὁχι», εἶπε ὁ Μπόσεκ. «Ἀδύνατον!» Ἔβαλε ὡστόσο τίς παντόφλες του καί βγήκαμε στό διάδρομο.

«Ὁχι», εἶπε καθῶς στεκόμαστε δίπλα στό πῶμα τοῦ Βούνσιντελ. «Ὁχι, ὄχι».

Δέν ἔφερα ἀντίρρηση. Γύρισα μέ προσοχή τόν Βούνσιντελ ἀνάσκελα, τοῦ ἔκλεισα τά μάτια καί τόν κοίταξα συλλογισμένος.

Σχεδόν τόν συμπαθοῦσα. Τουλάχιστον — κι αὐτό τό κατάλαβα ἐκείνη τή στιγμή γιά πρώτη

φορά — ποτέ δέν τόν εἶχα μισήσει. Στό πρόσωπό του εἶχε μιάν ἔκφραση, σάν παιδί πού ἀρνιέται μέ πείσμα νά πιστέψει ὅτι δέν ὑπάρχει ὁ Ἄη Βασιλῆς — ὅσο πειστικά κι ἄν εἶναι τά ἐπιχειρήματα τῶν ἄλλων παιδιῶν.

«Ὁχι, εἶπε ὁ Μπόσεκ, «ὄχι».

«Κάτι πρέπει νά γίνει», τοῦ εἶπα ἤρεμα.

«Ναί», εἶπε, «κάτι πρέπει νά γίνει».

Καί πράγματι κάτι ἔγινε: θάψαμε τόν Βούνσιντελ. Στήν κηδεῖα του εἶχαν διαλέξει ἐμένα νά συνοδέψω τό φέρετρό του, κρατώντας ἓνα στεφάνι μέ τεχνητά τριαντάφυλλα, γιατί ἡ κλίσση μου στόν στοχασμό καί στήν ἀδράνεια δέν εἶναι τό μόνο μου ταλέντο: ἔχω μιά φυσιογνωμία καί μιά κορμοστασιά πού ἀναδεικνύονται μέ τίς μαῦρες φορεσιές. Ἀναμφίβολα ἤμουνα ὑπέροχος καθῶς ἀκολουθοῦσα τή σορό τοῦ Βούνσιντελ μέ κείνο τό στεφάνι μέ τά ψεύτικα τριαντάφυλλα στό χέρι. Μοῦ πρόσφεραν τή θέση τοῦ ἐπαγγελματία τεθλιμμένου σ' ἓνα γραφεῖο κηδεῶν τῆς μόδας.

«Εἶσθε γεννημένος γιά αὐτή τή δουλειά», μοῦ εἶπε ὁ διευθυντής. «Τόν ρουχισμό τόν παρέχει ἡ ἐπιχειρήσις. Αὐτό τό πρόσωπό σας — ἰδεῶδες!».

Εἰδοποίησα τόν Μπόσεκ ὅτι φεύγω γιατί δέν ἀξιοποιοῦνται στήν ἐπιχειρήσή του οἱ ἱκανότητές μου.

Τά δεκατρία τους τηλέφωνα δέν μέ ἀπασχολοῦσαν ἀρκετά. Ὑστερα ἀπό τήν πρώτη ἐπαγγελματική κηδεῖα, τό ἤξερα πιά. Ἐδῶ ἀνήκεις, εἶπα, γι' αὐτή τή δουλειά εἶσαι καμωμένος.

Στέκομαι συλλογισμένος πίσω ἀπ' τό φέρετρο στό παρεκκλήσι τοῦ νεκροταφείου, μ' ἓνα ἀπλό μπουκέτο στά χέρια ἐνῶ παίζεται τό «Λάργικο» τοῦ Χαῖντελ, ἓνα κομμάτι πού κανέννας σχεδόν δέν τό προσέχει.

Συχνάζω στό καφενεῖο τοῦ νεκροταφείου, ὅπου περνᾶω τά διαλείμματα ἀνάμεσα στίς ἐπαγγελματικές μου ἐμφανίσεις. Κάποτε ὅμως παρακολουθῶ καί κηδεῖες ἐρασιτεχνικά, ἀγοράζω μέ δικά μου λεφτά λουλούδια καί συμβαδίζω μέ τόν ὑπάλληλο τοῦ Ὑπουργείου Προνοίας ὅταν θάβουν κανένα πρόσφυγα. Ἀπό καιρό σέ καιρό ἐπισκέπτομαι καί τό μνήμα τοῦ Βούνσιντελ γιατί στό κάτω κάτω σ' αὐτόν ὀφείλω ὅτι ἀνακάλυψα τήν ἀληθινή μου κλίση — μιά κλίση πού ἀπαιρτήτο στοιχεῖο της εἶναι ἡ στοχαστική διάθεση — καί ἡ ἀδράνεια καθῆκον.

"Ἐπειτα ἀπό πολύν καιρό σκέφτηκα ὅτι ποτέ δέν ἐνδιαφέρθηκα γιά τό προϊόν τῶν ἐργοστασίων Βούνσιντελ. Ἔθγαζαν σαπούνια.

Μετάφραση: ΜΑΝΘΟΥ ΚΡΙΣΠΗ

Εἰκονογράφηση: Κ. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ GASTON BACHELARD¹

Από τις πιο σημαντικές μορφές της σύγχρονης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας ο Gaston Bachelard, που πέθανε πέρυσι στο Παρίσι, γεννήθηκε στο Bar sur Aube τό 1884. Σπούδασε μαθηματικά και φυσικές επιστήμες σε μεγάλη, σχετικά, ηλικία, και κατόπι — πολύ άργά, όπως έλεγε ο ίδιος — πέρασε στη φιλοσοφία. Διδάκτωρ της φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Παρισίων στα 1934, με θέμα της κυρίας διατριβής του τό «Essai sur la connaissance approchée», υπήρξε διαδοχικά Καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Νανσύ, και, από τό 1940-1954, στη Σορβόννη. Μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών, Διευθυντής του Ίνστιτούτου Ιστορίας των Επιστημών, δημοσίευσε φιλοσοφικά συγγράμματα εξαιρετικής σημασίας: «Le nouvel esprit scientifique», «Le rationalisme appliqué», «L'activité rationaliste dans la physique contemporaine», «La formation de l'esprit scientifique», «La philosophie du non», «La dialectique de la durée» και άλλα. Όμως ο Gaston Bachelard πνεύμα πολύμορφο και άνήσυχο, δέν περιορίστηκε μόνο σε επιστημολογικά θέματα, όσο κι' αν τά συγγράμματά του άνοιξαν καινούργιους δρόμους στη φιλοσοφία. Ζήτησε ακόμα νά συλλάβει τά άπώτερα μυστικά της ποιητικής φαντασίας σε μία σειρά από γοητευτικά έργα που ζαφνιάζουν τόν άναγνώστη με τή χάρη και τήν πρωτοτυπία τους, όπως τά πολύ γνωστά: «La psychanalyse du feu», «L'eau et les rêves», «L'air et les songes», «La terre et les rêveries de la volonté», «La poétique de l'espace», «La poétique de la rêverie» και τό τελευταίο βιβλίο του, που τό δημοσίευσε λίγο πριν πεθάνει: «La flamme d'une chandelle».

ΔΕ ΘΑ ΜΠΟΡΕΣΩ ποτέ νά ξεχάσω τήν έντύπωση που μου έκανε ο Γκαστόν Μπασσελάρ όταν πήγα νά τόν επισκεφθώ για πρώτη φορά στο διαμέρισμά του της Πλατείας Μωμπέρ. Είχε τή συνήθεια νά άνοίγει ο ίδιος τήν πόρτα στους επισκέπτες του και νά τούς οδηγεί, με τήν πιο συγκινητική άπλότητα, στο δωματιάκι αυτό που όσοι τόν γνώρισαν τό θυμούνται καλά, στο δωματιάκι που του χρησίμευε μαζί για γραφείο, για βιβλιοθήκη και για κρεβάτοκάμαρα. Στο θερμό αυτό περιβάλλον ή παρουσία του φιλόσοφου ήταν άληθινά συγκλονιστική. Ο κατάλευκος γέρος, που έλαμπε δλόκληρος από νιάτα, άντιπροσώπευε ό,τι ή Γαλλία είχε δημιουργήσει τό πιο ύψηλό: τή θαύτερη σοφία, τή μαγευτική φαντασία, τήν αισθαντική τρυφερότητα, τήν ευγένεια και τήν έγκαρδιότητα. Αισθανόταν κανείς ότι συγκέντρωνε στον έαυτό

του όλο τό βάθος ενός μεγάλου λαού. Ακόμα και τά μακριά γένεια του που είχε από τόν καιρό που ήταν νέος, παρουσίαζαν κάτι τό ιδιότυπα γαλλικό, που ξυπνούσε άθελα στο νοῦ τήν εικόνα ενός σοφού σαν τόν Παστέρ, ή ενός μουσικού σαν τόν Ντεμπυσύ, χωρίς ωστόσο το πρόσωπό του νά μοιάζει ουσιαστικά με τό δικό τους. Μά εκείνο που έκανε περισσότερη έντύπωση ήταν ή στοργικότητα του άνθρώπου, τόσο, που ή σκέψη πώς βρισκόσουν μπροστά σ' ένα από τά μεγαλύτερα πνεύματα της εποχής μας χανόταν μπροστά στο συναίσθημα της ανθρωπίνης ζεστασιάς, της συγκινητικής παρουσίας. Αύτή τή ζεστασιά δύσκολο μπορεί νά τήν λησμονήσει κανείς. Τόν φέρνει τόσο ζωντανό μπροστά μας που άρνιόμαστε νά πιστέψουμε ότι ο ίδιος δέν ύπάρχει πιά.

Μά και κάτι άλλο ακόμα συγκινοῦσε τόν επισκέπτη. Μιά άπροσδιόριστη ποίηση έβγαине από δλόκληρη τήν προσωπικότητά του, μία ποίηση τόσο ουσιαστική, που όταν κανείς τήν είχε διαισθανθεί, ένιωθε ότι δέ θά μπορούσε πιά νά άσχοληθεί με τή μελέτη της φιλοσοφίας του, χωρίς νά αφήσει τόν έαυτό του νά πλημμυρίσει από τήν αίσθηση αυτής της ποιητικής γοητείας που ίσως νά άποτελοῦσε τήν πεμπτουσία

1. Τό αφιέρωμα τουτο, που δίνουμε εδώ σε μετάφραση, εϊπώθηκε σε γαλλική γλώσσα από τόν κ. Γ. Μουρέλο σε μία τελετή που έγινε στο Γαλλικό Ίνστιτούτο Αθηνών. Στην τελετή αυτή μίλησαν επίσης για τό φιλόσοφο σαν άνθρωπο ή Καθηγήτρια Κυρία Jacqueline Salviat και για τήν επίδραση του έργου στη νέα λογοτεχνία ο Καθηγητής κ. Jean Richer.

της πνευματικότητάς του, τό μυστικό κλειδί της διάνοιάς του. Γιατί ὁ μεγάλος αὐτός δάσκαλος τῆς σύγχρονης γαλλικῆς ἐπιστημολογίας, αὐτός ὁ μαθηματικός, ὁ φυσικός, ὁ χημικός, εἶχε νοιώσει καλύτερα ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο πῶς ἡ περιπέτεια τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης εἶναι πρῶτα ἀπό ὅλα μιά περιπέτεια ποιητική.

Καί ὅταν λέω περιπέτεια ποιητική, δέν ἐνωῶ τήν ἄλλη πλευρά τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅλες τίς ἐργασίες πού ὁ Γκαστόν Μπασελάρ ἔχει ἀφιερῶσει σ' αὐτό πού ὀνομάζει «φαντασία τῆς ὕλης»: τήν «Ψυχανάλυση τῆς φωτιάς», τό «Νερό καί τὰ ὄνειρα», τήν «Ποιητική τοῦ χώρου», καί τό τελευταῖο του ἔργο, τή «Φλόγα ἐνός καντηλιοῦ», πού ὁ τίτλος του εἶναι σάν μιά προαίσθηση ὅτι ἡ ὑπέροχη φλόγα πού ἔβγαине ἀπό τό καντήλι τῆς ζωῆς του ἦταν προορισμένο σέ λίγο νά σβήσει. Ὅταν μιῶ ἐδῶ γιά τό ποιητικό του ἔργο, ἐνωῶ τό ἐπιστημολογικό του ἔργο, ὅπου μᾶς δείχνει μέ τή βοήθεια τῆς πιό συγκεντρωμένης σοφίας, τῆς πιό σίγουρης κατὰτόπισης, τῆς πιό ἐξουχιστικῆς ἀνάλυσης, ποιό εἶναι τό θαυότερο νόημα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης.

Ἄνάμεσα στίς πολυάριθμες ἐργασίες πού ὁ Γκαστόν Μπασελάρ ἔχει ἀφιερῶσει στή Φιλοσοφία τῶν Ἐπιστημῶν, ὑπάρχει μιά πού ὁ τίτλος της εἶναι ἀποκαλυπτικός ἄν καί πρόκειται γιά ἕνα ἔργο συνοπτικό. Εἶναι τό «Καινούργιο ἐπιστημονικό πνεῦμα». Ὁ Γκαστόν Μπασελάρ ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς λίγους φιλόσοφους πού εἶχαν τή δύναμη, τή γνώση καί τό ἐπιστημονικό κύρος γιά νά μᾶς ἐξηγήσουν ἀπό τί ἀκριβῶς ἀποτελεῖται αὐτό τό καινούργιο πνεῦμα.

Γιά νά καταλάβουμε τί εἶναι τό καινούργιο ἐπιστημονικό πνεῦμα, πρέπει πρῶτα νά σκεφθοῦμε τί ἀναστάτωση ἔφεραν στήν περιοχή τῆς Φιλοσοφίας τῶν Ἐπιστημῶν οἱ δυό βασικές φυσικές θεωρίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα: ἡ Θεωρία τῆς Σχετικότητας καί ἡ θεωρία τῶν Κβάντα, καθώς καί οἱ ἀνακαλύψεις πού ἔγιναν τόν περασμένο αἰῶνα στήν περιοχή τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν: οἱ Μή Εὐκλείδειες Γεωμετρίες, ἡ Τοπολογία, ἡ Θεωρία τῶν Συνόλων. Μά κοντά σ' αὐτό νά σκεφθοῦμε ἐπάνω στίς ἐφαρμογές πού βρῆκαν τά καινούργια εἶδη τῶν μαθηματικῶν λογισμῶν πού εἶναι τά κατ' ἐξοχήν ὄργανα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης: ὁ Διανυσματικός Λογισμός, ὁ Ταυυστικός Λογισμός, καί ὁ χρονολογικά τελευταῖος, ὁ Λογισμός τῶν Μητρῶν.

Τό σύγχρονο ἐπιστημονικό πνεῦμα θρίσκειται στή σύνθεση μιᾶς ἐπαναστατικῆς φυσικῆς μέ μιά μαθηματική ἐπιστήμη ἰδιαίτερα γόνιμη καί δημιουργική. Μέσα ἀπ' αὐτές ξετυλίγεται ὁ παθητικός τοῦτος διάλογος τῆς ἐμπειρίας καί τοῦ λόγου πού κυριαρχεῖ ἐπάνω σέ ὅλο τόν 20ο αἰῶνα.

Ποιό εἶναι τό νόημα αὐτοῦ τοῦ διαλόγου;

Ὁ Γκαστόν Μπασελάρ θά μᾶς τό πει καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλο, ἀναλύοντας τή διαλεκτική σχέση πού ἐνώνει τήν ἐμπειρία μέ τό λόγο στό σχηματισμό τοῦ κόσμου πού ἀντιμετωπίζει ἡ ἐπιστήμη, διαλεκτική πού καθιερώνει τήν ἀπόσχιση ἀπό τά ἐρμηνευτικά σχήματα τοῦ παρελθόντος καί πού δημιουργεῖ καινούργιες ἐπιστημολογικές ἀξίες.

Ἄς στραφοῦμε πρὸς τήν πλευρά τῶν μαθηματικῶν καί πρὸς τήν πλευρά τῆς ἐμπειρίας. Τί καινούργιο ἔχουν φέρει τά σύγχρονα μαθηματικά; Ἐνα νέο εἶδος ὀρθολογισμοῦ, μᾶς λέει ὁ Γκαστόν Μπασελάρ. Καί σ' ἀλήθεια, ἄν ἐξετάσουμε ποιὰ εἶναι ἡ κλασσική ἀντίληψη τῶν μαθηματικῶν, θά δοῦμε ὅτι εἶναι ἡ ἰδέα μιᾶς καθολικῆς γλώσσας, ἐνός συστήματος συμβολικῶν ἐκφράσεων πού μετατρέπει τίς σχέσεις πού ἔχουν τὰ φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου μεταξὺ τῶν, σέ σχέσεις γενικές καί ἀφηρημένες, ἐνός αὐστηροῦ συστήματος μεταγραφῆς πού περιγράφει ὀρθολογικά τήν πραγματικότητα, ταυτίζοντας ἐκεῖνο πού ἐμφανίζεται μέσα σ' αὐτή σα διαφοροτικό, μεταβάλλοντας τό ἑτερογενές σέ ὁμοιογενές, ἐνός συστήματος πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, δέ δημιουργεῖ μᾶ ὀργανώνει τή γνώση.

Τήν εἰκόνα αὐτή μιᾶς μαθηματικῆς ἐπιστήμης κατὰ κάποιον τρόπο ἀναλυτικῆς καί στατικῆς, ὁ Γκαστόν Μπασελάρ, ἐμβαθύνοντας ὕστερα ἀπό τόν Léon Brunschvicg, στό συνθετικό χαρακτήρα τῶν σύγχρονων μαθηματικῶν, θά τήν ἀντικαταστήσει μέ μιά ἄλλη: τήν εἰκόνα μιᾶς ἐπιστήμης δημιουργικῆς, μιᾶς ἐπιστήμης ἀνοικτῆς. Γιατί ἡ ἀπέραντη περιπέτεια πού εἶναι τά σύγχρονα μαθηματικά προϋποθέτει τήν εἰσαγωγή ἐνός καινούργιου τρόπου νά βλέπει κανεῖς τόν κόσμο, προσδιορίζεται ἀπό τήν ἀντίληψη ἐνός σύμπαντος μή παραστατικοῦ, ὅπου ὅλοι οἱ δεσμοί πού μᾶς ἐνώνουν μέ τήν ἐμπειρία τοῦ κοινοῦ νοῦ νά ἔχουν διαλυθεῖ. Μιά τέτοια θέση δέν μπορεῖ νά στηρίζεται παρὰ σέ ἕνα νέο εἶδος ὀρθολογισμοῦ. Μᾶς ἐπιβάλλει νά τοποθετηθοῦμε σέ ἕνα πιό ὑψηλό ἐπίπεδο ἀφαίρεσης. ὅπου ἡ σκέψη, ξεπερνώντας τά καθιερωμένα της ὄρια νά μπορεῖ νά ἀνοίγεται πρὸς ὅλες τίς λογικές δυνατότητες τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν κατασκευῶν.

Τήν περιπέτεια τούτη τοῦ μαθηματικοῦ ὀρθολογισμοῦ ἦρθε νά συμπληρώσει μιά ἄλλη περιπέτεια: ἡ περιπέτεια τῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης καί τῆς γνώσης τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας, ἐγκαινιάζοντας ἕνα νέο τύπο ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, ἀνατρέπει τήν κλασσική ἔννοια τοῦ συγχρονισμοῦ τῶν φαινομένων μέσα στό σύμπαν. Ἡ ἀντίληψη τοῦ γήινου παρατηρητῆ παύει νά κατέχει τήν πρωτεύουσα θέση στήν ἀντιμετώπιση τῶν γεγονότων, καί ἡ ἐνότητα τῆς πορείας τῶν φαινομένων μέσα στό χρόνο παραχωρεῖ τή θέση της στήν ἔννοια τῆς

πολλαπλότητας τῶν συστημάτων ἀναφορᾶς. Ἡ φυσική τῶν κῆντα, κλονίζοντας ἐξ ἄλλου τὴν πίστη στὴν συνεχόμενη ὑφή τοῦ πραγματικοῦ, ὑποβάλλει τὴν εἰκόνα ἐνὸς διακεκομένου σύμπαντος ὅπου ὅλα συμβαίνουν μὲ ἐκρήξεις ἀσυνεχοῦς ἐνεργείας. Μά κοντὰ σ' αὐτὸ ἀλλοιώνει καὶ τὴν πιά ἀγαπητὴ στὴν ἐπιστήμη, τὴν ἔννοια τοῦ καθολικοῦ καθορισμοῦ τῶν φαινομένων, τοῦ παγκόσμιου ντετερμινισμοῦ.

Ὁ Γκαστόν Μπασελάρ ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους φιλοσοφους πού συνέλαβαν σέ ὅλο τὸ θάθος τὴν ἀλλαγὴ πού ἔφερε ἡ σύγχρονη φυσική, ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους φιλοσόφους, πού σπάνοντάς τὸ εἶδωλο τῆς ὁμοιογένειας εἶχαν τὸ θάρρος νά διακηρύξουν ὅτι στὴ θέση τοῦ ἐνωτικοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ καθολικοῦ καθορισμοῦ τῆς κλασσικῆς ἐπιστήμης, ἔπρεπε νά θάλουμε ὀρθολογισμούς καὶ καθορισμούς περιφερειακοὺς, πού νά διαγράφουν χωριστὰ πεδία ὀρθολογημένης ἐμπειρίας:

«Κάθε ὑπόθεση, κάθε ἀξίωση, κάθε πρόβλημα, ἀπαιτοῦν τὴ δική τους φιλοσοφία... Δυὸ θεωρίες μποροῦν νά ἀνήκουν σέ δυὸ διαφορετικὰ σώματα ὀρθολογισμοῦ, μποροῦν νά εἶναι ἀντίθετες σέ πολλά σημεῖα, ὄντας ὡστόσο ἔγκυρες στὸ δικό τους ὀρθολογικὸ κύκλο. Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μὲ μιά μορφή ὀρθολογικοῦ πληθωρισμοῦ πού δέν εἶναι σκοτεινός παρὰ μόνο γιὰ τοὺς φιλοσόφους ἐκείνους πού ἐπιμένουν νά πιστεύουν στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς συστήματος ὀρθολογισμοῦ ἀπόλυτου καὶ ἀμετάκλητου»:

Μά ὁ Γκαστόν Μπασελάρ ὑπῆρξε ἀκόμα ἕνας ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς φιλοσοφους πού τόλμησαν νά εἰσχωρήσουν ὡς τὰ ἄδυστα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης γιὰ νά μᾶς κάνει νά γνωρίσουμε αὐτό πού ἀποτελεῖ τὴν ἐσωτερικὴ ὀρμὴ τῆς, τὸ δημιουργικὸ δυναμισμό τῆς, τὸ λόγο πού τὴν κάνει νά προοδεύει.

Ὁ δημιουργικὸς χαρακτήρας τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης δὲ θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ χωρὶς τὴ βοήθεια μιᾶς φιλοσοφίας τῆς συμπληρωματικότητας. Ὁ φιλόσοφος μελετᾷ τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῆς στὸ βιβλίου του «Ὁ ἐφηρμοσμένος ὀρθολογισμός», ὅπου βλέπουμε νά δένονται μεταξὺ τους δυὸ ἔννοιες πού στὴν κλασσικὴ φιλοσοφία παρουσιάζονται σάν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες: ἡ ἔννοια τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἐμπειρισμοῦ.

Ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη εἶναι μιά ἐπιστήμη διπλά δημιουργικὴ, μιά ἐπιστήμη μὲ διπλὴ κατεύθυνση. Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος πλάθει ἕνα καινούργιο ὀρθολογισμό καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μιά καινούργια πραγματικότητα μὲ τοὺς τρόπους πού βρίσκει γιὰ νά ἀνιχνεύει τὸν κόσμο. Γι' αὐτὸ τὸ

λόγο ὁ Γκαστόν Μπασελάρ δίνει ἕνα ὑπέρτατο ρόλο στὴν τεχνική. Αὐτὴ, ὄχι μόνο διαγράφει καινούργια ἐπίπεδα ἐφαρμογῶν, μά μαζί ὀργανώνει καὶ προσδιορίζει τίς διάφορες περιοχές τῆς ἐπιστημονικῆς πραγματικότητας. «Σήμερα ἡ ἐπιστήμη, παρατηρεῖ ὁ Γκαστόν Μπασελάρ, εἶναι ἀναμφισβήτητα πραγματιστικὴ. Σπᾶνει τοὺς δεσμούς τῆς μὲ τὴ φύση γιὰ νά σχηματίσει μιά τεχνική». Καὶ προσθέτει:

«Τὰ ἐπιστημονικὰ φαινόμενα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης δέν ἀρχίζουν στὴν πραγματικότητα νά ὑπάρχουν παρὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού θάζουμε σέ ἐνέργεια ὄργανα. Τὰ ἐπιστημονικὰ φαινόμενα εἶναι φαινόμενα ὀργάνων».

Ἡ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ σκέψη εἶναι λοιπὸν διαλεκτικὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση. Διαλεκτικὴ γιὰτὶ στηρίζεται ταυτόχρονα σέ δυὸ χωριστοὺς στυλοβάτες, τὴν τεχνικὴ καὶ τὸν ὀρθό λόγο. «Ὅταν ρωτήσουμε τὴν πρώτη μᾶς ἀπαντᾷ ὁ δεύτερος. Ὅταν σκεφθοῦμε ἕνα καινούργιο πείραμα ἢ ἀνακαλύψουμε μιά καινούργια τεχνικὴ, ὁ ὀρθολογισμὸς ἀπαντᾷ μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς καινούργιας μαθηματικῆς ἔννοι-ας. Μά συμβαίνει καὶ τὸ ἀντίθετο. Ὅταν καθιερώσουμε ἕνα καινούργιο εἶδος μαθηματικῶν, ἡ ἐμπειρία τὸ παίρνει ἀμέσως καὶ τὸ μεταβάλλει σέ ἕνα μέσο διερεύνησης τοῦ πραγματικοῦ. Γιὰτὶ τὰ μαθηματικὰ ἐνεργοῦν σάν ἕνας ἀνιχνευτὴς πού μᾶς κατατοπίζει, πού μᾶς διδάσκει μὲ τί τρόπο πρέπει νά εἰσχωροῦμε μέσα στὴν πραγματικότητα γιὰ νά τὴ βυθομετροῦμε κάθε φορὰ καὶ νά τὴν ὀργανώσουμε μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς ἀνανεούμενου ὀρθολογισμοῦ.

Ἔτσι, ἐμπειρία καὶ ὀρθολογισμὸς παρουσιάζονται σάν δυὸ συμπληρωματικὰ μέσα ἔρευνας πού τὸ πρῶτο δίνει μιᾶν ἐξέχουσα θέση στὴν a priori γνώση καὶ τὸ δεύτερο στὴν a posteriori μά πού ἀποτελοῦν καὶ τὰ δυὸ μαζί δυὸ οὐσιαστικὰ δεδομένα τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας πού ἐξηγοῦν τὸ δημιουργικὸ χαρακτήρα τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς σκέψης.

Μά ἄς ἀφήσουμε νά μιλήσει ὁ ἴδιος ὁ Γκαστόν Μπασελάρ:

«Ἄν μπορούσαμε νά μεταφράσουμε σέ φιλοσοφικὴ γλῶσσα τὴ διπλὴ κίνηση πού ἐμψυχώνει στίς μέρες μας τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη, θά βλέπαμε ὅτι ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ a priori καὶ τοῦ a posteriori εἶναι ὑποχρεωτικὴ, ὅτι ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ ὀρθολογισμὸς εἶναι δεμένοι στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη μὲ ἕνα παράξενο δεσμό, τόσο στερεὸ ὅσο εἶναι καὶ ὁ δεσμὸς πού ἐνώνει τὴ χαρὰ μὲ τὴ λύπη. Ὅταν ὁ ἕνας θριαμβεύει δικαιώνει τὸν ἄλλο. Ὁ ἐμπειρισμὸς ἔχει

ανάγκη νά γίνεται κατανοητός, ὁ ὀρθολογισμός, νά βρῆκε τήν ἐφαρμογή του στήν ἐμπειρία. Δέν ἀποδεικνύει κανείς τήν ἀξία ἑνός ἐμπειρικοῦ νόμου παρά ὅταν κάνει τό νόμο αὐτό θάση γιά ἕνα συλλογισμό. Δέν κατοχυρώνει κανείς ἕνα συλλογισμό παρά ὅταν κάνει τό συλλογισμό αὐτό θάση γιά ἕνα πείραμα».

Καί συνεχίζοντας τή σκέψη του γράφει :

«Ἡ ἐπιστήμη, ἄθροισμα ἀπό ἀποδείξεις καί ἀπό πειράματα, ἄθροισμα ἀπό κανόνες καί ἀπό νόμους, ἄθροισμα ἀπό λογικές θεβαιότητες καί ἀπό γεγονότα, ἔχει ἀνάγκη ἀπό μιά διαλεκτική πορεία, γιατί ἡ κάθε ἔννοια φωτίζεται μέ συμπληρωματικό τρόπο μέσα ἀπό δύο διαφορετικές φιλοσοφικές σκοπιές».

Μά ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη εἶναι διαλεκτική καί γιά ἕναν ἄλλο λόγο. Γιατί στηρίζεται ὀλοκληρῶς στήν πολεμική: πολεμική σέ κάθε προκαθωρισμένο ἐπιστημονικό καθεστῶς, πολεμική σέ κάθε περιορισμό, σέ κάθε συστηματοποίηση πού θέλει νά ἐμφανίζεται γιά τελειωτική. Μά ἀκόμα πολεμική σέ ὅλα τά φιλοσοφικά εἶδωλα τοῦ παρελθόντος: τό εἶδωλο τῆς οὐσίας καί τῆς σταθερότητας τῶν φαινομένων, τό εἶδωλο τῆς ἀμεσης γνώσης, τό εἶδωλο τῆς συνέχειας καί τῆς ἐνότητας. Μέ λίγα λόγια, πολεμική σέ κάθε βασική θέση πού δέ θά δεχόταν τή δυνατότητα τῆς ἀναίρεσής της. Γιατί τό καινούργιο ἐπιστημονικό πνεῦμα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει παρά σάν ἕνα πνεῦμα πού νά στηρίζεται στή δυνατότητα τῆς ἀρνήσεως: «Ἔτσι γίνεται μέ τή σκέψη, ἕνα ὄχι ἀντίθετα σέ ἕνα ν α ἰ καί ἀκόμα περισσότερο, ἕνα ν α ἰ ἀντίθετα σέ ἕνα ὄ χ ι».

Ὅλα αὐτά ἐξηγοῦν καί τή σημασία πού δίνει ὁ Γκαστόν Μπασελάρ στήν πλάνη. Ἡ ἀλήθεια ὀγαίνει μέσα ἀπό τή σφαιραίων καί ἡ δυνατότητα νά τήν πλησιάσουμε ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν λόγων πού τά ἔχουν προκαλεσει. Μά κι' αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια δέν εἶναι ποτέ ἀπόλυτη, εἶναι μόνο ἀλήθεια κατά προσέγγιση, ὅπως τόσο καλά τό ἀποδεικνύει ὁ Γκαστόν Μπασελάρ στή φιλοσοφική του διατριβή: «Δοκίμιο ἐπάνω στήν κατά προσέγγιση γνώση».

Παράξενη φιλοσοφική στάση πού θεωρεῖ τήν πλάνη σάν τό βασικό ὄργανο τῆς ἀλήθειας, μά στάση ζωντανή πού γυρεύει τήν ἀδιάκοπη ἐπανεξέταση τῶν ἐννοιῶν καί τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀξιῶν, τήν ἀδιάκοπη ἀναθεώρηση τοῦ παρελθόντος τῆς ἐπιστήμης. Γιατί τό παρελθόν τῆς ἐπιστήμης δέν εἶναι αὐτούσιο, δοσμένο γιά τελειωτική φορά. Ὑπάρχει γιά νά μᾶς καλεῖ νά τό ἀναθεωροῦμε διαρκῶς κάτω ἀπό τό φῶς τῶν καινούργιων ἀληθειῶν, γιά νά τό μεταβάλλουμε ἀδιάκοπα. Ἀπό τούτη τή διαπίστωση θγαί-

νει καί ἡ ἰδέα ἑνός παλινδρομικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἡ ἰδέα ὅτι τό παρελθόν τῆς ἐπιστήμης δέν πρέπει νά θεωρεῖται μόνο σέ συνάρτηση μέ τά ἐρμηνευτικά συστήματα τοῦ παρελθόντος, μά ἀκόμα σέ συνάρτηση μέ αὐτό τό ἴδιο τό μέλλον τῆς ἐπιστήμης. Γιατί εἶναι μέσα ἀπό τό μέλλον τῆς ἐπιστήμης πού τό παρελθόν δείχνει τήν πολλαπλότητα τῶν δυνατοτήτων πού περικλείνει, πολλαπλότητα πού δέν μπορεῖ νά ἐξαντληθεῖ.

Τό νά ἐγκαθιδρύσει κανείς τήν πολλαπλότητα στό βάθος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας εἶναι ἤδη μιά θέση ἐπαναστατική. Μά ἡ θέση τούτη γίνεται ἀκόμη πιό ἐπαναστατική ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι ὁ Γκαστόν Μπασελάρ, προχωρώντας στίς ἀναλύσεις του, μᾶς παρουσιάζει μιά εἰκόνα τοῦ χρόνου ἐντελῶς καινούργια, ἱκανή νά ἀποτελέσει τή θάση γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς φιλοσοφίας τοῦ δυνατοῦ.

Ἄν τό δυνατό εισάγεται στή σύγχρονη ἐπιστημολογία ἀπό μιά διπλή ὁδó, τήν ὁδó τῶν μαθηματικῶν καί τήν ὁδó τοῦ πειράματος καί τῆς τεχνικῆς, ἡ διπλή αὐτή δυνατότητα θά εἶχε ἀνάγκη νά στηριχθεῖ στήν ἀντίληψη ἑνός πολλαπλοῦ χρόνου πού νά μᾶς δίνει τό θεωρητικό ὑπόστρωμα γιά νά φθάσουμε ὡς τήν εἰκόνα τῆς ἀσυνεχείας τῶν φαινομένων. Μιά τέτοια εἰκόνα φέρνει μαζί της ἕνα καινούργιο στοιχεῖο γιά τήν ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητας, γιατί παρουσιάζει τήν πιθανότητα τῆς ὑπαρξης, ὀρισμένων φαινομένων σάν ἕνα ἐνδεχόμενο πού θγαίνει ἀπό τήν ἴδια τή φύση τῶν φαινομένων, σάν ἕνα στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ πραγματικοῦ: «Τό πιθανό, γράφει ὁ Γκαστόν Μπασελάρ, εἶναι σάν ἕνας πειρασμός πού ἡ πραγματικότητα ἀποδέχεται στό τέλος».

Ἡ παραδοχή μιᾶς τέτοιας ἀποψης δέν ἦταν εὐκόλη, γιατί ἔπρεπε νά ἀντιδράσει κανείς στήν ἀντίληψη τοῦ χρόνου σάν συνεχῶς ροῆς τῶν φαινομένων, ἀντίληψη τόσο ἀγαπητή στόν ἄνθρωπο καί μάλιστα ἔπειτα ἀπό τή μπερξονική φιλοσοφία.

Τήν ἰδέα τῆς συνέχειας τοῦ χρόνου ὁ Γκαστόν Μπασελάρ θά τήν ἀπορρίψει μέ ὄλη τή δύναμη τῆς πολεμικῆς κριτικῆς του:

«Ἡ μπερξονική διάρκεια, γράφει, εἶναι μιά ἀπλή μεταφορά, πού διαλύεται εὐθύς μόλις θελήσει νά ἀγγίξει κανείς τό συνεχῆ χρόνο. Ἡ διάρκεια εἶναι καμωμένη ἀπό στιγμές χωρίς διάρκεια, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἡ εὐθεία γραμμῆ εἶναι καμωμένη ἀπό σημεία χωρίς διαστάσεις...»

Καί μεταχειρίζεται τούτη τήν ὑποβλητική εἰκόνα γιά νά μᾶς δείξει ὅτι ἡ φαινομενική συνέχεια τοῦ χρόνου κρύβει μέσα της μιά βασική ἀσυνέχεια:

«Ἐνα σχοινί εἶναι καμωμένο ἀπό κλωστές, μιά κλωστή εἶναι καμωμένη ἀπό ἰ-

νες, μά οι ίνες είναι καμωμένες από μόρια... Μόλις λυτρωθεί κανείς από την αταπάτη μιιάς από πριν δεδομένης συνέχειας, τότε μπορεί νά μιλήσει για πολλαπλότητα του χρόνου».

Τήν ιδέα ενός άσυνεχους χρόνου, καμωμένου από ξεχωριστές στιγμές, ο Γκαστόν Μπασελάρ θά τήν παρουσιάσει σέ ένα μικρό τόμο τής συλλογής Στόκ πού φέρνει για τίτλο: «Ή διαίσηση τής στιγμής», καί όπου σχολιάζει τίς άπόψεις ενός άλλου φιλόσοφου τής άσυνέχειας, του φίλου του Γκαστόν Ρουπνέλ. Κάθε στιγμή, κρατώντας τήν άυτονομία της, γιατί είναι χωρισμένη ουσιαστικά από τίς άλλες στιγμές, δημιουργεί ένα σπάσιμο, μιιά ρωγή στήν πληρότητα του είναι καί γι' αυτό τό λόγο φέρνει τή σφραγίδα τής μοναξιάς της:

«Ο χρόνος, γράφει ο Γκαστόν Μπασελάρ, είναι μιιά πραγματικότητα περιωρισμένη μέσα στή στιγμή καί κρεμασμένη ανάμεσα σέ δυό κενά. 'Ο χρόνος μπορεί θέβαια νά ξαναγεννιέται, πρέπει όμως καί νά πεθαίνει. Δέν είναι δυνατό νά μεταφέρει τό είναι του από τή μιιά στιγμή στήν άλλη για νά άποτελεϊ τή διάρκειά... 'Η στιγμή είναι ήδη μοναξιά...».

Καί συνεχίζει φθάνοντας σ' αυτή τήν τραγική διαπίστωση:

«Γιά νά δείξουμε πόση δύναμη κλείνει μέσα της ή μοναξιά τής στιγμής, θά μπορούσαμε άκόμη νά πούμε ότι υπάρχουν διαβαθμίσεις καί μέσα στον ίδιο τό θάνατο καί ότι εκείνο πού είναι πιό θάνατος από τό θάνατο είναι εκείνο πού τείνει νά εξαφανιστεί».

«Ο,τι είναι άληθινό για τό θάνατο είναι όμως άληθινό καί για τή ζωή. Κι' αυτή μέσα στή στιγμή θρίσκει τήν πραγματάωσή της. Κάθε στιγμή, κρατώντας τήν άυτονομία της, γιατί είναι χωρισμένη από τίς άλλες στιγμές, εισάγει μιιά καινούργια κατεύθυνση στήν πορεία των γεγονότων. Γιατί ή στιγμή είναι αυτή καθ' έαυτή δημιουργική, κλείνει μέσα της τό σπέρμα τής έμπνευσης. "Οχι μόνο δίνει στό κάθε γεγονός τή δυνατότητα νά υπάρχει, μά περιέχει κι' ένα στοιχείο γονιμότητας πού καμμιά διάρκεια δέ θά μπορούσε νά εξηγήσει. Γιατί ένω όλα συγχωνεύονται μέσα στή διάρκεια, ή στιγμή χαράζει τό χρόνο, έγκαινιάζει μιιά αρχή, εισάγει ένα καινούργιο καθορισμό, δίνει στό γεγονός μιιά άκατάλυτη αξία».

«Οι στιγμές, γράφει ο Γκαστόν Μπασελάρ,

είναι ξεχωριστές ή μιιά από τήν άλλη γιατί είναι γόνιμες... Στο θάθος, περισσότερο από τή συνέχεια τής ζωής, εκείνο πού πρέπει νά εξηγήσει κανείς είναι τήν άσυνέχεια τής γέννησης. Τό πρώτο άγγιγμα του δοξαριού κανονίζει τόν ήχο πού θά άκολουθήσει».

Τήν εικόνα του δημιουργικού μά καί του στιγμιαίου χρόνου θά τήν συμπληρώσει ο Γκαστόν Μπασελάρ στό τόσο σημαντικό έργο του: «Ή Διαλεκτική τής διάρκειας» μέ μιιά άλλη: τήν εικόνα ενός χρόνου πού άποτελείται από διαφορετικά στρώματα.

«Ο χρόνος, γράφει, έχει πολλές διαστάσεις, ο χρόνος έχει πάχος. Δέν παρουσιάζεται σά συνεχής παρά κάτω από μιιά ώρισμένη πυκνότητα χάρη στή συσσώρευση του ενός επάνω στον άλλο πολλών ανεξαρτήτων χρόνων».

'Ο πολυσύστατος αυτός χρόνος είναι καμωμένος, όπως καί ο χρόνος των στιγμών, από κενά καί από πληρώματα' όμως τό κάθε ένα από τά διαδοχικά του στρώματα κρατά τήν άυτονομία καί τήν ύφή του. Στο επίπεδο τό πιό χαμηλό έχουμε τό χαλαρό καί διάχυτο χρόνο τής όνειροπόλησης, ένω στό επίπεδο τό πιό ψηλό έχουμε τό στερεά διαρθρωμένο χρόνο, τό χρόνο τό διαπερασμένο από αιτιότητα, τόν ορθολογικό χρόνο, τόν κατασκευασμένο από τήν έπιστήμη. 'Αλλά μέσα από τίς άρθρώσεις όλων αυτών των διαφορετικών χρόνων ύπάρχει θέση για νά γλυστρήσει τό κενό. Τέτοια είναι λόγοι χάρη ή περίπτωση ενός ζωντανού οργανισμού:

«Ένα πολυσύνθετο όν, γράφει ο Γκαστόν Μπασελάρ, άναπτύσσεται μέσα σέ πολλούς χρόνους. Μιά ο καθένας από τούς χρόνους αυτούς έχει μιιά ένότητα διασπασμένη. Μιά άκριβολογημένη εξέταση ενός ζωντανού οργανισμού στήν εξέλιξή του, μάς οδηγεί κατ' άνάγκη νά θέτουμε ταυτόχρονα τό πρόβλημα τής άσυνέχειας καί τής πολλαπλότητας του χρόνου».

ΔΕ ΘΑ ΕΠΡΕΠΕ νά τελειώσω τό σύντομό μου αυτό άφιέρωμα στήν έπιστημολογική φιλοσοφία του Γκαστόν Μπασελάρ, χωρίς νά πω δυό λόγια για τήν εισχώρηση τής φαντασίας καί του όνειρου στή μελέτη του πραγματικού.

"Αν ή διαλεκτική πορεία τής σύγχρονης έπιστήμης γίνεται έφικτή μέσα από τό διάλογο τής έμπειρίας καί του λόγου πού έχουμε αναφέρει, ή ανάπτυξη τής άνθρώπινης σκέψης, όταν

κανείς τήν εξετάζει στή γενικότητά της, μᾶς ἐπιτρέπει νά συλλάβουμε μιάν ἄλλη διαλεκτική, πολύ πιό πλατειά: τή διαλεκτική τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης καί τοῦ ὄνειρου.

Ὁ ἄνθρωπος μέσα ἀπό τό ὄνειρο ξεφεύγει ἀπό τόν ὀρθολογισμό μᾶ καί μέσα ἀπό τό ὄνειρο μπορεῖ νά κινήσει καί νά δυναμώσει τό στοχασμό του πλουτιζωντάς τον μέ ὅλες τίς ἀξίες τῆς φαντασίας. Γιατί ἂν τό ὄνειρο εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης, τούτη ἡ ἄρνηση εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά μπορεῖ νά ζωντανεύει ἡ ὀρθολογική σκέψη, νά ἀναθεωρεῖ τά δεδομένα της, νά ξαναγεννιέται ἀπεριόριστα χαράζοντας καινούργιες προοπτικές. Ἔτσι, αὐτό πού ἀποτελεῖ τήν ἄρνηση τοῦ ὀρθολογισμοῦ, εἶναι τό στοιχείο ἐκεῖνο πού τόν γονιμοποιεῖ, πού τόν προβάλλει, πού τοῦ ἀνοίγει τούς δρόμους τοῦ δυνατοῦ.

Τέτοιο εἶναι τό ἀπώτερο νόημα τῆς σκέψης τοῦ ὄνειρου. Ὅχι μόνο εἶναι μιᾶ σκέψη πού ἀναπτύσσεται σύμφωνα μέ μιᾶ δική της διαλεκτική, μιᾶ διαλεκτική πού δημιουργεῖ ἕνα ποιητικό σύμπαν, ἐνεργώντας μέσα ἀπό μιᾶ «Φανταστική τῶν στοιχείων»: τῆς φωτιᾶς, τοῦ νεροῦ, τοῦ ἀέρα καί τῆς γῆς, μᾶ ἀκόμα, ὅπως τά μαθηματικά, εἶναι καί σάν ἕνας πληροφορητής πού μᾶς διαφωτίζει ἐπάνω στά νοήματα πού μπορεῖ νά πάρει ἡ ὕλη. Μᾶς χρησιμεύει ἔτσι σάν ἕνα πρωταρχικό στοιχείο γιά νά προχωρήσουμε σέ μιᾶ ψυχανάλυση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, μιᾶ ψυχανάλυση ἀνάλογη μ' αὐτή πού ἐφαρμόζει ὁ Γκαστόν Μπασσελάρ στό βιβλίο του: «Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος». Ἡ διαλεκτική τῆς φαντασίας καί τοῦ ὄνειρου παίξει ἔτσι ἕνα ρόλο λειτουργικό στή γένεση τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος.

Τό θαυότερο νόημα αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς δέν διέφυγε ἀπό μερικούς σύγχρονους φιλοσόφους. Σέ ἕνα βιβλίο πού ἐκδόθηκε στά 1957 καί

πού φέρνει γιά τίτλο: «Ἀφιέρωμα στό Γκαστόν Μπασσελάρ», ὁ Georges Canguilhem ἀποκαλεῖ τή φιλοσοφία τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἐφηρμοσμένου ὀρθολογισμοῦ, «φιλοσοφία συμφωνητική». Θέλει νά δείξει μέ τόν ὄρο αὐτό τό συσχετισμό πού ἔχουν μεταξύ τους οἱ δύο διαφορετικές φιλοσοφίες τοῦ Γκαστόν Μπασσελάρ: ἡ φιλοσοφία τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί ἡ φιλοσοφία τῆς φαντασίας καί τοῦ ὄνειρου. Μέ ἀνάλογο τρόπο ὁ Jean Hyppolite χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «ρομαντισμός τῆς νόησης» γιά νά προσδιορίσει τή φιλοσοφία τοῦ Γκαστόν Μπασσελάρ· γιατί ἡ φιλοσοφία αὐτή, ὄχι μόνο μᾶς ἐπιτρέπει νά εἰσχωρήσουμε στό τέμενος τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, ὅπου μέσα γίνεται ἡ ἐπεξεργασία τοῦ πιό καθαροῦ μᾶ καί τοῦ πιό γόνιμου ὀρθολογισμοῦ, μᾶ ἀκόμα μᾶς ἀνοίγει προοπτικές γιά μιᾶ «Φανταστική τοῦ πραγματικοῦ», ὅπου τό ὄνειρο ζωογονεῖ καί ἐμψυχώνει τήν ἀφηρημένη σκέψη.

Τό ὅτι ἡ ποιητική φαντασία, ἡ περιπλανώμενη φαντασία τῆς ὄνειροπόλησης καί τοῦ ὄνειρου, παίξει ἕνα πρωταρχικό ρόλο σέ κάθε εἶδος ἀνθρώπινης δημιουργίας — καί ἡ ἐπιστημονική σκέψη εἶναι κι αὐτή ἕνα εἶδος δημιουργίας — ὁ Γκαστόν Μπασσελάρ θά μᾶς πεῖ μέ τόν πιό θαυμαστό τρόπο στό βιβλίο του «Τό νερό καί τά ὄνειρα», στό γοητευτικό τοῦτο βιβλίο, ὅπου ὁ συγγραφέας τοῦ «Ἐφηρμοσμένου ὀρθολογισμοῦ» ἀφήνεται ἐλεύθερα νά παρασυρθεῖ ἀπό τή δική του φαντασία.

«Ἡ φαντασία, γράφει, δημιουργεῖ πολύ περισσότερο ἀπό ἀντικείμενα ἢ ἀπό δράματα, δημιουργεῖ καινούργια ζώη, δημιουργεῖ καινούργιο πνεῦμα, ἀνοίγει τά μάτια γιά νά βλέπουν καινούργια ὄράματα».

Καί στ' ἀλήθεια, ὁ Γκαστόν Μπασσελάρ πλούτισε τή φιλοσοφία τοῦ 20οῦ αἰῶνα μέ μάτια πού βλέπουν καινούργια ὄράματα.

ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ

B'

Η ΟΤΤΛΑ δέν ἔχει κανένα σύνδεσμο μέ τόν πατέρα, πρέπει μόνη της νά βρεῖ τό δρόμο της, ὅπως κι' ἐγώ, καί ἐπειδή ἔχει πιά πολύ ἐμπιστοσύνη, αὐτοπεποίθηση, ὑγεία, τόλμη, σέ σύγκριση μέ μένα, εἶναι στά μάτια σου χειρότερη καί πιά προδοτική ἀπό μένα. Τό καταλαβαίνω, ἀπό τήν ἀποψη σου δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀλλιῶς. Ναί, εἶναι ἰκανή νά κοιτάξει μέ τά δικά σου μάτια τόν ἑαυτό της, νά συναισθανθεῖ τόν πόνο σου, καί νά εἶναι γι' αὐτό, ὄχι ἀπελπισμένη — ἡ ἀπελπίσῃ, εἶναι δική μου ὑπόθεση — ἀλλά πάντως πολύ θλιμμένη. Μᾶς βλέπεις στ' ἀλήθεια, καί αὐτό ἀποτελεῖ μιᾶ φαινομενική ἀντίφαση, συχνά μαζί, ψιθυρίζομε, γελᾶμε, ἀκοῦς ἐδῶ καί κεί νά σέ ἀναφέρομε. Ἔχεις τήν ἐντύπωση ὅτι βλέπεις μπροστά σου θρασεῖς συνωμότες. Περιέργους συνωμότες. Εἶσαι θέβαια ἕνα ἀπό τά κύρια θέματα τῶν συνομιλιῶν μας, ὅπως καί τῆς σκέψης μας ἀνεκάθεν, ὅμως εἰλικρινά δέν καθόμαστε μαζί γιά νά ἐπινοήσουμε κάτι ἐναντίον σου, ἀλλά γιά νά συζητήσουμε μαζί, μέ κάθε ἔνταση, μέ κέφι, μέ σοβαρότητα, μέ ἀγάπη, πείσμα, θυμό, ἀντιπάθεια, ἀφοσίωση, αἴσθημα ἐνοχῆς, μέ ὄλες τίς δυνάμεις τοῦ μυαλοῦ καί τῆς καρδιάς αὐτή τήν τρομερή δίκη πού κρέμεται ἀνάμεσα σέ μᾶς καί σέ σένα, νά τή συζητήσουμε σέ ὄλες τίς λεπτομέρειες, ἀπ' ὄλες τίς πλευρές, μέ ὄλες τίς ἀφορμές ἀπό μακριά καί ἀπό κοντά, αὐτή τή δίκη, στήν ὁποία ἐσύ πάντα ἰσχυρίζεσαι ὅτι εἶσαι ὁ δικαστής, ἐνῶ ἐσύ, τουλάχιστο σέ μεγάλο βαθμό, (ἐδῶ ἀφήνω ἀνοιχτή τήν πόρτα σέ ὄλες τίς πλάνες πού μπορεῖ φυσικά νά κάνω) εἶσαι τό ἴδιο ἀδύνατος καί τυφλωμένος ἀντίδικος ὅπως ἐμεῖς.

Ἔνα παράδειγμα τῆς παιδαγωγικῆς σου ἐπίδρασης, πού τοποθετημένο μέσ στή συνάρτησή του μέ τά ἄλλα εἶναι πολύ διδακτικό, στάθηκε ἡ Ἰρμα. Ἀπό τή μιᾶ μεριά ἦταν μιᾶ ξένη, ἦρθε μεγάλη πιά στή δουλειά σου, ἡ σχέση της κυρίως μαζί σου ἦταν σχέση ὑπαλλήλου μέ προϊστάμενο, ἦταν λοιπόν ἐκτεθειμένη μόνο ὡς ἕνα σημεῖο στήν ἐπίδρασή σου καί σέ μιάν ἡλικία, πού μποροῦσε πιά ν' ἀντισταθεῖ ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως ἦταν καί μιᾶ συγγενῆς ἀπό αἷμα, τιμοῦσε σέ σένα τόν ἀδερφό τοῦ πατέρα της καί εἶχες ἀπάνω της περισσότερο ἀπό τήν ἀπλή δύναμη ἐνός προϊστάμενου. Καί ὅμως αὐτή, πού μέ ὄλη τή σωματική της

ἀδυναμία ἦταν τόσο ἰκανή, ἔξυπνη, δραστήρια, μετριόφρων, ἄξια ἐμπιστοσύνης, ἀνιδιοτελής, πιστή, πού σέ ἀγαποῦσε σά θεῖο καί σέ θαύμαζε σάν προϊστάμενο, πού εἶχε δοκιμαστῆ σέ ἄλλες θέσεις πρῖν καί μετά, δέ στάθηκε γιά σένα πολύ καλή ὑπάλληλος. Πῆρε ἀπέναντί σου, φυσικά καί ἀπό μᾶς σπρωγμένη, σχεδόν τή θέση ἐνός παιδιοῦ καί ὕστερα ἦταν κι' ἀπέναντί της τόσο μεγάλη ἡ δύναμη τῆς ὑπαρξῆς σου, πού λύγιζε τά πάντα, ὥστε τῆς ἀναπτύχθηκαν (φυσικά μόνο ἀπέναντί σου καί, ἄς ἐλπίσουμε, χωρίς τό βαθύτερο πόνο τοῦ παιδιοῦ) ξεχασιά, παραμέληση, πικρή εὐθυμία, ἴσως μάλιστα λίγο πείσμα, ὅσο γενικά ἦταν ἰκανή γι' αὐτό, καί λέγοντας ὅλα αὐτά δέν λογαριάζω καθόλου ὅτι ὑπῆρξε φιλάσθηνη καί κατά τά ἄλλα ὄχι πολύ τυχερή καί ὅτι θάραινε ἀπάνω της μιᾶ ἀπελπισμένη οἰκογενειακή ζωή. Τό πολυπλοκοῦ τῆς σχέσης σου πρὸς ἐκείνη τό ἔχεις συνοψίσει σέ μιᾶ φράση, πού ἔγινε γιά μᾶς κλασσική, πού εἶναι σχεδόν βλάσφημη, ἀλλά καί ἀποδεικνύει πολύ καλά τήν ἀθωότητά σου στή μεταχείριση τῶν ἀνθρώπων: «Ἢ μακαρίτισσα μοῦ ἄφησε πῶς πολλή βρωμιά».

Θά μπορούσα νά περιγράψω κι' ἄλλους ἀκόμα κύκλους τῆς ἐπίδρασῆς σου καί τοῦ ἀγῶνα πού ἔκανα γιά νά τήν ἀποφύγω, ὅμως δέ θά θρῖσκομουν πιά σέ σίγουρο ἔδαφος καί θ' ἀναγκαζόμουν νά καταφύγω σ' ἐπινοήσεις, κι' ἐκτός τούτου, ὅσο πιά πολύ ἀπομακρύνεσαι ἀπό τή δουλειά καί τήν οἰκογένεια, γίνεσαι ὄλο καί πιά φιλικός, πιά ὑποχωρητικός, πιά εὐγενικός, πιά προσεχτικός, ὅλος συμμετοχῆ (ἐννοῶ: ἀκόμη καί ἐξωτερικά), ἀκριβῶς ὅπως π.χ. ἕνας κυρίαρχος, πού ὅταν θρῖσκεται μιᾶ φορά ἔξω ἀπό τά ὄρια τῆς χώρας του, δέν ἔχει κανένα λόγο νά εἶναι ἀκόμα τυραννικός καί μπορεῖ νά σχετισθεῖ μέ καλή καρδιά μέ τούς πιά ταπεινοῦς ἀνθρώπους. Πραγματικά στεκόσουν πάντα π.χ. στίς ὁμαδικές φωτογραφίες στό Φράντζενσμπαντ τόσο ψηλός καί χαρούμενος ἀνάμεσα στους μικροῦς σκυθρωπούς ἀνθρώπους σάν ἕνας βασιλιάς σέ ταξίδι. Ἀπ' αὐτό θά μπορούσαν καί τά παιδιά σου βέβαια νά εἶχαν κερδίσει ἕνα ὄφελος, μόνο πού θά ἔπρεπε, πράγμα πού ἦταν ἀδύνατο, νά ἦταν ἰκανά στήν παιδική τους ἡλικία νά τό διακρίνουν, κι' ἐγώ π.χ. θά κατέφερνα τότε νά μήν κατοικῶ διαρκῶς στόν πιά ἔσω-

τερικό, θάλεγε κανείς, στὸν πιὸ αὐστηρό, στὸν πιὸ σφιχτό κρίκο τῆς ἐπίδρασής σου, ὅπως ἔχω κάνει πραγματικά.

Ἔτσι ἔχασα ὄχι μόνο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν οἰκογένεια, ὅπως λές, ἀπεναντίας μᾶλλον εἶχα ἀκόμη ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν οἰκογένεια, προπάντων βέβαια ἀρνητικά, γιὰ νὰ ἐπιτύχω τὴν ἐσωτερικὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ σένα πού ποτέ φυσικά δὲν τελείωνε· οἱ σχέσεις μου ὅμως μὲ τοὺς ἀνθρώπους ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια ἔπαυαν ἀπὸ τὴν ἐπίδρασή σου, ὅσο γινόταν πιὸ πολύ. Πλανιέσαι ἐντελῶς, ὅταν πιστεύεις ὅτι κάνω γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἀπὸ ἀγάπη καὶ πίστη ὅλα, ἐνῶ ἀπὸ ψυχρότητα καὶ προδοσία δὲν κάνω γιὰ σένα καὶ τὴν οἰκογένεια τίποτα. Ἐπαναλαμβάνω γιὰ δεκάτη φορά: πιθανῶς νὰ εἶχα γίνει καὶ κάτω ἀπὸ ἄλλες συνθήκες ἕνας ἀκοινωνήτος, φοβισμένος ἀνθρώπος, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦτο τὸ σημεῖο ὡς ἐκεῖ πού πραγματικά ἔχω φτάσει εἶναι ἕνας μακρὺς σκοτεινὸς δρόμος. (Ἔως τώρα παρασιώπησα σκόπιμα σὲ τοῦτο τὸ γράμμα σχετικά λίγα πράγματα, ἀπὸ δὴ πέρα θ' ἀναγκαστῶ νὰ παρασιωπήσω μερικά, πού γιὰ νὰ τὰ ὁμολογήσω — σὲ σένα καὶ σὲ μένα — μού εἶναι ὑπερβολικά δύσκολο. Τὸ λέω αὐτό, γιὰ νὰ μὴ νομίσεις ὅτι, ἂν ἡ γενικὴ εἰκόνα παρουσιάζει ἀναγκαστικά ἐδῶ καὶ κεῖ κάποιες ἀσάφειες, αὐτὸ ὀφείλεται σὲ ἔλλειψη ἀποδείξεων, ἀντίθετα ὑπάρχουν ἀποδείξεις πού θὰ μπορούσαν νὰ κάνουν τὴν εἰκόνα ἀνυπόφορη. Δὲν εἶναι εὐκολο νὰ βρεῖ κανεὶς ἕνα μέτρο). Ἐδῶ ἀρκεῖ ἄλλωστε νὰ θυμίσω τὰ προηγούμενα. Εἶχα χάσει μπροστά σου τὴν αὐτοπεποίθησή μου καὶ τὴν εἶχα ἀνταλλάξει μ' ἕνα ἀπερίοριστο αἴσθημα ἐνοχῆς. (Σ' ἀνάμνηση αὐτοῦ τοῦ ἀπερίοριστου τῆς ἐνοχῆς, ἔγραψα κάποτε σωστά γιὰ κάποιον: «Φοβάται ὅτι ἡ ντροπὴ θὰ ζήσει καὶ μετὰ ἀπ' αὐτόν»). Δὲν μπορούσα ξαφνικά ν' ἀλλάξω ὅταν ἐρχόμουν σ' ἐπαφὴ μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, μᾶλλον τοὺς πλησιάζα μὲ ἀκόμα πιὸ βαθύ αἴσθημα ἐνοχῆς, γιατί ἔπρεπε, ὅπως ἔλεγα πρὶν, νὰ ἐπανορθώσω ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐσύ ἔφταιγες ἀπέναντί τους στὸ μαγαζί καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ἤμουν κι' ἐγὼ ὑπεύθυνος. Ἐκτός ἀπ' αὐτὸ εἶχες φανερά ἢ κρυφά κάτι νὰ πείς ἐναντίον καθενὸς μὲ τὸν ὁποῖον συναναστρεφόμουν, ἤμουν λοιπὸν ἀναγκασμένος καὶ αὐτὸ νὰ τὸ ἐπανορθώνω. Ἡ δυσπιστία, πού ἐπέδιωκες νὰ μού μεταδώσεις στὴ δουλειά καὶ στὴν οἰκογένεια ἐναντίον τῶν περισσοτέρων ἀνθρώπων (ὀνόμασέ μου ἕναν ἀνθρώπο, πού στὰ παιδικὰ μου χρόνια στάθηκε γιὰ μένα ἀξιόλογος καὶ πού ἐσύ δὲν τὸν ἐκμηδένισες τουλάχιστο μιὰ φορά μὲ τὴν κριτικὴ σου πέρα γιὰ πέρα) καὶ πού κατὰ περίεργο τρόπο δὲ σ' ἐνοχλοῦσε καθόλου (ἤσουν ἀρκετὰ δυνατὸς, γιὰ νὰ τὸ ὑπομείνεις, ἄλλως δὲν ἦταν ἴσως αὐτὸ στὴν πραγματικότητά παρα ἕνα ἔμβλημα τοῦ κυρίαρχου) αὐτὴ ἢ δυσπιστία, πού σὲ μένα τὸν μικρὸ δὲν ἐπιδεδαιωνόταν καθόλου στὰ δικά μου μάτια, ἀφοῦ ἔβλεπα παντοῦ μόνο ἄφταστα ἔξοχους ἀνθρώπους, μ' ἔκανε νὰ δυσπιστῶ πρὸς τὸν ἑαυτὸ μου καὶ νὰ βρίσκομαι σὲ διαρκῆ ἀγωνία μπρὸς σ' ὅλα τ' ἄλλα. Ἀσφαλῶς λοιπὸν δὲν μπορούσα νὰ βρῶ γενικά στοὺς ἀνθρώπους

σωτηρία ἀπὸ σένα. Τὸ ὅτι γελάστηκες ὡς πρὸς αὐτό, ὀφείλεται ἴσως στὸ ὅτι ἐσύ δὲ μάθαινες πραγματικά τίποτα γιὰ τὴ συναναστροφή μου μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ δεχόσουν μὲ δυσπιστία καὶ ζήλεια, (ἀρνιέμαι λοιπὸν ὅτι μ' ἀγαπᾷς;) ὅτι θὰ πρέπει ν' ἀποζημιῶν τὸν ἑαυτὸ μου γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ ἄλλου, ἐπειδὴ σκεφτόσουν ὅτι θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ζῶ καὶ ἔξω ἴδια. Ἄλλωστε εἶχα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, μάλιστα στὴν παιδική μου ἡλικία, ἀκόμα κάποια παρηγοριά μὲ τὸ νὰ δυσπιστῶ ἀκριβῶς στὴν κρίση μου ἔλεγα στὸν ἑαυτὸ μου: «Ἐπερβάλλεις, αἰσθάνεσαι, πράγμα πού συμβαίνει πάντα στοὺς νέους, τίς λεπτομέρειες ὑπερβολικά δυνατά, σὰ νὰ εἶναι μεγάλες ἐξαιρέσεις». Ὅμως αὐτὴ τὴν παρηγοριά τὴν ἔχασα σχεδὸν ἀργότερα, καθὼς θεωροῦσα τὸν κόσμον πιὸ ὠριμα.

Ἄλλο τόσο θρῆκα σωτηρία ἀπὸ σένα στὸν ἰουδαϊσμό. Ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ σκεφθεῖ κανεὶς πὼς θὰ ἦταν δυνατό νὰ βρῶ σωτηρία, καὶ ἀκόμη περισσότερο πὼς θὰ ἦταν δυνατό νὰ συναντηθῶμε οἱ δύο μας στὸν ἰουδαϊσμό ἢ μάλιστα νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ κεῖ ἐνωμένοι. Ἄλλὰ τί εἶδους ἰουδαϊσμός ἦταν αὐτός πού ἔλαβα ἀπὸ σένα! Ἡ στάση μου ἀπέναντί του, καθὼς κυλοῦσαν τὰ χρόνια, ἄλλαξε περίπου τρεῖς φορές.

Παιδί κατηγοροῦσα τὸν ἑαυτὸ μου, συμφωνώντας μαζί σου, γιατί δὲν πήγαινα ἀρκετὰ στὸ ναό, δὲ νῆστευα καὶ τὰ λοιπά. Πίστευα ὅτι μὲ τοῦτο δὲν ἔκανα κακὸ σὲ μένα ἀλλὰ σὲ σένα, καὶ τὸ αἴσθημα ἐνοχῆς, πού πάντοτε ἦταν ἔτοιμο, μὲ διαπερνοῦσε.

Ἀργότερα, νέος, δὲν καταλάβαινα πὼς ἐσύ, πού εἶχες μέσα σου ἕνα τίποτα ἀπὸ ἰουδαϊσμό, μπορούσες νὰ μὲ κατηγορεῖς ὅτι ἐγὼ (ἀπὸ εὐλάβεια τουλάχιστον, ὅπως ἐκφραζόσουν) δὲν προσπαθοῦσα νὰ ἐκπληρώσω ἕνα παρόμοιο τίποτα. Ἦταν στ' ἀλήθεια, ὅσο μπορούσα νὰ δῶ, ἕνα τίποτα, μιὰ εὐχαρίστηση, οὔτε κἂν εὐχαρίστηση. Πήγαινες τέσσερις μέρες τὸ χρόνο στὸ ναό, πλησιάζεις ἐκεῖ πάντως πιὸ πολύ τοὺς ἀδιάφορους, παρὰ ἐκείνους πού ἔπαιρναν τὴ θρησκεία στὰ σοβαρά, ἐκτελοῦσες ὑπόμονα τίς προσευχὲς σὰν τύπο, μ' ἔκανες πολλές φορές νὰ καταπλήθωμαι πὼς μπορούσες νὰ μού δείχνεις στὸ βιβλίον τῶν προσευχῶν τὸ μέρος ὅπου ἀκριβῶς διάβαζε ὁ ἱερέας, κατὰ τὰ ἄλλα μού ἐπέτρεπες νὰ τριγυρίζω ὅπου ἤθελα, φτάνει μόνο (αὐτὸ ἦταν τὸ σπουδαιότερο) νὰ βρίσκομαι στὸ ναό. Περνοῦσα λοιπὸν ἐκεῖ τίς πολλές ὥρες μὲ χασμουρητά κι' ὄνειροπολήσεις (τέτοια ἀνία πέρασα ἀργότερα, νομίζω, μόνο στὸ μάθημα τοῦ χοροῦ) καὶ ζητοῦσα, ὅσο μπορούσα, νὰ χαίρομαι ἀπὸ τίς λίγες μικροαλλαγὲς πού ποίκιλλαν τὴ μονοτονία, ὅπως ὅταν ἀνοίγοταν ἢ κιωτὸς μὲ τοὺς νόμους, πράγμα πού μου θύμιζε πάντα τὰ σκοπευτήρια, ὅπου ὅταν κανεὶς χτυπήσει στὸ μαῦρο, ἀνοίγει ἢ πόρτα ἐνός κιωτιοῦ, μόνο πού ἐκεῖ θγαίνει πάντοτε κάτι ἐνδιαφέρον, ἐνῶ ἐδῶ θγαίνουν κάθε φορά οἱ παλιές ἀκέφαλες κοῦκλες. Ἐξ ἄλλου ἐνωθὰ καὶ πολύ φόβο ἐκεῖ, ὄχι μόνο, πράγμα αὐτονόητο, ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποῖους ἐρχόταν κανεὶς σὲ πλησιέστερη ἐπαφὴ, ἀλλὰ καὶ γιατί μιὰ

φορά ανέφερες, χωρίς να τό προσέξεις, ότι μπορούσαν να φωνάζουν καιμένα στην Τορά¹. Για τούτο έτρεμα δλόκληρα χρόνια. Άλλιώς δέ μ' ένοχλούσε ούσιαστικά τίποτα στην άνια μου, τό πολύ-πολύ μ' ένοχλούσε ή έορτή πού γίνεται, όταν κλείνει τό παιδί τά δέκα τρία χρόνια, πού όμως δέν άπαιτούσε παρά μόνο μία γελοία άποστήθιση, έπομένως καταντούσε να γίνει μία γελοία έξέταση, μέ ένοχλούσαν άκόμη, όσο άφορά έσένα, μικρά, σχεδόν άσήμαντα περιστατικά, π.χ. όταν σε καλούσαν στην Τορά και άντεχες καλά αυτό τό γεγονός, πού για τό αίσθημά μου ήταν άποκλειστικά κοινωνικό, ή όταν έμενες στο ναό στην έορτή των ψυχών καιμένα μ' έδιωχνες, πράγμα πού, για πολύν καιρό και άσφαλώς έπειδή άφ' ενός διωχνόμουν, άφ' έτέρου δέν είχα καμμία βαθύτερη συμμετοχή, μου προκαλούσε τό μόλις συνειδητό συναίσθημα ότι έδώ πρόκειται για κάτι άνήθικο. Έτσι ήταν στο ναό, στο σπίτι περιεχόμενο ή έκδήλωση λατρείας και περιοριζόταν στην πρώτη γιορτή του Πάσχα, πού γινόταν όλένα και περισσότερο μία κωμωδία μέ σπασμωδικά γέλια, κάτω από την επίδραση βέβαια των παιδιών πού μεγάλωναν. (Γιατί αναγκάζομαι να υποκύπτεις σ' αυτή την επίδραση; Γιατί έσύ την προκάλεσες). Αυτό ήταν λοιπόν τό ύλικό της πίστης πού μου παραδόθηκε, σ' αυτό θάπρεπε τό πολύ-πολύ να προσθέσουμε και τό άπλωμένο χέρι, πού έδειχνε τους «γιούς του έκατομμυριούχου Φούξ» πού ήταν στίς μεγάλες γιορτές μέ τόν πατέρα τους στο ναό. Δέν καταβαίνα πώς μπορούσε κανείς να κάνει κάτι καλύτερο μέ τούτο τό ύλικό από τό ν' άπαλλαγεί άπ' αυτό, μου φάνηκε πώς ήταν ή πιό εύλαδική πράξη.

Άργότερα όμως είδα τό πράγμα διαφορετικά και κατάλαβα γιατί είχες τό δικαίωμα να νομίζεις ότι και άπ' αυτή την άποψη σε προδίνω κακόβουλα. Είχες στ' άλήθεια φέρει μαζί σου από τή μικρή κοινότητα του χωριού σου, πού ήταν ένα είδος γκέττο, λίγο Ιουδαϊσμό, δέν ήταν πολός και λιγότεψε άκόμη στην πόλη καθώς και κατά τή διάρκεια της στρατιωτικής σου θητείας, πάντως άρκούσαν οι έντυπώσεις και οι άναμνήσεις της νεότητας, για να σε κρατήσουν μόλις σ' ένα είδος Ιουδαϊκής ζωής, ιδιαίτερα έπειδή έσύ δέ χρειάζομαι πολός τέτοιου είδους βοήθεια, αλλά καταγόσουν από μία πολύ δυνατή γενιά και δύσκολα μπορούσες να κλονιστείς για λογαριασμό σου από θρησκευτικές άμφιβολίες, όταν δέν άνακατέονταν πολός μέ κοινωνικές άμφιβολίες. Κατά βάθος ή πίστη πού οδηγούσε τή ζωή σου ήταν πίστη στην άπόλυτη όρθότητα των γνωμών μιας όρισμένης Ιουδαϊκής κοινωνικής τάξης και έπομένως, καθώς αυτές οι γνώμες ήταν και δικές σου, ήταν στ' άλήθεια πίστη στον ίδιο τόν έαυτό σου. Άκόμη και κεί βρισκόταν άρκετός Ιουδαϊσμός, αλλά ήταν υπερβολικά λίγος για να μεταδοθεί στο

παιδί και δέν έμενε ούτε σταγόνα καθώς προσπαθούσες να τόν μεταδώσεις. Ήταν κατά ένα μέρος οι νεανικές έντυπώσεις πού δέν μπορούσαν να μεταδοθούν, κατά ένα άλλο μέρος ή όντότητά σου πού προκαλούσε φόβο. Ήταν άκόμα άδύνατο να κάνεις να καταλάβει ένα παιδί πού, φοβισμένο καθώς ήταν, είχε όξυμένη την παρατηρητικότητα, ότι τά λίγα μηδαμινά πράγματα, πού έκτελούσες στ' όνομα του Ιουδαϊσμού μέ μιάν άδιαφορία άνάλογη στην μηδαμινότητά τους, μπορούσαν να έχουν ένα ύψηλότερο νόημα. Για σένα είχαν νόημα σά μικρά ένθύμια από παλιότερους καιρούς, και γι' αυτό ήθελες να μου τά μεταδώσεις, όμως έπειδή όλα αυτά δέν είχαν καμμιάν άξία καθαυτά, δέ σου έμενε άλλος τρόπος παρά ή να προσπαθείς να μέ πείσεις μέ λόγια ή ν' άπειλεις. Αυτό από τό ένα μέρος δέν μπορούσε να πετύχει και από τό άλλο σ' έκανε, έπειδή δέν άναγνώριζες καθόλου την άδυναμία της θέσης σου έδώ, να θυμάνεις πολός μέμένα, έξ αίτίας της φαινομενικής μου ίσχυρογνωμοσύνης.

Όλα αυτά δέν είναι βέβαια κανένα άπομονωμένο φαινόμενο, στην ίδια κατάσταση βρισκόταν ένα μεγάλο μέρος αυτής της μεταβατικής Ιουδαϊκής γενιάς πού μετανάστευε από χωριά, πού ήταν άκόμα σχετικά εύλαβη, στίς πόλεις. Αυτό ήταν φυσικό να γίνει, μόνο πού πρόσθεσε στην σχέση μας, πού βέβαια δέν της έλειπαν οι όξύτητες, δίπλα στίς άλλες άκόμη μιάν άρκετά όδυνήρη. Πρέπει βέβαια και σ' αυτό τό σημείο, όπως κι' έγώ, να πιστεύεις στην άθωότητά σου, όμως αυτή την άθωότητα πρέπει να την εξηγείς πάνω στην βάση του χαρακτήρα σου και των τότε συνθηκών και όχι μόνο πάνω στην βάση των έξωτερικών περιστατικών, να λές π.χ. ότι είχες πάρα πολλές άλλες δουλειές και φροντίδες ώστε να μπορέσεις ν' άσχοληθείς μέ τέτοια πράγματα. Μ' αυτό τόν τρόπο συνήθιζεις από την άναμφισβήτητή σου άθωότητα να βγάζεις μιάν άδικη μομφή για τους άλλους. Τούτο μπορεί κανείς να τό άνασκευάσει πολός εύκολα, όπως γενικά σε όλα τά ζητήματα έτσι κι έδώ. Δέν έπρόκειτο δηλαδή για ένα είδος μάθημα π.χ., πού έσύ θά ώφειλες να δώσεις στα παιδιά σου, αλλά για μία παραδειγματική ζωή. Άν ήταν ό Ιουδαϊσμός σου πιό δυνατός, θά είχε και τό παράδειγμά σου μεγαλύτερη επίδραση, αυτό βέβαια είναι αυτονόητο, και πάλι δέν είναι καμμιά μομφή, αλλά μόνο μία άπόκρουση των δικών σου μομφών. Διάβασες τώρα τελευταία τίς νεανικές άναμνήσεις του Φαγκλίνου. Στίς έδωσα έπίτηδες να τίς διαβάσεις, και όχι, όπως έιρωνικά παρατήρησες, για ένα μικρό χωρίο άναφερόμενο στην φυτοφαγία, αλλά για τή σχέση μεταξύ του συγγραφέα και του πατέρα του, όπως περιγράφεται εκεί, και τή σχέση άνάμεσα στον συγγραφέα και τό γιό του, όπως αυτή εκφράζεται μόνη της σ' αυτές τίς άναμνήσεις, πού γράφτηκαν για τό γιό. Δέ θέλω έδώ να έπιμείνω σε λεπτομέρειες.

Μία κάποια συμπληρωματική έπιβεβαίωση αυτής της αντίληψης για τόν Ιουδαϊσμό σου έλαβα και από τή στάση σου τά τελευταία χρόνια, καθώς σου φάνηκε ότι μέ άπασχολούσαν περισσότερο άπ' όσο έπρεπε

1. Σ.Μ. Τορά: Πεντάτευχος. Έδώ έννοεί τήν άναγνωση τής Πεντατεύχου.

τά Ιουδαϊκά πράγματα¹. Καθώς έσύ αντιπαθείς έκ τών προτέρων κάθε άπασχόλησή μου και ιδιαίτερα τόν τρόπο, μέ τόν όποιο δίνομαι στά ένδιαφέροντά μου, έτσι αισθανόσουν κι έδω. 'Αλλά πέρ' άπ' αυτό θά μπορούσε κανείς νά περιμένει νά κάνεις έδω μιά μικρή έξαίρεση. Γιατί ήταν Ιουδαϊσμός από τόν Ιουδαϊσμό σου, πού ξυπνούσε έδω, και έπομένως ύπήρχε και ή δυνατότητα νά συνάψουμε νέες σχέσεις μεταξύ μας. Δέν άρνούμαι ότι αυτά τά πράγματα, άν τούς είχες δείξει ένδιαφέρον, θά μάς είχαν γίνει άκριβώς γι' αυτό ύποπτα. 'Αληθινά δέ μου περνά από τό νου νά θέλω νά Ισχυρισθώ ότι άπ' αυτή τήν άποψη είμαι κάπως καλύτερος από σένα. 'Αλλά δέ δόθηκε καθόλου εύκαιρία νά δοκιμαστώ σ' αυτό τό ζήτημα. 'Επειδή μεσολαβούσα έγώ, σου έγινε ό Ιουδαϊσμός άποκρουστικός, τά Ιουδαϊκά κείμενα άδιάβαστα, «σέ άδηίαζαν». Τούτο είχε τή σημασία πώς έσύ επέμενες ότι μόνο ό Ιουδαϊσμός, όπως μου τόν έδειξες στήν παιδική μου ηλικία, ήταν ό σωστός και ότι πέρ' άπ' αυτόν δέν ύπήρχε τίποτα. "Ότι όμως έπρεπε νά επιμένεις έτσι, αυτό δέ θά έρχόταν στό νου κανενός. "Υστερα, ή «άηδισ» είχε τή σημασία (χωρίς νά λάβουμε ύπ' όψη, ότι πρώτα - πρώτα δέ διευθυνόταν έναντίον του Ιουδαϊσμού, αλλά έναντίον του προσώπου μου) ότι άναγνωρίζεις άσυνείδητα τήν άδυναμία του Ιουδαϊσμού σου και τής Ιουδαϊκής μου άνατροφής, ότι μέ κανένα τρόπο δέν ήθελες νά σου τό θυμίζουν και ότι άπαντούσες σ' όλες τές ύπενθυμίσεις μέ άνοιχτό μίσος. "Αλλωστε ή άρνητικά μεγάλη σου έκτίμηση γιά τόν νέο μου Ιουδαϊσμό ήταν ύπερβολική. Πρώτα - πρώτα ό Ιουδαϊσμός μου έφερνε τήν κατάρρα μέσα του, και δεύτερο, γιά τήν άνάπτυξή του είχε άποφασιστική σημασία ή θασική σχέση μέ τούς συνανθρώπους, πράγμα πού στήν περίπτωσή μου έπιδρούσε άπάνω του θανάσιμα.

Πιό σωστά χτυπούσες μέ τήν απέχθειά σου τά γραψίματά μου και ό,τι άγνωστο σέ σένα είχε σχέση μαζί τους. 'Εδω είχα πραγματικά ξεφύγει λίγο από σένα και είχα γίνει άνεξάρτητος, άν και θύμιζα κάπως τό σκουλήκι πού, πατημένο από ένα πόδι, ξεβγαίνει μέ τό μπροστινό μέρος του σώματός του και σέρνεται πρós τά πλάγια. "Ημouνα κάπως σέ άσφάλεια, άνάσαινα έλεύθερος, ή άποστροφή, πού φυσικά είχες και έναντίον του γραψίματός μου, μου ήταν έδω κατ' έξαίρεση εύπρόσδεκτη. 'Η ματαιοδοξία μου, ή φιλοδοξία μου ύπέφεραν θέβαια από τήν ύποδοχή πού έκανες στά βιβλία μου και πού γιά μάς είχε γίνει περίφημη: «'Αφσέ το στό κομμοδίνo» (τίς περισσότερες φορές έπαίξεις χαρτιά, όταν έρχόταν ένα βιβλίο), όμως κατά δάθος ένιωθα έτσι καλά, όχι μόνο από μιά ζαφνικά έκδηλωνόμενη κακία, όχι μόνο από χαρά γιά μιά νέα επιβεβαίωση τής αντίληψής μου γιά τές σχέσεις μας, αλλά τελείως άρχέγoνα, γιατί εκείνη ή φράση ήχούσε μέσα μου περίπου σάν: «'Τώρα είσαι έλεύθερος!». Φυσικά ήταν μιά αύταπάτη, δέν

ήμου η, στήν καλύτερη περίπτωση δέν ήμου ακόμα έλεύθερος. Τά γραφτά μου πραγματεύονταν γιά σένα, παραπονιόμου εκεί γιά ό,τι δέν μπορούσα νά παραπονεθώ άκουμπισμένος στό στήθος σου. "Ηταν ένας άποχαιρετισμός από σένα σκόπιμα τραηγμένος του μακρους, μόνο πού, ένω έσύ στάθηκες ή αίτία του, όμως έγώ του καθόρισα τήν κατεύθυνση πού άκολουθήσε. Μά τί λίγα πού ήταν όλα αυτά! Γενικά μόνο γι' αυτό άξιζει νά τ' άναφέρει κανείς, γιατί συνέδησαν στή ζωή μου, άλλου πουθενά δέν θά τά είχα προσέξει, και άκόμη γιά τούτο, επειδή κυριάρχησαν στή ζωή μου, σάν προαίσθημα στήν παιδική ηλικία, άργότερα σάν έλπίδα, άκόμη άργότερα συχνά σάν άπελπίσια, και μου ύπαγόρεψαν — άν θέλει κανείς, παρ' όλα αυτά πάλι μέ τή μορφή σου — τές λίγες μικρές μου άποφάσεις.

Παραδείγματος χάρη τήν έκλογή έπαγγέλματος. 'Ασφαλώς μου έδωσε έδω πλήρη έλευθερία μέ τόν μεγαλόψυχο και άπ' αυτή τήν άποψη ύπόμονο τρόπο σου. Βέβαια άκολουθήσες κι έδω τή γενική συμπεριφορά τής μέσης Ιουδαϊκής τάξης πρós τούς γιούς, πού γιά σένα ήταν κι έδω ό κανόνας, ή τουλάχιστο άκολουθήσες τά κριτήρια αυτής τής τάξης. Τέλος συνήργησε έδω και μιά από τές παρανοήσεις σου δσον άφορά τό άτομό μου. Μέ θεωρείς δηλαδή άνέκαθεν, από πατρική ύπερηφάνεια, από άγνοια του πραγματικού χαρακτήρα μου, από συμπεράσματα πού έβγαζες από τήν άσθενικότητά μου, γιά ιδιαίτερα επιμελή. Παιδί διάβαζα κατά τή γνώμη σου συνεχώς και άργότερα έγγραφα συνεχώς. Τούτο δέν είναι σωστό ούτε στό έλάχιστο. Μάλλον μπορεί κανείς μέ πολύ λιγώτερη ύπερβολή νά πει ότι έκανα λίγο διάβασμα και πώς δέν έμαθα τίποτα. Τό ότι κάτι έμεινε μέσ στά πολλά χρόνια, δέν είναι θέβαια πολύ περίεργο, μιά και είχα ένα μέτριο μνημονικό και όχι πολύ κακή αντίληψη, αλλά πάντως τό γενικό άποτέλεσμα σέ γνώση, και ιδιαίτερα σέ θεμελιωμένη γνώση είναι πάρα πολύ άξιοθρήνητο σέ σύγκριση μέ τή σπατάλη σέ χρόνο και χρήματα, μέσα σέ μιά έξωτερικά ξένoαστη, ήσυχη ζωή, και μάλιστα σέ σύγκριση μέ όλους σχεδόν τούς ανθρώπους πού γνωρίζω. Είναι άξιοθρήνητο, αλλά γιά μένα κατανοητό. Είχα, από τότε πού μπορώ νά σκέφτομαι, τόσες θαθείες φροντίδες γιά νά διατηρησω τήν πνευματική μου ύπαρξη, πού όλα τ' άλλα μου ήταν άδιάφορα. Οι 'Εβραίοι γυμνασιόπαιδες στόν τόπο μας προκαλούν εύκολα τήν προσοχή, θρίσκει κανείς έδω τά πιό άπίθανα πράγματα, αλλά τή δική μου ψυχή, μόλις συγκαλυπτόμενη, άδιατάρακτη, παιδικά άμήχανη, σχεδόν γελοία, ζωωδώς αύτάρκη άδιαφορία ένός παιδιού, πού είχε μεγάλη φαντασία, αλλά δέν έκδηλωνόταν, δέν τήν έχω ξαναβρεί πουθενά άλλου, — θέβαια αυτό ήταν και ή μοναδική προφύλαξη γιά νά μήν καταστραφούν τά νεύρα από τήν άγωνία και τή συνείδηση ένοχής. Μέ άπασχολούσε μόνο ή άγνοια γιά τόν έαυτό μου, όμως κι αυτό μέ τόν πιό διαφορετικό τρόπο, π.χ. σά φροντίδα γιά τήν ύγεία μου. "Αρχισε εύκολα, έδω κι εκεί παρουσιάστηκε ένας μικρός φό-

1. Σ. Μ. 'Ο Κάφκα είχε ένδιαφερθεί γιά τή μουσική Ιουδαϊκή διδασκαλία του Χασινλεϊμ.

βος έξ αίτίας τής δυσπεψίας, τής πτώσης τών μαλίων, μιάς κύρτωσης τής σπονδυλικής στήλης καί ούτω καθ' έξής, τό πράγμα ύστερα αὐξήθηκε σέ ἀναρίθμητες διαβαθμίσεις, τελικά κατάληξε σέ μίαν ἀληθινή ἀρρώστια. Ἀλλά καθώς δέν ἤμουν γιά κανένα πράγμα σίγουρος, καθώς χρειαζόμουν νά παίρνω ἀπό κάθε στιγμή μιά νέα ἐπιβεβαίωση τής ὕπαρξής μου, καθώς δέν ὑπῆρχε τίποτα στήν καταδική μου, ἀδιαισθησία, μοναδική, ἀπό μένα μόνο ξεκάθαρα καθορισμένη ἰδιοκτησία μου, παρά στ' ἀλήθεια μόνο ἕνας ἀποκληρωμένος γίος, μοῦ ἔγινε φυσικά καί τό πιό κοντινό, τό σῶμα μου, ἀδέλφαιο. Ἔρριχνα μπόι καί γινόμενοι ὄλο καί πιό ψηλός, ὅμως δέν ἤξερα τί νά κάνω τό κορμί μου, τό φορτίο ἦταν ὑπερβολικά βαρύν, ἡ πλάτη μου καμπούρισε. Μόλις τολμούσα νά κινηθῶ, μάλιστα νά γυμνασθῶ, ἔμενα ἀδύνατος. Ἐκπληκτος κοίταζα ὄλα, ὅσα ἀκόμη εἶχα, σά θαῦμα, ὅπως τήν καλή μου χώνεψη. Ἐφτάσε αὐτό, γιά νά τή χάσω, καί μαζί μ' αὐτό ἀνοίχτηκε ὁ δρόμος γιά κάθε ὑποχονδρία, ἕως ὅτου τέλος κάτω ἀπό τήν ὑπεράνηρωτη προσπάθεια τής θέλησης νά παντρευθῶ (γιά τοῦτο θά μιλήσω πιό κάτω) τό αἷμα ἦρθε ἀπό τά πνεμόνια μου — σ' αὐτό μπορεῖ νά συνετέλεσε ἀρκετᾶ ἡ κατοικία στό Σαϊνμπορν - Παλαί πού ὅμως ἐγώ τή χρειαζόμουν, γιατί τή θεωροῦσα ἀναγκαία γιά τό γράψιμό μου, ὥστε κι αὐτό πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ἐδῶ. Ἐπομένως ὄλα αὐτά δέν προῆλθαν ἀπό ὑπερβολική ἐργασία, ὅπως ἐσύ πάντοτε φαντάζεσαι. Ὑπῆρξαν χρόνια, ὅπου, τελείως ὑγιής, πέρασα τεμπέλης πάνω στόν καναπέ περισσότερο καιρό ἀπ' ὅτι ἐσύ σ' ὄλη σου τή ζωή, ἀκόμα κι ἂν συμπεριλάβουμι ὄλες σου τίς ἀρρώστιας. Ὅταν ἔφευγα μακριά σου πάρα πολύ ἀπασχολημένος, ἦταν, τίς πιό πολλές φορές, γιά νά ξεπλωθῶ στό δωμάτιό μου. Τά συνολικά ἀποτελέσματα τής ἐργασίας μου τόσο στό γραφεῖο (ὅπου βέβαια ἡ τεμπελιά δέν παρατηρεῖται πολύ καί ἐπί πλέον ἀπό τό φόβο μου δέν ξεπερνοῦσε τά ὄρια) ὅσο καί στό σπίτι εἶναι ἀσήμαντα. Ἄν μπορούσες νά ρίξεις μιά ματιά, θά γινόσουν ἔξω φρενῶν. Πιθανόν νά μήν εἶμαι καθόλου τεμπέλης ἀπό προδιάθεση, ἀλλά δέν ὑπῆρχε γιά μένα τίποτα νά κάνω. Ἐκεῖ ὅπου ζοῦσα, ἤμουν παραπεταμένος, καταδικασμένος, νικημένος, προσπαθοῦσα βέβαια μ' ὄλες μου τίς δυνάμεις νά δραπετεύσω κάπου ἄλλου, μά τοῦτο δέν ἦταν ἐργασία, γιατί ἐπρόκειτο γιά κάτι ἀδύνατο, πού δέν μπορούσαν νά τό φτάσουν οἱ δυνάμεις μου, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις.

Ἐνῶ λοιπόν ἤμουν σ' αὐτή τήν κατάσταση, ἀπόχτησα τήν ἐλευθερία νά ἐκλέξω τό ἐπάγγελμά μου. Ἦμουν ὅμως ἀκόμη καθόλου ἱκανός νά χρησιμοποιήσω στ' ἀλήθεια μιά τέτοια ἐλευθερία; Πίστευα ἀκόμη τόν ἑαυτό μου ἄξιο νά πετύχει ἕνα ἀληθινό ἐπάγγελμα; Ἦ ἰδέα, πού εἶχα γιά τήν ἀξία μου, ἐξαιρετικῶς πολύ περισσότερο ἀπό σένα παρά ἀπ' ὅτιδήποτε ἄλλο, π.χ. ἀπό μίαν ἐξωτερική ἐπιτυχία. Τούτη μέ δυνάμωνε μιά στιγμή, ἀλλιῶς τίποτα, ὅμως ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό βάρος σου πάνω μου, ὄλο καί πιό πιεστικό, μέ ἀποθάρρυνε. Ποτέ δέ θά τελειώ-

σω τήν πρώτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ, σκεφτόμουν, κι ὅμως ἔγινε, πήρα μάλιστα ἕνα θραβεῖο· ὅμως τίς εἰσαγωγικές ἐξετάσεις στό γυμνάσιο σίγουρα δέ θά τίς περάσω, κι ὅμως ἔγινε· τώρα θ' ἀπορριφθῶ ἀσφαλῶς στήν πρώτη τάξη τοῦ γυμνασίου, ὄχι δέν ἀπορρίφθηκα, καί πάντοτε πετύχαινα ὄλο καί πιό πάνω κάθε φορά. Ἀπό αὐτά ὅμως δέ δημιουργήθηκε μέσα μου καμμία ἐμπιστοσύνη, ἀντίθετα πάντοτε ἤμουν πεπεισμένος — καί στήν ἔκφραση τοῦ προσώπου σου, πού μέ ἀπόκρουε, εἶχα κυριολεκτικά τήν ἀπόδειξη γι' αὐτό — ὅτι, ὅσο περισσότερο πετυχαίνω, τόσο χειρότερα θά πρέπει νά ἔρθουν τελικά τά πράγματα. Συχνά ἔδλεπα μέ τό νοῦ μου τήν τρομερή συνεδρίαση τών καθηγητῶν (τό γυμνάσιο εἶναι μόνο τό πιό ἐνιαῖο παράδειγμα, ἀλλά παντοῦ γύρω μου ἦταν ἴδια κατάσταση), πῶς θά μαζευόντουσαν, ὅταν εἶχα περάσει τήν πρώτη τάξη, τότε κατά τή διάρκεια τής δευτέρας, ὅταν εἶχα περάσει καί τούτη, τότε κατά τή διάρκεια τής τρίτης καί οὔτω καθ' ἐξής, καί θά ἐξετάζαν αὐτή τή μοναδική περίπτωση, ὅπου τό σφάλμα φώναζε ὡς τόν οὐρανό, πῶς δηλαδὴ κατάφερα ἐγώ, ὁ πιό ἀνίκανος καί ἐν πάση περιπτώσει ὁ πιό ἀμαθής, νά τρυπῶ σ' αὐτή τήν τάξη, πού, φυσικό ἦταν, τώρα πού εἶχε πέσει ἀπάνω μου ἡ γενική προσοχή, ν' ἀρχίσει ἀμέσως νά μέ κατασκοπεύει πρὸς χαρά ὄλων τών δικαίων, πού λευτερώθηκαν ἀπ' αὐτόν τόν ἐφιάλτη.

Μέ τέτοιες φαντασιώσεις δέν εἶναι εὐκόλο σ' ἕνα παιδί νά ζεῖ. Τί νοιαζόμουν κάτω ἀπό τέτοιες συνθήκες γιά τή διδασκαλία; Ποιός ἦταν σέ θέση νά κάνει νά πεταχτεῖ ἀπό μένα μιά σπίθα συμμετοχῆς; Μ' ἐνδιέφερε τό μάθημα — καί ὄχι μόνο τό μάθημα, μά ὄλα γύρω μου σ' αὐτή τήν κρίσιμη ἡλικία — ὅπως περίπου ἕναν καταχραστή τραπέζης, πού εἶναι ἀκόμα στή θέση του καί τρέμει μήπως τόν ἀνακαλύψουν, τόν ἐνδιαφέρει ἡ τρέχουσα μικρή δουλειά στήν τράπεζα πού σάν ὑπάλληλος ἔχει κάθε μέρα νά διεκπεραιώσει. Τόσο μικρά, τόσο ἀπόμακρα ἦταν ὄλα δίπλα στό σπουδαιότερο. Τό πράγμα συνεχίστηκε ὡς τίς ἀπολυτήριες ἐξετάσεις, πού τίς πέρασα στ' ἀλήθεια ὡς ἕνα σημεῖο μόνο μέ ἀπάτη, καί μετά σταμάτησε. Τώρα ἤμουν ἐλεύθερος. Ἄν ὡς τότε παρά τήν πίεση τοῦ γυμνασίου δέν εἶχα ἀπασχοληθεῖ παρά μόνο μέ τόν ἑαυτό μου πόσο μάλλον τώρα πού ἤμουν ἐλεύθερος. Ὡστε πραγματική ἐλευθερία τής ἐκλογῆς ἐπαγγέλματος δέν ὑπῆρξε γιά μένα· τό ἤξερα: ὄλα θά μοῦ εἶναι τόσο ἀδιάφορα μπρός στό οὐσιώδες ὅσο καί τά μαθήματα στό γυμνάσιο, τό πᾶν ἐπομένως εἶναι νά θρῶ ἕνα ἐπάγγελμα πού, χωρίς νά πληγώνει πάρα πολύ τή ματαιοδοξία μου, νά μοῦ ἐπιτρέψει στόν πᾶν μεγάλο βαθμό αὐτή τήν ἀδιαφορία. Ἦ νομική ἦταν λοιπόν τό πιό αὐτονόητο. Μικρές ἀντίθετες προσπάθειες τής ματαιοδοξίας, τής ἀφρονῆς ἐπιτίδως, ὅπως οἱ δεκατέσσερις μέρες πού σπούδασα χημεία καί ὁ μισός χρόνος πού σπούδασα γερμανική φιλολογία, μοῦ δυναμῶσαν ἀπλῶς ἐκείνη τή βασική πεποίθηση. Σπούδασα λοιπόν νομικά. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στοὺς λίγους μήνες πρὶν ἀπό τίς ἐξετάσεις,

μέ μεγάλη εξάντληση τών νεύρων, πνευματικά τρεφόμενα κυριολεκτικά μέ πίτουρα, πού επιπλέον τά ειχαν μασήσει προηγουμένως χιλιάδες στόματα. 'Αλλά από όρισμένη άποψη αυτό μου άρεσε, όπως ακριβώς από όρισμένη άποψη μου άρεσε πρωύτερα και τό γυμνάσιο και άργότερα τό επάγγελμα του ύπαλλήλου γιατί όλο τουτο άναποκρινόταν τέλεια στη θέση μου. 'Οπωσδήποτε έδειξα έδω καταπληκτική προβλεπτικότητα, άκόμα και από μικρό παιδί ειχα άρκετά σαφείς προαιθήσεις όσον άφορά τίς σπουδές και τό επάγγελμα. 'Από δώ δέν περίμενα καμμιά σωτηρία, σ' αυτό τό χώρο ειχα από καιρό πολύ παραιτηθεί.

"Όμως δέν ειχα δείξει καθόλου καμμιά προβλεπτικότητα όσον άφορά τή σημασία και τή δυνατότητα ενός γάμου για μένα. Αυτός ό πιο μεγάλος τρόμος της ζωής μου ως τώρα, μέ κατέλαβε σχεδόν τελείως άπρόσμενα. Τό παιδί ειχε τόσο άργα άναπτυχθεί, αυτά τά πράγματα του ήσαν, έξωτερικά, πάρα πολύ ξένα έδω κι εκεί παρουσιαζόταν ή ανάγκη να τά σκέφτομαι, ότι όμως έτοιμαζόταν έδω μία συνεχής άποφασιστική και μάλιστα ή πιο άδυσώπητη δοκιμασία, δέν μπορούσε να τό διακρίνει κανείς. Στην πραγματικότητα ώστόσο ήσαν οι προσπάθειες, πού έκανα να παντρευτώ, ή πιο μεγαλόπρεπη κι έλπιδοφόρα προσπάθεια για να σωθώ, αντίστοιχα μεγαλόπρεπη ήταν ύστερα βέβαια και ή άποτυχία.

Φοβούμαι ότι, επειδή σ' αυτό τόν τομέα άποτυχαίνω σε όλα, δέ θα πετύχω να σου δώσω να καταλάβεις αυτές τίς άπόπειρες για γάμο. Και όμως ή έπιτυχία όλης αυτής της έπιστολής κρέμεται απ' αυτό, γιατί σ' αυτές τίς προσπάθειες από τό ένα μέρος ειχε μαζευτεί κάθε τι πού διέθετα σε θετικές δυνάμεις, από τό άλλο μέρος μαζεύτηκαν έδω, κυριολεκτικά μέ μανία, όλες οι άρνητικές δυνάμεις, πού τίς χαρακτήρισα ότι όφείλονταν και στη διαπαιδαγώγησή σου δηλαδή ή αδυναμία, ή έλλειψη αυτοπεποίθησης, τό αίσθημα ένοχής, και τράβηξαν κυριολεκτικά ένα σχοινί ανάμεσα σε μένα και τό γάμο. Νά στο έξηγησω θα μου είναι και για τόν έξηγέ λόγο δύσκολο, γιατί τά έχω όλα αυτά σκεφθεί εξαντλητικά και άνασκαλέψει μέσα μου τόσες πολλές μέρες και νύχτες, πάλι και πάλι, ώστε άκόμα και να τά φέρω στο νου μου ταράζομαι. Στην προσπάθειά μου να σου έξηγήσω, θα διευκολυνθώ μόνο από τό ότι έσύ, κατά τή γνώμη μου, έχεις παρανοήσει τελείως τό πράγμα τό να διορθώσει κανείς λίγο μία τόσο τέλεια παρανόηση, δέ φαίνεται πάρα πολύ δύσκολο.

Πρώτα-πρώτα θάζεις τήν άποτυχία μου στο γάμο στη σειρά τών άλλων μου άποτυχιών. Πάνω σ' αυτό δέ θα ειχα τίποτα να σου αντίτεινω, μέ τήν προϋπόθεση όμως ότι παραδέχεσαι τήν έξηγήση πού σου έδωσα ως τώρα για τήν άποτυχία μου. Βρίσκεται πραγματικά και τούτη στην ίδια σειρά μέ τίς άλλες, μόνο πού τή σημασία του πράγματος τήν ύποτιμάς, και τήν ύποτιμάς μέ τέτοιο τρόπο, ώστε όταν μιλάμε ό ένας μέ τόν άλλο γι' αυτό, μιλάμε στην πραγματικότητα για τελείως διαφορετικά πράγματα. Τολ-

μω να πω ότι σε σένα δέ συνέβη τίποτα σ' όλη του τή ζωή, πού θα μπορούσε να έχει μια τέτοια σημασία, όπως για μένα οι άπόπειρες για γάμο. Μέ τουτο δέ λέω ότι δέν έχεις ζήσει τίποτα τόσο σημαντικό, αντίθετα ή ζωή σου ήταν πολύ πιο πλούσια και πιο γεμάτη σε φροντίδες και πιο άναγκεμένη από τή δική μου, αλλά για τουτο ακριβώς δέ σου συνέβηκε τίποτα παρόμοιο. Είναι σα να πρέπει ένας ν' άνεβεί έντε χαμηλά σκαλιά και ένας δεύτερος μόνο ένα σκαλί, πού όμως, τουλάχιστο για τουτον, είναι τό ίδιο ψηλό, όπως εκείνα τά έντε μαζί' ό πρώτος δέ θα περάσει μόνο τά έντε, αλλά και άλλα εκατό και χίλια άκόμα, θα έχει περάσει μια μακρυνά και πολύ κοπιαστική ζωή, αλλά κανένα από τά σκαλιά, πού άνέβηκε, δέ θα έχει άποκτήσει γι' αυτόν μια τέτοια σημασία, όπως για τόν δεύτερο εκείνο τό ένα, τό πρώτο, τό ψηλό σκαλί, πού βάζει όλες του τίς δυνάμεις, μα δέν μπορεί να τό άνεβεί και πού επειδή δέ τό φτάνει, δέ μπορεί φυσικά και να τό ξεπεράσει.

Νά παντρευτεί κανείς, να κάνει οικογένεια, να δέχεται όλα τά παιδιά πού έρχονται, να τά συντηρεί μέσα σ' αυτό τόν άβέβαιο κόσμο και μάλιστα άκόμα να τά καθοδηγεί λίγο, είναι κατά τήν πεποίθησή μου τό ανώτατο πού μπορεί γενικά να πετύχει ένας άνθρωπος. Τό ότι φανταστικά τόσο πολλοί τό πετυχαίνουν εύκολα, δέν είναι καθόλου άπόδειξη για τό έναντίο, γιατί πρώτα-πρώτα λίγοι τό πετυχαίνουν πραγματικά και έπειτα αυτοί οι λίγοι δέν «κάνουν» πραγματικά τίποτα, απλώς τούς «συμβαινει κάτι». Τουτο δέν είναι βέβαια εκείνο τό ανώτατο, είναι όμως πάντως κάτι πολύ μεγάλο και πολύ τιμητικό (ιδιαίτερα επειδή εκείνο πού κάνομε και εκείνο πού μάς συμβαίνει δέ διαχωρίζονται μεταξύ τους καθαρά). Και τέλος δέν πρόκειται καθόλου γι' αυτό τό ανώτατο πράγμα, αλλά μόνο για όποιαδήποτε μακρινή, αλλά αξιόπρεπη προσέγγιση προς αυτό. Γιατί δέν είναι βέβαια άναγκαίο να πετάξει κανείς ως μέσα στον ήλιο, άρκει να συρθεί σε καμμιά καθαρή γωνιά πάνω στη γή, όπου καμμιά φορά πέφτει τό φώς του ήλιου και μπορεί κανείς λίγο να ζεσταθεί.

Πώς ειχα λοιπόν εγώ προετοιμαστεί γι' αυτό; "Όσο γινόταν πιο άσχημα. Αυτό βγαίνει από τά προηγούμενα. Στην άμεση ώστόσο προπαρασκευή του άτόμου και στην άμεση δημιουργία τών βασικών γενικών προϋποθέσεων δέν έχεις έσύ έξωτερικά παρέμβει πολύ. Δέν μπορεί άλλωστε να γίνει άλλιώς, έδω άποφασίζουν τά γενικά έθιμα της τάξης, του λαού και του καιρού για τό γάμο. 'Οπωσδήποτε έχεις κι έδω έπέμβει, ούτε όμως πολύ — γιατί προϋπόθεση για μια τέτοια παρέμβαση μπορεί να είναι μόνο μια μεγάλη άμοιβαία έμπιστοσύνη και τέτοιο πράγμα έλειπε πια από καιρό κι από τούς δυο μας εκείνη τήν κρίσιμη εποχή — κι ούτε πολύ έπιτυχημένα — γιατί οι ανάγκες μας ήσαν τελείως διαφορετικές: ότι συναρπάζει έμένα, έσένα μόλις σ' άγγίζει και αντίστροφα, ότι για σένα είναι άθωότητα, μπορεί να είναι ένοχή για μένα και αντίστροφα' ότι σε σένα μένει χωρίς συ-

νέπειες, μπορεί νά μου γίνει τό σκέπασμα τού φερέτρου μου.

Θυμάμαι, βγήκα μιά φορά βράδυ περίπατο μέ σένα καί τή μητέρα, ήταν στήν πλατεία 'Ιωσήφ κοντά στή σημερινή Τράπεζα τών 'Επαρχιών, καί ἄρχισα νά μιλῶ γιά τά ἐνδιαφέροντα ζητήματα μέ ἠλίθια ἔπαρση, μέ ἀνωτερότητα, μέ περηφάνεια, μέ ἀδιαφορία (αὐτό δέν ἦταν ἀληθινό), μέ ψυχρότητα (αὐτό ἦταν γνήσιο), τραυλίζοντας, ὅπως ἀκριβῶς μιλοῦσα μαζί σου τίς πιά πολλές φορές. Σᾶς κατηγοροῦσα ὅτι ξμεινα ἀκαθοδήγητος, ὅτι πρῶτα οἱ συμμαθητές μου βρέθηκαν στήν ἀνάγκη νά σκεφθοῦν πῶς διατρέχω μεγάλους κινδύνους. ('Ἐδῶ ἔλεγα ψέματα ἀδιάντροπα κατὰ τή συνήθειά μου, γιά νά φανῶ θαρραλέος, γιατί ἀπό τή δειλία μου δέν εἶχα λάβει καμμιά σαφέστερη εἰκόνα γιά τούς «μεγάλους κινδύνους»), ἄφησα ὅμως στό τέλος νά ἐνοηθεῖ ὅτι τώρα πιά εὐτυχῶς τά ξέρω ὅλα, δέ χρειάζομαι πιά καμμιά συμβουλή καί ὅλα εἶναι ἐν τάξει. Εἶχα πάντως ἀρχίσει νά μιλῶ γι' αὐτό, κυρίως ἐπειδὴ μοῦ ἔκανε κέφι, τουλάχιστο νά μιλῶ γι' αὐτό μετά καί ἀπό περιέργεια καί τέλος γιά νά σᾶς ἐκδικηθῶ κάπως, γιά ὁποιοδήποτε λόγο. Πῆρες ὅπως ταίριαζε στό χαρακτήρα σου, πολύ ἀπλά, τό πράγμα, εἶπες μόνο περίπου ὅτι μποροῦσες νά μου δώσεις μιά συμβουλή πῶς θά μπορέσω χωρίς κίνδυνο νά κάνω αὐτά τά πράγματα. 'Ἰσως μιά τέτοια ἀπάντηση ἀκριβῶς ἤθελα νά προκαλέσω πού ἀνταποκρινόταν βέβαια στήν ἡδυπάθεια ἐνός παιδιοῦ, πού τρεφόταν καλά μέ κρέας καί μέ ὅλα τά ἀγαθά, πού ἦταν σωματικά ἄπραγο καί εἶχε γιά αἰώνια ἀπασχόληση τόν ἑαυτό του, ὅμως ἡ ἐξωτερική μου ντροπή εἶχε τόσο πληγωθεῖ μέ τοῦτο ἢ ἐνόμιζα ὅτι ἔπρεπε νά εἶχε τόσο πληγωθεῖ, ὥστε παρὰ τή θέλησή μου δέν μπόρεσα πιά νά μιλήσω μαζί σου καί ὑπεροπτικά διέκοψα μέ θράσος τήν κουβέντα.

Δέν εἶναι εὐκόλο νά κρίνω τήν ἀπάντηση πού μοῦ ἔδωσες τότε, ἀπό τή μιά μεριά ἔχει μιά ταπεινωτική εἰλικρίνεια, κάτι, θά ἔλεγα, πρωτόγονο, ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι ὅμως ὅσον ἀφορᾷ τήν ἴδια τή διδασκαλία κατὰ πολύ μοντέρνο τρόπο ἀδίσταχτη. Δέν ξέρω πόσον χρόνον ἤμουνα τότε, σίγουρα ὄχι περισσότερο ἀπό δεκαῆξη. 'Ὅμως γιά ἕναν τέτοιο νέο αὐτό ἦταν μιά πολύ περίεργη ἀπάντηση, καί ἡ ἀπόσταση πού εἶχαμε μεταξύ μας, φαίνεται καί ἀπό τό ὅτι αὐτό ἦταν στ' ἀλήθεια ἡ πρώτη διδασκαλία πού πήρα ἀπό σένα καί πού ἀγκάλιαζε ἄμεσα τή ζωή. 'Ἡ πραγματική της ὅμως ἔννοια, πού μπήκε ἀπό τότε κιόλας μέσα μου, ἀλλά μοῦ ἔγινε πολύ ἀργότερα κάπως συνειδητή, ἦταν ἡ ἐξῆς: Αὐτό πού μέ συμβούλευες, ἦταν τότε κατὰ τή γνώμη σου, μάλιστα καί κατὰ τήν τοτίνή δική μου γνώμη, τό πιά βρωμερό πράγμα πού ὑπῆρχε. Τό ὅτι ἤθελες νά νοιαστείς, ὥστε νά μή φέρω σωματικά τίποτα ἀπό τή βρωμιά στό σπίτι, ἦταν κάτι δευτερεύον, μέ τοῦτο προστάτεες μόνο τόν ἑαυτό σου στό σπίτι σου. Τό κυριώτερο ἦταν μάλλον ὅτι ἐσύ ἔμενες ἔξω ἀπό αὐτό πού μέ συμβούλευες, ἕνας παντρεμένος, ἕνας καθαρός ἄντρας, πού βρίσκεται πά-

νω ἀπό αὐτά τά πράγματα. Τοῦτο ἔγινε τότε γιά μένα πιθανῶς γιά τόν ἐξῆς λόγο πιά ὀξύ, ὅτι δηλαδή στά μάτια μου φαινόταν ἀκόμα καί ὁ γάμος αἰσχροῦς, κι ἔτσι μοῦ ἦταν ἀδύνατο νά ἐφαρμόσω στούς γονεῖς μου αὐτό πού γενικά εἶχα ἀκούσει γιά τό γάμο. 'Ἐτσι γινόσουν ἀκόμα ἀγνότερος, ἀνέβαινες ἀκόμα πιά ψηλά. 'Ἡ σκέψη ὅτι θά μποροῦσες νά εἶχες δώσει καί στόν ἑαυτό σου πρῖν ἀπό τό γάμο σου μιά παρόμοια συμβουλή, δέν μοῦ περνοῦσε καθόλου ἀπό τό νοῦ. 'Ἐτσι λοιπόν δέν ὑπῆρχε σχεδόν κανένα ὑπολειμμα γήινης βρωμιάς ἀπάνω σου. Καί ἀκριβῶς μ' ἔσπρωχνες ἐσύ μέ λίγες ἀνοιχτές κουβέντες νά πέσω σ' αὐτή τή βρωμιά, λές καί ἤμουνα προορισμένος γι' αὐτό. 'Ἄν ἀποτελοῦνταν λοιπόν ὁ κόσμος μόνο ἀπό μένα καί ἀπό σένα, μιά ἰδέα πού μοῦ ἐρχόταν πολύ συχνά, τότε θά τέλειωνε μέ σένα ἡ καθαρότητα τοῦ κόσμου καί θά ἄρχιζε μέ μένα, χάρη στή συμβουλή σου, ἡ βρωμιά Καθεαυτοῦ ἦταν ἀληθινά ἀκατανόητο πού μέ καταδίκαιες ἔτσι, τοῦτο δέν μποροῦσε νά ὀφείλεται παρὰ σέ παλιά ἐνοχή καί σέ πολύ θαθεῖα περιφρόνηση ἀπό μέρους σου. Μέ εἶχες λοιπόν πειράξει πάλι στό θαθύτερο εἶναι μου καί μάλιστα πολύ σκληρά.

'Ἰσως ἐδῶ φαίνεται πιά καθαρά ἡ ἀθωότητα καί τῶν δυό μας. 'Ὁ Α δίνει στόν Β μιά συμβουλή εἰλικρινή, σύμφωνη μέ τήν ἀντίληψή του γιά τή ζωή, ὄχι πολύ ὠραία, ἀλλ' ὅμως καί σήμερα τελείως συνηθισμένη στήν πόλη, πού ἴσως προφυλάσσει τήν ὑγεία ἀπό κάποιες βλάβες. Αὐτή ἡ συμβουλή εἶναι γιά τόν Β ὄχι πολύ ἐνισχυτική ἠθικά, γιατί ὅμως δέ θά μποροῦσε μέ τό κύλισμα τῶν χρόνων νά συνέλθει ἀπό τήν ἠθική βλάβη; 'Ἄλλωστε δέν εἶναι ὑποχρεωμένος καθόλου ν' ἀκολουθήσει τή συμβουλή, καί τέλος πάντων δέν ὑπάρχει μέσ' στή συμβουλή μονάχη κανένας λόγος, γιά νά καταρρεύσει γιά τόν Β σχεδόν ὅλος ὁ κόσμος τοῦ μέλλοντός του. Καί ὅμως συμβαίνει κάτι τέτοιο, ἀλλά ἀκριβῶς μόνο γιά τοῦτο, γιατί ὁ Α εἶσαι ἐσύ καί ὁ Β ἐγώ.

Αὐτή τήν ἀμοιβαία ἀθωότητα μπορῶ νά τήν κατανόησω πολύ καλά καί γιά τόν ἐξῆς ἀκόμα λόγο, γιατί σχεδόν εἴκοσι χρόνια περίπου ἀργότερα συνέθηκε πάλι, κάτω ἀπό τελείως διαφορετικές συνθηκες, μιά παρόμοια σύγκρουση, σά γεγονός βέβαια τρομερή, καθεαυτή ὅμως πολύ λιγώτερο ἐπιζήμια — γιατί, σέ μένα πού ἤμουν πιά τριάντα ἔξη χρόνων, ὑπῆρχε τίποτα μέσα μου πού θά μποροῦσε ἀκόμα νά βλαφτεῖ; 'Ἐνοῶ μέ τοῦτο μιά μικρή συνομιλία πού εἶχαμε σέ μιά ἀπό τίς λίγες ταργαμένες ἡμέρες, ἀφοῦ σοῦ ἀνακοίνωσα τήν τελευταία μου πρόθεση νά παντρευθῶ. Μοῦ εἶπες πάνω-κάτω: «'Ἰσως νά φόρεσε καμμιά προκλητική μπλούζα, ἀπ' αὐτές πού ξέρουν νά φοροῦν οἱ 'Εβραῖες τῆς Πράγας, καί γιά τοῦτο ἀποφάσεις φυσικά νά τήν παντρευτεῖς. Καί μάλιστα ὅσο τό δυνατό γρήγορα, σέ μιά βδομάδα, αὔριο, σήμερα. Δέ σέ καταλαβαίνω, κι ὅμως εἶσαι ἕνας ὄριμος ἄντρας, εἶσαι στήν πόλη, καί δέν ξέρεις νά δώσεις στόν ἑαυτό σου καμμιάν ἄλλη συμβουλή παρὰ νά παν-

τρευτείς άμέσως μιά τυχαία. Δέν υπάρχουν έδω άλλες δυνατότητες; "Αν φοβάσαι τίποτα, θά σου παρασταθώ κι έγώ». Μίλησες πιό διεξοδικά και πιό καθαρά, αλλά δέν μπορώ νά θυμηθώ πιά τίς λεπτομέρειες, ίσως νά συγχύστηκα και λίγο, μ' ένδιέφερε σχεδόν περισσότερο ή μητέρα, καθώς, άν και τελείως σύμφωνη μαζί σου, πάντως πήρε κάτι από τό τραπέζι, και βγήκε έξω από τό δωμάτιο. "Ίσως ποτέ δέ μέ έχεις ταπεινώσει τόσο βαθιά μέ λόγια και δέ μου έχεις δείξει τόσο καθαρά τήν περιφρόνησή σου. "Όταν πρίν από είκοσι χρόνια μου μίλησες μέ τόν ίδιο τρόπο, θά μπορούσε κανείς νά δει σ' αυτό, μέσ' στά μάτια σου, λίγο σεβασμό γιά τόν πρόωρα ώριμασμένο νέο τής πόλης, πού κατά τή γνώμη σου μπορούσε πιά νά τόν εισαγάγει κανείς στή ζωή, χωρίς λοξοδρομήσεις. Σήμερα αυτή ή φροντίδα σου δέν μπορούσε παρά νά κάνει πιό μεγάλη τήν περιφρόνησή σου γιατί ό νέος, πού τότε όρμούσε στή ζωή, έμεινε στάσιμος και σου φαίνεται σήμερα ότι δέν έγινε ούτε κατά μιά έμπειρία πιό πλούσιος, αλλά μόνο κατά είκοσι χρόνια πιό άξιοθρήνητος. "Η άπόφασή μου γιά ένα κορίτσι δέν έσήμαινε γιά σένα τίποτα. Είχες πάντα κρατήσει άσυνείδητα ύποταγμένη τήν άποφασιστικότητά μου και πίστευες τώρα (άσυνείδητα) ότι ήξερες τί άξίζει. "Από τίς προσπάθειές μου νά σωθώ πρός άλλες κατευθύνσεις δέν ήξερες τίποτα, γιά τό λόγο τούτο δέν μπορούσες τίποτα νά ξέρεις και από τήν πορεία τών σκέψεων πού μέ όδήγησαν σ' αυτή τήν άπόπειρα γιά γάμο, βρέθηκες λοιπόν άναγκασμένος νά προσπαθήσεις νά τίς μαντέψεις και μέ συμβούλεψες γι' αυτό μέ βάση τή γενική κρίση πού είχες γιά μένα, τό πιό άποκρουστικό πράγμα, τό πιό χοντρό, τό πιό γελοίο. Και δέ δίσασες ούτε μιά στιγμή νά μου τό πεις μέ όμοιο τρόπο. "Η ντροπή, πού μου έκανες, μ' αυτό δέν ήταν γιά σένα τίποτα μπρός στήν ντροπή, πού θά έφερνα κατά τή γνώμη σου στ' όνομά σου μέ τό γάμο.

Μπορείς βέβαια πολλά ν' άπαντήσεις όσον άφορά τίς άπόπειρές μου γιά γάμο και τό έχεις μάλιστα κάνει. "Ότι δηλαδή δέν μπορούσες νά έχεις πολύ σεβασμό γιά τήν άπόφασή μου, μιά και διέλυσα τόν άρραβώνα μέ τή Φ. δυό φορές και δυό φορές τά ξανάφτιαξα, μιά και σάς έσυρα έσένα και τή μητέρα μάταια γιά τόν άρραβώνα στό Βερολίνο και άλλα τέτοια. "Όλα τούτα είναι άληθινά, αλλά πώς έφτασα ώς εκεί;

Και στίς δυό άπόπειρες γιά γάμο ήταν πολύ σωστή ή βασική σκέψη: νά κάνω ένα σπιτικό, νά γίνω άνεξάρτητος. Μιά σκέψη, πού σου είναι βέβαια συμπαθητική, μόνο πού στήν πραγματικότητα καταλήγει όπως στό παιδικό παιχνίδι, όπου ένας κρατά τό χέρι του άλλου, τό σφίγγει και φωνάζει: «"Αχ, περπάτα λοιπόν, περπάτα λοιπόν, γιατί δέν περπατάς;». Μέ μόνη τή διαφορά πώς αυτό έγινε στήν περίπτωση μας πιό περίπλοκο, έπειδή έσύ άνέκαθεν σκεφτόσουν τίμια τό «πήγαινε λοιπόν», όμως έπίσης από πάντα μέ κρατούσες ή σωστότερα μέ ύπόταξες, χωρίς νά τό ξέρεις, μονάχα μέ τήν όντότητά σου.

Τίς δυό κοπέλλες τίς είχα διαλέξει τυχαία, αλλά έξαιρετικά καλά. Είναι κι αυτό ένα σημάδι τής τελειάς σου παρανόησης, ότι δηλαδή μπορείς νά πιστέψεις πώς έγώ, ό δειλός, ό δισταχτικός, ό καχύποπτος, άποφασίζω ξαφνικά νά παντρευτώ, γιατί γοητεύτηκα τάχα από μιά μπλούζα. Και γιά τόν ένα και γιά τόν άλλο γάμο θά μπορούσε κανείς νά πει ότι έγινε μετά από λογική σκέψη, άν αυτό σημαίνει ότι μέρα και νύχτα, τήν πρώτη φορά γιά χρόνια, τή δεύτερη φορά γιά μήνες, είχε στραφεί όλη ή δύναμη τής σκέψης μου σ' αυτό τό σχέδιο.

Καμμιά από τίς κοπέλλες δέ μέ άπογοήτευσε, μόνο έγώ άπογοήτευσα και τίς δυό. "Η κρίση μου γι' αυτές είναι σήμερα ή ίδια άκριδώς, όπως τότε πού ήθελα νά τίς παντρευτώ.

Όυτε πάλι πώς στή δεύτερη άπόπειρα γάμου παρέδλεψα τήν έμπειρία από τήν πρώτη άπόπειρα, έπομένως φέρθηκα επίπολαιο. Οί περιπτώσεις ήταν τελείως διαφορετικές, στή δεύτερη μάλιστα περίπτωση, πού και γενικά άνοιγε καλύτερες προοπτικές, ή προηγούμενη έμπειρία μου έδωσε έλπίδες. Γιά λεπτομέρειες δέ θέλω έδω νά μιλήσω.

Γιατί λοιπόν δέν παντρεύτηκα; "Υπήρχαν μερικά έμπόδια, όπως παντού, αλλά αυτό είναι ή ζωή, νά δέχεται τέτοια έμπόδια. Τό κυριώτερο όμως έμπόδιο, πού δυστυχώς δέν έξαρτιόταν από μένα, ήταν ότι ήμουν όλοφάνερα άνίκανος νά παντρευτώ. Τούτο έκδηλώνεται στό έξής, ότι από τή στιγμή πού άποφασίζω νά παντρευτώ, δέν μπορώ πιά νά κοιμηθώ, τό κεφάλι μου καίει μέρα-νύχτα, δέν ύπάρχει πιά ζωή γιά μένα, παραπαίω άπελπισμένος. Δέν μπορεί νά πει κανείς ότι είναι οι φροντίδες πού τό προκαλούν, παρουσιάζονται βέβαια μέ τή βαρυθυμία μου και τή σχολαστικότητά μου άναρίθμητες φροντίδες, αλλά δέν παίζουν αυτές τόν άποφασιστικό ρόλο, όλοκληρώνουν βέβαια σάν τά σκουλήκια τή δουλειά στό πτώμα, όμως από τό άλλο πράγμα προέρχεται τό άποφασιστικό πλήγμα. Είναι ή γενική καταπίεση τής άγωνίας, τής άδυναμίας, τής άυτοπεριφρόνησης.

Θά προσπαθήσω νά τό έξηγήσω καλύτερα: "Εδω στήν προσπάθειά μου γιά γάμο συναντώνται στίς σχέσεις μου μαζί σου δυό φαινομενικά αντίθετα πράγματα, μέ τόση ένταση όσο πουθενά άλλο. "Ό γάμος είναι σίγουρα ή έγγύηση γιά τήν πιό σαφή άυτοαπελευθέρωση και άνεξαρτησία. Θά είχα μιά οικογένεια, τό ύψηλότερο πράγμα πού μπορεί κανείς κατά τή γνώμη μου νά πετύχει, έπομένως και τό ύψηλότερο πού πέτυχες έσύ, θά ήμουν ισότιμος μαζί σου, όλη ή παλιά και αιωνίως νέα ντροπή και τυραννία θά άνήκαν άπλώς στήν Ιστορία. "Ενα τέτοιο πράγμα θά ήταν φυσικά κάτι σάν όνειρο, αλλά έδω άκριδώς βρίσκεται τό προβληματικό. Αυτό είναι πάρα πολύ, τόσο πολύ δέν μπορώ νά πετύχω. Είναι τό ίδιο σά νά ήταν κανείς φυλακισμένος και όχι μόνο νά είχε τήν πρόθεση νά δραπετεύσει, πράγμα ίσως κατορθωτό, αλλά άκόμα, και μάλιστα συγχρόνως, τήν πρόθεση νά μετατρέψει τή φυλακή γιά τόν έαυτό του σ' έναν πύργο διασκεδάσεων. "Αν δραπετεύσει, δέν μπορεί νά

μετατρέψει τή φυλακή σέ πύργο, ἂν τή μετατρέψει, δέν μπορεί νά δραπετεύσει. "Ἄν ἐγώ μέσα στήν ἰδιαίτερα ἄτυχη σχέση, πού βρίσκομαι μαζί σου, θέλω νά γίνω ἀνεξάρτητος, εἶμαι ὑποχρεωμένος νά κάνω κάτι, πού νά μήν ἔχει, ἂν εἶναι δυνατό, καμμιά σχέση μαζί σου" ὁ γάμος εἶναι πραγματικά τό πιό μεγάλο πράγμα καί δίνει τήν τιμητική ἀνεξαρτησία, ἀλλά βρίσκεται συγχρόνως καί σέ πολύ στενή σχέση μαζί σου. Τό νά θέλω νά ξεφύγω ἀπό δῶ, ἔχει γι' αὐτό κάτι τό τρελλό καί μέ τοῦτο τιμωρεῖται σχεδόν κάθε ἀπόπειρα.

'Ακριδῶς αὐτή ἡ στενή σχέση μέ κάνει νά δελεάζομαι ὡς ἓνα σημεῖο ἀπό τήν ἰδέα τοῦ γάμου. Φέρνω μέ τή σκέψη μου αὐτή τήν ἰσοτιμία πού θά γενιόταν τότε μεταξύ μας καί πού θά τήν καταλάβαινες ὅσο καμμιάν ἄλλη, καί μοῦ φαίνεται τόσο ωραία, ἐπειδή τότε θά μπορούσα νά εἶμαι ἓνας ἐλεύθερος, εὐγνώμων γιός, χωρίς ἐνοχή καί μέ ψηλά τό κεφάλι, σύ πάλι θά μπορούσες νά εἶσαι ἓνας πατέρας ὄχι κακόκεφος, ὄχι τυραννικός, ἀλλά γεμάτος κατανόηση, εὐχαριστημένος: "Ὅμως γιά τό σκοπό αὐτό θά ἔπρεπε ὅλα ὅσα ἔγιναν νά θεωρηθοῦν ὅτι δέν ἔγιναν, δηλαδή ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νά σθηστοῦμε.

"Ἔτσι ὅμως πού εἶμαστε, ἀποκλείεται ὁ γάμος σέ μένα, γιατί εἶναι ἀκριδῶς ἡ πιό δική σου περιοχή. Καμμιά φορά φαντάζομαι τό χάρτη τῆς γῆς ἀνοιγμένο καί σένα ξαπλωμένο ἀπάνω του ἀπό τό ἓνα ἄκρο ὡς τό ἄλλο. Καί μοῦ συμβαίνει τότε σά νᾶχουν ἀπομείνει γιά τή ζωῆ μου ἐκείνες μόνο οἱ περιοχές πού ἡ δέν τίς σκεπάζεις ἡ πού, ἂν ἀπλώσεις τό χέρι σου δέ τίς φτάνεις. Αὐτές οἱ περιοχές, μέ βάση τήν ἰδέα πού ἔχω γιά τό μέγεθός σου, δέν εἶναι πολλές καί οὔτε πολύ παρήγορες, καί ἰδιαίτερα ὁ γάμος δέν εἶναι ἀνάμεσά τους.

"Ἦδη αὐτή ἡ σύγκριση ἀποδείχνει, πῶς μέ κανένα τρόπο δέ θέλω νά πῶ ὅτι μέ τό παράδειγμά σου θά μπορούσες νά μέ ἀπομακρύνεις ἀπό τό γάμο, ἔτσι περίπου ὅπως καί ἀπό τό μαγαζί. Τουναντίον, παρ' ὅλη τήν ἀπόμακρη ὁμοιότητα, ἔβλεπα στό γάμο σας ἓναν γάμο ὑποδειγματικό σέ πολλά σημεία, ὑποδειγματικό σέ πίστη, ἀμοιβαία βοήθεια, ἀριθμό παιδιῶν, ἀκόμα καί ὅταν τά παιδιά μεγάλωσαν καί τάραζαν ὀλοένα τήν εἰρήνη, ἔμεινε ὁ γάμος καθευατός ἀπείραχτος ἀπ' αὐτά. 'Ακριδῶς ἀπ' αὐτό τό παράδειγμα σχηματίστηκε ἴσως καί ἡ ὑψηλή μου ἰδέα γιά τό γάμο. Τό ὅτι ἡ ἐπιθυμία μου γιά τό γάμο στάθηκε ἀδύναμη, εἶχε ἄλλες αἰτίες. Συγκεκριμένα ὀφείλονταν στή σχέση σου μέ τά παιδιά, γιά τήν ὁποία πραγματεύεται ὅλο τό γράμμα.

'Υπάρχει μιά γνώμη, ὅτι ὁ φόβος γιά τό γάμο προέρχεται πολλές φορές ἀπό τό ὅτι κανεῖς φοβᾶται πῶς τά παιδιά θά τοῦ ἀνταποδώσουν ἀργότερα ὅτι κακό ἔκανε ὁ ἴδιος στούς δικούς του γονεῖς. Τοῦτο δέν ἔχει, νομίζω, στή δική μου περίπτωση πολύ μεγάλη σημασία, γιατί ἡ συνείδηση ἐνοχῆς μου προέρχεται κυρίως ἀπό σένα καί εἶναι διαποτισμένη πάρα πολύ ἀπό τή μοναδικότητά της, ναί, αὐτό τό αἶ-

σθημα τῆς μοναδικότητας ἀνήκει στή βασανιστική της οὐσία, μιά ἐπανάληψη εἶναι ἀδιανόητη. 'Ὅπωςδήποτε εἶμαι ὑποχρεωμένος νά πῶ ὅτι ἓνας τέτοιος βουδός, βαρῦς, ξερός, παρακμασμένος γιός θά μοῦ ἦταν ἀνυπόφορος, θά δραπέτευα μακριά του, ἂν δέν ὑπῆρχε καμμιά ἄλλη δυνατότητα, θά μετανάστευα, ὅπως ἀκριδῶς ἤθελες ἐσύ νά κάνεις ἐξ αἰτίας τοῦ γάμου μου. Μπορεῖ λοιπόν νά ἔχω ἐπηρεαστεῖ καί ἀπ' αὐτό στήν ἀνικανότητά μου γιά γάμο.

Πολύ σπουδαιότερη ὅμως εἶναι ἐδῶ ἡ ἀγωνία πού εἶχα γιά τόν ἑαυτό μου. Τοῦτο πρέπει νά νοηθεῖ ὡς ἐξῆς: 'Από καιρό σοῦ ἔχω δώσει νά καταλάβεις ὅτι μέ τό γράψιμο καί μέ ὅτι ἔχει σχέση μαζί του ἔχω κάνει μικρές προσπάθειες γιά ἀνεξαρτησία, προσπάθειες γιά φυγή, μέ πάρα πολύ μικρή ἐπιτυχία — δέν πρόκειται νά φέρουν καλύτερο ἀποτέλεσμα, πολλά πράγματα μου τό ἐπιβεβαιώνουν. Παρ' ὅλα αὐτά εἶναι καθήκον μου ἡ καλύτερα σ' αὐτό ἔγκειται ἡ ζωῆ μου, νά ξαγρυπνῶ πάνω σ' αὐτές τίς προσπάθειες, νά μήν ἀφήνω κανένα κίνδυνο πού μπορῶ νά τόν ἀποτρέψω, ναί, καμμιά δυνατότητα ἐνός τέτοιου κινδύνου νά τίς πλησιάσει. 'Ὁ γάμος εἶναι ἡ δυνατότητα ἐνός τέτοιου κινδύνου, εἶναι βέβαια καί ἡ δυνατότητα τῆς πιό μεγάλης ἐνίσχυσης, ἐμένα ὅμως μοῦ φτάνει τό ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἐνός κινδύνου. Τί θά ἔκανα τότε, ἂν παρ' ὅλα αὐτά ὑπῆρχε ἓνας κίνδυνος; Πῶς θά μπορούσα νά συνεχίσω νά ζῶ μέσα στό γάμο μέ τό αἶσθημα αὐτοῦ τοῦ κινδύνου, πού μπορεῖ πιθανῶς νά μήν εἶχε ἀποδείξει, θά ἦταν ὅμως πάντως ἀναντίρρητο; 'Απέναντι σ' αὐτό μπορεῖ βέβαια νά ταλαντεύομαι, ὅμως ἡ τελική ἔκβαση εἶναι σίγουρη, πρέπει νά παραιτηθῶ. 'Ἡ σύγκριση μέ τό σπουργίτι πού κρατᾶς στό χέρι δέν ταιριάζει ἐδῶ παρά πολύ λίγο. Στό χέρι δέν ἔχω τίποτα, πάνω στή στέγη εἶναι ὅλα, καί ὅμως εἶμαι ὑποχρεωμένος — ἔτσι ἀποφασίζουν οἱ σχέσεις τοῦ ἀγῶνα καί ἡ ἀνάγκη τῆς ζωῆς — νά διαλέξω τό τίποτα. Παρόμοια βρέθηκα ὑποχρεωμένος νά διαλέξω καί τό ἐπάγγελμα.

Τό πιό σπουδαῖο ὅμως ἐμπόδιο γιά τό γάμο εἶναι ἡ ἀξερίζωτη πιά πεποίθηση ὅτι γιά νά συντηρηθεῖ κανεῖς μιά οἰκογένεια καί μάλιστα νά τήν κυβερνήσει, πρέπει ἀναγκαστικά νά ἔχει ὅλα ὅσα γνώρισα σέ σένα, καί μάλιστα ὅλα μαζί, καλά καί κακά, ὅπως εἶναι ὀργανικά ἐνωμένα σέ σένα, ἐπομένως δύναμη καί χλευασμός τοῦ ἄλλου, ὑγεία καί μιά κάποια ἔλλειψη μέτρου, εὐφρόδεια λόγου καί ἀχορτασιά, αὐτοπεποίθηση καί αἴσθημα ἀνικανοποίητου ἀπό κάθε ἄλλον, ἀνωτερότητα ἀπέναντι στόν κόσμον καί τυραννικότητα, γνώση τῶν ἀνθρώπων καί δυσπιστία ἀπέναντι στούς πιό πολλούς, ἀκόμη προτερήματα χωρίς κανένα ἐλάττωμα, ὅπως ἐργατικότητα, ἀντοχή, ἐτοιμότητα πνεύματος, ἀφοβία. 'Από ὅλα αὐτά δέν εἶχα σχεδόν τίποτα σέ σύγκριση μέ σένα ἡ μόνο πολύ λίγα, ἀξίω-να ὅμως παρ' ὅλα αὐτά νά τολμήσω νά παντρευθῶ, ἐνῶ ἔβλεπα ὅτι καί σύ ὁ ἴδιος εἶχες ἀναγκαστεῖ ν' ἀγωνιστεῖς σκληρά στό γάμο καί μάλιστα εἶχες βγεῖ νικημένος ἀπέναντι στά παιδιά σου; Αὐτή τήν ἐρώτη-

ση δέν τήν ἔθεσα φυσικά καθαρά στόν ἑαυτό μου καί δέν ἀπάντησα καθαρά σ' αὐτή, ἀλλίως ὁ συνηθισμένος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι θά εἶχε ἐπικρατήσῃ καί θά μοῦ εἶχε δείξει ἄλλους ἄντρες, πού εἶναι ἀλλιώτικοι ἀπό σένα (γιά νά ὀνομάσω ἕναν κοντά μας πολύ διαφορετικό ἀπό σένα: τό θείο Ριχάρδο) καί ὅμως παντρεύτηκαν καί τουλάχιστο δέν κατάρρευσαν ἀπ' αὐτό, πράγμα πού εἶναι πάρα πολύ καί θά μοῦ ἔφτανε μέ τό παραπάνω. Ἄλλ' αὐτή τήν ἐρώτηση, ὅπως εἶπα, δέν τήν ἔθεσα· τή ζοῦσα ἀπό τήν παιδική μου ἡλικία. Ἄληθινά δοκίμασα τόν ἑαυτό μου ὄχι μόνο στό γάμο, ἀλλά σέ κάθε ἀσήμαντο πράγμα. Μέ τό παράδειγμά σου καί τή διαπαιδαγώγησή σου, ἔτσι ὅπως ἐδῶ προσπάθησα νά τά περιγράψω, μέ ἔπειθες σέ κάθε ἀσήμαντο πράγμα γιά τήν ἀνικανότητά μου, καί ἄν γιά κάθε ἀσήμαντο πράγμα ἀποδειχνόταν αὐτό σωστό καί σέ δικαίωνε, ἔπρεπε ἀσφαλῶς ν' ἀποδειχθεῖ τερατωδῶς σωστό μπρός στό μέγιστο, δηλαδή στό γάμο. Ἔως ὅτου ἔρθω στίς ἀπόπειρες γιά γάμο, μεγάλωσα σάν ἕνας ἔμπορος, πού ζεῖ τήν ἡμέρα του μέ φροντίδες καί ἄσχημα προαισθήματα, ἀλλά χωρίς νά κρατεῖ ἀκριβή λογιστικά βιβλία. Ἐχει λίγα μικρά κέρδη, πού ἐπειδή εἶναι σπάνια, τά χαϊδεύει μέ τή φαντασία του καί τά υπερβάλλει, κατά τά ἄλλα ὅμως ἔχει μόνο ζημιές κάθε μέρα. Ὅλα καταγράφονται, ἀλλά δέ θγαίνει ποτέ τόν ἰσολογισμό. Τώρα ὅμως ἔρχεται ἡ ἀνάγκη νά κάνει τόν ἰσολογισμό, δηλαδή ἡ ἀπόπειρα γιά γάμο. Καί καθώς προβάλλουν τά μεγάλα ποσά πού πρέπει τώρα νά μποῦν στό λογαριασμό, θγαίνει πῶς ὅλα εἶναι — λές καί δέν εἶχε οὔτε τό παραμικρό κέρδος ποτέ — ἕνα μοναδικό μεγάλο χρέος. Λοιπόν παντρεύου τώρα χωρίς νά τρελλαθεῖς.

Ἔτσι τελειώνει ἡ ὡς τώρα ζωή μου μαζί σου καί τέτοιες προοπτικές φέρνει μέσα της γιά τό μέλλον.

Θά μπορούσες ἀνασκοπώντας τούς λόγους, ὅπου στηρίζω τό φόβο πού νιώθω μπροστά σου, ν' ἀπαντήσεις: «Ἰσχυρίζεσαι ὅτι ἀπαλλάσσω τόν ἑαυτό μου μέ τό ν' ἀποδίδω τίς σχέσεις μου μέ σένα ἀπλῶς καί μόνο σέ δικό σου φταίξιμο. Ἄλλα νομίζω ὅτι καί σύ, παρ' ὅλο πού ἐξωτερικά προσπαθεῖς, ἀπαλλάσσεις ὄχι πάντως λιγώτερο τόν ἑαυτό σου καί μάλιστα μέ πολύ μεγαλύτερο κέρδος. Πρῶτα - πρῶτα ἀπαρρίπτεις καί σύ κάθε ἐνοχή καί εὐθύνη ἀπό πάνω σου, ἄρα ἡ συμπεριφορά μας εἶναι σ' αὐτό ἴδια. Ἐνῶ ὅμως ἐγώ ἀποδίδω μόνο σέ σένα τήν εὐθύνη μέ ὅλη μου τήν εὐλικρίνεια, ὅπως καί τό πιστεύω, θέλεις ἐσύ νά εἶσαι συγχρόνως «υπερέξυπνος» καί «υπερευαίσθητος» καί νά μέ ἀθώωσεις καί μένα ἀπό κάθε ἐνοχή. Φυσικά πετυχαίνεις τό τελευταῖο τοῦτο μόνο φαινομενικά (περισσότερο ἄλλωστε δέ θέλεις οὔτε σύ) καί θγαίνει τό συμπέρασμα μέσα ἀπό τίς γραμμές, παρ' ὅλα τά «σχήματα λόγου» γιά χαρακτηρᾶ καί ἰδιοσυγκρασία καί ἀντίθεση καί ἀδυναμία νά βοηθήσουμε ὁ ἕνας τόν ἄλλον, ὅτι κυρίως ἐγώ ὑπῆρξα ὁ ἐπιτιθέμενος, ἐνῶ ὅλα, ὅσα ἐσύ ἔκανες, δέν ἦταν παρὰ αὐτοάμυνα. Θά μπορούσες λοιπόν τώρα νά θεωρήσεις ὅτι ἀρκετά κατόρθωσες μέ τήν ἀνεὐλικρίνειά σου, γιὰτί ἀπόδειξες

τρία πράγματα, πρῶτο ὅτι ἐσύ εἶσαι ἀθῶος, δεύτερο ὅτι ἐγώ εἶμαι ἔνοχος, καί τρίτο ὅτι ἀπό καθαρή μεγαλοψυχία εἶσαι ἔτοιμος ὄχι μόνο νά μέ συγχωρήσεις, ἀλλά, πράγμα πού εἶναι καί περισσότερο καί λιγώτερο, ἀκόμη καί ν' ἀποδείξεις καί νά θελήσεις νά πιστέψεις ὅτι ἐγώ, βέβαια ἀντίθετα πρὸς τήν ἀλήθεια, ἤμουν ἀκόμη καί ἀθῶος. Αὐτό θά μπορούσε νά σοῦ ἀρκέσει, ἀλλά δέ σοῦ φτάνει. Ἔχεις βάλει δηλαδή στό μυαλό σου νά θέλεις νά ζήσεις ὀλοκληρωτικά ἀπό μένα. Συμφωνῶ ὅτι ἀγωνιζόμαστε ὁ ἕνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου, ἀλλά ὑπάρχουν δύο εἰδῶν ἀγῶνες. Ὁ ἵπποτικός ἀγῶνας, ὅπου ἀναμετριῶνται οἱ δυνάμεις αὐθυπάρκτων ἀντιπάλων, ὁ καθένας μένει γιά τόν ἑαυτό του, χάνει γιά τόν ἑαυτό του, νικᾷ γιά τόν ἑαυτό του. Καί ὁ ἀγῶνας τοῦ ζωῦφιου, πού ὄχι μόνο τσιμπᾷ, ἀλλά συγχρόνως, γιά νά διατηρηθεῖ στή ζωή, ρουφᾷ καί τό αἷμα. Τέτοιοι εἶναι ὁ πραγματικός ἐπαγγελματίας στρατιώτης, καί αὐτός εἶσαι ἐσύ. Εἶσαι ἀνίκανος γιά τή ζωή· γιά νά μπορέσεις ὅμως νά τά βολέψεις ἄνετα, ξένοιαστα καί χωρίς αὐτοκατηγορίες, ἀποδείχνεις ὅτι σοῦ πήρα τήν ἱκανότητά σου γιά ζωή καί τήν ἔβαλα στήν τσέπη μου. Τί σέ νοιάζει τώρα, ἄν εἶσαι ἀνίκανος γιά τή ζωή, ἐγώ ἔχω τήν εὐθύνη, σύ ὅμως ξαπλώνεις ἡσυχᾶ καί ἀφήνεσαι, σωματικά καί ψυχικά, νά σέ τραβῶ ἐγώ σ' ὅλη σου τή ζωή. Ἔνα παράδειγμα: Ὅταν τόν τελευταῖο καιρό ἤθελες νά παντρευτεῖς, ἤθελες συγχρόνως, τό ὁμολογεῖς σ' αὐτό τό γράμμα, νά μήν παντρευτεῖς, ἤθελες ὅμως, γιά νά μήν ἀναγκαστεῖς νά κουραστεῖς, νά σέ βοηθήσω ἐγώ νά μήν παντρευτεῖς, ἀπαγορεύοντάς σου αὐτό τό γάμο, ἐπειδή «θά ντροπιάζε» ὁ δεσμός αὐτός τ' ὀνομά μου. Ὅμως αὐτό δέν τό σκέφτηκα ποτέ. Πρῶτα - πρῶτα δέν ἤθελα καί ἐδῶ, ὅπως καί πούθενά ἄλλου, νά σοῦ εἶμαι «ἕνα ἐμπόδιο στήν εὐτυχία σου» καί δεύτερο δέ θέλω ποτέ ν' ἀκούσω μιά τέτοια κατηγορία ἀπό τό παιδί μου. Τό ὅτι ὅμως ἐγώ ὑπερνίκησα τόν ἑαυτό μου καί σοῦ ἄφησα τό δρόμο ἀνοιχτό γιά τό γάμο, μέ βοήθησε καθόλου; Οὔτε τό παραμικρό. Ἡ ἀντιπάθειά μου ἐναντίον τοῦ γάμου σου δέ θά τόν ἐμπόδιζε, ἀντίθετα θά ἦταν καθεαυτή μιά ἀκόμα παρόρμηση γιά σένα νά παντρευτεῖς τήν κοπέλλα, γιὰτί ἡ «προσπάθεια γιά φυγή», ὅπως ἐκφράζεσαι, θά εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τέλεια. Καί ἡ ἄδειά μου νά παντρευτεῖς δέν ἐμπόδισε τίς μομφές σου, γιὰτί ἀποδείχνεις ὅτι εἶμαι ὀπωσδήποτε ἔνοχος πού δέν παντρεύτηκες. Κατά βάθος ὅμως δέν ἀπόδειξες οὔτε ἐδῶ οὔτε σέ ὅλα τ' ἄλλα τίποτ' ἄλλο γιά μένα παρὰ ὅτι ὅλες μου οἱ μομφές ἦταν δικαιολογημένες καί ὅτι ἀνάμεσά τους ἔλειπε ἀκόμα μιά ἰδιαίτερα δικαιολογημένη μομφή, δηλαδή ἡ μομφή τῆς ἀνεὐλικρίνειας, τῆς δουλικῆς κολακείας, τοῦ παρασιτισμοῦ. Ἄν δέν κάνω πολύ λάθος, ἀκόμα καί τοῦτο τό γράμμα σου εἶναι καθεαυτό μιά πράξη παρασιτισμοῦ εἰς βάρος μου.

Σ' αὐτό ἀπαντῶ ὅτι πρῶτα - πρῶτα ὅλη αὐτή ἡ ἔνσταση, πού ὡς ἕνα σημεῖο μπορεῖ νά στραφεῖ καί ἐναντίον σου, δέν προέρχεται ἀπό σένα, ἀλλά ἀκριβῶς ἀπό μένα. Ἄληθινά δέν μπορεῖ ποτέ ἡ δυσπι-

στία σου πρὸς τοὺς ἄλλους νὰ εἶναι τόσο μεγάλη, ὅσο ἡ δική μου δυσπιστία πρὸς τὸν ἑαυτό μου, στήν ὁποία μ' ἔφερε ἡ διαπαιδαγώγησή σου. Δέν ἀρνιέμαι ὅτι ἡ ἔνσταση — πού ἀληθινὰ προσθέτει καί κάτι νέο γιὰ τὸ χαρακτηρισμό τῆς σχέσης μας — ἔχει μιὰ κάποια βάση. Τὰ πράγματα φυσικά δέν μποροῦν στήν πραγματικότητα νὰ εἶναι τὸ ἓνα μέ τὸ ἄλλο συνταιριασμένα, ὅπως οἱ ἀποδείξεις στό γράμμα μου, ἡ ζωὴ

εἶναι κάτι πάρα πάνω ἀπὸ ἓνα παιχνίδι ὑπομονῆς· ἀλλά μέ τῆ διόρθωση πού βγαίνει ἀπ' αὐτὴ σου τὴν ἔνσταση, μιὰ διόρθωση πού οὔτε μπορῶ, οὔτε θέλω ν' ἀναπτύξω λεπτομερειακά, κατορθώθηκε κατὰ τὴ γνώμη μου κάτι πού ἔχει πλησιάζει τόσο πολύ στήν ἀλήθεια, ὥστε μπορεῖ νὰ φέρει σέ μᾶς τοὺς δυὸ λίγη ἡσυχία καί νὰ μᾶς κάνει εὐκολότερη τὴ ζωὴ καί τὸ θάνατο.

Μετάφραση: ΟΛΓΑΣ ΒΟΤΣΗ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

Καί σέ ἄλλα πράματα ἔδωσε ἡ ἀρρώστια τὴ κυριότερη ἀφορμὴ γιὰ παρανομίες· γιατί τολμοῦσε κανεὶς πῶς εὐκόλα ἐκεῖνα πού προτῆτερα φοβόταν νὰ κάνει φανερά γιὰ τὸ κέφι του ἢ δέν τᾶκανε διόλου, βλέποντας πὼς γύριζε ἡ τύχη γρήγορα· ἀφοῦ οἱ πρὶν εὐτυχισμένοι πέθαιναν ξαφνικά κι' ὅσοι ἄλλοτε δέν εἶχαν τίποτα κληρονομοῦσαν εὐθύς τὴν περιουσίαν τους. Κ' ἔτσι ζητοῦσαν νὰ βροῦν καί νὰ χαροῦν γρήγορα ὅ,τι τοὺς εὐχαριστοῦσε καί πίστευαν πὼς τόσο ἡ ζωὴ ὅσο κ' οἱ περιουσίες εἶναι περαστικά πράματα. Καί κανένας πιά δέν εἶχε ὄρεξη νὰ κοιτάσει ἀπὸ τὰ πρὶν γιὰ κάτι πού τοῦ εἶχε φανεῖ ὠραῖο, νομίζοντας πὼς ἦταν πολὺ ἀθέβαιο ἂν δέν πέθαινε πρὶν τὸ φτάσει· ἀλλὰ ἡ εὐχαρίστηση τῆς στιγμῆς καί τὸ κέρδος μέ ὅποιοδήποτε μέσον γιὰ νὰ τὴν ἀπολαύσουν ἀμέσως, αὐτὸ κατάντησε νὰ θεωρεῖται καί ὠφέλιμο καί σωστό. Καί κανένας φόβος τῶν θεῶν ἢ νόμος τῶν ἀνθρώπων δέν τοὺς συγκρατοῦσε πιά γιατί ἔκριναν πὼς τὸ ἴδιο κάνει εἴτε σέβονται τὰ θεῖα εἴτε ὄχι, βλέποντας πὼς χάνονται ὅλοι τὸ ἴδιο· κι' ὅσο γιὰ τὰ ἐγκλήματα δέν περιμέναν πὼς θὰ ζήσουν ὥσπου νὰ γίνῃ ἡ δίκη καί νὰ τὰ πληρώσουν μέ τὴν τιμωρία πού θὰ τοὺς ἐπέβαλλαν, πιστεύοντας πὼς πολὺ μεγαλύτερη ἦταν ἡ καταδίκη πού κρεμόταν τώρα πάνω τους, καί πρὶν πέσει ἀπάνω τους, τοὺς φαινότανε φυσικὸ νὰ χαροῦν καί κάτι ἀπὸ τὴ ζωὴ. (II 53: Λοιμός)

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΣΧΟΛΙΑ

Τό οικιστικό πρόβλημα

Το ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ πρόβλημα είναι σίγουρα ένα από τα όξύτερα του αιώνα μας. Τήν ώρα τής ηλεκτρονικής και τής αυτοματοποίησης, τής πυρηνικής ενέργειας και τών ταξιδιωτών στο Διάστημα, τά δυο τρίτα του πληθυσμού τής γης κατοικούν σε χτίσματα και οικισμούς από κάθε άποψη πανάθλιους και επικίνδυνους. 'Επικίνδυνους γιά τή σωματική και ψυχική υγεία τών ατόμων' επικίνδυνους γιά τήν κοινωνική Ισορροπία και ειρήνη' επικίνδυνους γιά τούς ανθρώπινους θεσμούς και τīs παραδόσεις. Καί αυτά τήν ώρα πού όλα δείχνουν ότι πριν νά κλείσει ο αιώνας μας, ο πληθυσμός τής γης θά πλησιάζει τά 7 δισεκατομμύρια άτομα.

'Η κατάσταση είναι ακόμη πιό τραγική μέσα στά αστικά κέντρα. 'Ανέκαθεν λίκνο του πολιτισμού και τής προόδου, οι πόλεις — πού ο πληθυσμός τους αυξάνει μέ διπλάσια ταχύτητα απ' ότι ο συνολικός πληθυσμός τής γης — οδηγούνται ταχύτατα προς μία μορφή κατωική, τείνουν νά μεταβληθούν σε ζούγκλες από τοιμεντένια και καλύθδισα χτίσματα, πιό αποπνικτικές από οποιαδήποτε ζούγκλα. "Όλα δείχνουν ότι αν ο άνθρωπος, πού έχει σήμερα στή διάθεσή του τεράστια μέσα και πλουσιώτατους πόρους — απόδειξη τά δισεκατομμύρια δολάρια πού δαπανά κάθε χρόνο γιά τήν άμυνα και τήν κοινωνική πρόνοια — δέν πάρει έγκαιρως τά μέτρα πού επιβάλλονται, οι πόλεις θά γίνουν μιά από τīs ανοικτές πληγές τής έποχής μας, ο πιό σοβαρός, μετά τόν πόλεμο, κίνδυνος γιά τό ανθρώπινο γένος.

'Αλλά, μέ ποιά κριτήρια πρέπει νά κινηθεί ο είδικός — ή οι ειδικοί; Καί ποιά μέτρα πρέπει νά πάρουν; Τό θέμα είναι πολύπλοκο — και γύρω από τīs άπαντήσεις στα έρωτήματα αυτά, φαίνεται νά επικρατεί μεγάλη σύγχυση. Οί «'Εποχές» θά ασχοληθούν μέ τό θέμα αυτό σε έκταση, στο έπόμενο τεύχος τους.

Τά αντιλεγόμενα

ΕΧΟΥΜΕ εξηγήσει, σε προηγούμενο σχολίο, πώς είναι επιδιωξη μας νά αναπτύσσονται από τīs στήλες τών «'Εποχών» άπόψεις γιά τά μεγάλα και ζωντανά θέματα του καιρού μας μέ τρόπο προσωπικό και υπεύθυνο. Προσκαλέσαμε σε συζήτησή τους όποιον πιστεύει πώς έχει κάτι τό ουσιαστικό νά πει. 'Εκείνο πού πρέπει νά θεωρηθεί αυτονόητο, είναι πώς κι' όρισμένα από τά κείμενα πού δημοσιεύουμε, κυρίως από τά ξένα, επιλέγονται γι' αυτό τό σκοπό. Δέν μās ενδιαφέρουν μόνον όσα είναι αναντίρρητα και δέν προ-

καλούν τό σχολιασμό ή τήν αντίκρουση. Χρειάζονται κι' εκείνα πού θά δώσουν λαβή σε συζητήσεις. Πιστεύουμε άλλωστε πώς αυτό βοηθάει τόν ελληνικό στοχασμό ν' αναπτύσσεται και νά μπαίνει σαν όμότημος στο διεθνή κώρο.

Τ' αντιλεγόμενα κείμενα είναι κάποτε γονιμότερα από τ' αναντίλεκτα, γιάτι παρακινούν σ' αναζήτηση τής αλήθειας. "Όταν οί «'Εποχές» λένε πώς θέλουν νά είναι περιοδικό πού μπαίνει στή βιβλιοθήκη, δέν έννοούν περιοδικό άρχαϊκό, πού ξεχνιέται σ' ένα ράφι....

'Αγορές βιβλίων

ΕΠΙΣΤΟΛΗ σταλμένη στις «'Εποχές» από συγγραφέα πού παραπονείται γιάτι δέν αγοράστηκε κάποιο βιβλίο του από τήν άρμόδια 'Επιτροπή του 'Υπουργείου Παιδείας, πού γνωματεύει γιά τīs αγορές μή λογοτεχνικών βιβλίων, μās θυμίζει τό έπίμαχο αυτό θέμα. 'Ο έπιστολογράφος προβάλλει τούς λόγους πού συνηγορούσαν, κατά τή γνώμη του, γιά τήν αγορά του βιβλίου του (έπαινετικώτατες κριτικές, κλπ.). Τά στοιχεία αυτά, όσοδήποτε κι' αν θεωρηθούν ύπολογίσιμα δέν νομίζουμε πώς δεσμεύουν τήν 'Επιτροπή ή και τήν άρμόδια 'Υπηρεσία του 'Υπουργείου Παιδείας, πού είναι φυσικό νά έχουν τά δικά τους κριτήρια. Τό απαράδεκτο όμως είναι εκείνο πού Ισχυρίζεται ο έπιστολογράφος μας ότι του εξηγήθηκε από άρμόδιο ύπάλληλο: ότι δηλαδή τά βιβλία πού αγοράστηκαν είχαν έπιλεγεί «κατά τά 3)4 από τīs αιτήσεις τών ενδιαφερομένων συγγραφέων και κατά τό 1)4 από τά σημειώματα του 'Υπουργού Παιδείας ή τής Προεδρίας Κυβερνήσεως». Αυτό, αν άληθεύει, άποτελεί, άπλούστατα, φαβοριτισμό πού καθιστά περιττή τήν ύπαρξη 'Επιτροπής. Καί ο μέν ύπάλληλος πού έδωσε τήν προαναφερόμενη εξήγηση δέν θά είχε θέβαια τόν ήρωισμό νά τήν επαναλάβει. Θά μπορούσαν όμως τρίτοι — μέλη τής 'Επιτροπής, όπωσδήποτε ενδιαφερόμενοι, — νά πληροφορήσουν τήν Κοινή Γνώμη αν άληθεύει πραγματικά ο Ισχυρισμός του έπιστολογράφου μας. Δέν θά είταν κάτι δίχως σημασία.

Τό δράμα τών Σχολών Θεάτρου

ΘΑ ΜΑΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΕΙ πλατειά, πολύ προσεκώς, τό θέμα τών Δραματικών Σχολών — θέμα, σε τελευταία άνάλυση, βαρυτάτων εύθυνών του 'Υπουργείου Παιδείας. Τό είχαμε θίξει, πολύ γενικά, σε προηγούμενο

σχόλιο. Μας τό θυμίζουν σήμερα διάφορα περιστατικά· 'Η άθρρα άπονομή πτυχίων, πού τήν αναγγέλουσ κά-θε μέρα οί έφημερίδες, μιά έγκύκλιος του νεοσύστατου Συλλόγου 'Αποφοίτων Δραματικών Σχολών, ή έπικείμενη, τέλος, προκήρυξη, τόν έπόμεινο μήνα, τών εισαγωγικών εξετάσεων, όπως κάθε χρόνο.

Γιά τόν άνειδοποίητο τρίτον, θά προσθέσουμε ότι τό ζήτημα δέν είναι τόσο περιορισμένης σημασίας όσο τυχόν φαίνεται. Κατά τούς μετριώτερους ύπολογισμούς και μέ βάση τίς ένδειξεις τών τελευταίων χρόνων, παρουσιάζονται στίς εισαγωγικές εξετάσεις τών διαφόρων Σχολών δύο ως τρεις περίπου έκατοντάδες ύποψήφιοι κάθε χρόνο. Και άν ακόμα εξαιρέσει κανένας τό μικρό ποσοστό εκείνων πού δίνουν δύο χρόνια συνέχεια εξετάσεις έπειδή δέν μπήκανε τήν πρώτη φορά, πάλι ό συνολικός αριθμός είναι ύπολογίσιμος. Σημαίνει ότι, μέσα σέ μιά πενταετία — διάστημα καθ' έαυτό άσήμαντο — γύρω στους χίλιους πεντακόσιους νέους και τών δύο φύλων χτυπάνε τήν πόρτα ενός επαγγέλματος μέ προβληματικές διεξόδους. Μέσα στήν πενταετία αυτή, πόσοι άποφοιτούν από τίς Σχολές; "Αν οί είκοσιπέντε πού λειτουργούν, κατά τίς πληροφορίες μας, δίνουν από πέντε μόνο πτυχία τό χρόνο ή καθεμία (στήν πραγματικότητα δίνουν αρκετά περισσότερα) έχουμε τόν αριθμό 625. 'Εξακόσιοι νέοι ήθιοιοί θγαίνουν στό ελληνικό θέατρο κάθε πενταετία! Πόσοι από αυτούς θρίσκουν σοβαρή, σταθερή δουλειά και πόσοι έχουν τάλαντο; Νά πούμε οί είκοσι; νά πούμε οί τριάντα; Τί γίνονται οί άλλοι ύπερπεντακόσιοι; Οί χίλιοι — τόσοι σέ δέκα χρόνια;

'Αλλ' άς μή θιαζόμεστε. Τό θέμα έχει πολλές πτυχές, και κωμικοτραγικές και σκοτεινές. "Έχει προπάντων τή σφραγίδα τής έξοργιστικής άσυνείδητης άποτυπώνεται παντού όπου τό ελληνικό κράτος άπλώνει τήν πεφτισμένη του μέριμνα...

Κριτική και άνεύθινοι

ΥΠΑΡΧΟΥΝ, φαίνεται, θιασάρκες πού, συνειδητά ή άσυνείδητα — πάντοτε όμως άνομολόγητα — άντιλαμβάνονται τήν Κριτική σάν έναν έμμεσο διαφημιστή τών έπιχειρήσεών τους. Διαφορετικά δέν εξηγείται ή όργή τους όταν έπισημαίνονται και χαρακτηρίζονται — μέ άρκετή άλλωστε μετριοπάθεια — όρισμένα όλισθήματα πού παρουσιάζονται άπ' αυτούς σάν «ξργα». Προσφεύγουν τότε οί ένοχλημένοι στήν «έτυμγορία του κοινού». Σάμπως νά είταν ζήτημα δημοψηφίσματος τό καλό ή τό κακό έργο, ή καλή ή ή κακή παράσταση.

'Απόδειξη ακριβώς του πόσο λοξός, ύποκριτικός είναι αυτός ό δρόμος, άποτελεί ή πανηγυρική άθώωση κακών έργων από ένα σύνολο ανθρώπων πού συμβαίνει κάποτε νά τρυσ καλέσουν ειδικά γι' αυτό τό σκοπό...

ΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟ

"Ενας σύγχρονος «Βασιληās Λήρ»

ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ άμφιβολία ότι τό θεατρικό γεγονός στους τελευταίους δώδεκα μήνες στάθηκε τό άνέβασμα του «Βασιληās Λήρ» από τόν Βασιλικό Θίασο Σαίξπηρ σέ σκηνοθεσία του Πίτερ Μπρούκ. "Αν κριθεί και μόνο από τήν άποψη τής έπιβολής της στο κοινό, ήταν μιά παράσταση πού γέμισε εξακολουθητικά τό θέατρο όλόκληρο τόν δριμύτερο χειμώνα του αιώνα και πού στήν πρόσφατη περιόδεΐα της στό Παρίσι έγινε δεκτή μ' έναν ένθουσιασμό χωρίς προηγούμενο γιά έγγλέζικο Θίασο στήν θεατρική Ιστορία. 'Οπωςδήποτε, ή παράσταση αυτή ξεσήκωσε πυρετώδεις συζητήσεις στους κριτικούς και στους ειδήμονες του είδους: δίκαια, μιάς και ή άπόδοση του έργου άγγίζει τήν θεμελιακή άντιμετώπιση του Σαίξπηρ, τόσο από τό σκηνοθέτη όσο κι' από τόν πρωταγωνιστή.

"Ας είπωθεί εύθύς έξαρχής ότι ό κ. Μπρούκ είναι ένας σκηνοθέτης μιάς όλωσδιόλου ξεχωριστής πρωτοτυπίας και διειδυτικότητας. Είναι ένας άριστοτέχνης στήν εύφάνταστη χρήση τών φωτισμών, τών σονόλων, τής κίνησης και τής άπόδοσης τών ήχων. Είναι προικισμένος μέ μιά ικανότητα στό νά μεταδίδει τίς άντιλήψεις του στό κάθε μέλος του θιάσου, έτσι πού μιά σκηνοθεσία του Μπρούκ, είτε συμφωνεί κανείς είτε όχι μέ τή γραμμή τους, είναι πάντα ένα δυναμικά άκέραιο σύνολο. 'Η παράσταση αυτή έχει πολλές άξιωματημόνευτες σκηνές — ή σκηνή του πανδαιμόνιου, όταν οί ίππότες του Λήρ παραφέρονται μέσα στό κάστρο τής Γονερίλγης' ή τύφλωσι του Γκλώστερ, πού φρικτή μέ τήν φαινομενική άπάθεια του τέλους τής σκηνής και ή συνάντηση του τυφλού Γκλώστερ μέ

τόν τρελλό στό έξής Λήρ. 'Ο κ. Μπρούκ έχει μιά δυνατή θεατρική προσωπικότητα και καταπιάνεται μέ όλα έξόν από τό νά γράφει ό ίδιος τούς στίχους. Μέ δύο λόγια αισθάνεται τόν έαυτό του περισσότερο σάν ένα συγγενή παρά σάν μιά μαμή άπέναντι σ' ένα θεατρικό έργο και θρίσκεται στό στοιχείο του εκεί πού μπορεί νά ζαναπλάσει και νά δώσει νέα έρμηνεία σ' όρισμένα λησμονημένα έργα, όπως τό «Τίτος 'Ανδρόνικος» ή τό «Venice Preserved». 'Ωστόσο, στήν άντίστοιχη προσπάθειά του νά θάλει τόν «Βασιληās Λήρ» σέ καινούργια φόρμα, συναντά κατ' άνάγκη περισσότερες και σοβαρές δυσκολίες.

'Η θλέψη του κ. Μπρούκ ήταν νά σκηνοθετήσει έναν σύγχρονο «Βασιληās Λήρ», νά δώσει μιάν έρμηνεία στό πνεύμα τών καιρών μας, και γι' αυτό προσπαθεί νά μετασχηματίσει τή στάση μας άπέναντι στον ήρωα. Δίνει θεληματικά τόν πιό άντιρωικό τόνο πού γίνεται, γυρνώντας έξόν τήν πλάτη του στό πρωτόγονο μεγαλείο του ρόλου πού ήθελε ή παράδοση. 'Απομόνωση, πνευματική τύφλωσι και φυσική άποσύνθεση είναι οί ιδιότητες πού χαρακτηρίζουν τόν βασιληās του, όπως ακριβώς θά τίς συναντούσαμε σ' έναν από τούς ήρωες του Σάμιουελ Μπέκετ. Πραγματικά, ό βοηθός του σκηνοθέτη, σέ μιά συνέντευξη του σχετικά μέ τό έργο παρατηρεί: «τό κέντρο τής άναφορής μας στάθηκε πάντοτε Μπεκετιανό». 'Η μεταχείριση τούτη ήταν φυσικό ν' άρέσει ιδιαίτερα στον κ. Κέννεθ Τάουν, πού από όλους τούς κριτικούς ήταν ό περισσότερο κρυγμένος ύπέρ τής παραστάσεως. («'Αφήστε τον νά ξεχαστεί», έγραφε, «αυτόν τόν βασιληās Λήρ πού γεννιές όλόκληρες πρωταγωνιστών μας τόν έκαναν εύλαβικά οικείο, αυτόν τόν μεγαλοπρεπή πρόγονο πού τόν άπογοήτευσαν και τόν τρέλλαναν οί φαύλες θυγατέρες του. "Ας αφήσουμε ακόμα νά ξεχαστεί ή παλαιική ιδέα πώς ό Λήρ αυτός δικαιούται τόν οίκτο μας αυτομάτως, γιατί είναι ένας βασιληās πού ύποφέρει. "Ενας μέγας σκηνοθέτης, ό Πίτερ Μπρούκ, είδε

τό κείμενο με καινούργιο μάτι και ανακάλυψε έναν καινούργιο πρωταγωνιστή, όχι τόν θρονιώδη, δίκαια αγανακτισμένο γέρο Τιτάνα, αλλά έναν ευέξαπτο γεροπαράξενο, που κάνει κάθε συμβίωση μαζί του αδύνατη. Μέ δυο λόγια τόλμησε να σκηνοθετήσει τό έργο με βάση μίαν ήθικη ούδετερότητα».

‘Ο κ. Τάουν εφαρμόζει εδώ μία θεωρία πού τήν εξέθεσε άλλοι στά γραφτά του, πώς αν ή τραγωδία θέλει νά είναι κατανοητή ή ανεκτή από τό σύγχρονο άκροατήριο, πρέπει νά χαμηλώσει κάπως τόν τόνο. Τό δράμα, ίσχυρίζεται, άφορᾷ ἑμᾶς, κι όταν πάψει— νά μᾶς άφορᾷ, τότε παύει και νά είναι δράμα. Μέ μόνη τή διαφορά πώς ο «Βασιληᾶς Λήρ» δέν είναι μόνο ἕνα δράμα γονέων αλλά και ἕνα δράμα βασιλέων: διαφορετικά, θά ἴταν δύσκολο νά καταλάβει κανένας γιά ποιό σκοπό ο Σαίξπηρ τοποθετεί τό έργο του στή μυθική περιοχή τῆς προϊστορικής Βρετανίας. ‘Ο Λήρ, καθώς τό εἶδαν πολλοί κριτικοί, είναι ή τραγωδία μιᾶς δυνατῆς ψυχῆς πού άγεται και φέρεται από μία παιδαριώδη νοσημοσύνη και όσο ή δράση προχωρεῖ μοιάζει νά πορεύεται μέσα από πολλούς και διάφορους κόσμους ἔμπειρας τό έργο άρχίζει σάν παραμύθι, ἐξελίσσεται σ’ ἕνα άρχέγονο, άναρχικό και εἰδωλολατρικό κλίμα και καταλήγει νά περιοριστεί στά ἀνθρώπινα μέτρα.

Αυτό πού ο νέος πρωταγωνιστής του κ. Μπρούκ κατάφερε, είναι πρώτα νά κοντύνει τό ἀνάστημα του ἦρωα και νά τό φέρει στό καθημερινό επίπεδο και ἔπειτα νά μετατρέψει τήν ήθικη βάση του έργου. ‘Ο Λήρ πρίν απ’ όλα ἐκδηλώνεται σάν ἕνας πεισματικός και αὐταρχικός πατέρας, ἐνῶ ή Γονερίλη και ή Ρεγάνι δέν είναι πιά τό κακόβουλα πνεύματα πού ζέραμε, αλλά γυναίκες πού πέρασαν μία καταπιεσμένη παιδική ηλικία και πού ἔγιναν χειρότερες ἐξ αἰτίας τῆς, ἔτοιμες στήν πρώτη εὐκαιρία νά ἐκδηλώσουν τήν ἔχθρα τους ἀπέναντι στόν ἀνέκαθεν μιστό ἀρχηγό τῆς οἰκογένειας. Τελικά, γιά νά καταργήσει κάθε ὑπόνοια καθουσιαστικῆς κάθαρσης στό τέλος του έργου, ο θάνατος του Ἐδμόνδου, πού είναι ἀποφασισμένος νά κάνει κάποιο καλό «σέ πείσμα τῆς ἴδιας του τῆς φύσης» — ο κρίσιμος αὐτός μονόλογος γιά τόν ήθικό κόσμο του Σαίξπηρ — ἔχει κοπεῖ και τό τελευταίο δίστιχο του έργου τό διαδέχεται όχι ή σιωπή, αλλά μία ὑπόκοψη θρονιή, σάν γιά νά δείξει πώς τό χειρότερο δέν συντελέστηκε ἀκόμα. Ἔτσι ή τελική ἐντύπωση δέν είναι μιᾶς ἀπολύτρωσης του Λήρ, ὅπως οἱ περισσότεροι πίστευαν ὡς σήμερα, αλλά μάλλον μιᾶς κακεντρέχειας του σύμπαντος. Τήν ἴδια στιγμή ο κ. Μπρούκ κάνει ὅτι μπορεί γιά νά ὑπογραμμίσει τήν καθημερινότητα του ἦρωα, σέ τρόπο πού τό ζάφνιασμα πού θά δεχτοῦμε νά είναι πιά ἰσχυρό μέ τή σκέψη πώς ἕνας τόσο συννησιμένος ἄνθρωπος είναι δυνατόν νά δεχτεῖ ἕνα χτύπημα καθαρά κοσμολογικό.

Τούτη ή ἀντιπρωική σύλληψη του έργου γίνεται περισσότερη αἰσθητή στήν ἀπαγγελία τῶν στίχων. ‘Ο κ. Πῶλ Σκόφλντ, πού παίζει τόν βασιληᾶ, είναι ἕνας ἠθοποιός μέ μεγάλα χαρίσματα — πού γι’ αὐτά θά πούμε περισσότερα — αλλά ὅπως ὅποτε περιορισμένος φωνητικά. Κάθε μία από τῆς μεγάλες σαιξπηρικές τραγωδίες ἔχει μία δική τῆς πνευματική ἀτμόσφαιρα — ο «Ἄμλετ» είναι ρομαντικός, ο «Θέλλος» κλασικός και σοφόκλειος, ο «Λήρ» κοσμολογικός και γκροτέσκος — και οἱ ἰδιότητες αὐτές διοχετεύονται μέ μία σειρά ποιητικές εἰκόνας και μία μουσική του προφορικού λόγου ἰδιάζουσα γιά τό κάθε έργο. Ἄπ’ ὅλους τούς ποιητές, ο Σαίξπηρ είναι ο μεγαλύτερος στό νά ἐκμεταλλεύεται τῆς ἀποχρώσεις τῆς ἀνθρώπινης λαλιάς: μεταχειρίζεται, βέβαια, τό λόγο γιά νά φανερῶσει τό χαρακτήρα, αλλά ο πρωταγωνιστής καθεμῆδς από τῆς τραγωδίες αὐτές είναι κάτι περισσότερο από ἕνας χαρακτήρας — ή φωνή του είναι τό σόλο στό κοντσέρτο, ή δεσπόζουσα ἔκφραση, τό κέντρο του αἰσθήματος. Φυσικά, ο χαρακτηρισμός είναι τό πρώτο μέλημα του ἠθοποιῶ και γιά τόν σκοπό τουτο χρησιμοποιεῖ ὀλόκληρο τό κορμί του. Ἄλλά τό σαιξπηρικό γράψιμο, ὄντας αὐτό πού είναι, τό ἰσχυρότερο προσόν του κλασικοῦ ἠθοποιῶ παραμένει ή φωνή του. Ἔνας ρόλος σάν του Λήρ ἀπαιτεῖ μία τεχνική τῆς φωνῆς σχεδόν τόσο ἐξασκημένη ὅσο κι ἑνός τραγουδιστῆ τῆς ὄπερας. Ἡ φυσική κυριαρχία του κ. Σκόφλντ πάνω στό ρόλο του κάνει ἰσχυρότατη ἐντύπωση — τό ζερό αλλά ἀκόμα εὐρωστο βάδισμά του, οἱ τραχειές, κατηγορηματικοί τονισμοί του, ή πεισματάρικη τάση τῶν γερατειῶν νά ἀρπάζουν ή νά ἀγνοοῦν ὅ,τιδήποτε αὐτά θέλουν. Ἄλλά ή φωνή του είναι ζερή και δέν ἀντπεῖ, οἱ φθόγγοι του θεληματικά στεγνωμένοι από συναισθημα και οἱ ρυθμοί του δεσμευμένοι και συγκρατημένοι, ἐπιδέχονται ἐλάχιστη τή ρευστότητα, τά συγκρατημένα κρεσσέντι και τή θαυμαία κορύφωση πού ἀποζητᾷ ο στίχος. Ἡ σύγχρονη μόδα στούς ἠθοποιούς και στούς σκηνοθέτες δίκαια ἀποκλείει τή μονοτονία και τή ψευτιά τῆς «ποιητικῆς φωνῆς» και του ρητορικού ὕφους, αλλά στήν προσπάθειά τῆς νά βρεῖ τό ἀκριβές νόημα και τή συναισθηματική ἀλήθεια τείνει νά ἀμελήσει τά πλούτη τῆς γλώσσας και τῆς φυσικῆς μουσικῆς του στίχου. Ὅλοι οἱ μεγάλοι Λήρ, στό δεύτερο τέταρτο του αἰῶνα, ο Ὀλίβιε, ο Γκῆλγκουντ, ο Γούλφιντ, ο Ντέβλιν και ο Ρενγκρέθ ἀξιοποίησαν τό εὐπλο τῶν στίχων, αλλά ή ἀριστοκρατική αὐτή προβολή του ρόλου βρίσκεται τώρα σέ παρακμή ή τουλάχιστον σέ προσωρινή ἔκλειψη. Ἡ ἐκδοχή τῶν Μπρούκ και Σκόφλντ ἔχει μία διανοητική τραχύτητα, χωρίς νά ὑπολείπεται σέ δραματικότητα αλλά καταφέρνει νά κάνει τόν «Βασιληᾶ Λήρ» ν’ ἀκούγεται σά νά ἴταν γραμμένος από τόν Ἴψεν.

IAN SCOTT — KILVERT

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Κάτω από τό φῶς του Θεού

Το «ΚΗΠΟΘΕΑΤΡΟ», θεσμός σχετικά νεοσύστατος του τόπου μας, συμπληρώνει ἑφέτος τά πρώτα του δέκα χρόνια. Μᾶς τό θυμίζει ἕνα σημείωμα σέ πρόγραμμα ἀθηναϊκοῦ θεάτρου. Πρόκειται ὅμως πραγματικά γιά

«θεσμός»; Ἐξαρτᾶται ἀπό τή βαρύτητα πού δίνει κανένας στόν ὄρο. Τό κηποθέατρο μοιάζει νά ἔχει καθιερωθεῖ πιά σάν ποικιλία ὑπαίθριου θεάτρου, τά ὑποδείγματά του πλῆθυναν σέ τρία, οἰκονομικά φαίνεται ἀποδοτικό. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει ὡστόσο ἑμᾶς τούς τρίτους, είναι ἄν ὑπάρχει πλάι στήν οἰκονομική και καλλιτεχνική ἀπόδοση κι’ ὡς ποιό σημείο. Μέ τό ἐνεργητικό τῆς πρώτης δεκαετίας στό νοῦ μας, μπορούμε ἴως τώρα νά θγάλομε κάποια γενικά συμπεράσματα. Δέν θά ἔχουν χαρακτήρα ἀπολογισμοῦ, δέν θ’ ἀναφέρονται σέ συγκεκριμένες ἐπιδόσεις, θά ἐπιχειρήσουν ὅμως νά διατυπώσουν κάποιες σκέψεις πού τῆς ἐπι-

βάλει ή παρουσία των κηποθεάτρων στην καλλιτεχνική μας ζωή.

Τό κηποθέατρο αντιπροσωπεύει άραγε κάτι τό ούσιαστικά κι' αισθητά νέο; Θά έπρεπε νά μπορούμε ν' απαντήσουμε ναι, και γιά πολλούς λόγους: Γιατί θέατρο ύπαιθρου, σά μόνιμο καθεστώς, μονάχα στην Έλλάδα μπόρεσε νά ύπάρξει τόσο στον παλιό καιρό όσο και σήμερα' γιατί μιά νέα μορφή θεατρικού χώρου ύπαγορεύει και νέες αντιλήψεις στην έρμηνεία αλλά και στη σύλληψη δραματικών έργων' γιατί ή δημιουργία θεάτρου στό ύπαιθρο άποτελεί πάντα μιά πρόκληση δελεαστική γιά τήν αρχιτεκτονική των θεάτρων, τής ζητάει νέες λύσεις και δημιουργικές επινόησεις' γιατί, τέλος, σέ μιάν εποχή καθώς ή σημερινή, όπου ή ανάγκη ν' ανανεωθεί τό θέατρο έχει γίνει κάτι σάν ψύχωση και πηρε οικουμενικές διαστάσεις, ή προβολή νέων όρων καθώς αυτοί πού επιβάλλονται από τό ύπαιθρο, μπορούν νά γίνουν άφετηρία γιά ούσιαστικά νέες κατευθύνσεις. Τό σπουδαιότερο γιά μās τούς Έλληνες, στό σημείο τούτο, είναι πώς έπειδή τό γεωγραφικό κλίμα προσδιορίζει, διαμορφώνει μιάν Ιθαγένεια, ή λύση πού θά δώσουμε στό πρόβλημα τού ύπαιθρίου θεάτρου θά μπορούσε νά μās εξασφαλίσει μιά ζηλευτή κι' αναφαιρέτη Ιδιωτυπία' νά μās εφοδιάσει μ' ένα θέατρο καινούργιο, αισθητά σύγχρονο κι' άπόλυτα έλληνικό. Είναι μιά εύκαιρία δίκως προηγούμενο.

"Όλ' αυτά θέβαια σημαίνουν έρεθίσματα πολύτμα. Πρέπει νά πούμε πώς άπόμειναν άνεκμετάλλεута ως τώρα. Τό γιατί είναι άλοφάνερο: "Ο θεσμός τού κηποθεάτρου στον τόπο μας ξεκίνησε από μιά πρόθεση πρακτική περισσότερο παρά αισθητική. Δέν εκφράζει κάποια καλλιτεχνική αναζήτηση, μιά θαυότερη άνησυχία, όπως έχει γίνει με άλλες μορφές θεάτρων τού Δυτικού και τού Άνατολικού κόσμου. Στίς γενικές του γραμμές τό κηποθέατρο είναι ό,τι και οί άνάλογες κατασκευές στην Άγγλία, όταν παίζεται σ' ένα πάρκο τό «Όνειρο καλοκαιρινής νύχτας», λογουχάρη. Οί προσπάθειες γιά καλλιτεχνικές λύσεις — περιορισμένης κι' αυτές σημασίας — ήρθαν άργότερα, από τήν ανάγκη νά έξυπηρετηθούν με τρόπο λίγο-πολύ έπαρκή τά έργα και νά χρησιμοποιηθεί με τόν θεαματικά προσφορότερο τρόπο ό νέος χώρος. Είναι, αναγκαστικά, λύσεις περιστασιακές, δίκως αυτάρκεια και γενικότερη Ισχύ' αυτό άνεξάρτητα από τίς συγκεκριμένες επιδόσεις. Πρέπει νά έχει άποθναοριστεί θέβαια και κάποια τεχνική πείρα στό μεταξύ. "Όμως όλ' αυτά μαζί, δέν όδήγησαν σέ κάτι πλατύ και θετικό, δέν μās προκίζουν μ' ένα νέο τύπο θεάτρου. Άπό τήν άλλη πλευρά μάλιστα, τών έργων, θά έλεγε κανένας πώς έχει σημειωθεί μιά όπισθοδρόμηση: Τό κηποθέατρο ξεκίνησε με «Όνειρο καλοκαιρινής νύχτας», «Ρωμαίο και Ίουλιέττα», («Άμλετ»), κι' έφτασε σέ κάποια τωρινά έπιθεωρησιακής ύψης θεατρογραφήματα, πού κρύβουν άδέξια τόν στυγνό έπιχειρηματισμό τους. Προβάλλεται ό Ισχυρισμός πώς προωθήθηκε έτσι ή έγχώρια παραγωγή. Ή δικαιολογία δέν πείθει. Δέν ύπάρχει έργο έλληνικό πού νά παιχτηκε σέ κηποθέατρο και πού νά μίν κέρδιζε άν παιζόταν σέ θέατρο τού κλειστού τύπου. Άπειράντας: τά θεαματικά στοιχεία — σύνολα, χοροί, παράντες, — θά έλειπαν τότε πρός όφελος τής ούσίας, όπου τουλάχιστον ούσια συνέβαινε νά ύπάρχει. Μήτε μιά φορά δέν μās έπεισαν τά παρασιτικά στοιχεία τών παραστάσεων πώς δέν είπαν πρόθετα, φτιαχτά, μιά διόγκωση τεχνητή, γιά λόγους άπλου έντυπωσιασμού, άντί όργανική ανάγκη τού περιεχομένου. "Όσο γιά τά ξένα έργα ή γιά τίς δασκευές, Ισχύει ακόμα περισσότερο ή ίδια παρατήρηση. Κατά κανόνα ή αισθητική φυσιογνωμία τού αρχικού κειμένου παραμορφώθηκε γιά ν' ανταποκριθεί στις έξωτερικές απαιτήσεις ενός χώρου πού δέν είχε προβλεφθεί κατά τήν ποιητική σύλληψη. Και έδώ είναι τό κύριο θέμα: Τό θεατρικό οικοδό-

μα και τό θεατρικό έργο βρίσκονται σέ στενή άλληλεξάρτηση. Τό ένα δικαιώνεται διά τού άλλου, τό ένα βλασταίνει από τ' άλλο. "Όπως δέν μπορεί νά νοηθεί έργο δίκως θέατρο κατάλληλο νά τό παίξει με τόν πιό άρμόδιο τρόπο, έτσι και δέν νοείται θέατρο δίκως έργα πού νά τό χρειάζονται άπόλυτα, πού νά πάσχουν δίκως αυτό. Ή εποχή μας, πού έπικειρεί τούς πιό παράταιρους δασκελιμούς — άρχαία δράματα σέ κλειστά θέατρα, έργα τού κλειστού θεάτρου σ' έξωτερικούς χώρους, έλισαθετιανές τραγωδίες σέ Ιταλικό τύπου σκηνές, κλπ. — θά έπρεπε νά τό έχει αυτό ιδιαίτερα συνειδητοποιήσει. Τό παράδοξο είναι πώς τό άποτέλεσμα μοιάζει έντελώς αντίθετο: Άπό τήν πολυτυπία έχει προκύψει μιά σύγχυση, όλα φαίνονται καλά γιά παντού. Τό γιατί δέν είναι δύσκολο νά τό καταλάβει κανένας: έπειδή άκριβώς ή εποχή μας δέν μπόρεσε ακόμα ν' άποκρυσταλλώσει σ' αρχιτεκτονική έκφραση τό προσωπικό της θεατρικό ήθος και πειραματίζεται, όλα βρίσκονται σέ ρευστότητα συνεχή, σέ μιά διαθεσιμότητα πού άν διανοίγει πολλά ένδεχόμενα, καταλήγει όμως και σέ μιάν άοριστία ένδημική.

Θά είταν άγονος Ισως δρόμος νά ψάξει κανένας νά βρει τί προύπάρχει Ιστορικά, γιά νά κρίνει και τί θά έπρεπε νά προταχθεί: τό περιεχόν ή τό περιεχόμενο, τό θέατρο ή τό έργο; Τό άσφαλέστερο θά είταν νά παίρναμε τούς δύο παράγοντες σάν συνομήλικους' μαζί ξεπεδώνε και μαζί αναπτύσσονται μέσα στην Ίστορία θέατρο κι' έργο: Τό άρχέγονο άλώνι τού κλασσικού Χορού όπλίζεται με τό πρώτο τσαντήρι τής «σκηνής» όταν ξεκορμίζουν οί πρώτοι ύποκριτές άνάμεσα στους έξάρχοντες τό διθύραμβο. Ή πρώτη έλισαθετιανή σκηνή, πού δέν σώθηκε, τό θέατρο τού Τζαίημς Μάρμπαιπτζ, θά συνδύαζε άσφαλώς τά στοιχεία τών χώρων πού είχαν προύπάρξει σάν αυτοσχέδιες σκηνές γιά τούς πλανόδιους άγγλικούς θιάσους. Ένα είναι τό θέμα: πώς καμιά από τίς δύο λειτουργίες — θέατρο, έργο — δέν είναι άνεξάρτητη από τήν άλλη. "Ο θεατρικός συγγραφέας, σ' αντίθεση με τό μυθιστοριογράφο, δέν «βλέπει» τό έργο του, όταν τό έπινοεί κι' όταν τό γράφει, νά διαδραματίζεται σέ φυσικούς ή κοινωνικούς χώρους, πάρκα, δρόμους, δωμάτια. Τό βλέπει μέσα σέ μιάν όρισμένου τύπου σκηνή. Άν δέν τό ιδεί έτσι, θά τό πλάσει ξένο πρός τή φανερή και τήν κρυφή νομοτέλεια τού ποιητικού σύμπαντος πού είναι τό θέατρο.

Αυτά όλα σημαίνουν πώς θέατρο πού δημιουργείται άνεξάρτητα από έργο, έργα, είναι κατασκευή τεχνητή. Θά μπορούσε νά δικαιωθεί άν γινόταν άμορφή, παρακίνηση, νά γραφοϋν ειδικά έργα. Άλλά πώς; "Οχι: σάν προσαρμογές έξωτερικές, πρόχειρες, στα ύλικά δεδομένα. "Οχι σάν άπόπειρες εφοδιασμού τού με καταναλωτικά αγαθά. Άλλά σάν αρχική διατύπωση συνθηκών πού ανακινούν μέσα σέ κάποιες ποιητικές συνειδήσεις προβλήματα, τούς παρέχουν έρεθίσματα γιά νά σκεφτοϋν διαφορετικά, ή και νά εκφράζουν με τρόπο πλαστικό παράλληλες με τής ποιητικής άγωνίας πρότασεις, τήν παροτρύνουν σέ μιά πορεία έξερευνητική. Κάτι τέτοιο όμως προϋποθέτει ένα από τά δύο: Ή πολύ προηγμένο καλλιτεχνικό κλίμα σέ μιά χώρα, ή πολύ παρθένο, έντελώς άγνό.

ΕΙΝΑΙ συναρπαστικά τά θέματα και προβλήματα πού θά είχε μιά τέτοια διαδικασία ν' αντιμετώπισει. Βοηθάει πολύ διαφωτιστικά σέ μιά πρώτη τους προσπάθεια — άνεξάρτητα από κάθε άπομίμηση ξένων αναζητήσεων τής ώρας — ή ταυτόχρονη αναδίφηση τής Ιστορικής μαρτυρίας και τής σύγχρονης ανάγκης. Πραγματικό θέατρο ύπαιθρου, με πλαστική προοπτικότητα, μόνο στην άρχαία Έλλάδα, λέμε, δημιουργήθηκε. Τ' άλ-

λα όλα, νεώτερα όπωσδήποτε, είναι άναυθεντικές προσπάθειες ώμής μεταφοράς στόν έξωτερικό χώρο τών όρων του έσωτερικού χώρου. Δέν είναι θέατρο ύπαίθρου θέβαια μήτε τό ζέσκαπο έλισαβετιανό θέατρο, μήτε τό Ισπανικό κορράλ, μήτε τό σανίδωμα τής Commedia Dell' Arte. 'Ισοδυναμούν όλα τους μ' ένα άναγκαστικό θόλεμα σέ χώρο ζένο κι' άφιλόζένο, δέν έμπνέονται από τίς συνθήκες του ύπαίθρου, δέν θλασταίνουν από τό άγκάλιασμα μέ τόν έλεύθερο ούρανό του. 'Αξιοπαρατήρητο είναι έδω πώς τό άρχαίο έλληνικό θέατρο, σ' όλο τό διάστημα τής άκμής του, στάθηκε άρχιτεκτονικά άπρόβλεπτο: ένα άθροισμα άπο στοιχεία λειτουργικά άναγκαία: όρχήστρα, κοίλο, σκηνή. 'Η άρμονία τους προέρχεται από τή γεωμετρική παράθεση και τήν αισθητική άφαίρεση, όχι από μιάν άνασύνθεση τών θασικών σεδομένων. 'Αργότερα μόνο, στους έλληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους, μέ τό χτίσιμο από πέτρα και μάμαρο, θά έρθει και ή προσπάθεια νά έξισοροποηθούν όργανικά, νά δεθούν μεταξύ τους, τά μέλη του οικοδομήματος. Στην έποχή του ζύλου — τήν έποχή τών μεγάλων τραγικών — δέν ύπάρχει συνείδηση άρχιτεκτονικού έργου' ύπάρχει μόνο συνείδηση ποιητικού έργου, πού άναζητεί γύρω του και στήνει τ' άναγκαία σημεία άναγνωρίσεως για νά ζεκόψει συμβολικά, δηλαδή συμβατικά, τήν περιοχή του, νά κλειστεί σ' ένα οκήμα πού νά σημαίνει ποιητική άυτοτέλεια.

'Αποτέλεσμα: 'Ο άρχαίος θεατρικός χώρος είναι ουσιαστικά άφηρημένος. Αυτό δέν μπόρεσαν νά καταλάβουν οί Δυτικοί δημιουργοί του κανόνα τών τριών έννοτήτων. Ξένος σέ κάθε ρεαλιστική ύποδούλωση ό άρχαίος θεατρικός χώρος, επιτρέπει και άνέχεται τά πάντα, ύπό τόν όρο νά έχουν έσωτερική συνέπεια. 'Ο όρος όμως αυτός είναι ό πιό άδυσώπητος: 'Αφήνει θέση στόν ποιητή, όχι στόν άγύρτη. Μέσα στόν άφηρημένο χώρο του άρχαίου θεάτρου και ό Χορός είναι νοητός, και ό ήδυσμένος λόγος, και οί μεγάλες Μορφές, και ή άγνοια του μαθηματικού Χρόνου. Σ' άλλο επίπεδο, τό άρχαίο θέατρο θρίσκει στό άρχαίο έργο τή φυσική του έκφραση, γιατί τό άρχαίο δράμα είναι πράξη δημόσια, πού γίνεται στό φώς τής ημέρας και μπροστά σ' έναν πανταχοϋ παρόντα μάρτυρα, πολυόμματο: τό Χορό. Γέννημα του φυσικού φωτός τό άρ-

καίο θέατρο χρησιμοποιεί τήν ήμέρα σάν όρο όργανικό για τήν τέλεση τής λειτουργίας του. Είναι άκριβώς όπως ή άρχαία άρχιτεκτονική: τό φυσικό φώς έχει ύπολογιστεί σάν ένεργητικό στοιχείο του οικοδομήματος, δέν είναι όπως στό γοτθικό ναό, πού μοιάζει μέ συμπυκνωμένο δράμα τής κατακνιάς και πού θρίσκει στους Ισκιους τήν προέκτασή του.

"Αν ό άρχαίος άνθρωπος από λόγους βιολογικούς και πολιτιστικούς, ζητάει τήν ήμέρα για τό θέατρό του, έμεις ζητάμε τή νύχτα. Τή ζητάμε από συνήθεια, τή ζητάμε από άδυναμία άντοχής στή δραστήρια παρουσία του ύπαίθρου, τή ζητάμε από διάθεση λιποταξίας, τή ζητάμε γιατί ό τεχνικός φωτισμός μας βοηθάει νά τήν άνασύρουμε άδιόκριτα και ήδονικά από τή θήκη του σκοταδιού της, τή ζητάμε γιατί έχει μιάν ιδιαίτερη ύποβλητικότητα: 'Η νύχτα είναι έρωτική. Μπορούμε ν' άναπτύξουμε καλύτερα τήν εύκολη μαγεία του σκηνικού κόσμου, τό όποιοδήποτε μυστήριο του, τή νύχτα παρά τήν ήμέρα. 'Εσωτερικά κι' έξωτερικά, δέν είμαστε πολίτες του ύπαίθρου. Και τής φαντασίας μας ό τόνος έχει χαμηλώσει πολύ, χρειάζεται τό διεγερτικό τής νυχτερινής άνασφάλειας. "Ενα ύπαίθριο θέατρο σ' έμάς, θά πρέπει νά είναι θέατρο τής νύχτας.

Αυτό δέν σημαίνει άρχαίου τύπου θέατρο μέ νυχτερινό φωτισμό. "Αν ό νοϋς μας πάει πρós τά εκεί, τότε πήραμε όρόμο λαθεμένο. Τό θέατρο τής νύχτας άνάγκη νά θλασταίνει από τή νύχτα όπως τό θέατρο τής ημέρας θλασταίνει από τήν ήμέρα. Αυτό δέν θά πεί πώς τό προηγούμενο του άρχαίου θεάτρου μδς είναι περιττό. 'Απεναντίας: μδς γίνεται πολύτιμο όταν άκριβώς τό άντικρύσουμε στήν ταυτότητά του. "Εχει νά μδς δώσει σπουδαία διδάγματα, και ειδικότερα σέ σημεία από τά πιό περιμάχητα τών σημερινών άναζητήσεων: Τή σκηνογραφία — δηλαδή τόν τόπο, τή δράση — δηλαδή τό χρόνο. 'Ολόκληρο τό πρόβλημα του συγχρόνου θεάτρου τίθεται έτσι κάθετα κι' έπιτακτικά. Τό θέμα του νεοελληνικού ύπαίθριου θεάτρου μδς πήγε όλόδια στήν καρδιά του ζητήματος. "Ολα συνέχονται.

'Εδω όμως ξεπηδάνε θέματα πού χρειάζονται πιό άλλο κείμενο για ν' αναλυθούν.

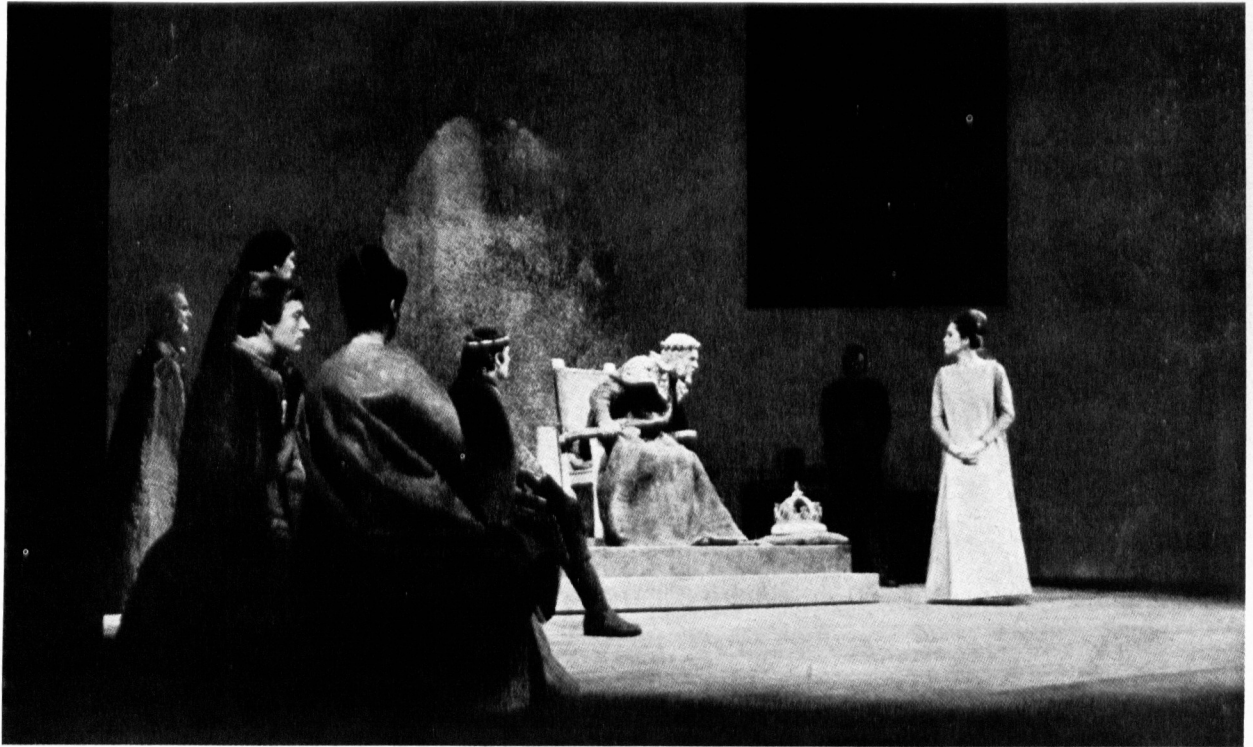
ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Η ΜΟΥΣΙΚΗ

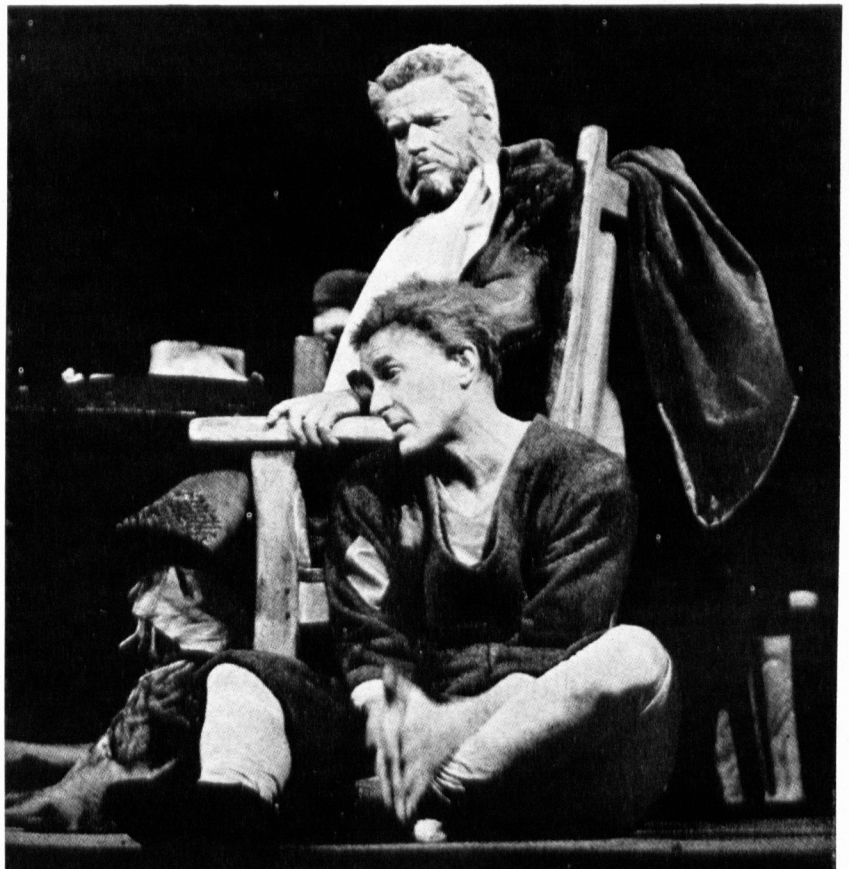
Τό τυχαίο στή μουσική

Ο ΜΟΥΣΙΚΟΣ διαγωνισμός του 'Αθηναϊκού Τεχνολογικού 'Ινστιτούτου, μιά σειρά δημοσιευμάτων σέ μουσικές κριτικές στήλες του τύπου και τέλος ώρισμένες πιό πρόσφατες έκδηλώσεις στίς όποιες πρωτοστάτησε ο έγκριτος μουσικολόγος κ. Γιάννης Παπαϊωάννου, έφεραν στό προσκήνιο δύο έργα πρωτοποριακής μουσικής και μαζί μ' αυτά όλο τό πρόβλημα τών σχέσεων του κοινου μέ τά πρωτοποριακά ρεύματα τής τέχνης. Αυτές οί έκδηλώσεις πού άκολούθησαν τό διαγωνισμό του Α.Τ.Ι. είχάν σαφώς τό χαρακτήρα κατατοπισμού, άν

όχι ποδηγετήσεως, του άπληροφόρητου κοινου και καταφανώς σκόπευαν στήν κάμψη τής αντίστάσεως πού προβάλλει τό κοινό σέ άνάλογες δημιουργίες τής σύγχρονης τέχνης. 'Ανήκοντας και εγώ στό κοινό παρακολούθησα τίς έκδηλώσεις αυτές μέ πολλή καλή θέληση, νομίζω. Στάθηκε όμως άδύνατο νά πείσω κατ' άρχήν τ' αυτιά μου σχετικά μέ τή μουσική άξία τών συγκεκριμένων αυτών μουσικών έργων. Στάθηκε έπειτα άδύνατο νά παρακολουθήσω τους συλλογισμούς πού χρησιμοποίησαν οί ειδικοί για νά εμφάνισουν τά έργα αυτά σά μιά φυσιολογική και καθ' όλα θεμιτή εξέλιξη παιλιότερων καθιερωμένων ρευμάτων, εξέλιξη μάλιστα πού άποτελεί πρόοδο και άπόκτημα τής μουσικής. "Ετσι αισθάνθηκα έντονη τήν άνάγκη του αντίλογου. 'Επειδή μέ τήν εύκαιρία αυτών τών έκδηλώσεων έγινε πολύς θόρυβος για τό «τυχαίο στή μουσική», θά προσπαθήσω, έν είδη αντίλογου, ν' άντιμετωπίσω τήν έννοια του τυ-

ΕΝΑΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ
«ΒΑΣΙΛΗΑΣ ΛΗΡ» (σελ. 59)

Δύο σκηνές από τήν παράσταση
του Βασιλικού Θιάσου Σαίξπηρ μέ
τόν Πώλ Σκόφηντ

Σαίξπηρ : «Μέ τό ίδιο μέτρο». Σκηνοθεσία: Michael Elliot. Μιά σκηνή από τήν τελευταία παράσταση του Old Vic.

καίου μέ αφετηρία τόν τρόπο πού τίν εισήγαγε ό κ. Παπαϊωάννου και τή χρησιμοποίησε γιά νά θεμελιώση τό παραδεκτό τής μουσικής του Ξενάκη και του Λογοθέτη.

ΠΡΩΤΑ ΠΡΕΠΕΙ νά επιδιώξουμε μία συνεννόηση οχετικά μέ τό τί όνομάζουμε τέχνη και τί όνομάζουμε τύχη. Βασικό γνώρισμα μιās πρωτογενοϋς τέχνης όπως ή μουσική σύνθεση, είναι ότι έκπορεύεται από μία προσωποπαγή δημιουργία και άποτελεί μία συμβολική άναπαράσταση μιās άνεξικνίαστης διεργασίας στό πνεϋμα του δημιουργού, πού βρίσκεται άπήχηση σέ άνάλογες αλλά άδιαμόρφωτες διεργασίες στα πνεϋματα τών άλλων. Προϋπόθεση μιās τέτοιας άπήχησης είναι τό έκφρασιμο και άνακοινωσιμο, και αυτό πάλι στηρίζεται κατ' άνάγκη στην τήρηση ώρισμένων συμβάσεων, κανόνων και περιορισμών καθώς και στην ύπαρξη μιās δομής και μιās τάξεως, σ' ένα κάποιο είδος προγράμματος διεπόμενο από ένα ίθύνον πνεϋμα. 'Αντιθέτως ή τύχη είναι μία συρροή συμβάντων άνεξαρτητών από θούληση και κρίση νοήμονος ύποκειμένου. Κατ' άρχήν λοιπόν είναι παράξενη ή ούζευξη τών έννοιών («τέχνη» και «τύχη»). Και έν πάση περιπτώσει είναι χρήσιμο νά θυμόμαστε ότι στην τέχνη έκείνο πού έχει σημασία δέν μπορεί νά είναι τυχαίο. Μπορεί νά υπάρχουν τυχαία στοιχεία σ' ένα έργο τέχνης, και πάντα υπάρχουν, καθ' όσο ή τέχνη μετέχει του κόσμου τών φαινομένων. Τό ουσιώδες στην τέχνη όμως δέν είναι ή ύπαρξη, είναι μάλλον ή τιθάσευση τής τυχαίας συρροής έσωτερικών και έξωτερικών προσδιοριστικών παραγόντων εις όφελος του έκφραστικού άποτελέσματος.

Ό κ. Παπαϊωάννου άναφέρθηκε επανειλημμένως στους άυτοσχεδιασμούς πού συνειθίζοντο σέ παλαιότερες έποχές τής μουσικής Ιστορίας, όποτε ό έκτελεστής είχε σέ πολλές περιπτώσεις τήν έξουσιοδότηση του συνθέτη νά επέμβη κατά τήν κρίση του και νά συμπληρώση τή σύνθεση, π.χ. παρεμβάλλοντας μία καντέντσα ή ποικίλλοντας ένα δεδομένο μουσικό διάγραμμα. 'Επίσης άναφέρθηκε στην τέχνη του έλεύθερου άυτοσχεδιασμού. Και εξήγησε ότι στις έκδηλώσεις αυτές ύπήρχαν στοιχεία του τυχαίου υπό τήν εξής έννοια: ότι ό άυτοσχεδιασμός είναι προϊόν τής στιγμής και τό άποτέλεσμά του εξαρτάται από μεγάλο βαθμό από τήν έκάστοτε διάθεση του έκτελεστοϋ, πού κι αυτή επηρεάζεται από τυχαία περιστατικά. Βέβαια δέν ύπάρχει καμμία άντίρρηση γιά τήν κάπως έλεύθερη χρησιμοποίηση του όρου «τυχαίο» έν προκειμένου, μόνο πού είναι ουσιώδες νά διευκρινιστῆ ότι υπό τήν ίδια έννοια όπως ό άυτοσχεδιασμός, συμμετέχει κατά άνάλογο μέρος στό τυχαίο και όποιοδήποτε προϊόν έντεχνης προοπθείας. Γιατί στό πλαίσιο τής δεδομένης έστω μορφής μέσα στην όποια θέλει νά κινηθῆ ό δημιουργός, ύπάρχουν άπειρες δυνατότητες άναποκρίσεως στους προκαθορισμένους κανόνες, και αυτός διαλέγει έκάστοτε κάποια συγκεκριμένη. 'Η έκλογή αυτή δέν μπορεί νά εξηγηθῆ έντελώς ούτε λογικά ούτε αισθητικά, δέν ύπόκειται σέ πρόβλεψη και στα έκάστοτε στάδια τής άποτελεί κι αυτή τό προϊόν κάποιας στιγμής και εξαρτάται σέ άνάλογη κλίμακα όπως ό άυτοσχεδιασμός από έσωτερικούς και έξωτερικούς μεταβλητούς παράγοντες στην έπιρροή τών όποιων ύπόκειται ό δημιουργός. Κάθε συνθέτης εισάγει λοιπόν στην σύνθεσή του τό στοιχείο του τυχαίου γιατί προβαίνει σ' ένα πλήθος («αϋθαίρετες») έκλογές. Συμπέρασμα είναι ότι ό άυτοσχεδιασμός όπως συνηθιζόταν πριν 150 χρόνια δέν μπορεί θάσιμα νά χαρακτηριστῆ σά μία μουσική έργασία περισσότερο τυχαία από τήν ίδια τή μουσική σύνθεση, πού άλλωστε άνέκαθεν ύπήρξε ένα είδος άυτοσχεδιασμού μέ μεγαλύτερη ή μικρότερη χρονική έκταση. Νομίζω συνεπώς ότι ή χρησιμοποίηση του όρου «τυχαίο» σ' αυτή τήν άλληλουχία είναι άπρό-

σφορη, γιατί ένώ δέ φωτίζει καμμία ένδιαφέρουσα πλευρά του άυτοσχεδιασμού και τής έλευθερίας στή μουσική έκτέλεση, μπορεί άντιθέτως νά όδηγήσει σέ σύγχυση. Και τουτο έπειδή ή έξαρση του άπρόβλεπτου και άπροκαθόριστου στοιχείου μας άπομακρύνει από τήν οϋσία τής καλλιτεχνικής δημιουργίας και στρέφει τήν προσοχή μας προς τή λιγότερο σημαντική πλευρά τής.

ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ άκόμα σύγχυση προκαλείται, όταν έκτός από τήν άπρόσφορη χρησιμοποίηση ενός όρου, ό ίδιος όρος χρησιμοποιείται συγχρόνως χωρίς έπαρκείς διασταλτικές επεξηγήσεις υπό καταφανώς διάφορες έννοιες. Ό κ. Παπαϊωάννου έκανε μία συσχέτιση του τυχαίου στοιχείου πού ένυπάρχει π.χ. σέ μία φαντασία κλασικής τεχντροπίας, στο άυτοσχέδιο ποίκιλια ενός δεδομένου μουσικού ύποβάθρου ή στην καντέντσα ενός κλασσικού κοντσέρτου, μέ τό τυχαίο στοιχείο όπως έμφανίζεται σέ ένα έργο στοχαστικής λεγομένης μουσικής του Ξενάκη ή σ' έναν άυτοσχεδιασμό από παρτιτούρα του Λογοθέτη. 'Η συσχέτιση όμως αυτή δέν άνταποκρίνεται σέ καμμία ύπαρκτή από άπόψεως οϋσίας συγγένεια μεταξύ τών κατηγοριών αυτών τής μουσικής συνθέσεως και συνεπώς κάθε άλλο παρά συμβάλλει στην άποσαφήνιση τών έννοιών.

Σέ μία άυτοσχέδια καντέντσα παλιās σχολής π.χ. ύπάρχει ό ίθύνων μουσικός νοϋς ό όποίος και παρεμβαίνει αισθητικά γιά νά θάλει τάξη στα τυχαία προσδιοριστικά φαινόμενα τών έξωτερικών χαρακτηριστικών του μουσικού άποτελέσματος. 'Από τήν έπιτυχή άλλωστε παρέμβαση του μουσικού αυτού νοϋ εξαρτάται και ή ποιότης του ακούσματος. 'Εκτός αυτού, έδω ύπάρχει δεδομένη ή άρμονία, ό ρυθμός, σέ μεγάλο βαθμό ή άλληλουχία τών ιδεών, κυρίως ύπάρχει δεδομένο τό ύψος, τό αισθητικό περιεχόμενο, πάνω στο όποιο ό έκτελεστής τής καντέντσας καλείται άπλώς νά κάνη ένα είδος σκόλιο. 'Υπάρχει ή άτμόσφαιρα, τά νοήματα και οι άξίες πού άποτελούν τήν οϋσία του σχολιαζόμενου μουσικού έργου. 'Ο έκτελεστής είναι ύποχρεωμένος νά εξαρθῆ στο ύψος τής κυρίως συνθέσεως. 'Η συμμετοχή του τυχαίου στοιχείου είναι συνεπής, άν όχι ύποτυπώδης, πάντως έπουσιώδης. Στόν έλεύθερο άυτοσχεδιασμό παλιās σχολής ό έκτελεστής - συνθέτης δέ διαθέτει κανένα συγκεκριμένο ύπόβαθρο, διαθέτει όμως άνα σύνολο κανόνων άρμονικών και μορφολογικών, κάτι σαν ένα τυπολόγιο γραμματικής πού έπιτρέπει τή χρησιμοποίηση μιās γλώσσας κατά τρόπο κατανοητό και στους άλλους. Κυρίως βέβαια διαθέτει τήν Ικανότητα νά πραγματοποιήση τήν αισθητική διεργασία άποκαθιστώντας τήν τάξη άνόμοια στα άτακτα τυχαία στοιχεία μέσα σέ πολύ περιωρισμένο χρόνο, κατά τρόπο περίπου αυτόματο. 'Η έννοια του άυτοματισμού αυτού είναι όμως ιδιάζουσα. Μοιάζει μέ τόν άυτοματισμό τής ροής από μία πηγή. 'Η μουσική ροή δέ νοείται χωρίς τίς προϋποθέσεις τής Ιδιοφυίας, τής γνώσης, τής άυτοπαρθρίας, τής εύψυχίας, όπως δέ νοείται ή ροή του νερού τής πηγής χωρίς τίς μακραινες γεωλογικές εξέλιξεις πού κατέληξαν στο σχηματισμό τής. 'Ο άυτοματισμός αυτού του είδους δέν έχει καμμία συγγένεια μέ τό τυχαίο. Είναι κυρίως ή εύχέρεια σύντομης άνακεφαλαιώσεως μιās πολύ σοβαρής και πολύ άπαιτητικής προεργασίας.

'Ας εξετάσουμε τώρα πώς έμφανίζεται τό τυχαίο στοιχείο στή στοχαστική μουσική του Ξενάκη. 'Η μουσική αυτή προκύπτει ως εξής: Τίθεται ένα πρόβλημα μαθηματικό, συγκεκριμένως του λογιισμού τών πιθανοτήτων. 'Αντιμετωπίζεται τό πρόβλημα αυτό μέ τά κατάλληλα μαθηματικά μέσα, έπιλύεται και ή λύση αυτή μεταγράφεται σέ φθόγγους μέ τή θούθεια μιās διαδικασίας άντιστοιχίσεως μαθηματικών μεγεθών προς φθόγγους μουσικούς. Ούτε στην έπιλογή του προβλήματος

ούτε στη λύση του ούτε στη διαδικασία του μετασχηματισμού μπορούμε να δεχθούμε ότι τό προσωπικό αισθητικό κριτήριο του συνθέτη παίζει οποιοδήποτε ουσιαστικό ρόλο. Δηλαδή είναι άπών ο ίδιος αισθητικός νους και υπάρχει ουσιαστικά μόνο ένας μαθηματικός νους που καθορίζει και τό μηχανισμό του μετασχηματισμού. Οί φθόγγοι και οί συνδυασμοί τους δέν προκύπτουν από τήν εφαρμογή μουσικῶν κριτηρίων ἀλλά «αυτόματα» κατά μετάφραση από τά μαθηματικά. Ἡ στοχαστική μουσική δέν προκύπτει τυχαία. Ἐναντίως εἶναι αὐστηρότατα προκαθορισμένη. Ἐν τούτοις τό ἀκουστικό της ἀποτέλεσμα εἶναι τυχαίο γιατί ὁ προκαθορισμός γίνεται σέ στάδια προηγούμενα τῆς κυρίως μουσικῆς φάσεως τῆς συνθέσεως. Ἄν ὑπάρχει κάποια μουσική πατρότης σ' ἕνα τέτοιο ἔργο αὐτή πρέπει ν' ἀποδοθῆ στούς νόμους τοῦ λογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων, ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ συνθέτης δέν ἔχει τήν μουσική πατρότητα. Συνοψίζουμε λέγοντας ὅτι τό εἶδος αὐτό τῆς μουσικῆς εἶναι μουσικοισθητικά τυχαίο ἀκριβῶς ἐπειδή στήν παραγωγή του ὑπεισέρχεται ἕνας αὐστηρός ἐξωμουσικός προκαθορισμός.

Δέν μπορεί νά ὑπάρξει ἀμφιβολία ὅτι ἡ δικαιοδοσία τοῦ αισθητικοῦ τυχαίου στοιχείου εἶναι ἐδῶ ἀσυκρίτως εὐρύτερη παρ' ὅσο στήν περίπτωση τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ παλιᾶς σχολῆς, καί ὅτι καμμιά ἀπολύτως συγγένεια δέ συνδέει τή στοχαστική μουσική μέ τόν αὐτοσχεδιασμό αὐτό.

Ἴσως θά μπορούσαμε νά παρατηρήσουμε ὅτι καί ὅταν ἀκόμη ὁ προκαθορισμός τῆς πορείας τῆς μουσικῆς συνθέσεως βασίζεται σέ κανόνες παρμένους ἀπό μέσα ἀπό τόν κόσμο τῶν ἤχων καί τῶν ρυθμῶν, καί τότε δέν ἀποκλείεται νά γίνῃ ἀφορμή εἰσοδῆς τοῦ τυχαίου στοιχείου στό μουσικό ἀποτέλεσμα. Αὐτό μπορεί νά συμβῆ ὅταν εἰσάγεται ἕνας τόσο στενός αὐτοματισμός στήν παραγωγή τοῦ ἔργου πού νά μήν εἶναι δυνατόν νά συνυπάρξῃ μέ τή ρυθμιστική παρέμβαση τοῦ συνθέτη, ὅποτε θέβαια ὁ συνθέτης ἀπαλλοτριώνει τά ἐκφραστικά του μέσα καί τήν μουσική πατρότητα τοῦ ἔργου του, καί τό ἀκουσμα περιέρχεται στήν ἀρμοδιότητα τοῦ τυχαίου. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἐντεχνῶν ἐκφραστικῶν συμβόλων εἶναι ἡ λεπτότερη φάση τῆς δημιουργικῆς διαδικασίας καί δέν εἶναι πρόσφορο αισθητικά νά τήν ἐμπιστευθούμε σ' ἕνα προκαθορισμένο μηχανισμό παραγωγῆς, σ' ἕναν ἐξωτερικό αὐτοματισμό. Ἐνα ποίημα δέν μπορεί νά γραφῆ μέ γράμματα τοῦ ἀφασθήτου χρησιμοποιούμενα κατά μία αὐστηρά προκαθορισμένη σειρά ἀνεξάρτητα ἀπό τίς λέξεις πού σχηματίζονται. Τό πρῶτον μίᾶς τέτοιας διαδικασίας εἶναι προφανές ὅτι θά ἦταν στερημένο κάθε νοήματος, καί θά ἦταν αισθητικά τυχαίο.

Ἐτσι ὁμως εἶναι αισθητικά τυχαίο, δηλαδή δέν προέκυψε κατά μία διαδικασία ἰκανή νά μεταφέρῃ ἢ νά συμβολίσῃ νοήματα προερχόμενα ἀπό ἄνθρωπο καί ἀπευθυνόμενα σέ ἄνθρωπο, εἶναι αισθητικά ἀδιάφορο. Ὅταν ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ἑνός ἔργου εἶναι ἀπρόσφορη γιά τή μετάδοση ἑνός προσωπικοῦ μηνύματος, δέν ἔχομε νά περιμένουμε τίποτα ἀπό τό ἔργο αὐτό καί εἶναι ἐντελῶς περιττό νά ἀναζητᾶμε τά αισθητικά του προσόντα.

Σ ΤΟ ΣΗΜΕΙΟ αὐτό δέν εἶναι ἄσκοπο νά κάνουμε μία παρέκβαση. Τό γεγονός ὅτι τά ἔργα τοῦ Ξενάκη ἔπυξαν κατά καιροῦς μιάς ἐνθουσιώδους, ὅπως μᾶς θεβαίωναν, ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τοῦ κοινού, δέν μπορεί ν' ἀνατρέψῃ τούς συλλογισμούς αὐτούς. Ἡ ἀντίδραση τοῦ κοινού σ' ἕνα πρωτοποριακό ἔργο δέν μπορεί νά θαρῶνι στήν αισθητική ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Οί εἰδηκοί ἐπικαλοῦνται συνεχῶς τήν ἀναρμοδιότητα τοῦ κοινού προκειμένου νά μειώσουν τή σημασία τῆς ἐν γένει ἀρνητικῆς στάσεως πού ἀντιμετωπίζουν τά περισσότερα σύγχρονα ἔργα. Ἄφου λοιπόν, σωστά ἄλλω-

στε, δέν ἀποδίδεται σημασία στίς ἀρνητικές ἐκδηλώσεις, δέν εἶναι νόμιμο νά ἐπικαλεσθούμε τίς τυχόν θετικές ἐκδηλώσεις σάν ἐνδειξη αισθητικῆς ποιότητας. Ἄλλ' ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, προκειμένου γιά τό ἔργο τοῦ Ξενάκη, τέτοιες θετικές ἐκδηλώσεις θά μπορούσε νά τίς ἀποδώσῃ κανεῖς, χωρίς νά ἀπομακρύνεται ἀπό τήν πραγματικότητα σέ δύο αἰτίες. Ἄφ' ἑνός στήν πρωτοφανῆ σέ ἔκταση καί ἔνταση προβολή πού γίνεται στοχηματικά ἐκ μέρους τῶν εἰδικῶν ὑπέρ κάθε νέας τεχνολογίας, προβολή πού θέβαια εἶναι ἀναπόφευκτο νά ἐμπρέσῃ ἕνα μέρος τοῦ κοινού. Ἄφ' ἑτέρου σέ μιά σοβαρή παρεξήγηση: Κάθε συνδυασμός ἤχων, ὁποιονδήποτε ἤχων, μπορεί νά εἶναι θυμικά ἐνδιαφέρων. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ὅτι πολλοί ἄνθρωποι μπορούν νά ἀισθανθοῦν κατάθλιψη καί νά συγκινηθοῦν μέχρι δακρύων στό ἀκουσμα λίγων συγχορδιῶν ἐλάσσονος τρόπου. Αὐτό δέν σημαίνει θέβαια ὅτι μιά σειρά συγχορδιῶν ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς καμμιά αισθητική ἀξία. Ὅμοια, ἕνα νταούλι μπορεί νά διεγερῇ τόν ἀκρατή καί νά τόν φέρῃ σέ κατάσταση χορευτικῆς μέθης, χωρίς ὁ κτύπος τοῦ νταουλίου νά ἔχῃ καμμιά αισθητική ποιότητα. Καί ἕνας συνδυασμός ἤχων πού προκύπτει ἀπό μετασχηματισμούς ἀριθμῶν σέ φθόγγους δέν ἀποκλείεται νά προκαλέσῃ διεγερση τοῦ θυμικοῦ, ὅπως ἀκριβῶς δέν ἀποκλείεται νά θροῦμε τούς ἤχους πού προκύπτουν ἀπό τόν αὐτοσχεδιασμό ἑνός πιθήκου σ' ἕνα πιάνο, θυμικά ἐνδιαφέροντες, τουλάχιστο σποραδικά. Αὐτό ὁμως δέ σημαίνει θέβαια ὅτι ὁ πιθήκος εἶχε καμμιά ἐκφραστική πρόθεση καί ὅτι πέτυχε νά τήν πραγματοποιήσῃ σέ αισθητικό ἐπίπεδο. Ὅπως λοιπόν δέν μπορεί νά γίνῃ λόγος γιά ἀνταπόκριση σέ αισθητική διεργασία κατά τόν αὐτοσχεδιασμό τοῦ πιθήκου - πιανίστα, ἄλλο τόσο δέν μπορεί νά γίνῃ λόγος γιά αισθητική ἀνταπόκρισή τοῦ ἀκρατοῦ στίς σειρές καί στούς συνδυασμούς ἤχων πού γεννήθηκαν κατά μιά ἐξωαισθητική διαδικασία. Καί ἐδῶ νομίζω ὅτι ἐγκτεῖται ἡ παρεξήγηση τοῦ τυχόν ἐνθουσιαζομένου κοινού. Δέν εἶναι ἡ αισθητική ποιότητα τοῦ ἔργου πού προκαλεῖ τήν ἀνταπόκριση, εἶναι ἀπλῶς τό γεγονός ὅτι ἕνα μεγάλο πλῆθος ὁποιονδήποτε μουσικῶν συμβάντων ἔχει πάντα μιά πιθανότητα νά προκαλέσῃ μιά θυμική ἀνταπόκριση. Ἄς μήν ἐμπιστευμαστε λοιπόν στίς ἀνταποκρίσεις τοῦ κοινού πού μπορεί νά μήν εἶναι οὔτε καθαρά αισθητικές οὔτε καν γνήσιες.

Τ ΩΡΑ ἈΣ ἐξετάσουμε πῶς ἐμφανίζεται τό τυχαίο στοιχείο στόν ἀτομικό ἢ ὁμαδικό αὐτοσχεδιασμό πάντων σέ συνοπτικές παρτιτούρες τοῦ τύπου τῶν ἔργων τοῦ Λογοθέτη. Στίς παρτιτούρες αὐτές μπορεί νά συμβολίζονται ὀρισμένες προδιαγραφές ἐκτελέσεως, μπορεί καί νά δίνονται ὀρισμένες συγκεκριμένες ὁδηγίες ἐν σχέσει μέ τό συγχρονισμό στήν ἐναρξη διαφόρων φάσεων τοῦ ἔργου, ἢ νά προδιαγράφονται ὀρισμένες συγκεκριμένες νότες. Σέ ἄλλες πάλι παρτιτούρες τύπου πινάκων ἀφρημένης ζωγραφικῆς δέν δίνεται κανένα συγκεκριμένο στοιχείο καί ἡ συμβολή τοῦ συνθέτη καί τῆς παρτιτούρας ἐγκτεῖται στούς συνειρμούς πού προκαλεῖ στόν ἐκτελεστή καί πού αὐτός εἶναι ἐλεύθερος νά ἐκφράσῃ μουσικά. Ὁ κ. Παπαϊωάννου μᾶς ἐξήγησε ἐπανελημμένως ὅτι ὁ συνθέτης περιορίζεται στό νά προδιαγράψῃ ὅσα ἀπό τά στοιχεία θεωρεῖ οὐσιώδη, καί ὅτι αὐτό ἀκριβῶς ἔκαναν καί πολλοί ἀπό τούς προκλαστικούς. Μόνον πού τότε ἐθεωρεῖτο οὐσιώδης ἡ μελωδία καί ἡ ἁρμονία, ἐνῶ τώρα οὐσιώδη στοιχεία θεωροῦνται τά ἡχοχρώματα, καί ἡ πυκνότης ἢ ἀραιότης τῶν ἤχων καί ἄλλα. Ἄς ἀφήσουμε κατά μέρος τίς παρτιτούρες ἐν εἰδει πινάκων ζωγραφικῆς πού εἶναι θέβαια μουσικά ἐντελῶς ἄκρως, καί ἄς περιοριστοῦμε σ' ἐκεῖνα τά ἔργα πού μπορεί στοιχειωδῶς νά δικαιολογήσουν τήν

άζιωση ότι ο συνθέτης προδιαγράφει, ότι νομίζει απαραίτητο και αφήνει ελεύθερο τόν έκτελεστή ως προς τα έπουσιωδέστερα στοιχεία του έργου. Και άς έξετάσουμε σέ τί συνίστανται οι προδιαγραφές αυτές που θεωρούνται ουσιώδεις. Πρώτα πρώτα, άνάμεσα σέ ένα κυκεώνα γραμμών έμφανίζονται συχνά σύμβολα συγκεκριμένων φθόγγων, πολλές φορές μέ ένδειξη τής χρονικής τους άξιας. Ένα μουσικό άκουσμα όμως άπαρτίζεται από πολύ μεγάλο άριθμό φθόγγων πού ή θέση τους στά συνηθισμένα τουλάχιστον μουσικά έργα, καθορίζεται άνάλογα μέ τή θέση τών άλλων φθόγγων. Ένας φθόγγος πού προδιαγράφεται χωρίς νά ύποδειχθί ή άκριβής του θέση σέ συσχέτιση μέ τούς ύπόλοιπους πού θ' άκουσθούν άλλα πού δέν καθορίζονται, είναι πολύ δύσκολο νά κατανοηθί κατα τί άποτελεί ουσιώδες στοιχείο του έργου. Είναι σά νά προδιαγράφουμε σέ μιά ομάδα ήθοποιών πού αυτοσχεδιάζουν, ότι κάπου στή μέση τής παράστασης θά πούνε «ναί» και παρακάτω θά πούνε «όχι» χωρίς νά τούς λέμε τίποτα γιά τίς ύπόλοιπες λέξεις πού θά πούν ένδιαμέσως. Έντελώς άνάλογα ίσχύουν γιά τίς προδιαγραφές πού άφορούν σχετικά ύψη φθόγγων, σχετικές πυκνότητες και ταχύτητες, έστω και όταν καθορίζονται κατά τρόπο συγκεκριμένο σέ σποραδικά τμήματα του έργου. Άλλη κατηγορία ύποδείξεων άφορούν περισσότερο τίς ποιότητες τών άκουσμάτων. Π.χ. δίνεται ή οδηγία νά έκτελεσθούν *glissandi*. Άλλά και μιά τέτοια ύπόδειξη είναι έντελώς άνεπαρκής προκειμένου νά παραχθί ένα προγραμματισμένο ήχητικό άποτέλεσμα. Γιατί είναι καταφανές ότι ένα *glissando* δέν έχει καμμία αυθύπαρκτη αισθητική ποιότητα. Παίρνει αισθητική άξια άνάλογα μέ τή σχέση του προς άλλα σύγχρονα ή κοντινά άκούσματα. Και πάλι είναι δύσκολο νά κατανοηθί γιατί ένα *glissando* άξιζει νά χαρακτηρισθί σάν ουσιώδες στοιχείο του έργου. Όσοδήποτε λοιπόν και άν σέ μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις οι προδιαγραφές στίς παρτιτούρες του Λογοθέτη έκτείνονται σέ συγκεκριμένες ύποδείξεις άνάλογες μ' αυτές πού βρίσκουμε σέ συνηθισμένες παρτιτούρες, οι προδιαγραφές αυτές είναι αδύνατο νά θεωρηθί ότι μπορεί νά οδηγήσουν σέ ένα έκφραστικό ήχητικό σύνολο προγραμματισμένο. Γιατί πρώτα, είναι στοιχειωδώς έλλειπτικές άφου καλύπτουν ένα πολύ μικρό μέρος του ήχου πού πρόκειται νά παραχθί, και έπειτα, περιορίζονται σέ χονδροειδείς μάλλον ύποδείξεις. Η μουσική πού παράγεται από μιά τέτοια άοριστη και χαλαρή παρτιτούρα είναι περισσότερο από κάθε άλλο είδος μουσικής προϊόν τύχης, τόσο από άπόψεως διαδικασίας παραγωγής όσο και από άπόψεως μουσικού άποτελέσματος. Η μουσική αυτή έχει μέ τό σχεδιαστή τής παρτιτούρας τίς χαλαρότερες νοτικές σχέσεις.

ΕΝΑ ΜΠΟΡΕΙ νά θεωρηθί ότι είναι τό προσόν τής μουσικής τύπου Λογοθέτη, ότι δηλαδή έχει έν σχέση μέ τή μουσική του Ξενάκη τό πλεονέκτημα τής απλότητας τής διαδικασίας παραγωγής. Μέ τίς παρτιτούρες του Λογοθέτη άποδείχθηκε έμπράκτως ότι οι άραιώσεις και πυκνώσεις τών ήχων μπορούν νά παραχθούν όχι μόνο χρησιμοποιώντας τήν έννοια τής έντροπίας και έμπλέκοντας τή σύνθεση σέ ατέρμονες ύπολογισμούς, άλλα και απλώς τραβώντας λίγες γραμμές σ' ένα χαρτί. Ό άκροατής θέβαια είναι αδύνατο νά καταλάβη άν ή συσσώρευση φθόγγων πού άκούει προέρχεται από ύπολογισμούς ή από τήν έρμηνεία ώρισμένων γραμμών σέ μιά παρτιτούρα-πίνακα. Αυτό είναι τό αύτό του Κολόμβου πού όφείλεται στή μουσική τύπου Λογοθέτη και πού ύποσκάπτει έπικίνδυνα τό ένδιαφέρον τής στοχαστικής μουσικής. Συνεπώς ό Λογοθέτης έχει υπέρ αυτού τό πλεονέκτημα

τής κομψότητας, όπως λένε στά μαθηματικά. Ό όρος «κομψότης» συμβαίνει μάλιστα νά ταιριάξη και στήν έμφάνιση πολλών από τίς παρτιτούρες-πίνακές του. Πέρα απ' αυτό τό άποδεικτικό άς πούμε κατόρθωμα δέν ύπάρχει κανένα άλλο. Ό Λογοθέτης δέν άνεκαλυψε θέβαια κανένα τρόπο μέ τόν όποίο είναι δυνατόν νά έκφρασθούν σύνθετα περιεχόμενα μέ χονδροειδείς συμβολισμούς. Η παρτιτούρα του είναι άπλή, άλλα στοιχειώδη είναι και τά όσα μπορεί νά έκφράση. Συνοπτικά τά σύμβολα και λίγα τά θεωρούμενα ως ουσιώδη σημεία, άλλα αντίστοιχα χονδροειδές είναι και τό αισθητικό άποτέλεσμα. Άνύπαρκτη ή λεπτομερής έπεξεργασία, άνύπαρκτη όμως και το αισθητικό μήνυμα. Δέν μπορούμε νά πάρουμε περισσότερο απ' όσα δίνουμε. Η τέχνη είναι ύπόθεση τών λεπτών διακρίσεων και όχι τών περιληπτικών άοριστολογιών. Η άπλοποίηση τών συμβόλων μέχρι τό σημείο πού τήν προχώρησε ό Λογοθέτης καταργεί τήν τέχνη. Η άπελευθέρωση από τούς δεσμούς τών κανόνων και τών μορφών μπορεί ως ένα σημείο νά συμβάλλη στήν έλευθερία και τήν ποικιλία έκφράσεως του δημιουργού. Άπό ένα σημείο και πέρα όμως — σημείο πού ασφαλώς έχουν υπερβί και ό Λογοθέτης και ό Ξενάκης, ό πρώτος καταργώντας τίς μουσικές συμβάσεις, ό δεύτερος ύποκαθιστώντας τες μέ περιορισμούς δανειομένους από έξμουσικούς χώρους — ή κατάργηση τών δεσμεύσεων περιορίζει μέχρι καταπίξεως τίς έκφραστικές δυνατότητες και καταλύει τήν τέχνη. Και είναι περιεργο τό ύποστηριζόμενο από ειδικούς ότι στίς συγκεκριμένες αυτές περιπτώσεις άποτελεί συμβολή στήν πρόοδο τής μουσικής.

ΕΛΕΧΘΗ ΟΤΙ χάρις στή μείωση τών τεχνικών απαιτήσεων, ή μουσική έκτέλεση γίνεται κτήμα περισσοτέρων άνθρώπων πού διαθέτουν περιορισμένες ικανότητες. Και ότι τέτοιοι άνθρωποι άποκτούν τήν εύκαιρία και τή χαρά νά μετάσχουν σ' ένα συγκρότημα αυτοσχεδιασμού. Πιστεύω ότι ό άληθινός αυτοσχεδιασμός οιασδήποτε τεχνοτροπίας είναι έξαιρετικά δύσκολη ύπόθεση, και ότι τό μόνο πού μπορούν νά πετύχουν οι άνθρωποι αυτοί τών περιορισμένων δυνατοτήτων επιδιδόμενοι σέ έκτελέσεις παρτιτούρας του Λογοθέτη είναι νά ζεχάσουν ότι οι δυνατότητές τους είναι περιορισμένες, νά χάσουν έτσι τήν αίσθηση τής πραγματικότητας και νά θυθισθούν σέ μιά μακάρια άγνοια χαλαρώνοντας τούς δεσμούς τους μέ τήν πραγματική μουσική. Γι' αυτό και από τήν άποψη αυτή βρίσκω τή χρησιμότητα του άποκαλιωμένου αυτοσχεδιασμού πολύ άμφίβολη.

Τελειώνοντας θά ήθελα νά έκφράσω μιά σειρά από έντονες άπορίες. Για πούό λόγο οι ειδικοί θεωρούν σκόπιμο νά έπηρεάσουν τή στάση του κοινού υπέρ τών άκραίων πρωτοποριακών ρευμάτων τής τέχνης, τόσο έσπευσμένα και πρόωρα; Γιατί κατέχονται από τέτοια άνυπομονησία νά καθιερώσουν τά ρεύματα αυτά; Γιατί δέν τά άφίνουν νά ύποστούν τή δοκιμασία του χρόνου και νά επιβληθούν, άν άποδειχθί ότι έχουν τά απαραίτητα προσόντα, μέ τίς ίδιες τους τίς δυνάμεις; Γιατί αυτή ή ένθερμος προβολή άδοκίμαστων νεογνών; Γιατί αυτή ή έπιμονή νά πεισθί τό κοινό ότι δέν πρέπει νά ζητά από τήν τέχνη αυτό πού άνέκαθεν ζητούσε, αυτό πού έχει άνάγκη νά ζητήσει, τήν έκφραση, τήν υπέρβαση, τή γενίκευση, τή συμπλήρωση; Πρός τί αυτή ή προσπάθεια νά άνατραπή μέ άκροβατικούς συλλογισμούς τό προαιώνιο βίωμα τών ανθρώπων ότι ή τέχνη δέν είναι τύχη και ή τύχη δέν είναι τέχνη;

ΓΡΗΓΟΡΗΣ Δ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Μαργαρίτι: μιά κοινωνική έρευνα

ΑΝΑΜΕΣΑ στις κοινωνικές έρευνες πού, στο πλαίσιο του γενικωτέρου προγράμματός του, έχει αναλάβει και εκτελέσει τό Κέντρο Κοινωνικών Έπιστημών 'Αθηνών, περιλαμβάνεται και μία μικρή «καθοδηγητική έρευνα», ή έρευνα του Μαργαριτιού. 'Η έρευνα αυτή, μολονότι άφορά ένα μικρό χωριό, είναι άποκαλυπτική γιά τά προβλήματα πού παρουσιάζονται γενικώτερα στις άγροτικές μας κοινότητες καθώς και τά κοινωνικά ρεύματα και τίς τάσεις πού αναπτύσσονται στους κόλπους τής σημερινής ελληνικής κοινωνίας.

Τήν κατάσχεση του προγράμματος τής έρευνας και τήν συνολική διεξαγωγή της ανέλαβε ό καθηγητής τής 'Ανθρωπογεωγραφίας στό Πανεπιστήμιο τής Τουλούζης κ. Bernard Kayser, Διευθυντής 'Ερευνών του άντιστοιχού τμήματος του Κέντρου Κοινωνικών Έπιστημών 'Αθηνών. Συγκρότησε, τό περσιό καλοκαίρι, μία ομάδα έρευντηών από δύο "Ελληνες σπουδαστές (τούς κ.κ. Α. Χρισκά και Α. Τζιρά) και τέσσερες Γάλλους συναδέλφους τους (τούς κ.κ. Τ. Ρ. Bombart, Μ. Gleiser, J. Ρ. Motte και R. Pottier), τούς όποιους έστειλε στήν 'Ελλάδα τό Centre de Sociologie Europeenne. "Υστερα από ειδική εκπαίδευση τής ομάδας στά θέματα, τίς μεθόδους και τίς τεχνικές τής έρευνας, ό έρευντής εγκαταστάθηκαν στό Μαργαρίτι ('Ιούλιος - 'Ιούλιος 1962) και - άφού πρώτα έκαναν μία γενική άναγνώριση τής περιοχής - συγγέντησαν στοιχεία γιά τήν κοινωνικό - οικονομική κατάσταση του χωριού, προβαίνοντας σέ συστηματική κατά οικογένειες άπογραφή του πληθυσμού του (σύμφωνα μέ ειδικό «έρωτηματολόγιο»). 'Ακολούθησε ή άνάλυση τών στοιχείων πού συγκεντρώθηκαν μέ τήν επιτόπια αυτή έρευνα, τής όποιος δημοσιεύονται τώρα τά πορίσματα. Μιά σύντομη παρουσίασή τους έπιχειρούμε από τή στήλη αυτή.

Τό Μαργαρίτι βρίσκεται στή Θεσπρωτία, στό όρμό πού οδηγεί από τήν 'Ηγουμενίτσα στήν Πράγα (και στήν Πρέβεζα), απέχοντας 30 χιλιόμετρα από τήν πρώτη και 17 χιλιόμετρα από τή δεύτερη. "Αν και ό όρμος αυτός είναι σέ πολύ κακή κατάσταση και - άν εξαιρέσουμε τήν λεωφορειακή έξυπνηρήση, δύο φορές τήν ήμέρα - μέ άσήμαντη κυκλοφορία, τό Μαργαρίτι βρίσκεται σ' αυτόν, τό ύλικό μέσο νά θγει από τήν άπομόνωσή του και νά δεχθεί τήν έπιρροή του «πολιτισμού τών άστικών κέντρων», άφού τελευταία ή 'Ηγουμενίτσα παίρνει όλο και περισσότερο τά χαρακτηριστικά άστικού κέντρου, βοηθούμενη ουσιαστικά από τή χρησιμοποίησή της ως λιμανιού γιά τά ferry - boats τής γραμμής Κερκύρας και Brindisi.

'Από τά 4.850 έκτάρια γής πού άνήκουν στήν κοινότητα του Μαργαριτιού, τά 930 ύπολογίζονται ως καλλιεργήσιμη έκταση και τά 3.690 ως βοσκή. 'Εξ άλλου, ή κοινότητα άπορρόφησε τελευταία και τήν έκταση δύο μικρών γειτονικών χωριών, τής Καταδόθρας και του Παλιόκαστρου. Μέχρι τό 1944 οι Τουρκοτσάμπδες άποτελούσαν τό μεγαλύτερο μέρος (τό μισό ή τά τρία τέταρτα) του πληθυσμού τών χωριών τής περιοχής αυτής' μάλιστα, αυτοί ήσαν σχεδόν άποκλειστικά οι γαιοκτήμονες στό Μαργαρίτι, ένω οι χριστιανοί τής περιοχής ήταν κατά τό μεγαλύτερο μέρος είτε άγρε-

γάτες, είτε νομάδες κτηνοτρόφοι πού ξεχειμάζαν, πληρώνοντας νοίκι, τά κοπάδια τους' ύπήρχαν τέλος και μερικές οικογένειες Ισραηλιτών πού είχαν εκεί μικρομάγαζα, και πού μέ τήν είσοδο τών Γερμανών στήν 'Ελλάδα κατέφυγαν στα Γιάννενα. Τό 1944 οι Τουρκοτσάμπδες, πού συνεργάστηκαν στήν Κατοχή μέ τούς 'Ιταλούς, εκτοπίστηκαν άπ' τήν περιοχή. 'Ο λοιπός πληθυσμός έκαψε τά σπίτια τους και τούς έδιωξε από τά κτήματά τους. Δημιουργήθηκε' έτσι, μία εύκαιρία και γιά τούς κατοίκους τής περιοχής νά εγκατασταθούν στό Μαργαρίτι. Πραγματικά από τό 1944 μέχρι τό 1952 σημειώνεται μία σταθερή κίνηση πληθυσμού από τά γύρω χωριά (όρεινά και πεδινά) προς τό Μαργαρίτι, μία χαρακτηριστική περίπτωση «αυθόρμητου» έποικισμού. Στήν περίοδο αυτή οι «Squatters» - πού αριθμούνται σέ 136 οικογένειες - εγκαθίστανται στό Μαργαρίτι και παίρνουν στήν κατοχή τους τά κτήματα τών Τουρκοτσάμπδων. 'Η προσωρινή κλήρωση τών κτημάτων αυτών γίνεται τό 1952 και ή όριστική διανομή τών γεωργικών κλήρων μόλις τό 1957. Μοιράστηκαν, έτσι, συνολικά 3.820 στρέμματα και 8.518 λιόδεντρα σέ 233 οικογένειες, από τίς όποιες 16 κατοικούν σέ γειτονικά χωριά και άλλες 16 μετανάστευσαν και έφυγαν όριστικά από τό χωριό' ό οικογενειακός κλήρος όρίσθηκε σέ 20 στρέμματα και 32 λιόδεντρα, γιά κάθε πενταμελή οικογένεια (ένω γιά κάθε πρόσθετο μέλος ό κλήρος όρίστηκε κατά 20% μεγαλύτερος. Κατά τό 1962, ή έρευνα άποκαλύπτει τήν άκόλουθη κατάσταση τής κτηματικής περιουσίας στό χωριό, σέ σύνολο 204 οικογενειών:

- 8 οικογένειες, πού δέν ήσαν κλήρο, καλλιεργούν τήν μικρή ιδιοκτησία τους πού είχαν και προηγήτερα.
- 121 οικογένειες διατηρούν και καλλιεργούν τόν γεωργικό τους κλήρο.
- 47 οικογένειες καλλιεργούν ομαδικά τούς κλήρους τους.
- 10 οικογένειες είναι άκτήμονες (1 πρόσφατος μετανάστης, 1 γέρος πού ζεί μόνος του, 4 ύπάλληλοι και 4 άγρεργάτες).
- 14 τέλος οικογένειες κτηνοτρόφων, συγκεντρωμένες σέ τέσσερες ομάδες διατηρούν τόν γεωργικό τους κλήρο, αλλά ή κυρία άπασχόλησή τους είναι ή κτηνοτροφία.

Οι κτηνοτρόφοι αυτοί είναι παλιοί νομάδες, κυρίως άρβανιτόβλαχοι, πού άποτελούν σημαντικό μέρος του πληθυσμού του χωριού (περίπου τό 21%) και είναι εγκατεστημένοι σέ δύο χωριστές γειτονίες του' οι ύπόλοιποι είναι σαρακατσάνοι, από τούς όποιους λίγοι κατοικούν μέσα στό χωριό ένω οι περισσότεροι τους είναι εγκατεστημένοι σέ άλλα μικρά χωριά τής κοινότητας.

'Εκτός από τούς άρβανιτόβλαχους, ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα στό Μαργαρίτι άποτελούν οι «γύφτοι» πού συνθέτουν τό 8% του συνολικού πληθυσμού του χωριού. 'Από τούς γύφτους αυτούς άλλοι ήταν παλιοί κάτοικοι του χωριού, και εργάζονταν σάν υπηρέτες στους Τουρκοτσάμπδες, και άλλοι ήρθαν στήν περίοδο του έποικισμού.

'Εξ άλλου, από τό συνολικό πληθυσμό του χωριού, άνερχόμενο σέ 1.069 άτομα μόνο τό 20% άποτελείται από παλιούς κατοίκους του, ένω τό 25% προέρχεται από γειτονικά χωριά' τό μεγαλύτερο όμως ποσοστό του πληθυσμού, σχεδόν τό 40%, άποτελούν όρεινοί κτηνοτρόφοι πού γιά πρώτη φορά, μέ τόν έποικισμό αυτό, άποκτούν μόνιμη εγκατάσταση και ιδιόκτητα χωράφια.

Τό γεγονός αυτό - μαζί μέ τήν κοινωνική έτερο-

γένεια του πληθυσμού — έξηγει κατά μεγάλο μέρος τήν μικρή γεωργική παραγωγή τής περιοχής, παραγωγή πού εξακολουθεί νά βρίσκεται χαμηλότερα από τό επίπεδο του 1940. Έπειτα, μολονότι είναι πολύ εύφορη ή γή, δέν ξιναν ακόμη τά απαραίτητα άποξηραντικά καί άρδευτικά έργα καί έτσι, από τή μία μεριά, ένα μέρος τής πεδιάδας πλημμυρίζει τό χειμώνα καί μένει πνιγμένο στά νερά μέχρι καί τήν άνοιξη, ένω άπ' τήν άλλη μεριά, σημαντικό μέρος τής γής, πού μένει κέρσο ή ψευτοκαλλιεργείται, χρειάζεται άρδευση συστηματική. Καί ή τεχνική τής καλλιέργειας είναι καθυστερημένη: τό 90% τών γεωργών δέν χρησιμοποιεί λιπάσματα, ούτε διαλεγμένους σπόρους. Τό Μαργαρίτι δέν διαθέτει παρά ένα θαυό τρακτέρ πού χρησιμοποιείται κυρίως «για τή λειτουργία τής θεριστικής μηχανής (πού μετακινείται από χωράφι σέ χωράφι) καί ως μέσο μεταφοράς».

Άλλά καί στόν τομέα τής κτηνοτροφικής παραγωγής ή κατάσταση δέν φαίνεται καλύτερη: μολονότι τό Μαργαρίτι έχει αρκετά ζώα (υπολογιζόμενα για τό 1961 σέ 11.000 πρόβατα, 2.450 γίδια, καί 230 βόδια), δέν μπόρεσε νά αξιοποιήσει συστηματικά τήν κτηνοτροφία του. Έξω από τίς πωλήσεις άρνιών, κυρίως τό Πάσχα, τούς ζωμπόρους πού επισκέπτονται τήν περιοχή, καί πού άποφέρουν ένα εισόδημα κάπως αξιολογο, ή γαλακτοκομία δέν άναπτύχθηκε στό Μαργαρίτι. Τό γάλα τό αγοράζει μία οικογένεια μεγαλεμπόρων τής Ήγουμενίτσας, ένω ό Γαλακτοκομικός Συνεταιρισμός του χωριού φθίνει' όταν ίδρύθηκε, τό 1953, άριθμούσε 130 μέλη, σήμερα όμως δέν έχει παρά 15. Δέν μπόρεσε, για διάφορους λόγους, νά ανταγωνισθεί τούς έμπόρους καί τώρα συντηρείται χάρις στην άμεση χρηματική ένίσχυση πού παίρνει από τή «Βασιλική Πρόνοια» καθώς καί στην ένίσχυσή του από τό Ύπουργείο Γεωργίας, πού τόν έπροικοδότησε μέ ένα αξιόλογο φυτώριο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στό Συνεταιρισμό διοικετούνται μόνο 20.000 κιλόγραμμα γάλα τό χρόνο, ένω οι έμποροι συγκεντρώνουν τουλάχιστον δεκαπλάσια ποσότητα.

Έτσι ή γενική εικόνα τής κοινωνικο - οικονομικής ζωής του Μαργαριτιού, όπως διαγράφεται από τήν έρευνα, δέν είναι καθόλου ίκανοποιητική. Αύτή ή τόσο έτερογενής κοινότητα, όπως σχηματίσθηκε έδω καί δεκαεφτά χρόνια, δέν προόδευσε προς τήν κατεύθυν-

ση τής κοινωνικής συνοχής της, δέν κατάφερε νά ξεπεράσει, τήν ύποτονικότητά της καί νά άποκτήσει έναν έντονο καί έπιταχυνόμενο ρυθμό ζωής. Άντιθέτα μάλιστα, από τό καλοκαίρι του 1960, παρουσιάζεται καί ένας νέος παράγων πού, στίς άμεσες συνέπειές του καί τίς πρώτες έπιπτώσεις του, άποδυναμώνει ακόμα περισσότερο τό χωριό: ή μετανάστευση. Η έρευνα μέτρησε 110 κατοίκους πού εγκατέλειψαν τό χωριό καί άπ' αυτούς οι 80 μετανάστευσαν στό έξωτερικό (όλοι στή Γερμανία). Η άνάλυση τών 80 αυτών περιπτώσεων έδειξε ότι ή μετανάστευση καλύπτει σχεδόν ολοκληρωτικά τίς κατηγορίες ηλικίας μεταξύ 20 — 45 έτών. Στίς γυναίκες (συνολικά 15) ή μετανάστευση αύτή αντιπροσωπεύει τό 6,1% του συνολικού γυναικείου πληθυσμού τών αντίστοιχων κατηγοριών ηλικίας, ένω στους άνδρες (συνολικά 75) αντιπροσωπεύει τό 27,8% τής αντίστοιχου ηλικίας άνδρικού πληθυσμού του χωριού, σημαίνει δηλαδή ότι περισσότερο από τό 1)4 τών άνδρών του χωριού ηλικίας 20 — 45 βρίσκονται στό έξωτερικό. Πρόκειται, μέ άλλα λόγια, για μία αίμορραγία, πού μάλιστα έπιτείνεται. Καί σάν μόνο «άντιστάθμισιά» της είναι τά μεταναστευτικά έμβάσματα, πού οι έρευνητές τά πιθανολόγησαν σέ 800 — 1.000 τό μήνα, κατά μέσον όρο.

Άναλύοντας όλα τά στοιχεία αυτά — καί επί πλέον τή δομή του πληθυσμού κατά ηλικίες, τή μορφή καί τίς λειτουργίες τής οικογένειας, τή γεννητικότητα, τήν προέλευση καί τήν επαγγελματική άπασχόληση, τό μορφωτικό του επίπεδο — ό καθηγητής κ. Kayser εκθέτει τά επί μέρους συμπεράσματά του καί καταλήγει ότι «τό Μαργαρίτι, ως περίπτωση αυθόρμητου έποικισμού, κατέληξε σέ άποτυχία». Καί έρωτά: «Τάχα δέν υπάρχουν ακόμα χρονικά περιθώρια για ν' άνατραπεί ή κατάσταση αύτή καί νά καταλήξει σέ έπιτυχία; Άπό τεχνική άποψη, ασφαλώς ναί. Έξ άλλου έτοιμάζονται σοβαρά σχέδια κρατικά για τήν υδραυλική άναδιαμόρφωση τής πεδιάδας. Μήπως όμως είναι πολύ άργά; Μήπως πέρασε ή κατάλληλη στιγμή; Η μετανάστευση, πού πάντοτε είναι εκλεκτική στην ποιότητα του ανθρώπινου ύλικού της, άποστειρεί σήμερα τό χωριό από τά καλύτερά του στοιχεία. Καί σέ λίγο δέν θά ύπάρχει πιά στην Κοινότητα άρκετό ανθρώπινο δυναμικό για τήν ένδεχόμενη αξιοποίηση νέων πηγών εϋμερίας τής περιοχής».

E. ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Η ΠΟΙΗΣΗ

Η αναζήτηση του Θεού

ΟΛΓΑΣ ΒΟΣΗ : ΠΡΩΤΗ ΡΙΖΑ (Άθήνα 1962)

Λίγες σχετικά είναι οι αξιόλογες Έλληνίδες ποιήτριες, κι' ακόμα πιά λίγες δόες εμφανίστηκαν μετά τόν πόλεμο κι' έχουν μία ύπολογισμη παρουσία στα γράμματα. Άνάμεσα στίς τελευταίες τούτες άνήκει αίγουρα καί ή Όλγα Βόση, πού μέ τίς πέντε προηγούμενες συλλογές της καί μέ τήν «Πρώτη ρίζα» τώ-

ρα, συνεχίζει άνανεωμένη τήν πορεία της, ακολουθώντας μέ συνέπεια τόν άρχικό της δρόμο, χωρίς ν' άπομακρύνεται άπ' τά όρια πού χάραξε καί χωρίς ν' αλλάζει τά χαρακτηριστικά της. Άλλωστε, ή όμοίομορφη αύτή εμφάνιση καί ή κίνηση πάνω σέ μία μονάχα γραμμή επιβάλλεται κι' άπ' τήν ίδια τή φύση τής ποίησης της, μις ποίησης μέ καθαρά μεταφυσικό καί ύπαρξιακό χαρακτήρα, πού δε μπορεί ν' άνανεωθεί μ' άλλο τρόπο παρά βαθαίνοντας καί διευρύνοντας βαθμιαία τό σχήμα της.

Η ένιαία τούτη πορεία παρουσιάζει άδιάσπαστη συνέχεια άπ' τήν πρώτη σχεδόν στιγμή. Άν έξαιρέσουμε τό πρώτο της βιβλίο «Ύμνοιο» (1946), άπ' όπου τίποτα δε θά μπορούσε νά προδικάσει κανείς για τό μέλλον, ή άτομική της περίπτωση διαγράφεται κιόλας από τά «Έρημικά» (1951) καί άναπτύσσεται, μέ τήν ίδια πάντα συνέπεια, καί στό «Ένδύομυχα» (1953), καί στό «Άγέρινα» (1955), καί

στό «Ύπαρξη και σιωπή» (1958), για να ολοκληρωθεί στην «Πρώτη ρίζα» (1962). Είναι μία πορεία μοναχική και μία ποίηση τονισμένη πάνω σε μία χορδή, έτσι ώστε να καταντάει πολλές φορές μονότονη, που καταφέρνει, ωστόσο, ν' ανανεώνεται από βιβλίο σε βιβλίο, άλλοτε με μετατοπίσεις του θασικού μοτίβου της κι' άλλοτε με αναδιπλώσεις σε άλλο επίπεδο, και μόνο μέσα στην ίδια κάθε φορά συλλογή δέν κατορθώνει ν' αποφύγει την επανάληψη, ίσως γιατί η ποιήτρια, μ' όλες τις επίμονες επαναφορές της στο ίδιο θέμα, αισθάνεται πώς δέν εκφράστηκε ακόμα, πώς δέν μπόρεσε να μιλήσει όσο θάθελε για την πληγή που αδιάκοπα την καίει:

Άνοιχτε μου, άνοιχτε μου,
τά ούράνια παραμερίστε για ν' ανασάνω,
τ' αγέρι άφίστε στή φλογισμένη ψυχή μου
νά μπει.
Στηρίγματα δώστε μου έξω από μένα νά πιάσω,
τή σκάλα φέρτε σιμά του 'Ιακώβ ν' ανεβώ.
Στ' αδύνατό μου πλαντάζω κορμί.
Μέ καίει η ψυχή μου, μέ καίει η δύναμή μου.
Νά σκίσω θέλω τό σάρκινο ρούχο μου πού φορώ.
Έναν άξονα δώστε μου, ν' ανασαίνει γύρω η
ψυχή μου.

(«όγγος των λέξεων».)¹

Αυτό τον «άξονα» ζητάει ακατάπαυστα σ' όλη της τη γραμμή η ποίησή της, σά νά μετακινήθηκε κάποια στιγμή τό κέντρο της ύπαρξής της, σά νάχασε ξαφνικά τό έδαφος κάτω άπ' τά πόδια της και θρέθηκε μονάχη κι' άπροετοίμαστη μπροστά σέ μία πραγματικότητα έλλη, πού δέν είχε ως τότε ύποψιαστεί.

ΕΚΕΙΝΟ ΠΟΥ έχει τη σπουδαιότερη σημασία στην ποίηση — και ιδιαίτερα στή σύγχρονη ποίηση — είναι η μοναδικότητα της ατομικής ψυχής: η ύποστασιακή ιδιοσυστασία του ποιητή κι' ο τρόπος που αντιδρά άπέναντι στή ζωή και στά περιστατικά της ατομικής του μοίρας, όταν φυσικά έχει φτάσει νά τά εκφράζει μέσα άπ' τό αισθητικό φαινόμενο. Αυτό, σέ τελευταία ανάλυση, τον κάνει νά ξεχωρίζει άπ' τις άπειρες άλλες περιπτώσεις γύρω του, του έξασφαλίζει την προσωπική σφραγίδα και του επιτρέπει νά υπάρχει στην περιοχή της τέχνης.

Άπό την άποψη αυτή, η περίπτωση της Βότση είναι μοναδική, και σάν ποιότητα και σάν περιπέτεια ψυχής. Ξεκίνησε στην αρχή μέ μία γλώσσα τραχιά και θάναση, άπ' όπου διαφαίνεται η έντονη ιδιοσυγκρασία της και η γερή ζωική της ρίζα, μέ κάποιες σικε-

1. «Ύπαρξη και σιωπή».

Encounter

Edited by STEPHEN SPENDER and MELVIN LASKY

Published at 25 Haymarket, London SW1

Annual subscription: 45 s.

λιανικές ή και καζαντζακικές εδώ κ' εκεί άπκήσεις, κι' άφού τραγούδησε σέ πολύστιχους ύμνους τούς άγωνιστές και τούς ήρωες, την ανθρωπότητα και τούς άθλους της επιστήμης, θρέθηκε άπότομα στό δεύτερο βιβλίο της, συντριμμένη και κατασπαραγμένη, ν' ακολουθεί τά ίχνη ενός Θεού, πού αναδύθηκε από τα βάθη της, για νά τή ρίξει στή δίνη μιας φοβερής ηθικής και μεταφυσικής κρίσης, σφραγίζοντας μοιραία τη ζωή και την τέχνη της.

Άπό κεί και πέρα, η ποίησή της θ' αποκτήσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της, ένα χαρακτήρα άγωνιακό ύπαρξιακό, όχι όμως — όπως θά νόμιζε ίσως κανείς — και θρησκευτικό. Όσο κι' αν η αναζήτηση του Θεού άποτελεί τον κεντρικό της άξονα, η ποιήτρια στέκει μακριά από κάθε θρησκεία και δόγμα. Η θρησκευτικότητα της, αν μπορεί στην περίπτωση της νά ονομαστεί έτσι, μένει πάντα άγωνία και φτεροκτύπημα ψυχής. Και η μεταφυσική της τό ίδιο. Δέν υπάρχει ούτε συγκεκριμένη θρησκευτική πίστη, ούτε πνευματικός προβληματισμός, μέ τη στενή σημασία του όρου, αλλά μόνο βίωση. Η άγωνία της θγαίνει κατ' εύθειαν από τά βάθη της ύπαρξής της, σάν ένας βόγγος από θαθύ τραύμα ζωής, πού άλλοτε πνευματοποιείται και παίρνει ιδεαλιστικές και μουσικές προεκτάσεις, κάτω άπ' την ευεργετική επίδραση του Rilke, του Hölderlin ή και κάποιων άλλων, άλλοτε καταλήγει σέ μία πανθείστική διάχυση μέσα στή φύση κι' άλλοτε ξεπηδά σκοτεινή από τη συμπιεσμένη ζωική της ρίζα. Κι' ο Θεός της δέν έχει τίποτα από τό Θεό της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Πιο πολύ μοιάζει μ' έναν ιδανικό και ασύλληπτο έραστή, πού όλοένα τον θρίσκει και τον χάνει, και κάποτε έξακολουθεί νά τον γυρεύει, κι' όταν ακόμα νομίζει πώς τον θρήςκε:

Μόνο Σέν' αγαπώ.

Τόν ανθρώπινο πόνο μπροστά Σου θώρησα
μικρό.

Σ' αγαπώ και πλαντάζω σιμά Σου.

[...] Σ' έκραξα σ' όλους τούς άνέμους και δέ μου
μίλησες.

Κουβαριάστηκα για Σένα σά θώλος σκοτεινός
σέ μίαν άκρη της γής.

[...] Έγινα ένα μέ τά σκοτάδια της νύχτας.
Μές στά κλωνία, μέσ στά δέντρα τρέχω νά Σε
βρω'
νά καθώ μέσ στην ύπαρξή Σου,
ν' άπλωθώ σάν τη νύχτα στην ψυχή Σου.

[...] Ό γέλιο μου άργυρό, πού θ' άντκήσεις στους
κάμπους της αιωνιότητας.
Ό αιωνιότητα ζεστή κι' άπαλή,
σ' άγγίζω μέ τά χέρια μου, τά μαλλιά μου,
άκουμπώ τό μάγουλό μου επάνω σου,
σέ νιώθω στην καρδιά μου, σ' αγαπώ.

[...] Άν προφέρω τ' όνομά Σου, θά Σε χάσω.

Πεθαίνω.

Δέ Σε φέρνω στό στόμα μου,
για νά μη Σε μολύνω στή σκόνη πού ζω.

(«Ένδόμυχα».)

Τό χάσιμο και τό ξανακέρδιμα τουτο του Θεού, περίπτωση πού θυμίζει ώρες-ώρες από πολύ μακριά την Άγία Τερέζα της Άβίλας, παίρνει άληθινά δραματικό χαρακτήρα στην ποίηση της Βότση, καθώς μετατοπίζεται από συλλογή σέ συλλογή άπ' τό φυσικό χώρο στον ύπαρξιακό κι' άπ' τον ύπαρξιακό στό φυσικό, για νά καταλήξει σέ μία ταύτιση της φύσης μέ την ύπαρξη. Ό Θεός είναι και η φύση και η ύπαρξη, η ζωή και η νουή της ζωής. Κι' η ίδια τότε έξαυλώνεται, γυρεύοντας τον μέσα στά φυσικά στοιχεία, γι-

νεται ένα μέ τον άνεμο, μέ τή δροσιά καί τήν ανάσα των θουνών, τή θάλασσα καί τή γαλήνη των κάμπων, τότε καίγεται μέσα στό σώμα της καί τήν ύπαρξή της καί τότε ύψώνει πιό πάνω τ' ανάλυσμα της, τόν αφήνει νά τή γυρεύει εκείνος, ἢ στέκεται αντίκρου του σά νά ναι κάτι άλλο ἀπ' αὐτήν, πρᾶγμα ἢ πλάσμα, καί θέλει μέ μίαν ἄγρια ἐπιθυμία νά ἐνωθεῖ μαζί του:

Θά παλαίψω μαζί Σου,
θά Σέ τυλίξω μέ τ' ἀσκητικό μου μαντύ,
θ' ἀπλώσω πάνω Σου τή σκοτεινιά τῆς ψυχῆς μου.
Θάρθω νά σέ φωνάζω μέ τούς ἀνέμους,
μέσ στήν καταγιδα νά μοῦ δώσεις τό μεγάλο φίλι.

(«Πάντα ὑπάρχεις 'Εσύ»)

Ἐνάλογη μέ τήν περιπέτεια τῆς ψυχῆς ἐμφανίζεται καί ἡ ἔκφραση. Δέν ὑπάρχει κατασκευή καί τεχνική ἰδιαιτέρη. Τό ποίημα ἀρχίζει καί τελειώνει ὅπως ἀναδύεται, καί διαρκεῖ ὅσο κρατάει ἡ ἐσωτερική δόνηση. Γι' αὐτό σπάνια βρίσκουμε ὀλοκληρωμένα ποιήματα. Καί τ' ἀποσπάσματα μεταξύ τους εἶναι ἀνισα. Δέν ὑπάρχει οὔτε καί σύνθεση ὀργανική. Γιατί ἡ ἐνότητα δέν εἶναι τό ποίημα, ἀλλά τό διβλίον, καί προκύπτει ἀπό μόνη της. Συχνά ξαναλέγονται τά ἴδια, μέ ἄλλη τάξη καί μ' ἄλλη σειρά, χωρίς καμμιά προσπάθεια νά περιοριστεῖ ἡ ἐπανάληψη ἢ νά γίνει ἀφαίρεση καί ἐπιλογή. Καί ἡ γλῶσσα ἀλλάζει καί βελτιώνεται κι' αὐτή μονάχη της. Στήν ἀρχή, μένει γιά ἕνα διάστημα ἡ τραχιά καί ἐξωτερικά ἐντυπωσιακή τῆς παλιᾶς δημοτικῆς, μέ λέξεις χτυπητές καί κακόγουστες, ἐντελῶς ξένες πρὸς τήν αἰσθητική τῆς σύγχρονης ποίησης, πού ἐπαναλαμβάνονται κάθε τόσο ἐνοχλητικά, ὅπως «κ λ ω μ ι ἄ», «π ν ι μ ε ν ν», «π ε ρ ι ο ρ α», «λ ι μ ν ι ἄ». Μά ὅσο ἡ ποίηση προχωρεῖ σέ θαυότερα στρώματα, ὅσο ἀγγίζει τό σύγχρονο ποιητικό χῶρο, καί ἡ γλῶσσα μεταμορφώνεται. Δέν εἶναι πιά ἡ ἀδούλευτη τῶν πρώτων δημοτικιστῶν, μά ἡ σημερινή «κοινή» δημοτική, μέ ἐλάχιστο ἴχνη τῆς παλιᾶς καταγωγῆς της, ὅσα χρειάζονται γιά νά διατηρήσει τόν προσωπικό της χαρακτήρα.

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ της διβλίου ἰδιαίτερα ἀποτελεῖ οὐσιαστική κατάκτηση. Δέν ἀποφεύγει θέθαια καί πάλι τή μονότονη ἐπανάληψη τῶν ἴδιων μοτίβων. Ὄστόσο, εἶναι φανερό, πῶς κινεῖται σ' ἕνα ἔδαφος πιό στέρεο. Καί ὁ στίχος εἶναι πιό πλατύς καί πιό μεστός. Ἐκεῖ γίνεται ἐδῶ μιά διεύρυνση, πού πάει νά πάρει τό σχῆμα συγκροτημένης βιοθεωρίας. Θαρρεῖς καί προσπαθεῖ νά ξαναγυρίσει στήν ἐνότητα τῆς ἐποχῆς τῶν «Ἔμνων» καί νά ξαναμπεῖ στόν κόσμο, ἐγκαταλείποντας τή μόνωση καί τά ἀπελπισμένα πετάγματα τῶν προηγουμένων συλλογῶν, μέ μιά ὁμαλή προσεγίωση. Ὑστερα ἀπό τή μεγάλη δοκιμασία, σά νάκει συμφιλιωθεῖ μέ τόν ἑαυτό της καί μέ τή γύρω της, στρέφεται τώρα πρὸς τήν πρώτη ρίζα τῆς ζωῆς: στή φυσική της ἀξία, πού γίνεται μαζί καί μεταφυσική, ἐπιστρέφει στή γῆ, ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ νέα δύναμη καί τήν κάνει ὕμνο. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ θεοῦ ἔχει γίνει παρουσία τοῦ θεοῦ, σέ μίαν ἔνωση τῶν πάντων. Τόν ταυτίζει μέ τή φύση, τόν ταυτίζει μέ τήν ὑπαρξη καί τό σῶμα, μέ τήν ἴδια τέλος τῆ ζωῆ:

1. «Ἐπαρξη καί σιωπή».

Ἐξω ἀπό τοῦ κορμιοῦ μου τά σύνορα σέ ζητοῦσα,
ἔξω ἀπό τῆς ρίζας μου σέ πόθησα τήν κραυγή.
Σ' εἶχα ἀποθέσει σ' ἄστρα ψηλά, σέ θρόνους ἀγγέλων στόν οὐρανό
καί σὺ βογγούσες νά θγείς ἀπ' τό σκοτεινό μου κορμί,
μέσα ἀπό τή στενή μου αὐτή σκαλωσιά πονοῦσες νά ἔγεις στό φῶς.

[...] Ἐφτασα ὡς τά τεῖχη τοῦ αἵματός μου γιά νά σέ θρῶ,
τή φωνή τοῦ ἀπιδονιοῦ σου μέσ ἀπό τῆς αὐγῆς τῆς κοιλάδες ν' ἀκούσω.
Λέπια τά κλαριά μου ἕνα - ἕνα, ὀλόγυμη μέσα στή ρίζα σου, στήν ἀλήθεια σου νά σπηθῶ,
ἔμαθα νάρχομαι μέ τά γόνατα, μέ τά χέρια σέ σένα.

[...] Πνοή τῆς ζωῆς, — πού ἔρχεσαι μέσα ἀπ' ὅλα τά χῶματα, τίς πέτρες ζεστή,
μέσ ἀπ' ὅλα τά κόκκαλα τῶν νεκρῶν,
πού κρυφά ἀναρριγοῦν σάν κοντά τους διαβαίνεις.

(«Μικρό ἀφιέρωμα στή ζωῆ», VIII καί VII.)

Ἐντούτοις, ὅσο κι' ἂν ἐπικρατεῖ ὁ ὕμνητικός τό-

PREUVES

Comité de rédaction

FRANCOIS BONDY, JACQUES CARAT,

JEAN BLOCH - MICHEL

Rédaction : 18, avenue de l' Opéra - Paris - 1

Abonnement annuel: 32 F.

PREUVES publie dans son numéro d' Août

PATRICIA BLAKE

Visite aux écrivains de Russie

ANDREI VOZNESSENSKI

Poèmes

ROBERT LEBEL

Sur Delacroix

NICOLA CHIAROMONTE

L' image et la parole

FRANCOIS FONTAINE

De Gaulle et l' Europe

HENRI STRANNER

La Belgique unitaire est - elle viable?

SIMONE LACOUTURE

Lettre du Cambodge

Un ancien numéro sera gracieusement envoyé sur simple demande, comme specimen

νος, ή φωνή της διατρεί στο βάθος έναν καμμό ψυχής και κάτι απ' τόν πόνο τής ύπαρξης, πού στάθηκε πάντα ή άφειπρία της κ' ή πραγματική ποιητική καταγωγή της. Γιατί ή Βότση έχει κατά βάθος τήν έλξη τής άδύσσου, και μόνο προσωρινά λυτρώνεται απ' τήν άγωνία της. Τό σωμα γι' αυτήν μένει κάτι θαρύτερο. Δέν άντισπώνεται μέ τίποτα, γιά νά φτάσει σέ πραγματική ίσορρόπηση. Κ' ή συμφιλίωση τών άντιθέσεων, κ' ή ενότιπτα πού καταφέρνει νά πετύχει στήν «Πρώτη ρίζα» δέ γίνεται σέ μία ούράνια σφαίρα, άλλα στή γή και στή ζωή, «μές απ' τά σκοτεινά κάγκελα», τά «πυκνά σίδερα» και «στή σκιά τή θαρεία από κάτω» τού σώματος. 'Ο πόνος τής ύπαρξης στήν περίπτωση της είναι τό σωμα. Και μέσα απ' αυτό τόν πόνο περνώντας, γυρεύει τή λύτρωση:

'Εκεί, ξαγρυπνά ή ψυχή
στους θάμνους, στο φόβο, στα νυκτωμένα νερά,
στο πρώτο φως σαν τόν κορυθαλλό νά ζυπνήσει'
έκεί, έχει κουλουριάσει τό σωμα της ή ζωή,
στου ρόδου της τό μπουμπουκι καρτερώντας ν'
άνασθηθεί.

[...] 'Εκεί, τών φτερών τό μέγάλωμα άκούει στο σκοτάδι ή ψυχή:

έκεί πού έχει ή σάρκα σκιστεί και πονά,
έκεί πού τρέμει άσσήθητη τής ύπαρξης ή φωνή.
(«Ξαγρύπνια»)

Είναι τούτο ένας ιδιότυπος, στ' αλήθεια, μυστικισμός τής ύλης, πού πηγάζει από τά υποστασιακά της βάθη κι' άποτελεί τόν πυρήνα τής ποίησης της. Κ' έδω, νομίζω, όφείλει κατά ένα μεγάλο μέρος και τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα της.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

“Ενας νέος ποιητής άντίκρου στήν «ώρα τής θηριωδίας»

ΛΕΩΝΙΔΑ ΖΕΝΑΚΟΥ: ΠΗΓΕΣ, (Έκδόσεις Γκοδόστη 1962)

ΤΟ «ΤΑΙΝΑΡΟ» (1955), ή πρώτη ποιητική συλλογή τού Λεων. Ζενάκου, είχε, όπως ήταν φυσικό, τόν χαρακτήρα μιās έκφρασης πού δεσμεύεται άκόμη από τή συγκίνησή της. 'Αλλά και στίς καλύτερες περιπτώσεις τών νέων ποιητών, ή συγκίνηση δέν φαίνεται νά έχει περάσει από τήν καλλιτεχνική έπιλογή. 'Ετσι, μένει νά δει κανείς, πίσω από ένα άναποφάσιστο ποιητικό λόγο, πού κατά βάθος έμπιστεύεται στήν επάρκειά του, μέ παιδική λίγο πολύ αϋταρέσκεια, τό ανθρώπινο στοιχείο. Νά λέμε τήν αλήθεια, ή αναζήτηση τών ευγενών κοιτασμάτων δέν είναι πολύ εύκολη υπόθεση. Καλείσαι νά κάνεις ένα είδος προφητείας άλλα μόνο μία καλή συνέχεια επαληθεύει ή διαψεύδει τήν εικασία σου. 'Ομως άσκηση τής κριτικής δέν σημαίνει και νά κερδίζεις τά στοιχεία. 'Αλλο τώρα θέβαιο τό νά θαφτίζεις ποιητικά άστρα τίς πυγολαμπίδες — πώς τίς λένε;

Ποιήματα καμωμένα από ίχνη έφιαλτικών κατοικιών έντυπώσεων περιείχε τό «Ταίναρο», όπως είχαν καταγραφεί στήν ψυχή ενός έκπληκτου και άθώου παι-

ESPRIT

Directeur: JEAN-MARIE DOMENACH
Secrétaire de Rédaction: PAUL THIBAUD
Direction Littéraire: CAMILLE BOURNIQUEL
Rédaction: 19, rue Jacob, Paris - VIe
Abonnement annuel: 46 F.

διού. 'Ο ποιητής δέν έκρυβε τότε ούτε τή συγκίνηση του ούτε συχνά τήν πικρία και τήν όργή του. Μά, ή έπισήμανση τού καιριου διευκόλυνε ένα ευάισθητι ποιητικό λόγο νά φτάνει σέ άγαθά άποτελέσματα.

Κλείσει λοιπόν τό βιβλίο
στή σελίδα πού πεθαίνει ό ήρωας
Τί θέλεις έσύ νά προχωρήσεις πέρα απ' τό θάνατο;

Τώρα θά γεμίσω τά χαρτιά μου σταυρούς
έναν γιά κάθε έμπόδιο, γιά κάθε φιλή ή σφαίρα
έναν γιά κάθε κεφάλι
πού έσφυσε χωρίς έπιστροφή.

ΚΑΙ ΤΩΡΑ οι «Πηγές» άποτελούν τήν ώριμη απόληξη τών θετικών δεδομένων τής άρχικής του εκείνης προσφοράς. 'Η έπίδιωξη τού ούσιαστικού λόγου πού παίρνει τό κύρος του απ' ό,τι δηλώνει μέ ποιητικά όζυμένη άκρίβεια, άπομακρύνει τόν Ζενάκο από τήν γενική τάση, πού παρατηρείται στους νεώτερους, γιά συναισθηματολογία και λεκτικό πλατυασμό. 'Η ούσία πού συλλαμβάνεται «πριν από κάθε όνομασία» παρέχει στο λόγο του τήν δυνατότητα νά κινείται σ' ένα επίπεδο ύποβλητικό.

'Ιδρωσα μέσα στο νερό, άνθισα ανάμεσα στα φύκια, αυτό πού μέ χάραζε ήταν διαμάντι
Κι' άν τώρα χύνονται όρμητικά τά σαρκοβόρα
μυστικά μου
κάθε άνάσα μέ πνίγει μέ δροσίζει μέ μία γουλιά νερό, μέ τό κουράγιο
μ' ένα κλαδί καφαλισμένο πού πάλι άνθισε άλλοίμονο
σαν κάτι άπροσδόκητα ώραίο.

ΟΙ «ΠΗΓΕΣ» χωρίζονται σέ τρεις σειρές πού ή καθεμία έπιχειρεί νά ολοκληρώνει και ένα χωριστό κεφάλαιο. 'Η διάκριση, νομίζω, δέν έχει κατορθωθεί άπολύτως. 'Αλλ' αυτό δέν έχει και πολλή σημασία.

'Ο πρώτος κύκλος αυτών τών ποιητικών καταστάσεων («Δέκαθλο») συγκροτήθηκε από παρατηρήσεις πού προσφέρονται ως μαρτυρίες και ως αιματηρές έμπειρίες. Είναι μία προσωπική έξομολόγηση και άποτίμηση τών πραγμάτων πού «συμβαίνουν» και έπίδιωκουν νά θρούν τήν «καθολική αλήθεια», τό νόημα πού κρύβεται μέσα στα φαινόμενα τής ζωής. 'Η γραφή σέ πρώτο πρόσωπο δηλώνει τόν έντονα ύποκειμενικό χαρακτήρα τής ποίησης αυτής. Κάθε μία από αυτές τίς μικρές ποιητικές ενότιπτες δέν φαίνεται νά προέκυψε κατ' ευθείαν σέ πρώτη γραφή και νά διορθώθηκε άπλώς μεταγενέστερα στίς λεπτομέρειες. Ούτε πάλι είναι και άνεξάρτητο ύλικό πού συναρμολογήθηκε. Γεν-

νήθηκαν αφού «συνέλαθε ό νοῦς» μά έξησαν σέ ένιαίο τόνο πνευματικῆς άγωνίας. Για νά έξηγησω στή μασσωνική γλώσσα τῶν ειδικῶν, δέν είναι «ποιήματα διαθέσεων». Περιέχουν τό λογικό φορτίο μιᾶς δοκιμαζόμενης συνείδησης πού θέλει στό κάθε τι νά λάβει τήν άπόφασή της. Άλλά μή θιαστεί κανείς νά υποθέσει ότι υποδύονται ένα «ρόλο» από «θέσεως». Ή γλώσσα τους είναι ιδιαίτέρως κρυπτική. Νομίζεις ότι θέλει νά κρύψει τά συμπεράσματά της και από τόν ίδιο τόν έαυτό της.

Καθένας έχει τό δικό του μερίδιο στό δάσος
καθένας έχει τό δικό του τσεκούρι
και μόνο όποιος ζητάει ένα κακό πιά πάνω άπ'
τό μερίδιό του
άς στρέψει τό κεφάλι μετρώντας τήν άπόστα-
ση
— όσοι προχώρησαν,
μήν τά ξεχνάει
έκαναν όλο τό δρόμο μέ τά γόνατα

Μά ποιός είναι ό ύψηλός στόχος πού κέρδισαν ό-
σοι «έκαναν τό δρόμο»; Τό ποιήμα τελειώνει:

Λοιπόν όριστε. Όποιος πελέκισε σωστά
άς τό σκαρώσει γρήγορα τό πλοίο του.
Έτσι κι' άλλιώς τήν πολιτεία πού ζητά
τήν κατοικούν τά ψάρια.

ΣΤΑ ΟΛΙΓΟΣΤΙΧΑ ποιήματα τῆς έπομένης σειράς ("Άχειροποίητα") επικρατεί μιá άτμόσφαιρα λιγότερο άσφυκτική όχι όμως και λιγότερο διαλυτική άφου μπορεί νά σκέπτεται τό "Άρχιπέλαγος":

...πώς δέν είναι παρά άμέτρητες σταγόνες
Και άμέσως ύστερα («βρέχει όπως και στό προηγου-
μενο ποιήμα») θά' λεγε ό ποιητής Μίλτος Σαχτούρης)
ό άγώνας για μιá «στέγαση», για μιá «προστασία» εί-
ναι ένας φαύλος κύκλος:

Τίς πέτρες πού σωριάστηκαν από τά γκρεμισμέ-
να τείχη
τίς μάζεψαν κρυφά κρυφά
και στήσαν μιá καλύβα
για νά φυλάγονται τίς νύχτες του χειμώνα
καθώς θά χτίζουσε ξανά τά τείχη
μέ τίς πέτρες πού σωριάστηκαν από τήν γκρε-
μισμένη καλύβα.

Ή αξίζει τό έρμηνευτικό κλειδί πού περιέχεται στό
ποιήμα - επίγραμμα μέ τόν τίτλο "Κυριολεξία":

Τά μικρά ποιήματα είναι σαν τά παγόβουνα
πάλι βουλιάζει τόν ποιητή ό άθέατος όγκος τῶν
μουσικῶν του.

Ήμεεις, φαντάζομαι, θά λέγαμε ότι και στα με-
γάλα ποιήματα ό «όγκος τῶν μουσικῶν του» πάλι τε-
λικά μένει άθέατος. Νά πούμε αυτό πού έλεγε ό Πα-
λαμῆς: όσο ξέρει ό νοικοκύρης; Μά οι σύγχρονοι ποι-
ητές δέν είναι νοικοκύρηδες.

ΤΟ ΤΡΙΤΟ μέρος τῶν «Πηγῶν» μέ τίτλο "Γλωσσάρι" αποτελείται από ένα ποιήμα μέ τρία κεφάλαια. Ένας ύποτυπῶδης μῦθος βοηθά νά δημιουργηθεῖ ή έντύπω-
ση ενός αναπτυσσόμενου σταδιακά θέματος μέσα ά-
πό έδάφη συμβόλων. Ποιά είναι ή «άβυσσος» πού άπο-
τελεῖ ένα κεντρικό μοτίβο του ποιήματος; Του Πα-
σκάλ; Ή υποθέτω όχι. Ή άβυσσος του Λ. Ζενάκου δέν
φαίνεται νά έχει μεταφυσικές αλλά κοινωνικές άφε-
τηρίες. Ό «άνθρωπος» του θά μπορούσε νά γραφεῖ
μέ κεφαλαίο άλφα, μά είναι ό μικρός, ταπεινός, δυνα-

στευόμενος και λεπτατούμενος άνθρωπος. Άπέναντι
του ό ποιητής στέκει μέ κάποια άποθέματα τρυφε-
ρότητας και έλπίζει, ακόμη και τήν «ώρα τῆς θηριω-
δίας», στό «κλαριά» πού θά πετάξει ή «άβυσσος» για
νά «πιστεί ό άνθρωπος πού πέφτει». Είναι μιá στά-
ση, πού λέει, «έκστατικῆς ψυχραιμίας», και φυσικά
άναμονῆς. Ήπιμείναμε κάπως περισσότερο σέ μιá έρ-
μηνευτική τῆς προσφοράς του Λ. Ζενάκου, πού άνήκει
στις αξιόλογες δυνάμεις τῆς νέας ποιητικῆς γενιάς,
έπειδή ίσως ή κριτική του άποτίμηση νά είναι πρόωρη.
Άλλά άς μου επιτραπεί νά θεωρώ ότι βρίσκεται ήδη
στήν άρχή μιᾶς προσωπικῆς γλώσσας και μιᾶς άτομ-
κῆς στάσης.

ΑΛΕΞ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Ο ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Σελίδες ζωγραφικού πάθους

ΓΙΑΝΝΗ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗ: ΣΤΗΝ ΑΣΠΡΟΘΑΛΑΣΣΑ («Δι-
φορος» 1962)

ΚΑΘΕ ΟΡΑ πού παίρνω στα χέρια μου ένα καινούρι-
ο ταξιδιωτικό βιβλίο, ή άπορία μου επανέρχεται:
Πώς μπορεί νά γράφονται ακόμα σήμερα ταξιδιωτικά
βιβλία, για ποιο λόγο; Ποιά ενδιαφέροντα τάχα και
ποιές αισθητικές ανάγκες ικανοποιούν; Έχω, φυσικά,
άκουσει κ' εγώ πάνω σ' αυτό τό ζήτημα αρκετές εύσυ-
νειδίπτες άπόψεις, πού προσπαθούν νά διασώσουν τό
είδος. Άπό τήν πλευρά του κοινού άλλωστε, τό είδος
φαίνεται νά διασώζεται μέ τό παραπάνω, γιατί τέτοια
βιβλία διαβάζονται παντού. Ή ζωή δέν είναι ύποχρε-
ωμένη ν' ακολουθεῖ ούτε τήν πορεία του πνεύματος,
άφου τό πνεύμα άποτελεῖ πάντοτε μιá κατάσταση
άκραία, ούτε τή νομοτέλεια του αισθητικά αναγκαίου,
πού επιβάλλει τήν ύπαρξη ή και τήν άποχώρηση από
τό προσκνήνιο ενός λογοτεχνικού είδους, άν τά μέσα
του έχουν πιά άνεπανόρθωτα φθαρεί από τή μετα-
βολή τῶν καιρῶν.

Όστόσο, άς μή γελιόμαστε! Ταξίδι χωρίς φυγή,
χωρίς μιάν άγνωστη χώρα, χωρίς ένα παραμῦθι πού
άναζητᾶς τά ίχνη του, κι' ακόμα χωρίς εκείνο τό
παλιό, ήρωικό στοιχείο, πού συνόδεσε τόν ταξιδιώτη
καί τόν έντυνε στα μάτια τά δικά του και στα μάτια
τῶν άλλων μ' έναν άλλόκοσμο μανδύα, δέ γίνεται!
Δέ γίνεται λοιπόν έτσι ούτε αϋθεντική ταξιδιωτική
έντύπωση. Στις καλύτερες περιπτώσεις, όταν ό ταξι-
διώτης και άφηγητής συμβαίνει νά συγκεντρώνει τά
γνωρίσματα μιᾶς πλούσιας προσωπικότητας, τό κειμε-
νο μετατρέπεται σ' ένα ενδιαφέρον ψυχολογικό δο-
κίμιο ή σέ μελέτη. Παρακολουθούμε σ' αυτό όχι πιά
τό ταξίδι ενός ανθρώπου μέσα στο τοπίο, αλλά, θα
έλεγα, ακριβώς τό αντίστροφο: Διλαδή τό ταξίδι ενός
τοπίου μέσα σ' ένα «δεδομένο», άμετακίνητου άνθρω-
πο. Ήσως θά πρέπει νά θυμούμαστε ότι, μέ κάποιες
έξαιρέσεις, τά παλιά όδοιπορικά, όσα διατηρούν ακόμα
επάνω μας μιάν ιστορική μαγεία, δέν είναι γραμμένα
από διάσημα όνόματα, άλλ' από άνθρώπους πού είχαν
άπλά τό πάθος του ταξιδιού και πού φρόντιζαν, χωρίς
νά βγαίνουν από τή σκιά τους, νά καταγράφουν ύπο-
μονετικά κ' εύσυνείδητα τίς παρατηρήσεις τους, τά

περιστατικά πού τούς έτυχαν, τίς Ιστορίες πού άκουσαν νά τούς διηγούνται.

Όταν τό βιβλίο μπορούσε κάποτε νά είναι μαζί κ' έφημερίδα, ήταν κάτι καλύτερο κι' από βιβλίο, κι' από έφημερίδα. Άλλά σήμερα τά μέσα τής έπικοινωνίας έχουν ύποστει τίς συνέπειες του γενικού κι' όλοένα αύξανόμενου καταμερισμού. Τό βιβλίο όφείλει νά παραμένει άπλώς βιβλίο. Μιά ταξιδιωτική έντύπωση, δημοσιευομένη στις σελίδες μιās έφημερίδας, πλαισιώνεται από τόν ένημερωτικό χαρακτήρα του έντύπου. Συμπληρώνει και συμπληρώνεται άπ' αυτό. Διαβάζεται, φεύγει, μένει κείμενο πιστό στον προορισμό του, μία έντύπωση. Στο βιβλίο όμως φιλοδοξει νά γίνει μνήμη νά διαρκέσει. Και πώς τόσο νά διαβάσετε ένα βιβλίο με διακόσιες ή τριακόσιες σελίδες, πού τό αποτελούν άποκλειστικά ταξιδιωτικές έντυπώσεις, άν συμβαίνει μάλιστα νά περιγράφει μέρη γνωστά σας, περιστατικά και Ιστορίες πού ξέρετε ή νομίζετε πώς περίπου τίς ξέρετε; Πρέπει τάχα ν' αναγνωρίσουμε πώς υπάρχουν κορεσμένες περιοχές του λόγου;

Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ μέ τήν «Άσπροθάλασσα» του μάς τό διαφεύδει κατά έναν τρόπο, θά έλεγα,

FORVM

ÖSTERREICHISCHE MONATSBLÄTTER
FÜR KULTURELLE FREIHEIT

Herausgegeben von Friedrich Torberg
Redaktionskollegium:

Hans Deutsch, Alexander Lernet-Holenia,
René Marcic, Franz Willnauer

Redaktionelle Leitung: Günther Nennung

FORVM erscheint im elften Jahrgang und ist im In — und Ausland als die repräsentative kulturpolitische Monatsschrift Oesterreichs anerkannt.

DER POLITISCHE TEIL bringt Aufsätze über die wichtigsten weltpolitischen Ereignisse, Glossen, Kommentare und aktuelle Diskussionen. Zu den Mitarbeitern zählen führende Politiker und Publizisten aller demokratischen Richtungen. FORVM kämpft scharf und kompromisslos gegen sämtliche Erscheinungsformen des totalitären Denkens.

DER KULTURELLE TEIL gliedert sich in die Rubriken «Literatur», «Theater», «Musik», «Bildende Kunst» und «Film». In kritischen Rückblicken werden in — und ausländische Leser darüber informiert, was sich im jeweils abgelaufenen Monat auf den Wiener Sprech — und Musikbühnen, in den Konzertsälen und in den Bildergalerien zugetragen hat.

Einzelpreis DM 2

Erscheint im Hans Deutsch Verlag,
Wien — Stuttgart — Basel

άπροσδόκτο. Δέκα περιγραφικά κομμάτια γιά τά γνωστότερα από τά νησιά του Αιγαίου: τή Μύκονο, τή Σαντορίνη, τήν Ύδρα, τόν Πόρο, τίς Σπέτσες, τήν Τήνο, τή Δήλο, τή Σκιάθο, τή Σκόπελο και τή Σκύρο. Όλα αυτά τά νησιά από καιρό πιά έχουν γίνει φωτογραφία, τουριστικό λεύκωμα, άφελέστατη κινηματογράφηση, λαϊκή έκδρομή, πολυθρόνα και πρωινό ούίσκου του Άμερικάνου. Τί ν' άπομείνει γιά τό πνεύμα από τή φοβερή τούτη λεπλασία τής φήμης;

Κι' ώστόσο ή «Άσπροθάλασσα» καταφέρνει νά στέκεται σαν ένα βιβλίο αυθεντικό, καθώς μέ τίς πρώτες του κιόλας σελίδες μάς πείθει πώς βρίσκεται, έκατό στά έκατό, μέσα στις ικανότητες και τήν ιδιοσυγκρασία του συγγραφέα. Γιατί είν' ένας άριστος τοπιγράφος ό Σφακιανάκης. Δόθηκε μέ αυστηρή προσήλωση στό άντικείμενό του. Τό είδε, τό κέρδισε όπτικά. Δεν τό σκέφθηκε και δέν αισθηματολόγησε μαζί του. Οι χαρακτηριστικοί αρχιτεκτονικοί όγκοι και ή φυσική διαμόρφωση του κάθε νησιού μάς δίδονται, πρώτα άπ' όλα, μέσα από μιάν έμπειρη γλωσσική παλέτα, πού διαθέτει άφθονους χρωματικούς συνδυασμούς.

Ή γλώσσα του Σφακιανάκη δέν φοβάται τό έπίθετο. Άπεναντίας χαιρείται νά τό ανακαλύπτει. Είναι μία δημοτική σχεδόν παραδοσιακή, ύπαλθρια, πού διατρεί ζηλότυπα τίς λαϊκές καταβολές της. Γλώσσα πού και άν δέν τήν είχε έμφυτα μέσα του, όπως φαίνεται νά τήν έχει ό συγγραφέας, θά έπρεπε... νά τήν έφεύρει, γιά νά δώσει ίσα-ίσα αυτό τό βιβλίο ή εκείνο τόν Κρητικό («Άρχοντα τίς Βαθέρνας») — τό δυνατότερο, νομίζω, από τά μυθιστορήματά του.

«Καμιά φύση, μάς έξομολογείται ό ίδιος, δέν είναι τόσο άπ' ευθείας ζωγράφος και πλάστης όσο τούτη δώ. Πλαστικότερες φόρμες και ζωγραφικότερα έπίπεδα, στήν πιό παράδοξη, στήν πιό πρωτότυπη σύλληψη και έκτέλεσή τους, καθώς και στήν πιό τολμηρή φαντασία και τεχνοτροπία τους, δέν έχω συναντήσει πουθενά. Δεν υπάρχουν φόρμες και γραμμές πιό περιέργες, πιό καταπληκτικές, πιό άπίθανες σέ κανένα κώμα... Παρακολούθησα τά περιγράμματα τους από μία κατάλληλη θέση, σά νά μου κρατούσε τό χέρι ή ίδια ή φύση και ζωγραφίζαμε μαζί, γεμίζοντας πλαστικές άρμονίες τό κώρο».

Πραγματικά, άν ολάκερο τό βιβλίο τής «Άσπροθάλασσας» μάς δημιουργεί μία ζωηρή έντύπωση, τούτο όφείλεται στό ζωγραφικό πάθος πού τό δονεί. Κ' έχει τόσο ελικρίνεια, συνοδεύεται από τόσο λαμπρό μόχο αυτό τό πάθος, ώστε νά προκαλεί αυτόματα τή συγκίνηση και συχνά νά μάς εκπλήσσει ή άποτελεσματικότητά του. Ξεχωρίζουμε άμέσως τρία-τέσσερα κομμάτια, γιά τά όποια χρειάζεται ένας ιδιαίτερος λόγος. Ή Σαντορίνη προπάντων, ή Τήνος, οι Σπέτσες και ό Πόρος. Δεν είναι μόνο τά άρτιότερα, σαν ολοκληρωμένοι πίνακες φυσικού χώρου και ανθρώπινου στοιχείου, μά φαίνεται ακόμα νά πραγματώνουν τό καθένα κι' από μιάν άλλη έκφραση του Αιγαίου.

ΜΕ ΤΗ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ ό συγγραφέας μάς δίνει τό τραγικό, τό δραματικό στοιχείο. Τή δυσκολία του τόπου άπ' αυτή τήν ίδια τή διάπλαση και προέλευσή του, από τή «γενεαλογία» του. Μαζί με τήν αίχμηρότητα τής νησιώτικης ζωής. Μέσα σ' ένα δυναστευτικόν ήλιο, πού ανάβει πρωί και σούρουπο φώτα παράδοξης πολυχρωμίας στό πέλαγο και στους γιαλούς, ή άπειλή του σκοτεινού άφανισμού στέκει έδω πάντοτε παρούσα. Κατοικεί μέσα στή ρίζα τής ύπαρξης. Κι' ό άνθρωπος κοιμάται και ξυπνά μαζί της, μοχθώντας γιά τά πιό άπλά: Γιά νά στεριώσει έναν τοίχο, γιά νά θρει λίγο

νερό, για να φυτέψει δυο ντομάτες σε μία κούφια κώμα. «Έδω, μάς λέει ο συγγραφέας, πάνω σε τούτο τό καφαλισμένο, τό τυραγνισμένο και μαρτυρικό κώμα, πού ζερνάει κατάρα, όργη και λαύρα, βλέπεις μέ τά μάτια σου τό Γολγοθά του ανθρώπου, πού άνεβοκατεβαίνει από τό θουνό στό πέλαγο κι' από τό πέλαγο στό θουνό, για να βγάλει τό ψμί του». 'Όστόσο αναλογίζεται κανένας ποιό μυστικό τάχα να τόν θασα κολλημένο σε τούτο τόν άπειλητικό θράχο τής λάδας; 'Ο συγγραφέας δε χρειάζεται να μάς τό εξηγήσει περισσότερο. Είναι, ίσα - ίσα, αυτή ή άπειλή, πού δίνει στό Σαντορινιό τό αίσθημα τής μρναδικότητας τής ζωής. Και φαίνεται πως ό άνθρωπος είναι κατά βάθος πιό πρόθυμος ακόμα και να πεθάνει σαν εξαίρεση, παρά να ζει σά μία άπλή επανάληψη του κανόνα. Θά ήθελα, άν υπήρχε κώρος, να παραθέσω άρκετά άποσπάσματα από τό δραματικό τούτο κείμενο τής Σαντορίνης, για να' αντιληφθεί ό αναγνώστης τήν πλαστική που δύναμη και τήν ποιήσή του.

ΣΤΗΝ «ΤΗΝΟ» αντίθετα, μάς παρουσιάζεται τό αυθεντικά θαλασσινό, τό επιδέξιο και κεφατό πνεύμα του Αιγαιοπελαγίτη. («'Όσοι δουλεύουν έδω τή γής είναι θαλασσινοί, δέν είναι γεωργοί») δεβαιώνει ό συγγραφέας για τόν Πύργο, τό χωριό του Χαλεπά και του Λύτρα. («'Όλα τά παιδιά είν' από τήν κούνια τους μαστόροι, τεχνίτες, καλλιτέχνες. Τόχει τό χωριό να θγάζει ταλέντα»). Και παρακάτω: «'Στό νεκροταφείο του χωριού βλέπει κανείς πολύ ενδιαφέροντα πράματα από τήν άποψη τής τέχνης. Πάνω στις ταφόπλακες είναι χαραγμένα άνάγλυφα σύμβολα από τό επάγγελμα του νεκρού. Καράβια παλιού τύπου, άν είχαν καπετάνιος, έργαλεία τής μαραγκοσύνης και τής ραφτοσύνης, άν είχαν μαραγκός ή ράφτης, τής τσαγκαρικής άν είχαν τσαγκάρης. Σφυρί, ροκάνι, ψαλίδι, μέτρο, γωνιά, σουθλί, μουντάς, καλαπόδι»). 'Η τελευταία τούτη παρατήρηση του συγγραφέα είναι στ' αλήθεια συγκινητική, όχι μονάχα γιατί μάς παρουσιάζει τήν επιδίωση των συνθησιών τής άρχαίας ταφής, όπου τά έργαλεία και τά όπλα του νεκρού τόν παράσταν στο μεταθανάτιο ταξίδι του, μά γιατί μάς δείχνει πόσο δεμένη με τήν ιδέα τής δεξιούσης και τής δουλειάς του σε τούτο τόν κόσμο λογαριάζουν οι νησιώτες τής Τήνου, ίσως κι' άλλων νησιών, τήν προσωπικότητα και τήν ύστεροφημία του ανθρώπου. Τή λιτή, αισιόδοξη και θαυμαστά ίσοροπημένη φύση του τοπίου, ξέρει κ' έδω να μάς τή δώσει ό Σφακιανάκης με τόν ίδιο σφιχτοδεμένο και ζωντανό λόγο.

ΤΕΛΟΣ, ΟΙ ΣΠΕΤΣΕΣ και ό Πόρος φαίνεται να αντιπροσωπεύουν στην («'Ασπροθάλασσα») τό καθαρά λυρικό στοιχείο. Δυό νησιά που κολυμπούν μέσα στα σμαραγδένια τους χρώματα, στην πρασινάδα των πεύκων τους και στην καθαρότητα των νερών τους. 'Ο συγγραφέας ανατρέχει στην Ιστορία του πρώτου, για να μάς θυμίσει τή θαλασσινή του δόξα και να μάς ζωσει μία νότα νοσταλγίας χαμένου παραμυθιού. Με επικέντρο εξ άλλου τό χαρακτηριστικό μοναστήρι του Πόρου και κάποιες διαθατικές μορφές μοναχών και ιερωμένων, βρίσκει τήν ευκαιρία να διαγράψει, άν και άποσπασματικά, μιάν άρκετα πειστική εικόνα τής νησιώτικης όρθοδοξίας, που, διαποτισμένη από τό πελαγίσιό φώς και τήν άπολλώνεια χαρά του τοπίου, είναι πραγματικά κάτι άλλο, έξω από τό ύφος και τήν αυστηρή συζαντινή αντίληψη.

'Όμως ούτε οι Ιστορικοί σχολιασμοί, ούτε οι πετυχημένες έδω κ' εκεί παρατηρήσεις πάνω σε λαϊκούς

τύπους, ούτε τό πνεύμα τής ανθρωπιās και τής αγάπης για τό ταπεινό, που ή παρουσία του φωτίζει σταθερά τό κείμενο του συγγραφέα, δίνουν τό ούσιαστικό δάρος στην («'Ασπροθάλασσα»). Στόχος τους, ίσως είπαμε, παραμένει κυριαρχικά τό άντικείμενο. Κίνητρο ή δίψα του συγγραφέα να ένωθει μαζί του. Πάθος του ή μετουσίωση σε λόγο εκείνου που διαφεύγει και που εξ άρχής μάς φαίνεται προορισμένο να συλληφθεί επάνω σ' ένα μουσαμά.

Βιβλίο από τά πιό καθαρά στις προθέσεις τους κι' από τά πιό συνεπή στην πραγμάτωσή τους.

ΣΠΥΡΟΣ ΠΛΑΣΚΟΒΙΤΗΣ

'Ο θρούλος και τό ιστορικό τοπίο

ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ: ΑΡΙΑΓΓΗ («'Κέδρος», 'Αθήνα 1962)

ΕΧΟΥΝ ΠΕΡΑΣΕΙ κιάλας 20 χρόνια από «'Εκείνες τες μέρες» που έμεις τες ζήσαμε σά ζωή και οι σημερινοί νέοι τες συζητούνε σά θρούλο. 'Ενα θρούλο τυλιγμένο σε μιάν ακλύ με άκρυστάλλωτες μορφές και χρονολογίες, που δέν έχει γίνει Ιστορία για τά σχολεία, που διολισθαίνει μέσα στις ίσελίδες κάποιων βιβλιών, που συντηρείται άφθαρτος και μοναδικός στις προφορικές μαρτυρίες.

Είναι όδυνηρό να παρακολουθεί κανείς σήμερα τή δίψα τής πιό έκλεκτής μερίδας τής νεώτερης γενιάς για να γνωρίσει αυτό τό παρελθόν, αυτό που άκούει σάν Κατοχή και σάν 'Αντίσταση και να μνή τής δίνουν παρά άνεύθυνα δημοσιογραφικά περιπετειώδη άφηγήματα, σκόρπιες ασύνδετες σελίδες, καρυκευμένα («ντοκουμένα μυστικών άρχείων») και πάντα άπ' όλα θρώμικους ύπαινιγμούς και άπροκάλυπτες συκοφαντίες.

'Η άληθινή Ιστορία, όχι μόνο δέν έχει γραφεί ακόμα αλλά άρχίζει να γίνεται άμφίβολο άν θα γραφεί ποτέ, όσο περνάν τά χρόνια και οι προσωπικές μαρτυρίες όλοένα λιγοστεύουν και οι προβολείς των πολιτικών μικροσκοπιμοτήτων συνεχίζουν να παραλάσσουν τούς φωτισμούς πάνω στα πρόσωπα και τά πράγματα.

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΜΟΝΟ γι' αυτό τό λόγο που ή «'Αριάγνη», τό καινούργιο βιβλίο του 'Αλεξανδρινού Στρ. Τσίρκα, μάς δίνει τήν πικρή ευκαιρία να ζανακάνουμε, μιá φορά άκόμη, τες ίδιες διαπιστώσεις. 'Υπάρχει και κάτι μέσο στό όποιο κινείται, που είναι ακόμα πιό σκοτεινό, ακόμα πιό παρεξηγημένο και λιγότερο συζητημένο, ακόμα πιό θεληματικά λησμονημένο — που περιμένει ακόμα τόν Ιστορικό του ύστερα από τό μυθιστοριογράφο και τόν ποιητή.

Γιατί ό Στρ. Τσίρκας δέν κάνει Ιστορία. 'Αλλά η «'Αριάγνη» του, καθώς και ή «'Λέσχη» — τό πρώτο βιβλίο τής σειράς των («'Ακυβέρνητων Πολιτειών» — προποθέτουν τήν Ιστορία. Και ή δυσκολία βρίσκεται έδω. Προϋποθέτουν μιá Ιστορία άγραφή άκόμη, πολύ λίγη

γνωστή στους μεταγενέστερους, μιά ύ πό έ κ κ ρ ε μ ό τ η π τ α, θάλεγε κανείς, ιστορία, ό,τι κλείνεται μέσα στις δύο λέξεις: Μέση Άνατολή, πού γιά πολλούς ήκει σάν ένας άπλός γεωγραφικός όρος, ή φέρνει στή μνήμη κάποιο λησμονημένο «έπεισόδιο» χωρίς πολλή σημασία.

Έξ ού και ένα «μειονέκτημα» σημαντικό. Ή («Άριάννη»), μέ τόν ιδιότυπο μάλιστα ρυθμό τής διακεκομμένης και ύπαινικτικής αφήγησης, μέ τήν πλουσία ύπομνηματικότητα της και τής άποσιωπήσεως της, είναι ένα μυθιστόρημα πού σέ μιά όλόκληρη κατηγορία άναγνωστών — τών άγνωσώντων — μπορεί νά μίν κινήσει τό ένδιαφέρον παρά σάν ένα έργο δεξιοτεχνίας, σάν ένα κείμενο άσυνήθιστης ύφης και έλάχιστα ή καθόλου σά μιά θερμή, χυμώδης και συγκλονιστική μελέτη «άνθρώπων έν πολέμω» — ένός όλως ιδιότυπου και παράξενου πολέμου πού δέν άποκαλύπτει εύκολα τής μουσικής πτυχώσεως του και τήν ιδιαίτερη προβληματική του. Αύτά είναι προορισμένη νά τά νοιώσει και νά τά οικειωθεί μόνο μιά δεύτερη κατηγορία άναγνωστών, πού είτε οι ίδιοι έζησαν κατά κάποιο τρόπο μέσα στήν ίδια άτμόσφαιρα και συγκλονίστηκαν από παράλληλα θιώματα και περιπέτειες, είτε γιατί ή γνώση τής ιστορικής στιγμής τούς έπιτρέπει μίαν άνεση στήν συμπλήρωση τών άναπόφευκτων κενών. (Μπορούμε νά ύποπτευθούμε και μιά τρίτη, πολύ μικρότερη, άλλα πιό «έξειδικευμένη» κατηγορία άναγνωστών,

έκείνους ακριβώς πού γνώρισαν από κοντά πρόσωπα και πράγματα έξισου καλά όπως και ό συγγραφέας και πού δέν θά δυσκολευτούν νά άνακαλύψουν, ίσως μέ συγκίνηση, ίσως μέ δυσφορία, όμοιότητες και ταυτότητες πού άσφαλώς ύπάρχουν άνάμεσα στά πρόσωπα του θιβλίου και στά δρσασατα πρόσωπα, και νά μιλήσουν καλύτερα γιά τό πόσο και ως ποιό σημείο ό συγγραφέας στάθηκε πιστός στά πρότυπά του, άδίκως ή έξιδανίκευσε περιπτώσεις, έπλασε ή «άντέγραψε» — κάτι πού δέν έχει μεγάλη σχέση μέ τήν καλλιτεχνική άλήθεια άλλα και πού δέν μπορεί ψυχραιμα νά τό προσπεράσει ό άμεσα ένδιαφερόμενος).

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΕΥΚΟΛΟ μυθιστόρημα ή («Άριάννη»), άν μέ τό «εύκολο» έννοούμε τό εύπεπτο και τό γραμμικό γιά τόν άναγνώστη, τόν Έλληνα άναγνώστη, τόν έθισμένο στις παρατακτικές άφηγήσεις και στο «ζωντανεμα» χαρακτήρων και τύπων και στο συναρπαστικό δέσιμο τής πλοκής (μιά τέτοια πεζογραφία καλλιέργεται και σήμερα, άκόμα και από έκπρωσώπους τής δικής μας γενιάς, τούς λιγότερο ύποφιασμένους άλλα και τούς πλέον επιτυχημένους, φυσικά). Δέ θά χρησιμοποιήσουμε τή λέξη «μοντέρνο» γιάτί και τό περιεχόμενο και προπαντός τό χρονικό θεληνεκές του όρου είναι πολύ συγκεχυμένα και γιάτί σέ πάμπολλες περιπτώσεις καλύτερα πίσω από τήν έννοια αύτή μιά άπλή μορφοπλαστική δεξιοτεχνία χωρίς νά συνοδεύεται από ένα άνάλογο ύπόστρωμα προχωρημένου ψυχισμού πού νά δικαιώνει όντως και νά άνταποκρίνεται στή σημασία της. Ή («Άριάννη») είναι μάλλον ένας άνορθόδοξος τρόπος γραφής, πάλι μέσα στά δικά μας πλαίσια και στά δικά μας γραμματολογικά δεδομένα, πού όποιαδήποτε παρέκκλιση από τήν πεπατημένη δίνει τήν αίσθηση του άλλου είδους σήματος και αιφνιδιαζει τή μακαριότητα του άναγνώστη. Ίσως μερικές φορές, ακριβώς γιάτί ή ουσία και ή θούληση γιά τήν κατάκτηση αύτής τής ουσίας θαραίνον πολύ και δίκαια μέσα στο θιβλίο του Στρατή Τσίρκα, δίνεται ή έντύπωση πώς ό συγγραφέας γοπτευμένος και ό ίδιος από τόν τρόπο του και τής δυνατότες τής δεξιοτεχνίας του άρέσκειται νά παιδεύει τόν άναγνώστη του ύποκρέωνόντάς τον σέ διαρκείς παλινδρομήσεις, άναδρομές στο κείμενο, άπορημένα σταματήματα σέ κάποιες σελιδες άν δέ θέλει ό τελευταίος νά του ξεφύγει καμιά άπόκρυψη άκόμα και από τήν πλευρά τής άπλής παρακολούθησης τής δρσσης. Όμως είναι χαρακτηριστικό ότι οι στιγμές αυτές είναι πολύ λιγότερες, σχεδόν άνεπαίσθητες στήν («Άριάννη») απ' ότι στή «Λέσχη» — σημάδι κι' αυτό ώριμότητας και πλήρους κατάκτησης μιάς προσωπικής γραφής άν και θά έλεγα καλύτερα: σαφέστερος προσδιορισμός του στόχου.

ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΖΟΥΓΚΛΑ τών «Άκυβέρνητων Πολιτειών», μέσα στήν πείνα και στήν χλιδή, στήν Ιταμότητα τών πολιτικάντηδων και στις σπινμένες σέ κάθε θήμα παγίδες, μέσα στά θίαια, ως τή διαστροφή, πάθη και στις έπιταγές του κρέους, άναμέσο ενός πολέμου — πού δέν ξέρεις κάποτε πρός ποιόν και πρός τί — κινείται και ζει ή («Άριάννη»), καλειδοσκοπιο ένός κόσμου πού είναι προορισμένος νά κερδίσει τελικά τή μάχη από έναν αντίπαλο πού του μοιάζει έξισου στήν άπανθρωπία, στο ήθος — ή στήν άνηθικότητα — στήν «ιδιοτέλεια νά καρπωθεί τό αίμα του άλλου».

Άτμόσφαιρα ώμά άντιπηρική (σύμφωνα μέ τήν καθιερωμένη έννοια του όρου) διαλεκτικά πρόσφορη όμως γιά νά εκθρέψει μέσα της μορφές άνιδιοτελείς

Ζητήσατε

Ecotrin®

ACETYSALICYLIC ACID 5 GRAINS

Τό παυσίπονον
πού δέν προκαλεί
στομαχικές διαταραχές

πονοκέφαλοι

ρευματισμοί

όδονταλγία

πόννοι περιόδου

ΔΕΝ ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΙ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΤΟΜΑΧΟΝ

Τό νέο παυσίπονο ECOTRIN® άποτελεί έπανόσταση εις τόν τομέα τών παυσίπονων.

Συνιστάται διά ρευματισμούς, πονοκεφάλους, όδονταλγίας, πόνους περιόδου, πυρετόν, γρίπηηη

Παραγωγή: SMITH KLINE & FRENCH U.S.A.

Άντ/ποι : Ν. ΠΕΤΣΙΑΒΑΣ, Α.Ε. ΤΗΛ. 229,246

καί τιμίες, όπως τῆς ἴδιας τῆς Ἀριάγνης, — περισσότερο σύμβολο ἴσως παρά πρόσωπο μέ ὕλική ὑπόσταση — ἢ τοῦ Μάνου Σιμωνίδη τοῦ ἀπό πολλές πλευρές τυπικοῦ ἐκπροσώπου τῆς ἀπαναστατικῆς ἰντελλιγένης, ὅπως μόνο ἡ ἀντεπαναστατική φιλολογία τόν ἔχει σκιαγραφήσει ὡς τώρα μέ ἀρκετή πάντα δόση ἀφέλειας καί ψευτιᾶς καί καθόλου ἢ σχεδόν, ἡ ἐπιμένουσα στούς «θετικούς ἥρωες» μέ ἄλλη τόση ψευτία καί σκηματοποίηση «προοδευτική» λογοτεχνία.

Ἀτμόσφαιρα, ἀκόμα, παρακμῆς, μέ τῆ μεγάλη ρουλέτα τῶν ἠθικῶν ἀξιών καί τό χρηματιστήριο τῶν συνειδήσεων ἑνός κόσμου πού μολαταῦτα διεξάγει πόλεμο, σκοτώνεται καί σκοτώνει, πιστεύει καί προδίδει καί ἐτοιμάζει ἕνα αὔριο πού γιά λίγους εἰλικρινά προσμένεται σά μιὰ λυτρωτική ἀλλαγὴ κι' ὄχι σά μιὰ ἀπλή ἀλλαγὴ τῆς ρουτίνας ὅπως τόσες ἄλλες πού συνήθισαν ὡς τώρα.

«Ἠθικό» στή βάση του τό μυθιστόρημα τοῦ Στρ. Τσίρκα ἀναμοχλεύει μή ἠθικές περιπτώσεις μέ ἰδιαίτερη ἐμμονή, φτάνοντας ἐνίοτε ὡς τό νοσηρό ἀλλά ἕνα ζεστό κύμα ἀνθρωπιᾶς ἀναδύεται συχνά κι' ἀπό τίς πιό ζοφερές καταστάσεις, μιὰ ρωμαλέα πνοή διαπερνᾷ τήν κλιμακα τῶν αἰσθημάτων — πού δέν ἔχει σχέση μέ τά γνωστά τυποποιημένα σχήματα καί τίς ἠθικολογικές ἐπιταγές.

Δέν ξέρω ἂν τελικά δέν ἀπαιτεῖται ἀπό τόν ἀναγνώστη γιά νά μπορέσει νά ἀποτιμήσει μέ ἀκρίβεια τήν «Ἀριάγνη» — ἀκόμα καί στίς ἀπόλυτα πειστικές στιγμές της — ἕνας θαμνός μὴ ἴσως, ὄχι σέ προχωρημένα ἐκφραστικά σχήματα ἢ σέ ἀναζητήσεις μορφολογικῶν νεωτερισμῶν, ἀλλά μυήσεως στά πράγματα καί στή σημασία τῶν πραγμάτων, στό χῶρο καί στή χρονική διάσταση πού ἐξελισσονται τά γεγονότα, στήν εἰδική παρασημαντική ὀρισμένων ὄρων πού κρύβουν νοήματα καί ἀνοίγουν ἀπρόσμενες προοπτικές.

Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας χαρακτηρίζει τό βιβλίον του σά μιὰ κάπως «πειραματική ἐργασία», ἴσως ἀπό ὑπερβολική σεμνότητα, ἴσως ἀπό ὑπερβολική αὐστηρότητα αὐτό δέν ἀφαίρει τήν τιμὴ ἀπό τήν «Ἀριάγνη» νά εἶναι μιὰ ἀπό τίς πιό ἀξιόλογες προσφορές τῶν τελευταίων χρόνων στήν πεζογραφία μας καί ὅσον ἀφορᾷ τίς προθέσεις της καί τό ἐντελῶς ξεχωριστό ἐνδιαφέρον πού περικλείνει, ἀπό τίς πιό σπάνιες.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Τά Νέα Ἑλληνικά

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΞΕΝΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ: ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β' ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ — ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΝΑΚΥΠΤΟΝΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ (Θεσσαλονίκη 1962).

Η ΕΠΙΤΥΧΙΑ τοῦ Συνεδρίου πού ὀργανώθηκε ἀπό τήν Γενική Ἐπιθεώρηση Ξένων Σχολείων στή Θεσσαλονίκη τόν περασμένο Σεπτέμβριο εἶναι πιά γνωστή, καί τά πορίσματά του ἔχουν πάρει τή θέση τους μέσα στήν γενική προσπάθεια γιά τήν ἀναμόρφωση τοῦ μαθήματος τῶν Νέων Ἑλληνικῶν. Τώρα μέ τήν ἐκδοσὴ τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου ἔχουμε ὄχι μόνο τήν εὐκαιρία νά μελετήσουμε μέ προσοχὴ καί νά χρησιμοποιήσουμε τά ὅσα ἀξιόλογα συζητήθηκαν ἐκεῖ, ἀλλά καί

νά προσθέσουμε ἕνα σημαντικό λήμμα στήν βιβλιογραφία τοῦ μαθήματος. Πρὶν νά προχωρήσω στήν παρουσίαση τοῦ τόμου θά ἤθελα νά υπογραμμίσω τήν ἰδιαίτερη σημασία τῆς συμμετοχῆς τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στίς ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου. Δέν μᾶς ἔχουν, δυστυχῶς, συνηθίσει σέ τέτοιες ἐκδηλώσεις οἱ Πανεπιστημιακοὶ μας δάσκαλοι, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιά θέματα «ἐπικίνδυνα» καθὼς εἶναι τό θέμα τῆς διδασκαλίας τῶν Νέων Ἑλληνικῶν. Γι' αὐτό ταιριάζει νά ἐξαρθῆ ἡ ἐνέργεια τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, καί πάνω ἀπ' ὅλους τοῦ κ. Λίνου Πολίτη πού ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ Συνεδρίου, οἱ ὁποῖοι μέ τήν πείρα τους, τίς γνώσεις τους, καί τό κύρος τους, καθοδήγησαν τοὺς συνέδρους καί τοὺς ἐνίσχυσαν στήν προσπάθειά τους. Ἔτσι ἡ πρωτοβουλία τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ κ. Δ. Π. Μαντζουράνη ἀπέδειξε κοντά στά ἄλλα πῶς στόν τομέα αὐτὸν κοινές εἶναι οἱ ἀπόψεις καί οἱ ἐπιδιώξεις τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου καί τῶν Λειτουργῶν τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης. Καί ὅταν σκεφθεῖ κανένας πῶς στό Συνέδριο ἡ ἐξέταση τῶν θεμάτων προχώρησε σέ θάθος, θά καταλάβῃ εὐκολα ὅτι ἡ σύμπτωση αὐτὴ δέν μπορεῖ παρά νά βοηθήσῃ οὐσιαστικά στήν λύση τοῦ προβλήματος τῆς διδασκαλίας τῶν Νέων Ἑλληνικῶν, τό ὁποῖο εἶναι ἴσως τό πιό βασικό ἀπὸ τά ἐκπαιδευτικά μας προβλήματα.

Ὁ τόμος τῶν πρακτικῶν χωρίζεται σέ τρία μέρη: Τό πρῶτο περιλαμβάνει ὅλα τά τυπικά, τά σχετικά μέ τήν προετοιμασία τοῦ Συνεδρίου, τό δεύτερο τίς εισηγήσεις καί τά σχέδια διδασκαλιῶν, καθὼς καί περιλήψεις τῶν συζητήσεων πού ἀκολοθεύσαν, καί τό τρίτο τίς «Διαπιστώσεις καί τά Πορίσματα» τοῦ Συνεδρίου ὅπως τά διατύπωσε ὁ κ. Δ. Π. Μαντζουράνης. Σέ ἕνα Ἐπίμετρο δημοσιεύονται ἔννεα σχέδια διδασκαλίας τό ὁποῖο δέν ἀνακοινώθηκαν στό Συνέδριο.

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ μέρος τοῦ τόμου τό ὁποῖο εἶναι, φυσικά, καί τό ὀγκωδέστερο καί τό πιό σημαντικό, ἔχουν προταχθεῖ οἱ εισηγήσεις τοῦ κ. Λίνου Πολίτη, δέν τοῦ κ. Δ. Π. Μαντζουράνη, ἀξιόλογες καί οἱ δύο τόσο γιά τίς ἀπόψεις τίς ὁποῖες ἐκφράζουν ὅσο καί γιά τήν ἱστορική ἐπισκόπηση τῶν ὁποῖα προσφέρουν, ὁ πρῶτος γιά τίς ἔδρες τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας στά Πανεπιστήμιά μας, καί ὁ δεύτερος (χρησιμοποιώντας σέ μεγάλη ἔκταση πληροφορίες τοῦ κ. Ἄλεξ. Σαρρῆ) γιά τό μάθημα τῶν Νέων Ἑλληνικῶν στήν Μέση Ἐκπαίδευση. Αὐτὴ ἡ ἀναδρομὴ εἶναι πάντα χρήσιμη, ἰδίως ὅταν γίνεται σέ σύγκριση μέ ἀντίστοιχα φαινόμενα ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, γιατί μᾶς δείχνει ὄχι μόνο πόσο ἀργά ζεκινήσαμε στό σωστό δρόμο, ἀλλά καί πόση ἀπόσταση πρέπει ἀκόμη νά διανύσουμε ὥσπου νά φθάσουμε σέ ἀνεκτό ἐπίπεδο. Εἶναι ἀπογοητευτικό νά βλέπη κανεὶς πόσες φορές, καί πόσο ἐγκαίρως, ἔχουν γίνει σωστές προτάσεις γιά νά βρεθοῦν οἱ λύσεις πού θά ἐπιτρέψουν τήν θελίωση τῶν ὄρων τῆς διδασκαλίας τῶν Νέων Ἑλληνικῶν, καί σέ ἐπίπεδο Γυμνασιακό, καί σέ ἐπίπεδο Πανεπιστημιακό. Σήμερα ἀκόμα, σχετικές προτάσεις τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μένουν ἀνεκτέλεστες, εισηγήσεις τῶν καθηγητῶν τῶν Γυμνασίων ἀγνοοῦνται, ἐνῶ κάθε τόσο «νέα μέτρα πρὸς βελτίωση» τῆς διδασκαλίας τῶν Νέων Ἑλληνικῶν δέν κάνουν τίποτε ἄλλο παρά νά μᾶς ὀδηγοῦν μερικές δεκαετίες πιό πίσω. Αὐτὰ συμβαίνουν τήν ὥρα πού ὁ ὑπόλοιπος κόσμος προχωρεῖ, καί στόν τομέα αὐτόν, τῆς διδασκαλίας τῆς μητρικῆς γλώσσας, μέ ἄλλα πρὸς τά ἐμπρός.

Οἱ ἐπιμέρους εισηγήσεις, ἀπό τίς ὁποῖες μερικές μόνο θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ, ἀρχίζουν μέ τό κείμενο τοῦ κ. Χρ. Φράγκου («Οἱ σκοποὶ τοῦ μαθήματος τῶν

Νέων 'Ελληνικῶν καὶ ἡ θέση του στό ἀναλυτικό πρόγραμμα) δπου ἀναλύονται βασικά οἱ παράγοντες που «ἐπηρεάζουν ἀρνητικά» τό μάθημα, καὶ προτείνονται λύσεις γιά τήν βελτίωση τῶν πραγμάτων. Βιβλία, καλά βιβλία, πολλά βιβλία, γιά τό δάσκαλο, γιά τό μαθητή, γιά τόν ἐρευνητή, ζητάει στήν εἰσήγησή του ὁ κ. Φράγκου, καὶ τήν ἀνάγκη τους τονίζουν ἐπίμονα ὅλοι οἱ εἰσηγητές. Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς ἀπό τίς ὀκτί «βασικές προϋποθέσεις» οἱ ὁποῖες κατά τόν κ. Φράγκου ἀπαιτοῦνται «γιά τήν πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν τοῦ μαθήματος τῶν Νέων 'Ελληνικῶν» οἱ ἔξῃ ἀναφέρονται σέ ἐκδόσεις βιβλίων. Γιατί καθώς παρατηροῦν καὶ ἄλλοι εἰσηγητές, μιά ἀπό τίς βασικές ἀδυναμίες τοῦ μαθήματος εἶναι ἡ ἀνάγκη ὁ δάσκαλος νά αὐτοσχεδιάζει καὶ στήν προετοιμασία τῆς διδασκαλίας του, καὶ στήν διεξαγωγή της. Ὅταν ὑποκρεῶνουμε τόν καθηγητή νά ἐκτελῇ καὶ ἔργο ἐρευνητῆ θά ἔχουμε συνήθως σάν ἀποτέλεσμα κακή ἔρευνα καὶ κακό μάθημα. Πρέπει νά προσφέρουμε στόν δάσκαλο ἔτοιμο ὕλικό γιά νά μπορέσει ἕκείνος νά χτίσει τό μάθημά του ἐπάνω σ' αὐτό. Ἄφηνω πού οἱ σημερινές συνθήκες, μέ τήν ἀνάγκη τῶν πολλαπλῶν ἐπαγγελματικῶν ἀσκολιῶν, δέν ἀφήνουν συνήθως στόν δάσκαλο τόν ἀπαιτούμενο χρόνο γιά συστηματική ἔρευνα.

ΔΕΥΤΕΡΗ εἰσήγηση στόν τόμο τῶν πρακτικῶν εἶναι τοῦ κ. Ἄλ. Παπαγεωργίου μέ θέμα: «Ἡ διά τοῦ μαθήματος τῶν Νέων 'Ελληνικῶν γλωσσική κατάρτισις τῶν μαθητῶν». Ὁ κ. Παπαγεωργίου ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπανελημμένα βοηθήσει τό μάθημα τῶν Νέων 'Ελληνικῶν μέ τίς ἐργασίες του, καὶ γνωρίζει θαθεῖά τά σχετικά θέματα, στήριζεται στήν ἀποψη πῶς «γλώσσα καὶ σκέψη, σκέψη καὶ γλωσσική ἔκφραση, εἶναι στενά συνυφασμένες, βρίσκονται σέ ἀδιάκοπη ἀλληλεπίδραση» καὶ πῶς «ἡ διανοητική καλλιέργεια ἐξαρτᾶται ἀπό τό βαθμό κατοχῆς τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου». Ἔτσι, ὕστερα ἀπό μιά σύντομη ἱστορική ἀναδρομή τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν τά παλαιότερα προγράμματα τό θέμα τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας, καταλήγει στό συμπέρασμα πῶς «στό 130 χρόνια τοῦ ἐλεύθερου πολιτικοῦ μας βίου... ἡ γλωσσική κατάρτιση, οὐσιαστικά οὔτε ἐπιδιώχθηκε, οὔτε πραγματοποιήθηκε». Ἡ θεωρία του, πού εἶναι θεωρία ὄλων ὅσοι θλέπουν μέ εἰλικρίνεια τήν πραγματικότητα, εἶναι ὅτι ἡ γλωσσική διδασκαλία στό Γυμνάσιο πρέπει νά εἶναι διδασκαλία τῆς δημοτικῆς. Δέν ἔχουμε ἐδῶ μιά προσπάθεια νά ἐπιναληφθοῦν οἱ διαφωνίες γύρω στό γλωσσικό ζήτημα.

ὁ δημοτικισμός σήμερα, σάν ἔκφραση τοῦ κακούργιου πνεύματος πού πρέπει ἐπί τέλους νά ἐπικρατήσει στήν ἐκπαίδευσή μας, ἔχει πιά ζεκαθαρίσει τήν θέση του· ἡ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς θά εἶναι ἡ βάση ἡ διδασκαλία τῆς καθαρεύουσας ἡ ὁποία τώρα ἀκόμα ἀποτελεῖ μιά ἀνάγκη, θά συνεχισθῇ ὡς τήν ὥρα πού θά πάψει πιά νά εἶναι χρήσιμη. Ἄν ὁμως δέν καθιερωθῇ ἡ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς δέν θά μπορέσουμε ποτέ νά γοῦμε ἀπό τό χάος μέσα στοῦ ὁποῖο καταποντιζόμαστε τώρα, μέ τά σημερινά προγράμματα, ὅλο καὶ πιό θαθεῖα.

Ἄν κρίνει κανένας ἀπό τίς περιλήψεις τῶν συζητήσεων πού δημοσιεύονται στόν τόμο τῶν πρακτικῶν, ἡ εἰσήγηση τοῦ κ. Παπαγεωργίου προκάλεσε ἀρκετές ἀντιδράσεις οἱ ὁποῖες ἐπιθεβαιώνουν ἀπό τή μιά μεριά ἐκεῖνο πού σημείωσα στήν ἀρχή, πῶς τό θέμα τῆς διδασκαλίας τῶν Νέων 'Ελληνικῶν θεωρεῖται ἀπό πολλούς «ἐπικίνδονο», καὶ ἀπό τήν ἄλλη πῶς ἡ ἀπόσταση πού μᾶς χωρίζει ἀπό τή σωστή λύση εἶναι μικρή ἀλλά δύσβατη: Ὅλοι παραδέχονται τήν ἀνάγκη νά ἀναμορφωθῇ ἡ διδασκαλία τῆς μητρικῆς γλώσσας ἀλλά κανένας δέν τολμάει νά καθιερώσει ἐπίσημα τήν δημοτική. Πρόσφατο ἀκόμα παράδειγμα, τά διάφορα «καινούργια» προγράμματα πού δημοσιεύθηκαν ἤ ἐτοιμάζονται νά δημοσιευθοῦν. Ἔτσι ἡ εἰσήγηση τοῦ κ. Παπαγεωργίου, ἀκόμη καὶ ἂν δέν ὀδήγησε στήν διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων, πρέπει νά ἀποτελέσει τήν βάση γιά κάθε μελλοντική μελέτη τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο θά ὀργανωθῇ ἡ γλωσσική διδασκαλία στό γυμνάσιό μας.

Η ΕΙΣΗΓΗΣΗ τῆς δεσποινίδας Ἐλ. Σγουροῦ («Ἡ διά τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν Νέων 'Ελληνικῶν λογοτεχνική μὀρφωσις τῶν μαθητῶν») ἀναφέρεται στό ζήτημα τῆς ἐπεξεργασίας τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων πού διδάσκονται στό γυμνάσιο· πρόκειται γιά τίς περίφημες «αισθητικές ἀναλύσεις» γιά τίς ὁποῖες καὶ ἀφθονη σχετικά βιβλιογραφία διαθέτουμε, καὶ πολὺ ἀντιθετες γνώμες διατυπώνονται κάθε τόσο. Εἶναι λοιπὸν φυσικό νά ὑπάρξουν πολλές ἀντιρροήσεις καὶ γιά τίς ἀπόψεις τῆς δ. Σγουροῦ, ἰδίως σέ ὅ,τι ἀναφέρεται στήν ὕλη τῶν διδακτικῶν βιβλίων. Γενικά θά εἶχε κανεὶς νά σημειώσῃ πῶς ἡ εἰσήγηση τῆς δ. Σγουροῦ βρίσκεται κάπως ἔξω ἀπό τήν πραγματικότητα, ἀποψη πού ὑποστηρίζεται εὐκολα ὅταν προσέξῃ κανένας ὅτι ἡ εἰσηγήτρια παρατηρεῖ πῶς ἀπό τό Πανεπιστήμιό μας λείπουν οἱ ἀκόλουθες ἔδρες: «ἔδρα Αἰσθητικῆς, ἔδρα Εὐρωπαϊκῆς Λογοτεχνίας, ἔδρα Προφορικοῦ Λόγου, ἔδρα τῆς Ἐντεχνῆς Λογοτεχνίας ἀπό τό 1800 ὡς τό 1880 καὶ ἀπό τό 1880 ὡς σήμερα, χωριστές ἔδρες Σολωμοῦ, Παλαμά, Παπαδιαμάντη κλπ.». Ἄνεξάρτητα ἀπό τίς ἐπιφυλάξεις πού γεννιοῦνται καὶ γιά τά ἀντικείμενα τῶν ἐδρῶν αὐτῶν, καὶ γιά τήν ὄνομασία τους, εἶναι, νομίζω, τουλάχιστο πρόωρο νά μιλοῦμε γιά τόσες καὶ τέτοιες ἔδρες ὅταν οὔτε δευτέρη τῆς Νεοελληνικῆς φιλολογίας δέν ἔχουμε ἀκόμα ἀποκτήσει, καὶ ὅταν ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος στό γυμνάσιό μας κωλαίνει ὅπως κωλαίνει τώρα.

ΠΡΙΝ ΝΑ ΠΡΟΧΩΡΗΣΩ σέ μερικές παρατηρήσεις γιά τά σχέδια διδασκαλίας, θά ἤθελα νά σημειώσω πῶς πέρα ἀπό τήν ἀξία καθεμιᾶς ἀπό τίς ἐργασίες πού περιλαμβάνονται στόν τόμο αὐτόν, ἔχουμε ἐδῶ, στόν τομέα τῆς βιβλιογραφίας τοῦ μαθήματος τῶν Νέων 'Ελληνικῶν, μιά οὐσιαστική συμβολή: ἐκτός ἀπό τήν ἐκτενέστατη βιβλιογραφία πού συνοδεύει τήν εἰσήγηση τοῦ κ. Ἄλ. Παπαγεωργίου (συμπληρώνοντας τήν παλαιότερη ἐργασία του «Ἡ διδασκαλία τῆς Νεοελληνικῆς

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ

Εἰσαγωγή: Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗ
Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια :
ΕΛΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

•

Μιά ἔκδοση — σταθμός

ΓΚΟΒΟΣΤΗΣ

γλώσσας και τὰ βοηθητικά της βιβλία») ὁ ἀναγνώστης βρίσκει σέ κάθε σχεδόν μελέτη πλούσιους διδλωγραφικούς πίνακες καί ἀφθονες παραπομπές. Ἔτσι ὁ τόμος γίνεται καί πρακτικός ὁδηγός γιά ὅποιον θέλει νά ἀσκοληθῆ κάπως πιό διεξοδικά μέ τὰ θέματα αὐτά.

Δέν μπορεί κανένας, βέβαια, νά καταδικάσῃ με δύο λέξεις τὰ «σχέδια διδασκαλίας» γιατί ἀκόμα καί ἂν δέν προσφέρουν τίποτε ἄλλο, παρέχουν πάντως στόν καθηγητή μιὰ πρώτη θάση γιά τὰ μαθήματά του. Ἐκείνο ὅμως πού θά μπορούσε νά ἀποτελέσῃ μιὰ γενική παρατήρηση εἶναι πῶς συνήθως τὰ σχέδια αὐτά ἐξαντλοῦνται σέ μακρές «ἀναλύσεις» πού δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἀναδιηγήσεις, καί περιορίζονται στήν ἀναζήτηση τῶν ἐξωτερικῶν λογοτεχνικῶν στοιχείων, χωρίς νά ἐξετάζουν τό νόημα καί τήν οὐσία τοῦ κειμένου, χωρίς νά ὁδηγοῦν στήν προετοιμασία γιά τήν αἰσθητική ἀπόλαυση. Ἐθάνουμε ὅπλασθῆ νά κάνομε μέ τὰ νεοελληνικά κείμενα ἐκεῖνο πού θεωροῦμε ὅτι καταστρέφει τήν μελέτη τῶν ἀρχαίων κειμένων στό σχολεῖο: ἐξαντλοῦμαστε στά ἐξωτερικά στοιχεία, ἐδῶ στή γραμματική καί συντακτική ἀνάλυση καί τήν «κατά λέξη» μετάφραση, ἐκεῖ στήν ζερή ἀναγνώριση τῶν «καλολογικῶν στοιχείων». Ἔστερα αὐτά τὰ σχέδια φοδᾶμαι πῶς περιορίζουν ὑπερβολικά τήν συμμετοχή τῶν μαθητῶν στό μάθημα καί ἀφήνουν ὅλη τήν πρωτοβουλία στόν δάσκαλο ὁ ὁποῖος ἔτσι θά κάνει μιὰ «ἀπό καθέδρας» διδασκαλία ἢ ὁποῖα θά ἀφήσῃ ἀδιάφορος τούς μαθητές. Στόν γενικό αὐτόν κανόνα ἀποτελεῖ εὐχάριστη ἐξαίρεση τό σχέδιο διδασκαλίας τοῦ κ. Γεωργοπαπαδάκου ὁ ὁποῖος χωρίς νά παραμελῆ τήν ἐξέταση τῶν ἐξωτερικῶν ἐκφραστικῶν μέσων ἐπεκτείνει τήν μελέτη τοῦ κειμένου καί σέ ἄλλους, βαθύτερους τομεῖς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁ κ. Γεωργοπαπαδάκος καί τόν χρόνο τῆς διδασκαλίας προβλέπει, καί

προετοιμάζει τήν συμμετοχή τῶν μαθητῶν του στό μάθημα. Ἔτσι ἡ ἐργασία του παρουσιάζεται σάν ὡστη ἐφαρμογή ὁσων θεωρητικά ἀνέπτυξαν στίς εἰσηγήσεις τους οἱ συνάδελφοί του.

ΤΕΛΕΙΩΝΟΝΤΑΣ θά ἤθελα νά παρατηρήσω πῶς ὑπάρχουν μερικά θέματα πού ἐνῶ ἀποτελοῦν κύριους παράγοντες τῆς διδασκαλίας τῶν Νέων Ἑλληνικῶν, καί βασικά προβλήματα τους, δέν ἐξετάστηκαν στό Συνέδριο. Ἀνάμεσά τους, ἴσως πιό σπουδαῖο, τό ζήτημα τῶν ἐκθέσεων. Βέβαια διατυπώθηκε ἀπό τούς συνέδρους ἡ ἀνάγκη νά ἀποτελέσῃ ἡ ἐκθεση ξεχωριστό κλάδο τοῦ μαθήματος, καί νά μὴ εἶναι αὐτή τό μοναδικό κριτήριο στίς ἐξετάσεις, γιά τόν βαθμὸ τοῦ μαθήματος τῶν Νέων Ἑλληνικῶν. Ἡ ἀποψη εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη καί ἐκφράζει παλιό αἶτημα ὁσων ἐνδιαφέρθηκαν γιά τό μάθημα, ἀλλά καμιά εἰσηγήσῃ δέν προχώρησε στήν οὐσία τοῦ θέματος γιά νά ἐξετάσῃ εἰδικότερα τούς σκοπούς καί τήν μεθοδολογία τῶν ἐκθέσεων.

Τό Συνέδριο τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν μιὰ μεγάλη στιγμή στήν ἱστορία τῶν προσπαθειῶν γιά τήν ἀξιοποίηση τοῦ μαθήματος τῶν Νέων Ἑλληνικῶν, καί ὁ τόμος τῶν πρακτικῶν του θά μείνῃ πιά καί σάν σύμβολο τῆς στιγμῆς ἐκείνης, καί σάν ἀπαραίτητη θάση γιά ὅποιον καταπιάνεται μέ τό θέμα. Ἄν τὰ ἀρμόδια Συμβούλια θελήσουν νά ἀγνοήσουν πάλι τίς γνώμες τῶν καθηγητῶν, ἀκόμη καί τώρα πού βρίσκονται ἔτσι ὅλες μαζί συγκεντρωμένες στά πορίσματα ἑνός ἐπίσμου συνέδριου, ὀργανωμένου ἀπό κρατική ἀρχή, θά ἔχουν ἀκέραιη τήν εὐθύνη γιά τίς συνέπειες, καί θά ἀποδείξουν ἄλλη μιὰ φορά τήν μισαλλοδοξία τους.

ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ

ΤΟ ΣΧΟΛΙΟ ΤΟΥ Κ. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Μόσχα και Πεκίνο

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ τόσο βέβαιο όσον φαίνεται να νομίζουν ώριμοί Δυτικοί παρατηρητές ότι η διάσταση ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και την Κίνα εξυπηρετεί την υπόθεση της παγκόσμιας ειρήνης κι ούτε είναι βέβαιο ότι η διένεξή του με το Μάο Τσέ-Τούγκ θα καταστήσει τον κ. Χρουστώφ πιό «διαλλακτικό» στις διαπραγματεύσεις του με τη Δύση. Δέν υπάρχει λόγος να είναι κανείς ικανοποιημένος με την ιδέα ότι ενδέχεται να συγκροτηθεί μία νέα κομμουνιστική διεθνής, στην οποία θα εκπροσωπούνται μόνο τα κομμουνιστικά κόμματα των «υπανάπτκτων» χωρών, και δέν υπάρχει λόγος ένθουσιασμού για την ιδέα ότι μία ακόμα χώρα, η Κίνα, μπορεί να άποκτήσει με τις δικές της μόνο δυνάμεις πυρηνικά όπλα. Άνεξάρτητα από τις λοιπές επιπτώσεις της, πού είναι σημαντικές, κι ανεξάρτητα από τις όποιες αιτίες της, πού έμφανίζουν ποικίλα ένδιαφέροντα, η ρήξη ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες κομμουνιστικές χώρες στον κόσμο περιπλέκει μακροπρόθεσμα τα προβλήματα, προσθέτει νέα δεδομένα στα ήδη υπάρχοντα και δημιουργεί νέες έστιες διένων έντάσεων.

Μία άπαρίθμηση των κομμουνιστικών κομμάτων πού έχουν κηρυχθεί για τό Πεκίνο και έναντίον της Μόσχας ή πού έχουν έκδηλώσει τη συμπάθειά τους για τις κινεζικές θέσεις μάλλον παρά για τις σοβιετικές υποδεικνύει τά προβλήματα πού τείνουν να δημιουργηθούν: της Βόρειας Κορέας, του Βόρειου Βιετνάμ, της Βιρμανίας, της Άλθανίας και της Νέας Ζηλανδίας ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, της Ίνδονησίας, του Λάος, του Σιάμ, της Μαλαισίας και της Ίαπωνίας στη δεύτερη. Υπάρχουν, ακόμα, κομμουνιστικά κόμματα πού, κάρη σ' αυτήν άκριβώς τη διαφορά, αντιμετώπιζουν κρίσιμα έσωτερικά προβλήματα και, πρόσφατα, ή σοβιετική ήγεσία άνάφερε ένδεικτικά, αλλά και κάθε άλλο παρά τυχαία, την περίπτωση του κομμουνιστικού κόμματος της Βραζιλίας.

Άπό την άπαρίθμηση αυτή και μόνη διακρίνεται ή τάση ώρισμένων κομμάτων να ένταχθούν στη μία ή την άλλη παράταξη άνάλογα με τη γεωγραφικό-φυλετική τοποθέτηση και τό στάδιο κοινωνικής εξέλιξης — με την εξαίρεση της Άλθανίας, τά δύο κριτήρια συμπύπουν — των χωρών τις όποιες αντιπροσωπεύουν. Κι άπό την άπαρίθμηση αυτή πάλι διαφαίνεται ή προοπτική (πού έγινε πραγματικότητα στην Άσιατο-Άφρικανική διάσκεψη δημοσιογράφων της Ντζακάρτας, άπό την οποία οί Κινέζοι επέτυχαν να άποκλείσουν τη σοβιετική αντιπροσωπεία) μιας νέας διεθνούς, στην οποία θα ανήκουν μόνο τά κομμουνιστικά κόμματα της Άσίας, της Άφρικης και της Νότιας Άμερικης ένώ τά ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα θα συνεχίσουν να άποβλέπουν για καθοδήγηση προς τη Μόσχα. Ή τελευταία δέ δίστασε να προδικάσει τό ένδεχόμενο αυτό με την κατηγορία πού έκτόξευσε ότι τό Πεκίνο επιδιώκει να διασπάσει τό παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα σε δύο μερίδες πού θα είχαν σά διαχωριστικό τους γνώρισμα την φυλετική προέλευση: Λευκοί έναντίον κίτριων και μαύρων.

Ώρισμένοι Δυτικοί παρατηρητές τείνουν να παραβλέψουν τις μακροπρόθεσμες κι ούσιαστικές επιπτώσεις μιας παρόμοιας εξέλιξης, για να σταθούν και να έπισημάνουν μία άλλη: Την έξασθένση της σοβιετικής έπιρροής και της έπιβολής της σοβιετικής ήγεσίας πάνω στα κομμουνιστικά κόμματα. Και πάλι, ή έκτίμηση

τους φαίνεται να στηρίζεται πάνω σε λανθασμένα κριτήρια: Άν πραγματοποιηθεί μία παρόμοια εξέλιξη, δέν είναι εύκολο να διακρίνει κανείς γιατί τά κομμουνιστικά κόμματα της Άσίας ή της Άφρικης, πού θα βρίσκονται κάτω από κινεζική έπιρροή, θα είναι όλιγώτερο έπικίνδυνα για τις δυτικές θέσεις. Ούτε είναι και εύκολο να διακρίνει κανείς γιατί μία παρόμοια εξέλιξη θα έξασθένιζε τόσο σημαντικά τη διαπραγματευτική θέση της σοβιετικής ήγεσίας πού, κατά κύριο λόγο, στηρίζεται πάνω στην ισχύ της Σοβιετικής Ένωσης και μόνο κατά δεύτερο λόγο πάνω στην έπιρροή πού αυτή άσκει πάνω στα κομμουνιστικά κόμματα του έξωτερικού. Ούτε, τέλος, είναι βέβαιο ότι τά κομμουνιστικά κόμματα του έξωτερικού θα έχουν πολλά να χάσουν άπό μία παρόμοια εξέλιξη.

Οί ίδιοι Δυτικοί παρατηρητές τείνουν να παραβλέψουν τό γεγονός ότι άπό τά κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, τό υγιέστερο και ισχυρότερο είναι και τό περισσότερο «άνεξάρτητο», τό Ιταλικό, και ότι ή έμμονη άναζήτηση της Ιταλικής κομμουνιστικής ήγεσίας για Ιδιάζουσες «έθνικές» πορείες προς τον κομμουνισμό δέν άπόθηκε σε θάρος της έπιρροής, της άκτινοβολίας ή και της άποτελεσματικότητας της πολιτικής της. Ούτε και είναι τυχαίο ότι ή ήγεσία αυτή είναι εκείνη πού διατύπωσε πρώτη τό θεωρητικό σχήμα του «πολυκεντρισμού» ή ότι έδωσε στην ύποστήριξη πού τόσο πρόθυμα προσφέρει στον κ. Χρουστώφ την άρκετά Ιδιότυπη έννοια μιας άνάκτησης της άνεξαρτησίας των κομμουνιστικών κομμάτων κάθε χώρας. Οί Δυτικοί παρατηρητές πού έζησαν τόσα χρόνια με την φοβία μιας «παγκόσμιας» κομμουνιστικής συνωμοσίας» πού «κατευθύνονταν άπό την Μόσχα» λησμονούν και πάλι ότι τό σχήμα τους αυτό, όταν έτεινε να καταστεί πραγματικότητα, δέν έξυπηρετούσε τά ούσιαστικά συμφέροντα του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος και ότι ή αύστηρή και άπονηκτική κάθε αυτόνομης πρωτοβουλίας διεύθυνση κάθε τμήματος του κινήματος άπό ένα κέντρο είχε ήδη, στα τέλη της ζωής του έπινοητή της, ξεπερασθεί και είχε, αντίθετα, γίνει τροχοπέδη για την άνάπτυξή του. Τίποτα δέν άποδεικνύει ότι τά κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης δέ θα γίνουν περισσότερο έπικίνδυνα για τους αντίπαλους τους άν άνακτήσουν μεγαλύτερη έλευθερία δράσης και περισσότερο άυτόνομια στις ένέργειές τους και τίποτα δέν άποδεικνύει ότι τά κομμουνιστικά κόμματα των «υπανάπτκτων» χωρών δέ θα γίνουν περισσότερο έπικίνδυνα για τους αντίπαλους τους άν άκολουθήσουν τό κινεζικό υπόδειγμα μιας άγροτικο-άντιαποικιακής επανάστασης μάλλον παρά τό σοβιετικό.

Τό πρόβλημα όμως πού θέτει ή σοβιετο-κινεζική ρήξη είναι ακόμα ευρύτερο γιατί άφορά τό μέλλον της παγκόσμιας ειρήνης. Διαγράφεται με άκρίβεια όταν σκεφθούμε τις δυσχέρειες στις όποιες προσκρούει μία συμφωνία όταν πρέπει να συναφθεί άνάμεσα σε τρία και όχι πλέον σε δύο μέρη, πρόκειται για τους κίνδυνους πού δημιουργεί ή άνεξέλεγκτη διασπορά των πυρηνικών όπλων σ' ένα μεγαλύτερο άριθμό χωρών, πρόκειται για την άναγκαστική πλειοδυσία στην οποία ένδέχεται να καταδικασθεί ή σοβιετική ήγεσία άν βρίσκεται σε συνεχή άνταγωνισμό με την κινεζική. Κι άπό τις τρεις αυτές άπόψεις είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς ποιά θετικά όφέλη έχει να άποκομίσει ή παγκόσμια ειρήνη άπό τη σοβιετο-κινεζική ρήξη.

Λ. Β. ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΙΟΥΝΙΟΣ

24 'Η Σοβιετική Ένωση αποφάσισε νά δώσει πολεμικό υλικό στην 'Ινδία.

Πληροφορίες ότι η Κίνα θά δοκιμάσει σύντομα πυρηνικό μηχανισμό.

25 'Αμερική και 'Αγγλία αποφάσισαν νά ακολουθήσουν κοινή πολιτική στή Μέση 'Ανατολή.

26 Μιλώντας στό Δ. Βερολίνο, ό Πρόεδρος Κέννεντυ θεβαίωσε ότι στόν κόσμο πνέουν άνεμοι αλλαγής.

'Αναστάτωση στή Δύση έξ αίτίας τών άμυντικών μυστικών πού πρόδωσε στους Σοβιετικούς ό Σουηδός κατάσκοπος συνταγματάρχης Βέννεστρεμ.

27 Οί 'Αλβανοί έξετέλεσαν 20 κατασκόπους πού είχαν δñθεν έκπαιδευτεί στήν 'Ελλάδα.

28 Πρός νέο διάλογο ανάμεσα στό Βατικανό και τό Κρεμλίνο οδηγεί ή άνταλλαγή μπυμάτων Πάπα - Χρυστώφ.

'Ο Χρυστώφ έφτασε στό Α. Βερολίνο.

29 'Απέλαση Κινέζων από τή Μόσχα γιατί μοίραζαν προπαγανδιστικό υλικό κατά τών Ρώσων.

'Ο Χρυστώφ καταγγέλει τούς Κινέζους γιά έθνικιστικής και φυλετικής μορφής αντιδράσεις.

ΙΟΥΛΙΟΣ

1 'Ο Πρόεδρος Κέννεντυ δηλώνει στή Ρώμη ότι κάθε άπειλή εναντίον τής 'Ιταλίας είναι και άπειλή κατά τής 'Αμερικής.

Πρός Διάσκεψη Κορυφής κομμουνιστών ήγετών στή Μόσχα μέσα στό μήνα. Νέα κρίση ήγεσίας στους 'Αγγλους Συντηρητικούς.

2 Νέα οικονομική συμφωνία ανάμεσα στήν Ουάσιγκτον και στή Σόφια.

Στίς Η.Π.Α. οι άρχές συνέλαβαν κατασκόπους τών Ρώσων.

Δέχεται άπαγόρευση τών δοκιμών ό Χρυστώφ μέ τόν όρο νά ύπογραφεύ σύμφωνο ΝΑΤΟ - Βαρσοβίας.

3 Μήνυμα του Προέδρου Κέννεντυ προς τή Σόφια.

4 Οί Γάλλοι άγρότες στήνουν όδοφράγματα.

5 Στή Μόσχα άρχισαν οι θεωρητικές συζητήσεις ανάμεσα στους Κινέζους και τούς Ρώσους.

'Ο πόλεμος δέν άποτελεί λύση, τονίζει ό Πρόεδρος Κέννεντυ σέ άπάντησή του προς τό Χρυστώφ.

Ψήφο έμπιστοσύνης πήρε από τή Γερουσία ό 'Ιταλός πρωθυπουργός Λεόνε.

Μέτρα στήν Πολωνία κατά τών συγγραφέων.

6 Οί 'Αγγλοι περιορίζουν τή δράση του προσωπικού τής Σοβιετικής Πρεσβείας.

'Επτά Σοβιετικοί ύπουργοί κατηγορούνται γιά άνικανότητα.

8 Πληροφορίες ότι ό Ρωσικός στρατός θά έκκενώσει τήν Ούγγαρία.

9 'Ο Μακμίλλαν διάζεται γιά καινούργια Διάσκεψη Κορυφής.

Οί Ρώσοι φοβούνται έκκατάσταση Δυτικής θάσος στό Βόρειο 'Ιράκ.

Οί Σοβιετικές έφημερίδες κατηγορούν τήν Κίνα γιά προμελετημένη έκστρατεία εναντίον τής Μόσχας. 'Επικίνδυνες οι συνέπειές της, τονίζουν.

'Η Ρουμανία θά ακολουθήσει ούδέτερη στάση στή διένεξη Μόσχας - Πεκίνου.

10 'Η τηλεφωνική γραμμή Κρεμλίνο - Λευκού Οίκου θά λειτουργήσει τήν 1η Σεπτεμβρίου.

'Ισότιμα τά Κομμουνιστικά Κόμματα, τονίζει τό Πεκίνο.

11 Οί Η.Π.Α. διπλασιάζουν τούς πυρηνικούς τους κώνους μέσα στα τελευταία δυό χρόνια.

12 Κύμα έμφυλίου πολέμου στή Μαίρυλαντ έξ αίτίας τών φυλετικών διακρίσεων.

13 Βίαιη επίθεση του 'Ιρακινού Προέδρου 'Αρέφ εναντίον του Χρυστώφ.

15 'Ο Χρυστώφ άρχίζει καινούργιο διάλογο μέ τούς Δυτικούς, ένν τό Ρωσοκινεζικό ρήγμα μεγαλώνει.

'Ο Πομπιντού επιδιώκει ύποστήριξη τών σχεδίων του Ντέ Γκώλ από τήν 'Αγκυρα.

Οί έπαναστάτες έλέγχουν τό Κουρδιστάν στό 'Ιράκ.

16 'Εναντίον τής άπαγορεύσεως τών δοκιμών ό Ντέ Γκώλ.

Αύξάνεται κατά 25 έκατομμύρια δολάρια ή γαλλική βοήθεια προς τήν Τουρκία.

17 Ρήγματα σημειώνονται στα Κομμουνιστικά Κόμματα τής Δυτ. Ευρώπης.

Σημαντική πρόοδος στή Διάσκεψη Μόσχας γιά τις πυρηνικές δοκιμές.

'Εμείς φταίμε γιά τήν ψυχρότητα μέ τήν Τουρκία, λέει ό Χρυστώφ.

18 Δραστικά μέτρα του Κέννεντυ γιά νά σωθεί τό δολάριο.

Φιλονασερικό κίνημα στή Συρία πνίγηκε στό αίμα.

'Ο Χρυστώφ θά έπισκεφθεί τό Βελιγράδι στίς 20 Αυγούστου.

19 Δέχεται παρατηρητάς στό σοβιετικό έδαφος ό Χρυστώφ.

Πρός διεύρυνση τών έμπορικών άνταλλαγών Βόννης - 'Ανατολικών.

21 Τό Πεκίνο καταγγέλει ότι ή Ρωσία διεξάγει έδω και τρία χρόνια οικονομικό πόλεμο εναντίον τής Κίνας.

Νέες έκτελέσεις κομμουνιστών άρχηγών στό 'Ιράκ.

ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

ΣΤ. Ι. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και αργότερα πολιτικές και οικονομικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Πολιτεύτηκε νεώτατος και από τό 1928 εκλέγεται Βουλευτής Μεσσηνίας. Έγινε για πρώτη φορά Υπουργός της Έθνικης Οικονομίας τό 1932 μέ Πρωθυπουργό τόν Έλευθέριο Βενιζέλο και αργότερα Υπουργός Έφοδιασμού, Έμπορικῆς Ναυτιλίας, Συντονισμού και Οικονομικών σέ διάφορες άλλες Κυβερνήσεις. Από τό 1951 ως τό 1953 διετέλεσε και Διοικητής της Έθνικῆς Τραπεζῆς της Ελλάδος. Έχει γράψει μελέτες και άρθρα πάνω σέ διάφορα θέματα. Παράλληλα έχει δημοσιεύσει βιβλία, πού τά κυριώτερα τους είναι: «L' Empire de l' Orient», (Paris, 1925), «Τά Διασυμμαχικά Χρέη», (Αθήναι, 1928), «Η πολιτική της συγκωνεύσεως τῶν Τραπεζῶν», (Αθήναι, 1953), «Σινική Γῆ», (Αθήνα, 1960). Θεωρείται ένα από τά πιό ώριμα στελέχη της δημοκρατικῆς παρατάξεως της χώρας αλλά και γενικώτερα του πολιτικού και οικονομικού μας κόσμου.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

Έσπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, βυζαντινή φιλολογία στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και στο Πανεπιστήμιο τῶν Παρισίων, όπου σπούδασε και συγκριτική γραμματολογία.

Υπήρξε (1930 - 39) συντάκτης και αργότερα διευθυντής του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνῶν (1939 - 50). Από τό 1950 είναι τακτικός καθηγητής της μεσαιωνικῆς ελληνικῆς φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου διδάσκει και ιστορία τῶν λογοτεχνιῶν της νεώτερης Εὐρώπης.

Άσκολήθηκε κυρίως μέ τή μελέτη της βυζαντινῆς λογοτεχνίας της τελευταίας περιόδου, της κρητικῆς

και της νεώτερης ελληνικῆς λογοτεχνίας, ερευνώντας συχνά και τις σχέσεις τῶν ελληνικῶν γραμμάτων μέ τις δυτικῆς λογοτεχνίας.

Από τις εκδόσεις κειμένων πού εδημοσίευσε μνημονεύομε τό «Γύπαρι» (1940), τόν «Κατσαίτη» (1950), τά «Βυζαντινά Ιπποτικά μυθιστορήματα» (1955), τό «Άνακάλυμα της Κωνσταντινούπολης» (1956) και από τά γραμματολογικά έργα του τά ακόλουθα: «Μελετήματα περί τας πηγάς του Έρωτοκρίτου» (1938), «Γύπαρις, Πηγαί» (1940), «Διονύσιος Σολωμός» (1957) και «Ψυχάρης» (1959).

PATRICIA BLAKE

Άνταποκρίτρια άλλοτε του αμερικανικού περιοδικού («Life») στή Μόσχα, ή Patricia Blake έχει άσκοληθεί συστηματικά μέ τά ρωσικά γράμματα. Έπιμελήθηκε τήν έκδοση, στά αγγλικά, τῶν έργων του Μαγιακόφσκη, δημοσίευσε, από κοινού μέ τόν Max Hayward, μιά έκτενή μελέτη μέ τόν τίτλο: «Παράφωνες φωνές στή σοβιετική λογοτεχνία» (1962) και έτοιμάζει τώρα μιά βιογραφία του Ίσαάκ Μπαμπέλ.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Γεννημένος στο Ηράκλειο Κρήτης, σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, στο Παρίσι και στο Βερολίνο Άρχαιολογία, Ιστορία της Βυζαντινῆς και Εὐρωπαϊκῆς Τέχνης. Διευθυντής του Μουσείου Μπενάκη (1940), Έφορος Βυζαντινῶν Άρχαιοτήτων (1942), και Διευθυντής του Βυζαντινού Μουσείου (1960). Δημοσίευσε μελέτες για τήν Βυζαντινή, τήν Ίσλαμική και τήν Νεοελληνική Τέχνη. Για τό πρόσφατο βιβλίο του «Εικόνες της Βενετίας» βλ. «Έποχές» άρ. 1.

HEINRICH BÖLL

Υποψήφιος για τό βραβείο Νόμ-

πελ, εκπρόσωπος του καθολικού ρεαλισμού, ό Böll είναι ένας από τους σημαντικώτερους συγγραφείς της μεταπολεμικῆς Γερμανίας. Ίδρυτικό μέλος του «Όμίλου 47», — πού συγκρότησαν τό 1947 τά ζωντανότερα πνευματικά στοιχεία της χώρας — έχει δημοσιεύσει πολλά μυθιστορήματα από τά όποια τό τελευταίο είναι: «Τό ψυμί τῶν πρώτων χρόνων».

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ

Διδάκτωρ της φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων και του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, είναι Καθηγητής της φιλοσοφίας στο Γαλλικό Ίνστιτούτο Αθηνῶν. Υπήρξε μέλος του Κέντρου Έπιστημονικῶν Έρευνῶν της Γαλλίας και έλαβε μέρος μέ ανακοινώσεις σέ πολλά Διεθνή Συνέδρια φιλοσοφίας. Έκτός από φιλοσοφία, άσκολήθηκε μέ τή λογοτεχνία: «Η πόλις μᾶς περιμένει» («Ίκαρος, 1959) και μέ τή θεωρία τῶν πλαστικῶν τεχνῶν (άρθρα και μονογραφίες για σύγχρονους Έλληνες καλλιτέχνες: «Gounarou», Artistes Grecs Contemporains (1957), «Caprales, Sculpteur Grec, (Venise, 1962)).

Είναι μέλος της Διεθνούς Ένώσεως Κριτικῶν της Τέχνης, κι έχει προλογίσει πολλές εκθέσεις στήν Ελλάδα και στο έξωτερικό.

Φιλοσοφικά συγγράμματα: «Παραγωγή και Έπαγωγή» (1946-1959) («La Philosophie en Grèce») Les Grands Courants de la Pensée Mondiale Contemporaine, (Marzotti, Milan, 1958), «L' épistémologie positive et la critique meyersoniennne» (Paris, Presses Universitaires de France, 1962). Η κυριώτερη φιλοσοφική εργασία του: «De la notion de niveau de réalité», καθώς και μιά μελέτη για τό ζωγράφο Γιώργο Μπουζιάνη, τόν όποιο γνώρισε από πολύ κοντά, θά δημοσιευθούν προσεχώς.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

(«Κράτος και Έκκλησία»)

Κύριε Διευθυντά,

Σύμφωνα μέ τήν υπόδειξη σας στους άναγνώστες σας άπαντώ σέ σχόλιό σας μέ θέμα «Κράτος και Έκκλησία».

Κατά τή γνώμη μου, οι σχέσεις Κράτους και Έκκλησίας, πού ποτέ από τή σύσταση της Έλληνικῆς Πολιτείας δέν ήταν καλές, στήν εποχή μας έχουν καταντήσει τή συνεργασία τῶν δύο αὐτῶν δυνάμεων σέ κρίσιμο προβληματισμό.

Δέ συμφωνῶ μέ τήν άποψη ότι πρέπει ν' αλλάξομε τό «σύστημα τῶν σχέσεων» για νά εύελπιστήσομε

σέ διόρθωση, γιατί δέχομαι ότι τό πνεύμα πού κατευθύνει τίς σχέσεις καί από τίς δύο πλευρές παρουσιάζει άρρώστια καί πού άν αυτό δέν άνανεωθεί θά βαρύνει καί τό όποιοδήποτε άλλο σύστημα. Άλλά καί τό προτεινόμενο σύστημα τής συναλλαγίας δέν πρέπει νά ξεχνούμε ότι έχει εφαρμοσθεί στό Βυζάντιο καί δέ νομίζω ότι άφησε θαυμάσια αποτελέσματα, ώστε νά επιθυμούμε τήν επαναφορά του.

Γιά μένα ή τελειότερη λύση θά ήταν ό δλοκληρωτικός χωρισμός τής Έκκλησίας από τήν Πολιτεία. Άλλ' επειδή καί συνταγματικός περιωρισμός ύπάρχει καί λόγοι συνηθείας μακράς παραδόσεως καί λόγοι φοβίας καί στίς δύο πλευρές έχουν ισχύ, προτείνω, γιά μεταβατική περίοδο άκαθόριστης διάρκειας, μέ τόν τελικό όμως σκοπό τό «χωρισμό», νά επιχειρηθεί άλλαγή στίς συνθήκες τής εφαρμογής του συστήματος πού ήδη επικρατεί «τής νόμω κρατούσης Πολιτείας». Σημεία δέ τής άλλαγής νά είναι τά εξής:

α'. Νά μή νομοθετεί ή Πολιτεία γιά εκκλησιαστικά πράγματα μικρά ή μεγάλα, χωρίς τήν επίσημη έκφραση, υπεύθυνα αιτιολογημένης «σύμφωνης γνώμης» τής Έκκλησίας.

β'. Νά υποχρεωθούν όλα τά όργανα τής Πολιτείας μέσα στά πλαίσια τών «νομίμων» νά προθυμοποιούνται σέ άνελλιπείς εκδηλώσεις βοηθείας στά εκκλησιαστικά πρόσωπα καί τούς οργανισμούς. Καί άντιστοίχως τά εκκλησιαστικά, σέ προσφορά τής ήθικής συνδρομής τους στα κοινωνικά ενδιαφέροντα καί στίς άνθρωπιστικές σκοπεύσεις του Κράτους.

γ'. Νά άφεθεί ελεύθερος καί νά ενισχυθεί μεθοδικά ό εκκλησιαστικός οργανισμός, ν' άποκτήσει συνείδηση τής άυταρχίας του. Καί νά μπορέσει ν' αναλάβει ν' άσκει συστηματικά καί υπεύθυνα αυτοδιοίκηση σέ καίρια θέματά του: όπως είναι π.χ. ή Έκκλησιαστική Έκπαίδευση, ή Ένοριακή Όργάνωση καί τά Οικονομικά τής Έκκλησίας, πράγματα γιά τά όποία γίνεται απαράδεκτο νά τ' άσκούν, έστω καί στ' όνομα τής Έκκλησίας, άλλοι παράγοντες.

Τέλος σημειώνω, ότι, πάλι κατά τή γνώμη μου, άν δέν όδηγηθούμε μέ όρθολογιστικό τρόπο καί θαυμαία σέ τακτική άπαγκιστρώσεως, μιά όποιαδήποτε βίαιη κρίση στίς σχέσεις θά φέρει άνυπολόγιστα καταστρεπτικά αποτελέσματα καί στα εκκλησιαστικά συμφέροντα, αλλά καί στίς έθνικές ύποθέσεις, άφου άλλωστε όλοι παραδέχονται ότι ή Έκκλησία γιά τό Έλληνικό γένος είναι πρώτιστος παράγων ζωής.

Μέ τιμή καί εύχες
† Πρωτοπρεσβύτερος
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΥΡΟΥΝΑΚΗΣ

(Γλώσσα καί Νόμος)

Κύριε Διευθυντά,

"Ας μου επιτραπή νά προσθέσω, έν όψει τών σχολίων καί επιστολών αί όποιαί έδημοσιεύθησαν, μίαν άλλην άντίθετον άποψιν επί του πράγματι ενδιαφέ-

ροντος θέματος τό όποίον άνεκίνησεν ή ύπ' άριθ. 1975) 1962 Πρωτοδικείου Πειραιώς καί ή ταύτην επικυρώσα 872) 1963 Έφετείου Άθηνών σχετικώς πρός τήν γλώσσαν εις τήν όποίαν πρέπει νά συντάσσωνται αί προτάσεις τών διαδίκων.

Ουδέν σχόλιον, καθ' όσον γνωρίζω, έκαμε προσπάθειαν κριτικής καί ουδεμία επιστολή έβασάνισε τήν έν λόγω άπόφασιν θεωρουμένην ως όρθήν ύφ' όλων σχεδόν τών όπωσδήποτε άσχοληθέντων μέ αυτήν άνεξαρτήτως του έν άν αυτή έχη πράγματι έρείσματα εις τόν νόμον ή όχι.

Δυστυχώς έκ τών γραφομένων τών περισσοτέρων έκ τών κ.κ. άξιοτίμων συναδέλφων οι όποιοι ήσυχώθησαν μέ τό θέμα γίνεται σαφές ότι ύπάρχει σύγχυσις διά τό τί ακριβώς είναι ή δημοτική γλώσσα. Άλλοι τήν έξομοιούν πρός τάς τοπικές διαλέκτους καί άλλοι τήν θεωρούν άνίκανον νά έκφράση επιστημονικάς έννοιās. Ουδέτερον τούτων είναι άληθές.

Η δημοτική γλώσσα ως έξειλίχθη σήμερα καί διδάσκεται ως Έλληνική γλώσσα εις τήν στοιχειώδη Έκπαίδευσιν καί έν μέρει εις τά Γυμνάσια (μάθημα Νέων Έλληνικών) είναι εκείνη ή όποία μακράν από του νά έχη σχέσεις μέ καμμίαν διάλεκτον στηρίζεται εις όγκωδεστάτην Γραμματικήν (Τριανταφυλλίδη) καί Συντακτικήν (Τζαρτζάνου) έγκεκριμένων υπό του Κράτους καί έκδομένων υπό του Κρατικού Όργανισμού Σχολικών Βιβλίων. Καί ή Δημοτική γλώσσα έχει τύπους καί χρόνους καί πτώσεις καί αυτή διδάσκεται εις τάς διαφόρους έδρας τών Νέων Έλληνικών εις τά διάφορα άλλοδαπα Πανεπιστήμια, (ως π.χ. εις τήν περιώνυμον Σχολήν Άνατολικών Γλωσσών υπό του ΑπδΓέ Μιγαμβέλ). Τό ότι ταλαιπωρείται ή γλώσσα αυτή καί γενικώς ό Έλλην, δέν όφείλεται προφανώς εις λάθος αυτής ταύτης τής γλώσσης άλλ' εις λάθος τών άγνωστών στοιχεία γραμματικής της καί τών διαφόρων λογοτεχνιζόντων νεαρών. Από τήν άλλην πλευράν δέν θά πρέπει νά θέλωμεν ν' άγνοούμεν ότι τό σύνολον τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, δηλαδή βασικών στοιχείων του Νεοελληνικού Πολιτισμού, έχει γραφή εις τήν δημοτικήν γλώσσαν. Άλλά καί εις τήν διατύπωσιν επιστημονικών έννοιών ή δημοτική γλώσσα, ως αυτή έξειλίχθη καί έπλουτίσθη, νυν, δέν ύπολείπεται, ως γίνεται άβασανίστως δεκτόν υπό πολλών. Ούτω άς μοί επιτραπή νά υπενθυμίσω ότι εις τήν δημοτικήν γλώσσαν έχουν γραφή, αυτά μου έρχονται προχείρως εις τόν νουν, Πανεπιστημιακά συγγράμματα Ιατρικής (Μαιευτική Λούρου), συγγράμματα τεχνολογίας (τρίτομος Ηλεκτρολογία Γιαννοπούλου τής όποίας εύρυτάτη είναι ή χρήση εις τάς άνωτέρας τεχνικάς σχολάς) καί συγγράμματα φιλοσοφίας (τρεις τόμοι Αισθητική - Γνωσιολογία - Ηθική Παπανούτσου, Εισαγωγή στον Πλάτωνα Ι. Θεοδωρακοπούλου κλπ.). Άλλά καί ή Πανεπιστημιακή έδρα έχει γνωρίσει καί γνωρίζει πανεπιστημιακούς διδασκάλους διενούς χειριστάς τής δημοτικής γλώσσης. Ούτω προχείρως μου έρχονται εις τόν νουν τά όνόματα τών Καθηγητών Κ. Τσάτσου, Π. Κανελλοπούλου (Νομικής), Θεοδωρακο-

πούλου, Κακριδή, Πολίτη, 'Ανδριώτη, Σακελλαρίου, Κριαρά, Τατάκη (Φιλολογία). 'Η πρόχειρος αυτή ανασκόπησις πείθει τόν κάθε καλόπιστον συζητητήν ὅτι τό νά συγχέωμεν τήν δημοτικήν μέ τάς τοπικάς διαλέκτους ἤ τό νά θεωρώμεν ταύτην ἐκ τῶν προτέρων καί χωρίς ἔρευναν ἀλυσιτελή εἰς τήν διατύπωσιν λεπτῶν ἐννοιῶν ἀποδεικνύει τουλάχιστον ἀνθρώπους ζῶντας μακράν τῆς σημερινῆς γλωσσικῆς πραγματικότητος.

Κατ' ἀρχήν ἡ διατύπωσις ἐννοιῶν εἰς τήν δημοτικήν γλῶσσαν εἰς ἰδιωτικά ἔγγραφα, ὡς αἱ προτάσεις τῶν διαδίκων, δέν ἐνέχει ἔλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τό πρόσωπον ἐκείνου πρὸς τόν ὁποῖον ἀπευθύνεται, διότι τότε καί αὐτή αὐτή ἡ διατύπωσις τοῦ ἔθνικοῦ ὕμνου θά ἦτο ὕβρις πρὸς τήν 'Ελλάδα!!!, οὔτε καί ἔχει σχέσιν ἀφ' ἑνός πρὸς τήν γλῶσσαν τήν χρησιμοποιουμένην εἰς τὰ δημόσια ἔγγραφα ('Αποφάσεις Δικαστηρίων) καί ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὰ παιχνίδια (ἔμμετροι προτάσεις) ὠρισμένων εὐφαντάστων δικηγόρων.

Πρὶν εἰσελθῶ εἰς τήν κριτικήν τῆς ἀποφάσεως εἶναι ἀνάγκη νά δοθῇ μία διευκρίνισις εἰς ὠρισμένας ἐννοίας αἱ ὁποῖαι συγχέονται καί εἰς αὐτήν ταύτην τήν ἀπόφασιν. Διαδικαστικά ἔγγραφα εἶναι τὰ ἔγγραφα τὰ πιστοποιοῦντα ὅτι ἔλαβεν χώραν διαδικαστικῆς τῆς πράξεως. Τοιαῦτα δέ εἶναι αἱ ἐκθέσεις, αἱ ἀποφάσεις, τὰ δικογραφήματα ἢ δικόγραφα, καί αἱ προτάσεις¹.

'Απαντα τὰ διαδικαστικά ἔγγραφα δέν εἶναι δημόσια τοιαῦτα. Τινά μόνον ἐξ αὐτῶν εἶναι δημόσια, ὡς αἱ ἀποφάσεις καί αἱ ἐκθέσεις· τὰ δικογραφήματα (π.χ. ἀγῶγαι) καί αἱ προτάσεις, εἶναι ἰδιωτικά ἔγγραφα. 'Η διάκρισις αὕτη καθ' ἡμᾶς εἶναι σπουδαιότητι διότι ὡς θ' ἀναπτυχθῇ περαιτέρω μόνον τό Κράτος διὰ τῶν καθ' ἕκαστα ὑπαλλήλων του ὀφείλει νά συντάσῃ τὰ ἔγγραφα του εἰς τήν ἐπίσημον γλῶσσαν αὐτοῦ. 'Εξ ἄλλου ἡ ἀνωτέρω διάκρισις σαφῶς προκύπτει ἀφ' ἑνός ἐκ τῆς ἀποδεικτικῆς δυνάμεως τήν ὁποῖαν ἀναγνωρίζει εἰς τὰ δημόσια καί εἰς τὰ ἰδιωτικά ἔγγραφα ἡ Πολ. Δικ. καί ἀφ' ἑτέρου ἀπό τās προϋποθέσεις αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦνται διὰ νά χαρακτηρισθῇ ἕν ἔγγραφον δημόσιον ἢ ἰδιωτικόν.

Οὕτω ὡς πρὸς τήν ἀποδεικτικὴν δύναμιν τῶν διαδικαστικῶν ἔγγράφων γενικῶς τὰ δικογραφήματα καί αἱ προτάσεις ἔχουν ἀποδεικτικὴν δύναμιν ἰδιωτικοῦ ἔγγράφου ἄτε μή πληροῦντα τās προϋποθέσεις τās ὁποῖας θέτει ἡ Πολ. Δικ.² διὰ νά χαρακτηρισθῇ ἕνα ἔγγραφον ὡς δημόσιον.

Δηλαδή δέν ἔχουν ἐξ ἀρχῆς δεδαίαν χρονολογίαν ἔναντι τρίτων, οὔτε ἀποτελοῦν ἀπόδειξιν κατ' ἀρχήν ὑπὲρ τοῦ ἐκδότου των. 'Ενώ αἱ ἐκθέσεις καί αἱ ἀποφάσεις εἶναι δημόσια ἔγγραφα ὡς πληροῦντα τās προϋποθέσεις τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας διὰ τὰ δημόσια ἔγγραφα, ἔχοντα τό τεκμήριον γνησιότητος καί ἀποτε-

λοῦντα πλήρη ἀπόδειξιν ἐπιτρεπομένης ἢ μή ἀποδείξεως ἀλλὰ μόνον προσβολῆς ἐπὶ πλαστότητι ἀναλόγως. 'Εξ ἄλλου τὰ δικόγραφα καί αἱ προτάσεις ὡς ὀρθῶς γίνεται δεκτόν (Ράμμος, Στοιχεῖα Πολιτικῆς Δικονομίας, τόμος πρῶτος σελ. 575 ὑπό Θ.) εἶναι ἰδιωτικά ἔγγραφα εἴτε ὑπογράφονται ὑπό τῶν διαδίκων εἴτε ὑπό δικηγόρων διότι «ἐφ' ὅσον τό αὐτό ἔγγραφον εἶναι ἰδιωτικόν ὅταν φέρῃ τήν ὑπογραφήν μόνον τοῦ διαδίκου, δέν εἶναι δυνατόν νά ὑποτεθῇ ὅτι μεταβάλλεται εἰς δημόσιον ἐκ τοῦ ὅτι πρὸς ἀναπλήρωσιν τῆς ἰκανότητος πρὸς τό δικολογεῖν ὑπογράφεται ὑπό πληρεξουσίου δικηγόρου. "Ἄλλο δεδαίως εἶναι τό ζήτημα ὅτι ἡ κάτωθι αὐτῶν πρὸς διαπίστωσιν τῆς καταθέσεως συντασσομένη ὑπό τοῦ γραμματέως πράξις εἶναι αὐτοτελὲς δημόσιον ἔγγραφον». "Ὅπως καί ἄλλο εἶναι τό θέμα τῆς «μεταπτώσεως» ἰδιωτικοῦ ἔγγράφου εἰς δημόσιον εἰς ἣν περίπτωσιν τό ἰδιωτικόν ἔγγραφον ἐπιβεβαιοῦται κατὰ τό περιεχόμενόν του ὑπό τῆς πρὸς τοῦτο δημοσίας ἀρχῆς. (Α.Π. 257)60 Τμ. Β. 103)61 Τμ. Γ. ΝΟΒ 8)1036).

Καί ναί μὲν ὁ δικηγόρος κατὰ τό Ν.Δ. 3026)54 ἀρθρ. 1 εἶναι ἄμισθος δημόσιος ὑπάλληλος διοριζόμενος διὰ Β. Δ)τος καί ὑπαγόμενος εἰς πειθαρχικὴν ἐξουσίαν ὑποχρεούμενος πρὸ πάσης ἀσκήσεως τῶν καθηκόντων του νά δώσῃ τόν ὄρκον τῆς ὑπηρεσίας του ἐνώπιον τοῦ ἀρμοδίου δικαστηρίου καί ὡς ἐκ τούτου θά ἠδύνατο νά ὑποτεθῇ ὅτι τὰ ὑπό τούτου κατὰ τήν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων του ὡς δημοσίου ὑπαλλήλου ὑπογραφομένα καί ἐκδιδόμενα ἔγγραφα εἶναι δημόσια τοιαῦτα καί οὕτω θά πρέπει νά συντάσσωνται εἰς τήν ἐπίσημον γλῶσσαν τοῦ Κράτους, ἐν τούτοις ὅμως οὗτος οὔτε τās προϋποθέσεις τās ὀριζόμενας ὑπό τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων (ν. 1811)1951) ἔχει οὔτε τās τοῦ ἀρθρ. 13 ἐδ. α'. τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος ὡς μή ὢν φορεὺς ἐξουσίας (βλέπε Αἰτιολ. "Εκθεσιν σχεδίου Π. Κ)1933 σελίς 421 καί 265, 'Εφ. Λαρίσης 27)1954 Ποιν. Χρον. Ε. 446 Πλημ. Μεσολογγίου ἀρ. 54)1959 «Βούλευμα» Ποιν. Χρον. Θ. 280). Οὕτω ὁ δικηγόρος ἀφ' ἑνός μή ἔχων τās ὑπό τοῦ ν. 1811)51 προϋποθέσεις καί ἀφ' ἑτέρου μή ὢν φορεὺς ἐξουσίας θά ἠδύνατο ἴσως νά χαρακτηρισθῇ ὡς sui generis Δημ. 'Υπάλληλος τοῦ ὁποῖου αἱ σχέσεις τόσον πρὸς τό κράτος ὅσον καί πρὸς τοὺς ἰδιώτας ρυθμίζονται ὑπό ἰδιαιτέρων κανόνων δικαίου. Κατ' ἀκολουθίαν τῶν ἀνωτέρω δέν δύναται νά ὑποστηριχθῇ βασίμως ὅτι ὅταν ὁ δικηγόρος ὑπογράψῃ προτάσεις καί ἐν γένει δικόγραφα, συντάσσει καί ὑποβάλλει εἰς τὰ Δικαστήρια «Δημόσια ἔγγραφα». Διότι εἰς τήν ἀντίθετον περίπτωσιν θά κατελήγαμεν εἰς «ὑπηρεσιακὴν ἀλληλογραφίαν» μεταξύ τῶν δικηγόρων ὡς δημοσίων ὑπαλλήλων καί τῶν δικαστηρίων ὡς δημοσίων ὑπηρεσιῶν.

β) 'Η ἀπόφασις τοῦ Πρωτοδικείου Πειραιῶς δέν ἠτιολόγησεν ἐπαρκῶς τόν λόγον τῆς μή λήψεως ὑπ' ὄψιν τῶν ἔγγράφων προτάσεων. Οὕτω: 1) "Ἄνευ ἐρείσματος εἰς οἰονδήποτε νομοθετικόν κείμενον καί οἰονεὶ δογματικῶς δέχεται ὅτι «αἱ προτάσεις ἐκ τῶς

1. (Ράμμος, Στοιχεῖα Πολιτικῆς Δικονομίας, Τόμος Α, σ. 221).

2. "Ἄρθρον 398.

των του έξωτερικού τύπων πρέπει διά νά ἔχωσι κύρος νά εἶναι συντεταγμένοι καί εἰς τήν ἐπίσημον γλώσσαν του Κράτους (ἄρ. 107 Συντάγματος). Ἄλλως τό δικαστήριον δέν δύναται νά λάβῃ ταύτας ὑπ' ὄψιν. Καί ναί μὲν δέν μνημονεύεται ἐν τῇ Πολιτικῇ Δικονομίᾳ καί ἡ σύνταξις του δικογράφου ἐν τῇ ἐπισήμῳ γλώσσῃ του Κράτους καί δὴ ἐπὶ ποινῇ ἀκυρότητος ἀλλά ὡς εὐνόητον ἐκρίθη περιττόν.

Πράγματι ἡ αἰτιολογία αὕτη τῆς ἀποφάσεως αἰωρεῖται εἰς τό κενόν δεδομένου ὅτι ὄχι μόνον ἐν τῇ Πολιτικῇ Δικονομίᾳ, ὡς ἀναφέρει αὕτη αὕτη ἡ ἀπόφασις, ἀλλ' οὐδαμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Νομοθεσίας γενικῶς ὑπάρχει τοιαύτη διάταξις ἡ ὁποία νά ἐπιβάλλῃ τήν σύνταξιν τῶν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων εἰς τήν ἐπίσημον γλώσσαν του Κράτους. Τουναντίον ὁ Οἰκονομίδης (Πολ. Δικ. ἐν παρ. 79 καί ἐν ὑποσημ. 4) λέγων ὅτι «Γλώσσα ἐν τοῖς δικογράφοις εἶναι ἡ ἐγχώριος Ἑλληνική περὶ τήν χρῆσιν δέ αὐτῆς οὐδεὶς ἕτερος κανὼν ἐπιβάλλεται τοῖς δικαζομένοις εἰ μὴ τῆς σαφηνείας καί κυριολογίας» δέν θεωρεῖ, ὀρθότατα, οὔτε «αὐτονόητον» οὔτε «περιττήν» τήν ἔλλειψιν διατάξεως τήν ἐπιβάλλουσαν τήν σύνταξιν τῶν δικογράφων εἰς τήν ἐπίσημον γλώσσαν του Κράτους, ἀλλά δέχεται, μὴ δυνάμενος νά στηρίξῃ τήν γνώμην του ἄλλως, ὡς γλώσσαν τῶν δικογράφων τήν «ἐγχώριον Ἑλληνικήν». Καί δέν δύναται νά ὑποθέσῃ τις ὅτι ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ 1924 τοῦ αὐτοῦ ἔργου δέν εἶχον ληφθῆ ὑπ' ὄψιν αἱ πρόσφατοι (3-4-21) συζητήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐπισήμου γλώσσης ἐνώπιον τῆς συνταγματικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Γ' ἐν Ἀθήναις Συντακτικῆς Συνελεύσεως. Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πράγματι πῶς εἶναι δυνατόν νά ἐφαρμόζωνται διατάξεις καί μάλιστα τεταγμένοι ἐπὶ ποινῇ ἀκυρότητος αἱ ὁποῖαι ὡς αὐτονόητοι ἐκρίθησαν περιτταί καί δέν διευτώθησαν. Διότι αἱ προϋποθέσεις τὰς ὁποίας ἠθέλησεν ὁ νόμος καί αἱ ὁποῖαι πρέπει νά ὑπάρχουν διά νά ἔχη κύρος ἐν δικόγραφοις, ἀναγράφονται λεπτομερῶς καί περιοριστικῶς, ἀφοῦ ἀπαριθμοῦνται, εἰς τήν Πολιτικῇ Δικονομίᾳ, ὥστε νά μὴ ὑφίσταται ἕδαφος συμπληρώσεως καί δι' ἄλλων προϋποθέσεων εὐρέως ἐρμηνευομένης τῆς σχετικῆς διατάξεως.

2) Διότι ἡ ἀπόφασις φέρεται ταυτίζουσα τὰ δικόγραφα πρὸς τὰ ἐπίσημα (;) ἔγγραφα καί τὰ δημόσια τοιαῦτα. Οὕτω λέγει ἡ ἀπόφασις ἐπὶ λέξει «ἐπίσημα ἔγγραφα καί ἰδίᾳ δικόγραφα ἀπευθυνόμενα ἐνώπιον τῶν Ἑλληνικῶν Δικαστηρίων δέον πρώτιστον νά εἶναι γεγραμμένα εἰς τήν ἐπίσημον Ἑλληνικὴν γλώσσαν». Ὡς ἀνωτέρω λεπτομερῶς ἀνελύθη πάντα τὰ δικαστικά ἔγγραφα, ἐν οἷς καί τὰ δικόγραφα, δέν εἶναι δημόσια ἔγγραφα. Πολλοῦ γε καί δεῖ. Καί τοῦτο διότι ἀνεξαρτήτως τῆς διακρίσεως τῶν διαδικαστικῶν ἐγγράφων οὔτε ἐκ λόγων ἀντικειμενικῶν (ὑπὸ τοῦ νόμου τιθέμενα προϋποθέσεις) οὔτε ἐκ λόγων ὑποκειμενικῶν (Δικηγόρος ὡς «ἀρχή» ἐκδίδουσα καί ὑποβάλλουσα ἔγγραφα) εἶναι δυνατόν νά δικαιολογηθῇ τοιαύτη ταῦτισις.

Ἡ ἀπόφασις πράγματι καθιεροῖ διά τὰ ἔγγραφα νέαν διάκρισιν, τήν τῶν ἐπισήμων, ἡ ἔννοια τῶν ὁποίων οὐδαμοῦ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας ἔχει καθορισθῆ ἢ ἔστω ἀποσαφηνισθῆ ὥστε νά εἶναι γνωστόν ὑπὸ ποίας προϋποθέσεις χαρακτηρίζεται ἐν ἔγγραφον ὡς ἐπίσημον. Ἀκριβῶς εἰπεῖν εἶναι λίαν ἀμφισβητήσιμον ἐάν ὁ ὅρος «ἐπίσημα ἔγγραφα» εἶναι νομικὴ ἔννοια. Θὰ ἠδύνατό τις νά ὑποστηρίξῃ βασίμως καί ἐπὶ τῇ βάσει μόνον γλωσσολογικῶν κριτηρίων ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἐπισήμου δέν ταυτίζεται πρὸς τήν τοῦ Δημοσίου τοιούτου. Ἐπίσημα ἔγγραφα ἐκδίδουν καί ἰδιωτικοὶ ὀργανισμοί, χωρὶς ἔνεκα τούτου νά μεταβάλλωνται εἰς πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου. Τὰ δημόσια ἔγγραφα ὅταν ἔχουν ἰσχὺν εἶναι πάντοτε ἐπίσημα ἔγγραφα, δέν συμβαίνει ὅμως καί τό ἀντίθετον. Τοῦτο δέ διότι ἡ ἔννοια τοῦ ἐπισήμου ἐγγράφου εἶναι εὐρύτερα τῆς τοῦ Δημοσίου τοιούτου.

Διὰ τοῦ ὅρου ἐπίσημον ἔγγραφον ὑποδηλοῦται ἔγγραφον ἐκδιδόμενον καθ' ὅλους τοὺς κρατοῦντας (ἀποδεικτικῶς καί ἄλλως) τύπους καί ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ὀργάνων ἐνός νομικοῦ προσώπου.

Ἀνεξαρτήτως τῶν ἀνωτέρω ἔγγραφον ἀπευθυνόμενον πρὸς τὰ δικαστήρια ἢ ἄλλην δημοσίαν ὑπηρεσίαν δέον ὅπως εἶναι συντεταγμένον εἰς ὕψος κόσμιον καί μὴ ἀπάδον πρὸς τήν σοβαρότητα τῆς πρὸς ἡν ἀπευθύνεται δημοσίας ὑπηρεσίας, ἐκτός ὅμως τούτου οὐδὲν ἄλλο κώλυμα ὑφίσταται ὅσον ἀφορᾷ τὸν τύπον τῆς γλώσσης εἰς τὸν ὁποῖον δέον νά συντάσσεται τό πρὸς τό Δημόσιον ἀπευθυνόμενον ἔγγραφον, πολλῶ δέ μᾶλλον δέν μειοῦται οὔτε κατὰ κεραίαν ἢ πρὸς τὰ δικαστήρια εὐπρέπεια, ἐάν τό πρὸς αὐτὰ ἔγγραφα εἶναι συντεταγμένον εἰς τήν γλώσσαν τοῦ Ἐθνικοῦ Ὑμνου τοῦ Κράτους.

γ) Τό ἄρθρον 107 τοῦ Συντάγματος ὀρίζει ὅτι ἐπίσημος γλώσσα τοῦ Κράτους εἶναι ἐκείνη εἰς τήν ὁποῖαν συντάσσονται τό Πολίτευμα καί τῆς Ἑλληνικῆς Νομοθεσίας τὰ κείμενα. Πᾶσα πρὸς παραφθοράν ταύτης ἐπέμβασις ἀπαγορεύεται.

Διὰ τοῦ ἀνωτέρω ἄρθρου ὁ συντακτικὸς νομοθέτης ἠθέλησεν νά καθορίσῃ ποῖος θὰ ἦτο ὁ τύπος τῆς ἐπίσημου γλώσσης τοῦ Κράτους ὡς καί ἐν οἰονί κριτήριον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου θὰ ἀνευρίσκετο ὁ τύπος οὗτος. Οὕτω οἶος θὰ ἦτο ὁ τύπος τῆς γλώσσης εἰς τήν ὁποῖαν θὰ ἦσαν (ἐκάστοτε;) συντεταγμένα τὰ κείμενα τῆς Ἑλληνικῆς Νομοθεσίας (Νόμοι, Ν.Δ., Β.Δ. κλπ.) καί τό Πολίτευμα, οὗτος θὰ ἀπετέλει καί τήν ἐπίσημον γλώσσαν τοῦ Κράτους.

Περὶ τήν χρῆσιν ὅμως τῆς ἐπισήμου ταύτης γλώσσης δηλ. περὶ τοῦ ποῖος ἦτο ὑποχρεωμένος νά χρησιμοποιοῖ τήν ἐπίσημον γλώσσαν τοῦ Κράτους μέ τὰς ἐντεῦθεν συνεπέας διά τήν μὴ συμμόρφωσιν πρὸς τήν τοιαύτην ὑποχρέωσιν, σαφῶς συναγεται ἐκ τῆς γενομένης μέχρι σήμερον, πτωχῆς ἄλλωστε, ἐρμηνείας τοῦ ἄρθρου 170, τό ὁποῖον σημειωτέον οὐδέποτε ἔτυχεν ἐφαρμογῆς ἐπὶ 34 ἔτη (πλὴν μιᾶς περιπτώσεως κατὰ τήν δίκην τῶν τόνων εἰς βάρος τοῦ Καθηγητοῦ Κακρι-

δη¹) ότι κοί δημόσιοι υπάλληλοι ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ αὐτῶν ὀφείλουσιν νά χρῶνται τῇ ἐπισήμῳ γλώσσῃ τοῦ Κράτους². Ἐάν ὅμως πτωχή εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὑπὸ συζητήσιν ἄρθρου πολλά δύνανται νά συναχθοῦν περὶ αὐτοῦ ἀπό τὰς ἐν τῇ Βουλῇ συζητήσεις τόσοσιν κατὰ τὴν ἐπιψήφισίν του τό 1911 ὅσον καί ἀργότερον προκείμενον τοῦτο νά διατηρηθῇ ἢ νά τροποποιηθῇ. Οὕτω οὐδέποτε οὐδεὶς διενόηθη ὡς προκύπτει ἐκ τῶν πρακτικῶν³ ἀπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς μετέπειτα ψηφισθείσης διατάξεως Βουλευτοῦ Μ. Γαλανοῦ καί τοῦ Ε. Κουλουμβάκη⁴ μέχρι τῶν πράγματι ἱστορικῶν καί βασικῶν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς διατάξεως περὶ ἐπίσημου γλώσσῃς ἀγορεύσεων τοῦ τότε Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως Ἐλευθ. Βενιζέλου καί ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης Ν. Δημητρακοπούλου καί καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς μακρᾶς συζητήσεως ἐπὶ τῆς ἐν λόγω διατάξεως μέχρι τῆς ἐπιψηφισέως του τὴν 28ην Φεβρουαρίου 1911 ὡς 2ας παρ. τοῦ ἄρθρου 1 (τὴν 23ην Μαΐου ἐδημιουργήθη αὐτοτελὲς ἄρθρον τό 107) ὅτι θά ἦτο δυνατόν νά τύχῃ ἐφαρμογῆς ἡ διάταξις περὶ ἐπίσημου γλώσσῃς καί μάλιστα μέ συνεπείας, κατὰ τὴν σύνταξιν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων ἀπευθυνομένων πρὸς τὸ δημόσιον. Ἄπαντες, δεχόμενοι καί ἀπορρίπτοντες⁵ τὴν διάταξιν, συνεφώνησαν ὅτι ἡ ἐπίσημος γλώσσα θά εἶναι ὑποχρεωτικὴ διὰ τὴν σύνταξιν τῶν δημοσίων ἐγγράφων ὑπὸ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καί μόνον.

Ἄλλὰ καί ἀργότερον, τό 1921, κατὰ τὴν συζητήσιν τοῦ ἐν λόγω ἄρθρου⁶ τόσοσιν ἐξ ἐκείνων οἱ ὅποιοι εἶχον ταχθῆ ὑπὲρ, ὅσον καί τῶν ἄλλων οἱ ὅποιοι ἀπέρριπτον τὴν διατήρησιν τῆς ἐπιμάχου διατάξεως, οὐδέποτε ἐξηνέχθη διαφωνία τις περὶ τῆς ἐννοίας τὴν ὁποίαν θά εἶχε ἡ τυχόν διατηρητέα διάταξις, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐπίσημος γλώσσα⁷ δέν εἶναι ὑποχρεωτικὴ εἰ μὴ ἀποκλειστικῶς καί μόνον διὰ τὰ δημόσια ἔγγραφα καί οὐχί τὰ ἰδιωτικά ἔστω φυσικά καί ἂν ἀπευθύνονται πρὸς τὸ δημόσιον. Οὕτω ὁ Ν. Καλλέλης⁸ προτείνει τὴν ἐξῆς διατύπωσιν τοῦ ἄρθρου: «Ἐπίσημος γλώσσα τοῦ Κράτους εἶναι ἡ κατὰ τὸν γλωσσικόν τύπον τοῦ

παρόντος Συντάγματος, ἀπαγορευομένης τῆς χρήσεως ἄλλοῦ τοιοῦτου ἐν τοῖς δημοσίοις ἐγγράφοις».

Ἄλλ' οὐτε καί ἐκ τῶν πρακτικῶν τῶν συζητήσεων τῆς ἀρμοδίας ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ προϊσχύσαντος Συντάγματος καί δὴ τοῦ ἐπιμάχου ἄρθρου 107 τόσοσιν κατὰ τό 1946⁹ ὅσον καί τό 1949¹⁰ καί τῶν εἰσηγήσεων Χ. Θηβαίου καί Θ. Τσάτσου¹¹ προκύπτει τι διάφορον τῶν ὅσων ἐξετέθησαν παλαιότερον περὶ τῆς ἐννοίας ἣν ἠθέλησεν ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης νά ἔχῃ ἡ διάταξις περὶ ἐπίσημου γλώσσῃς τοῦ Κράτους.

Ἐκτός θεβαίως τῶν σοβαρῶν ἀντιρρήσεων αἱ ὁποῖαι ἐξηνέχθησαν κατὰ τὴν συζητήσιν ὑπὸ πλείστων διαπρεπῶν νομομαθῶν ὡς οἱ Ἄλ. Βαμβέτσος, Θ. Τσάτσος, Ἡλίας Λαγάκος, Χ. Ἀλεξιάτος καί Κων. Καλλίας περὶ τοῦ κατὰ πόσον συμφέρει εἰς τὸ ἔθνος ἡ διατήρησις καί ἐν τῷ νέῳ Συντάγματι τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 107 καί τῆς τελικῶς γενομένης δεκτικῆς εἰσηγήσεως διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ἐν λόγω ἄρθρου τοῦ Χ. Θηβαίου ὁ ὅποιος, κατὰ τὰ πρακτικὰ πάντοτε, ἀνεγνώρισεν ὅτι «δημῶδες καί λογία γλώσσα ἀποτελοῦσι δύο παραλλήλους κλάδους ἐνός καί τοῦ αὐτοῦ δένδρου» ἀλλ' ὅτι «θεωρεῖ χρήσιμον τὴν διατήρησιν τοῦ ἄρθρου διὰ τὴν σαφῆ καί ἀστασίαστον διατύπωσιν τῶν νόμων», δύναται νά ἐξαχθῇ ἀσφαλῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὑποχρεούμενοι ὅπως χρησιμοποίησωσι τὴν ἐπίσημον γλώσσαν εἶναι μόνον οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν καθηκόντων των καί δὴ κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν δημοσίων ἐγγράφων.

Ἄνεξαρτήτως ὁμοσ τῶν ἀνωτέρω θά ἠδύνατό τις νά καταλήξῃ εἰς ὠρισμένας σκέψεις ἐπὶ τῆς ἀναγκαστικῆς χρησιμοποίησεως τῆς ἐπίσημου γλώσσῃς εἰς ἰδιωτικά ἔγγραφα ἀπευθυνόμενα πρὸς τὸ δημόσιον κατόπιν μελέτης αὐτοῦ τούτου τοῦ ἄρθρου 107.

Οὕτω τὸ ἄρθρον 107 ὀρίζει: «Πᾶσα πρὸς παραφθοράν τῆς ἐπίσημου γλώσσῃς παρέμβασις ἀπαγορεύεται».

Ἄλλὰ ἐρωτᾶται ἡ χρησιμοποίησις τῆς δημοτικῆς γλώσσῃς εἰς ἰδιωτικὸν ἔγγραφο ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸ δημόσιον συνιστᾶ «ἐπέμβασιν πρὸς παραφθοράν τῆς ἐπίσημου γλώσσῃς»;

Ἡ ἀπάντησις εἶναι σαφῶς ἀρνητικὴ. Τοῦτο δέ διὰ πολλοὺς λόγους. Ἦδη ἀπὸ τὰς συζητήσεις ἐν τῇ Βουλῇ τῆς 3.4.1921 προκύπτει ὅτι¹²: «Ἡ ἔκφρασις "παραφθορά" εἶναι λίαν ἀκαθόριστος». Ἐν τούτοις θά ἠδύνατό τις νά χαρακτηρίσῃ *prima facie* ὡς «παραφθορά» τὴν μὴ χρησιμοποίησιν ἐν ὄλω ἢ ἐν μέρει τοῦ γλωσσικοῦ τύπου εἰς ὃν εἶναι συντεταγμένα τὸ Πο-

1. ΣΤΕ. 355) 43 Ἐφ. Ἐλ. Νομ. 1,211 ἐνθα καί ἐν ὑποσημείωσει εὐστοχοτάτοι παρατηρήσεις ὑπὸ Θ. Τσάτσου.

2. Ν. Ν. Σαρίπολος, Συνταγμ. Δίκαιον, Τόμος Γ' σ. 213 ὑποσ. (ἐκδόσις 1918).

3. Ἐφημερίς συζητήσεων τῆς Βουλῆς Β' Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ Α' 1911.

4. «Ἐπίσημος γλώσσα εἶναι ἡ γλώσσα τῶν δημοσίων ἐγγράφων», ἐνθα ἀν. σ. 637.

5. Βλέπε ἐνθ. ἀνωτ. Ἄγορευσιν Δεμερτζῆ ἐν σελ. 697: «Ζητεῖται, Κύριοι, νά τεθῇ Συνταγματικὴ διάταξις ἡ ὁποία οὐδένα ἄλλον προορισμὸν ἔχει παρὰ μόνον διακανονισμὸν ὠρισμένης γλώσσῃς ἐν τῇ δημοσίᾳ ὑπηρεσίᾳ».

6. Βλέπε Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τῆς ὑπὸ τῆς Γ' ἐν Ἀθήναις Συντακτικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως διὰ τὴν κατάρτισιν σχεδίου Συντάγματος, Συζητήσεις τῆς 3-4-1921.

7. Ἐνθ. ἀν. σελ. 35 Β. Μαρκεζίνης: «Δέν καθορίζομεν γενικῶς τὴν γλώσσαν ἀλλὰ τὴν ἐπίσημον τοιαύτην».

8. Ἐνθ. ἀν. σ. 37.

9. Ἐστενογραφημένα πρακτικὰ τῆς ἐπιτροπῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος.

10. ΣΗ Ψήφισμα.

11. σ. 15: «... εἰς τὴν διαπίτωσίν μου αὐτὴν ἴσως ἀντιταχθῆ ὅτι τὸ ἄρθρον 107 ἀποβλέπει μόνον εἰς τὴν ἐπίσημον γλώσσαν, δηλαδὴ τὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν τῶν νόμων, τῶν πράξεων τῆς διοικήσεως καί τὰς ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων...».

12. σ. 38 Γαρουφαλῆς.

λίτευμα και της Νομοθεσίας τά κείμενα υπό των οργάνων του Κράτους κατά την άσκησιν των καθηκόντων των και δή κατά την σύνταξιν των δημοσίων έγγραφων. Έν προκειμένω τόσον ό Ν. Ν. Σαρρίπολος¹ όσον και ό Έλευθ. Βενιζέλος² (έν τη ιστορική άγορεύσει του της 23.2.1911) ρητώς άποκλείουν την υποχρέωσιν των δημοσίων ύπαλλήλων όπως χρησιμοποιούν εις ιδιωτικά έγγραφα την έπίσημον γλώσσαν πράγμα τό όποιον ούδέν άλλο σημαίνει ή ότι τό τοιούτον δέν άποτελεί παραφθοράν της έπίσημου γλώσσης έκ μέρους των.

Άλλά τό Σύνταγμα δέν άρκεΐται μόνον εις την «παραφθοράν», όρίζει και ότι πρέπει αύτη νά γίνεται κατόπιν «έπεμβάσεως», δηλαδή «βιαίως» ή και μέ δόλον όπως έπέλθη ή «παραφθορά». Άνευ του τοιούτου δόλου δέν δύναται νά στοιχειοθετηθί «ή παρέμβασις προς παραφθοράν» ή όποία άλλως θά έσήμαινε ότι πάσα άπροσεξία των δημοσίων ύπαλλήλων κατά την σύνταξιν των δημοσίων έγγραφων θά άπετέλει κίνδυνον διά την έπίσημον γλώσσαν. Φυσικά τά άνωτέρω έχουν έφαρμογήν επί δημοσίων έγγραφων και ούχι προκειμένου περί ιδιωτικών τοιούτων συνταγμένων εις την δημοτικήν γλώσσαν, και άν άκόμη άπευθύνονται προς τό Κράτος διότι άλλως άφ' ενός ό νομοθέτης θά έθετε πέδην εις την εξέλιξιν της Έλληνικής γλώσσης, πράγμα τό όποιον άποκρούεται διαρρηδήν υπό πάντων των όπωσδήποτε άσχοληθέντων μέ τό θέμα, και άφ' έτέρου θά έδέχετο ως παραφθοράν της έπίσημου γλώσσης την εις την δημοτικήν διατύπωσιν του Έθνικού Ύμνου του Κράτους, τό σύνολον της Έλληνικής λογοτεχνίας και γενικώς «τόν ένα έκ των δύο κλάδων του Έθνικού δένδρου»³. Τίς οΐδε έάν δέν έψηφίζετο και νόμος διά την τιμωρίαν των «παραφθορών» μεταξύ των όποιων θά έθρηνούσαμεν πολυαριθμούς Καθηγητάς Πανεπιστημίων, Άκαδημαϊκούς και Υπουργούς;

Ούτω έκ των άνωτέρω συνάγεται ότι τό άρθρον 107 καθορίζον την έπίσημον γλώσσαν του Κράτους καθορίζει την έπίσημον γλώσσαν της Κρατικής έξουσίας και των οργάνων της μέ τάς Ιδιαιτέρας τρεις λειτουργίας αύτης: Τήν Νομοθετικήν, την Δικαστικήν, και την Διοικητικήν⁴. Έπομένως ή δημοτική γλώσσα, άπηλλαγμένη άκροτήτων, σολοικισμών και εκζητήσεων, οΐα δηλαδή είναι ή γραφομένη την στιγμήν αύτήν υπό του συνόλου σχεδόν της Έλληνικής διανοήσεως, άποτελούσα μετά της καθαρουούσης «δύο κλάδους του

αύτου έθνικού δένδρου», δέν συνιστά παραφθοράν της έπίσημου γλώσσης αλλά φυσιολογικήν άνέλιξιν αύτης ταύτης της Άρχαίας Έλληνικής διά μέσου του Βυζαντίου. Συνελόντι ειπείν ή ύπ' άριθμ. 1977)1962 Πρωτοδικείον Πειραιώς, δεχθείσα ότι Ιδιωτικά έγγραφα, ως αι έγγραφοι προτάσεις των διαδίκων, άπευθυνόμενα προς τά Έλληνικά Δικαστήρια δέον επί ποινή άκυρότητος νά είναι συνταγμένα εις την έπίσημον γλώσσαν του Κράτους, ως και ότι ή σύνταξις εις την δημοτικήν γλώσσαν των ίδιων ως άνω Ιδιωτικών έγγραφων άποτελεί «έπέμβασις προς παραφθοράν της έπίσημου γλώσσης», όποτε και μόνον έχει έφαρμογήν τό άρθρον 107 του Συντάγματος, έστήριξε τάς σκέψεις της επί δεοντολογίας μή έχούσης έρεισμα ούδαμου της Έλληνικής Νομοθεσίας.

Μετά τιμής

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ Δ. ΤΑΤΑΚΑΣ

Δικηγόρος Άθηνών

Υ.Γ. Η παρούσα είχε πρό πολλού συνταχθί δε ειδον τό φως τρεις έπιστολαί αξιοτίμων συναδέλφων, δύο εις τό «Νομικών Βήμα» (Γ. Μοναστηριώτη κατά της άποφάσεως και Φ. Άγγελή ύπέρ αύτης). Και μία εις τόν Άρμενόπουλον (Π. Δελής) έπίσης έλέγχουσα την άπόφασιν.

Η ύπ' άριθ. 872)1963 Έφετείου Άθηνών έπικυρούσα την ύπ' άριθ. 1975 Πρωτοδικείου Πειραιώς παραβλέπει την ουσιώδη διάκρισιν των διαδικαστικών έγγραφων εις δημόσια και Ιδιωτικά. Οί «άγορεύσαντες» κατά την συζήτησιν της έπιψηφίσεως του άρθρου 107 του Συντάγματος δέν άνεφέρθησαν εις διαδικαστικά έγγραφα αλλά μόνον εις δημόσια έγγραφα, ως παράδειγμα δέ τούτων άνέφεραν τάς δικαστικές άποφάσεις. Άλλά είναι δυνατόν «νομοθετικός λόγος» νά έξισώνη από άπόψεως ύποχρεωτικής χρησιμοποίησεως του έπίσημου τύπου της γλώσσης τά δημόσια προς τά Ιδιωτικά έγγραφα όταν εις πάσαν άγόρευσιν, κατά τό 1911 ότε έθεσίσθη ή διάταξις του άρθρου 107, αναφέρεται ρητώς ότι ή έπίσημος γλώσσα άφορά μόνον εις τά δημόσια έγγραφα;

Η άνωτέρω έφετειακή άπόφασις δυστυχώς ούδέν νέον κομίζει ή την διαπίστωσιν ύπάρξεως ώρισμένης δεοντολογίας εις την άντιμετώπισιν του τόσον σοβαρου αυτού θέματος.

(Διευκρινήσεις)

Κύριε Διευθυντά,

Σάς γράφω σχετικά μέ την έπιστολή μου, γιά τά όσα ειπε ή κ. Τσιτσέλη στό διεθνές λογοτεχνικό συνέδριο της Κέρκυρας, και μέ τίς άπαντήσεις πού μου δόθηκαν.

Ό κ. Κ. Δαφνής έφερε στή συζήτηση ένδιαφέρου-

1. Ένθ. άν.

2. Έπ' ευκαιρία της κατά του Έθνικού Ποιητου Κωστή Παλαμά, γραμματέως τότε του Πανεπιστημίου, έπιθέσεως.

3. Βλέπε και τάς ευστοχοτάτας παρατηρήσεις του Ε. Π. Παπανούτσου εις τό «Βήμα» της 13ης Σεπτεμβρίου 1962 επί της σχέσεως του άρθρ. 107 προς την δημοτικήν γλώσσαν γενικώς.

4. Fleiner, Διοικητικόν Δικαιον, παρ. 1. Μετάφρασις Γ. Α. Στυμφαλιάδου.

σες πρόσθετες πληροφορίες. 'Ο κ. Γ. Σαββίδης ἄς μου ἐπιτρέψει νά τοῦ κάμω δύο παρατηρήσεις.

'Η κ. Μ. Λυμπεράκη καί ὁ παλαιός μου φίλος Ν. Καλαμάρης ἔφυγαν ἀπό τήν Ἑλλάδα, σέ νεανική ἡλικία, γιατί φιλοδόξησαν νά σταδιοδρομήσουν διεθνῶς, γράφοντας τά ἔργα τους σέ ξένες γλώσσες. 'Απολύτως νόμιμη ἡ ἀπόφασή τους. 'Αλλά γιατί φταίει ἡ Ἑλλάδα ὅταν ὀρισμένοι νέοι βρίσκουν ὅτι τό περιβάλλον μας δέν μπορεῖ νά ἱκανοποιήσει τή φιλοδοξία τους καί ἐκπατρίζονται γιά νά γίνουν γνωστοί στή διεθνή κοινωνία;

'Η δεύτερη παρατήρησή μου ἀφορᾷ μιάν ἀνακρίβεια. Γιά τόν Καζαντζάκη ὁ κ. Σαββίδης γράφει πῶς «τό κοινό τῆς πατρίδας του ἄρχισε νά τόν τιμᾷ χάρη στούς ξένους ἐκδότες καί στόν μαυροπίνακα τοῦ Βατικανοῦ καί τῆς δικῆς μας Ἱερῆς Συνόδου». Δέν ξέρω τί ἀκριβῶς συνέβη στό Βατικανό οὔτε νομίζω πῶς αὐτό ἀπασχολεῖ τό ἐλληνικό κοινό. 'Αλλά καταδικαστική ἀπόφαση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας δέν ὑπῆρξε ποτέ σέ θάρος τοῦ Καζαντζάκη. 'Απλῶς τό ζήτημα συζητήθηκε σέ δύο ἢ τρεῖς συνεδριάσεις χωρίς νά τοῦ δοθεῖ καμιά συνέχεια. Τό σημειῶνω γιά νά πιστεῦω πῶς ἡ ἀλήθεια πρέπει νά εἶναι σεβαστή.

Μέ τιμή
ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ

Κύριε Διευθυντά

'Απαντῶ στό γράμμα τοῦ κ. Γιώργου Θεοτοκά, πού δημοσιεύσατε στό δεύτερο τεῦχος σας. Μέ κάποιο δισταγμό: δέν μ' ἀρέσει νά ὑπερασπίζω τόν ἑαυτό μου· κι' ἐπειτα, εἶναι φανερό πῶς ὁ κ. Θεοτοκάς ἔχει ἤδη σχηματίσει τή γνώμη του καί δέν εἶναι ἄνθρωπος πού νά τήν ἀλλάζει εὐκόλα. "Ασχετο ἂν τή γνώμη αὐτή τήν σχημάτισε ἴσως πρόχειρα, ἀπό μερικές σκόρπιες φράσεις, βιαστικά μεταφρασμένες, πού ἀναδημοσιεύθηκαν σέ μιᾷ ἐφημερίδα, καί ὄχι ἀπό τό ὀλόκληρο κείμενό μου. Σαυτό δέν φταίει ὁ κ. Θεοτοκάς, ἐφ' ὅσον δέν εἶχε τό κείμενο στή διάθεσή του. "Αν τό εἶχε, θά ἔβλεπε πῶς στήν σύντομη ὁμιλία πού ἔδωσα στήν Κέρκυρα, ἀναφερόμουν κυρίως στούς νέους συγγραφεῖς, καί ὄχι στίς λίγες, φτασμένες, ἀναγνωρισμένες μορφές ὅπως ὁ κύριος Θεοτοκάς. Σέ 10 λεπτά, ἦταν ἀδύνατον νά καλύψω ὀλόκληρη τήν Ἑλληνική λογοτεχνία. Γι' αὐτό προτίμησα νά δώσω στούς ξένους διανοοῦμενους μιάν εἰκόνα τῶν συνθηκῶν, τῶν προβλημάτων, τῆς ἀτμόσφαιρας πού ἀντιμετωπίζει στήν Ἑλλάδα ἕνας νέος συγγραφέας πού μόλις ἀρχίζει τήν λογοτεχνική του καριέρα. Γιά νά κάνω πιό ἀπλά, πιό ζωντανά αὐτά πού ἔλεγα, πῆρα ὡς παράδειγμα τόν Κώστα Ταχτοῆ, πού ἦταν καί ὁ ὑποψήφιάς μου, καί πού μόλις δημο-

σίευσε τό πρῶτο του μυθιστόρημα.

Καί γιά τόν Κώστα Ταχτοῆ, ὅπως γιά τούς συνομήλικους συναδέλφους του, ἐπαναλαμβάνω καί ἐπιμένω πῶς δέν ὑπάρχουν παρά ἐλάχιστοι ἐκδότες πού νά προθυμοποιηθοῦν νά τούς ἐκδώσουν, ὅπως καί δέν ὑπάρχει παρά ἕνα μικροσκοπικό ἀναγνωστικό κοινό πού νά τούς διαβάσει.

"Όσο γιά τήν αὐτοεξορία, πού δέν εἶναι παρά λογική συνέπεια αὐτῆς τῆς καταστάσεως, σχηματῖσα τήν γνώμη, ἀπό προσωπικές ἐπαφές, ἀπό ἐπανειλημμένες συζητήσεις, πῶς ἀναμφισβήτητα ὑπάρχει αὐτή ἡ τάση, ὄχι μόνο στούς λογοτέχνες, ἀλλά στούς καλλιτέχνες γενικά. Ποιός μπορεῖ, ποιός θέλει νά δουλεύει μέσα σέ μιᾷ γυῖλα, γιά δικό του λογαριασμό μονάχα.

Γιά τούς «φτασμένους», δέν μίλησα, γιά νά δέν ὑπάρχει πιά ἀνάγκη νά μιλάμε γιά αὐτούς: ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος ὁ κ. Θεοτοκάς, τά προβλήματά τους (τά πρακτικά τοῦλάχιστον) ἔχουν λυθεῖ, λαμπρά μάλιστα, ἀπ' ὅτι φαίνεται.

Τήν δική μου περίπτωση ὁμολογῶ δέν τήν εἶχα σκεφθῆ καθόλου. Εἶναι ἐντελῶς διαφορετική, καί τά προβλήματά μου, ἂν καί ὀδυνηρά, ἐντελῶς ἄλλα. 'Ανήκω σέ κείνη τήν ἄμοιρη, νόθα κατηγορία ἀνθρώπων πού λέγονται "Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Δέν ξεκίνησα ἀπό «ἔξω» — ἤμουν ἀπό τήν ἀρχή ἔξω. Τά χρόνια πού ἔζησα στήν Ἑλλάδα μέ δοῆθησαν νά ἀποκτήσω πολύτιμους δεσμούς μέ τόν τόπο, ἀλλά ὄχι ρίζες. Ἐπί πλέον, φεύ, «τήν γλώσσα δέν μοῦ ἔδωσαν ἑλληνική», κι' ἔτσι δέν δικαιούμαι νά ἔχω βλέψεις στό ἐλληνικό κοινό.

Τέλος, θέλω νά πῶ πῶς ὡς ἐδῶ ἀσχολήθηκα μέ τήν ἐπιφάνεια μόνο τοῦ γράμματός τοῦ κ. Θεοτοκά. Κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια, ὑπάρχει κάτι ἄλλο. "Ας τό ποῦμε καθαρά: ὁ κ. Θεοτοκάς δέν ἐνδιαφέρεται ἂν εἶπα τήν ἀλήθεια ἢ ὄχι. Αὐτό πού τόν σύγχισε εἶναι πού κατὰ τή γνώμη του, «δυσφήμιση» τήν πατρίδα μου μπροστά σέ ξένους. Εἶναι ἡ ἴδια νοοτροπία πού ἀπαγορεύει τήν ἐξαγωγή ἑλληνικῶν φίλμ ὅταν δείχνουν (ἀσυγχώρητα!) πῶς ὑπάρχει φτώχεια στήν Ἑλλάδα. . . "Ἐχω ἀκούσει ἀκόμα ἀνθρώπους νά λένε πῶς καί τό «Ποτέ τήν Κυριακή» δέν ἔπρεπε νά προβληθῆ στίς Κάννες, γιά νά δείχνει πῶς ὑπάρχει . . . πορνεία στήν Ἑλλάδα. Εἶναι, βασικά, ἡ νοοτροπία τῆς τουριστικῆς διαφημίσεως, ὅταν ἐπιμένει πῶς στήν Ἑλλάδα ὁ ἥλιος λάμπει πάντα, μά πάντα.

Θά ἤθελα νά πιστέψει ὁ κ. Θεοτοκάς πῶς μόνο τό πραγματικό μας πρόσωπο, μέ τίς ἀτέλειές του, τίς ἀσχήμιες του ἀκόμα, μπορεῖ νά προκαλέσει τό ἐνδιαφέρον, τήν περιέργεια, τήν συμπάθεια, τήν κατανόηση — μέ δύο λόγια, νά δημιουργήσει τόν διάλογο (ὅπως τό ἀπέδειξαν οἱ πολλές ἐρωτήσεις πού μοῦ ἔκαναν στήν Κέρκυρα μετά τήν ὁμιλία). Παρουσιάζοντας ὅμως ἕνα λείο, κολοβαμμένο, χάρτινο πρόσωπεῖο, καταδικαζόμαστε στόν πιό στείρο μονόλογο.

ΚΑΙΗ ΤΣΙΤΣΕΛΗ
Λάγκος, Ἰούnius 1963

Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΚΕΨΗ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ, ΕΚΛΟΓΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗ ΛΑΜΠΡΙΑΗ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ του Θουκυδίδη δικαιολογεί τόν τίτλο «Ἐλεύθερη Σκέψη» περισσότερο ἀπ' ὅτι εἶναι τούτο ἀλήθεια γιά πολλούς φιλοσόφους, πού δουλεῖά τους εἶναι ἡ σκέψη. Πώς εἶναι μέγας ιστορικός, δέν τό ἀμφισβήτησε ποτέ κανείς. Πώς εἶναι στοχαστής μέ βαθύτατες ἀντιλήψεις γιά τά κυριότερα προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τόν πόλεμο καί τήν εἰρήνη, τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἀντικειμενική καί ὑποκειμενική ἀλήθεια, τό ὕλικό ὑπόβαθρο τῶν πολιτισμῶν πώς εἶναι ἀκόμη ἀνθρώπος ἐντελῶς ἀπαλλαγμένος ἀπό προλήψεις, δεισιδαιμονίες, φόβους κ' ἐλπίδες ἀβάσιμες, τονίζεται πολύ σπανιώτερα.

Αὐτό εἶναι ὡς ἓνα σημεῖο φυσικό· πρῶτο γιατί ἀσχολοῦνται μαζί του οἱ ἱστορικοί καί οἱ φιλόλογοι, ὄχι οἱ φιλόσοφοι· δεύτερο, γιατί πουθενά σχεδόν δέ σπρώχνει τίς προσωπικές του ἰδέες σά χάπι πού εἶναι ἀναγκασμένος ὁ ἀναγνώστης νά καταπιεῖ. Ὡς ἱστορικός, δουλεῖά του εἶναι νά περιγράψει γεγονότα τήν ἐρμηνεία τήν ἀφήνει στόν ἀναγνώστη. Ὡς ἱστορικός, ἔχει πολλά πρόσωπα νά παρουσιάσει, πολλές πράξεις καί τίς συνέπειές τους νά ἐκθέσει. Τό θεωρεῖ ἀνοικεῖο νά προβάλλει ὅλην ὥρα τίς ἀτομικές του γνώμες. Ἄλλ' αὐτές ὑπάρχουν, διαποτίζουν καί χρωματίζουν ὀλόκληρο τό τεράστιο ὕφαντό του χρόνου, πού ἀποτελεῖ τό ἔργο του. Ἀκόμη, ἴσως καί ὁ τρόπος τῆς ζωῆς του ἐπηρέασε τήν ἀντικειμενική καί ἀπόμακρη αὐτή θεώρηση τῶν πραγμάτων. Γιατί ὁ Θουκυδίδης, ἀπό τό ἀτύχημα τῆς ἐξορίας, πού τόν ἐπληξε ὅταν ἦταν μετὰξυ 30 - 35 χρόνων — ἔζησε πολύ μόνος. Δέν ἐννοῶ πώς δέν ἔβλεπε ἀνθρώπους· συνεχίζοντας τή συλλογή τῶν δεδομένων του, ἐρχόταν σ' ἐπαφή μέ πλῆθος ἀνθρώπων κάθε λογιῆς. Αὐτό δέν ἀντικρούει τή θεωρία τῆς μοναξιάς του. Ἀθηναῖος, μεγαλωμένος στά χρόνια τῆς μεγαλύτερης πνευματικῆς καί ὕλικῆς ἀνθησης τῆς μοναδικῆς πολιτείας, δέν μπορούσε νά κάνει «παρέα» μέ στρατιῶτες ἐξόριστους, ἤ Λακεδαιμονίους. Τούς χρειάζονταν ὅλους αὐτούς γιά τή δουλεῖά του· τούς ἔκοιγε,

τούς ρωτοῦσε, ἔφαχνε γι' ἀντίθετες πηγές· ὁ ἴδιος σῶπαινε. Καί ἡ Ἱστορία ξετυλιγόταν κάθε μέρα, ἡ Ἱστορία πού χαρακτηρίσα στόν πρόλογο τῆς μετάφρασῆς μου ὡς τήν ἀφήγηση τῆς αὐτοκτονίας ἐνός λαοῦ. Ξετυλιγόταν κάθε μέρα, ἀλλά τά περασμένα δέν ἔσθηναν ἔμεναν νά χρωματίζουν τά τωρινά, καί φωτίζονταν ἀπό τά τωρινά ἀναδρομικά.

ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ πόλεμο τόν θεωρεῖ «κίνηση». Ἦταν ἡ μεγαλύτερη «κίνηση», ἀναταραχή καί σεισμός τῶν θεμελίων τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς, πού μόλις πρίν λίγο εἶχε κατασταλάξει. Τ' ἀποτελέσματά της δέν εἶναι ὑπερβολή νά πούμε πώς εἶναι αἰσθητά ὡς τά σήμερα. Ἡ διάθεση αὐτοκαταστροφῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ χρονολογεῖται ἀπό τότε ὡς ἀπό τήν πρώτη ὀξεία τῆς φάσης.

Κυκλόφερνε στό νοῦ του τόν πόλεμο, τίς δημηγορίες, τίς ἐσφαλμένες σκέψεις, τά πάθη πού ὀδήγησαν στήν τελική καταστροφή. Ὁ πόλεμος ἔγινε τό ἀτελείωτο δράμα, τό ἀσίγαστο γεγονός τῆς ζωῆς του. Ἀλλά ὁ ἱστορικός δέν ἔχει κἀν τό χορό νά ἐκφράσει τίς δικές του ἀπόψεις· ἔχει μόνο τά πρόσωπα. Μᾶς λέει στό Προοίμιο πώς τά λόγια δέν μπορούσε θέβαια νά τ' ἀποδώσει ὅπως ἀκριβῶς τά εἶπαν· ἀλλά ἔδωσε ὅ,τι «ἦταν φυσικό κι ἐπόμενο νά εἰπωθεῖ σέ κάθε περίσταση, κρατώντας ὅσο μπορούσε πιό πιστά τήν ὅλη νοοτροπία τοῦ προσώπου».

Δέν ἔχει ὁ Θουκυδίδης οὔτε τούς ἀπό μηχανῆς θεούς τοῦ συγχρόνου του Εὐριπίδη. Γιατί κι ἀπέναντι στούς θεούς εἶναι ἀδέσμευτος. Δέν λέει πουθενά: «δέν ὑπάρχουν». Ξετινάζει ὅμως τούς χρησμούς, κι ὅσους ρυθμίζουν τίς πράξεις τους σύμφωνα μ' αὐτούς.

«Καί διάφοροι μαντολόγοι τραγουδοῦσανε χρησμούς κάθε λογιῆς, ἀνάλογα μέ ὅ,τι ποθοῦσε ν' ἀκούσει ὁ καθένας». (II 1)

Βάζει τούς έκτελεστές τών χειροτέρων ἐγκλημάτων νά ἐπικαλοῦνται τούς θεούς, καί πρὶν τὰ διαπράξουν καί ὕστερα, γιά μάρτυρες πῶς δέν ἀδίκησαν. Ὁ ὅταν ἄκουσε ὁ Ἀρχιδάμος πῶς οἱ Πλαταιεῖς δέν ἀποκήρυσσαν τὴν Ἀθηναϊκὴν συμμαχία

«ἔκανε τελετὴ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη φωνάζοντας τούς θεούς τοῦ τόπου καί τούς ἥρωες γιά μάρτυρες μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια: “ ὦ σεῖς θεοὶ καί ἥρωες, πού κρατεῖτε τὴ χώρα τῶν Πλαταιῶν, βλέπετε πῶς δέν ἤρθαμε ἐναντία σέ τούτῃ τὴ χώρα κάνοντας ἐμεῖς ἀρχὴ σ' ἄδικα ἔργα, ἀλλ' ἀφοῦ πρῶτοι αὐτοὶ πάτησαν τούς κοινούς ὄρκους. Στόν τόπο τοῦτο οἱ πατέρες μας, ἀφοῦ πρῶτα προσευχήθηκαν σέ σᾶς, νίκησαν τούς Μήδους καί ἡ βοήθειά σας ἔκανε τὸ μέρος τοῦτο εὐνοϊκὸ γιά τόν πόλεμο τῶν Ἑλλήνων καί οὔτε θ' ἀδικήσαμε ἂν τούς δλόψομε σέ κάτι τώρα. Γιατί τούς κάναμε πολλές λογικὲς προτάσεις, ἀλλὰ δέν τίς δέχτηκαν. Συγκλίνετε λοιπόν τὴν εὐνοιά σας ὥστε νά τιμωρηθοῦν ὅσοι ἄρχισαν τ' ἄδικα πρῶτοι, καί νά πάρουν ἐκδίκηση ἐκεῖνοι πού ἐπιβάλλουν τὴν τιμωρία σύμφωνα μὲ τούς νόμους”».

(II 74)

Ὁ Βρασιδάς μπροστά στὴν Ἀκανθο:

«Τότε θά ἐπικαλεσθῶ γιά μάρτυρες τούς ντόπιους θεούς καί ἥρωες πῶς δέν μπορῶ νά σᾶς πείσω, ὅτι ἔρχομαι μὲ καλοῦς σκοποῦς καί θά προσπαθῆσω νά σᾶς ἐξαναγκάσω ρημάζοντας τὴ γῆ σας». (IV 87)

Πολλὲς φορές γίνεται ἐκμετάλλευση τῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν γιά πολιτικούς σκοποῦς:

«Αὐτὴ τὴν κατάρα ἀπαιτοῦσαν τώρα οἱ Λακεδαιμόνιοι νά διώξουν οἱ Ἀθηναῖοι [τὸ Κυλώνειον ἄγος], τάχα πῶς θέλουν νά βοηθήσουν πρῶτα τούς θεούς, ξέροντας ὅμως πῶς ὁ Περικλῆς, ὁ γιός τοῦ Ξανθίππου, συγγένευε μὲ τὴ γενιά ἐκεῖνη ἀπὸ τὴ μητέρα του καί νομίζοντας πῶς ἂν φύγει αὐτός ἀπὸ τὴ μέση θά τούς πᾶνε πῖο εὐνοϊκά τὰ πράγματα ἀπὸ μέρους τῶν Ἀθηναίων. Ὅχι πῶς ἔλπιζαν ὅτι θά τὸ κατόρθωναν, ἀλλὰ γιά νά δημιουργηθεῖ τουλάχιστο ραδιοργάνωση ἐναντία του ἀνάμεσα στό λαὸ τῆς πολιτείας». (I 127)

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ πῶς ὅλα τούτα τὰ παραδείγματα δείχνουν Σπαρτιάτες καί Θεβαίους μὲ τὴν ὑποκριτικὴ αὐτὴ πίστη. Στόν Ἐπιτάφιο, τὴν κατ' ἐξοχὴν εὐκαιρία γιά εὐλογίες τῶν θεῶν, νήσους μακάρων, ζῶν ἀτίδιον, κ.ο.κ. δέν ὑπάρχει ἴχνος ἀναφορᾶς στὰ θεῖα. Γενικά οἱ Ἀθηναῖοι κ' οἱ σύμμαχοί τους δέν συνηθίζουν ἐπικλήσεις καί προσευχὲς γιά νά κωρῶσουν τίς ἀνομιές τους. Κ' ἡ μιὰ ἐξαίρεση, ὁ Νικίας... ἀλλὰ γι' αὐτὸν ἀργότερα. Φυσικά, λαὸς ἦταν κι ἄκουγε τούς τότε χρησμούς καί κοίταζε νά πιστεῖ ἀπ' αὐτούς μέσα στίς συμφορές του. Ἀλλὰ ὁ Θεουκυ-

δίδης μᾶς δίνει ὀρθολογιστικὴ ἐξήγηση δύο χρησμῶν. Πρῶτο, ἕνας παλιός, πού τέλειωνε ἔτσι: «καλύτερο νά 'ναι ἀδειανό — τὸ Πελασγικό». Αὐτὸ ἦταν τέμενος καθοσιωμένο στοὺς θεούς μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Πελασγῶν, πού εἶχαν ἀνομήσει, καί δέν πατοῦσε κανεὶς ἐκεῖ. Μὲ τὴ συγκέντρωση ὅμως τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου μὲς ἀπὸ τὰ τείχη ἀναγκάστηκαν νά τὸ κατοικήσουν κι αὐτὸ.

Ἐμένα μού φαίνεται πῶς δέν ἔπασαν τὰ κακὰ ἐπειδὴ κατοίκησαν τὸ μέρος ἐκεῖνο, ἀλλὰ πῶς τὸ κατοίκησαν ἐξ αἰτίας τῶν συμφορῶν πού τούς βρήκαν, κ' ἔτσι βγήκε ἀληθινὸς ὁ χρησμός».

Ἄλλος χρησμός πού τὸν θυμήθηκαν οἱ γεροντότεροι τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιδημίας, ἦταν ὁ ἐξῆς: «Πόλεμος ἔθρβει Δωρικὸς, καί μαζί μ' αὐτὸν λοιμός».

«Καί γίνονταν μεγάλος καυγᾶς, πῶς δέν ἀναφερόταν ἀπὸ τούς παλιούς λοιμὸς [ἀρρώστια] ἀλλὰ λιμός [πείνα] ἐπικράτησε ὅμως ἡ γνώμη, ὅπως ἦταν φυσικό, πῶς ἐννοοῦσε τὴν ἀρρώστια. Γιατί οἱ ἄνθρωποι θυμοῦνται τὰ πράγματα ἀνάλογα μ' αὐτὰ πού ὑποφέρουν. Κι ἐγὼ νομίζω πῶς ἂν καμιά φορὰ ἔρθει ἄλλος δωρικὸς πόλεμος ὕστερ' ἀπὸ τοῦτον — ἐδῶ καί τύχει νά πέσει καί πείνα, θά τὸν τραγουδοῦν ἔτσι [λιμός]».

(II 54)

Πολλὰ ὅμοια παραδείγματα πείθουν πῶς ὁ Θεουκυδίδης ἦταν ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τίς θρησκευτικὲς παραδόσεις καί τίς λαϊκὲς δεισιδαιμονίες. Γι' αὐτὸ, ἐγὼ τουλάχιστο, ἔχω τίς ἰσχυρότερες ἀμφιβολίες γιά τὴ γνησιότητα τοῦ λεγομένου δευτέρου προλόγου στό V 26.

«Σ' αὐτούς πού ὑποστήριξαν κάτι στηριγμένοι σέ χρησμούς, τοῦτο βγήκε μόνο νά ἰσχύει: Θυμᾶμαι δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ τοῦ πολέμου [ἔπου ὅμως δέν κάνει ἀπολύτως κανένα λόγο γι' αὐτό], κι ὥσπου τέλειωσε, πῶς πρόλεξαν πολλοὶ ὅτι πρόκειται νά κρατήσῃ τρεῖς φορές ἐννιαχρόνια».

Τοῦτο εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετο μὲ τὴ γενικὴ πνευματικὴ του στάση.

Εἶναι ἄραγε τυχαῖο πῶς ὁ Νικίας, ὁ πῖο θεοφοβούμενος Ἀθηναῖος ἀπ' ὅσους παρελεύονται στὴν ἱστορία, προξένησε καί τὰ μεγαλύτερα κακὰ στὴν πόλη, κι ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς Σικελίας ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος στὴν ἀδυναμία του αὐτῆ; Γιατί ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι στρατηγοὶ τὸν εἶχαν πείσει νά ξεκινηθοῦν ἀποχωρώντας

«γίνεται ἐκλειψὴ τῆς σελήνης· ἦταν τότε πανσέληνος. Καί οἱ περισσότεροι Ἀθηναῖοι τὸ πῆραν γιά κακοσημαδιὰ, καί παρότρυναν τούς στρατηγούς νά μὴν ἀποπλεύσουν, καί ὁ Νικίας — γιατί ἦταν πολὺ προσηλωμένος στίς μαντεῖες καί τὰ

τέτοια — είπε πώς ούτε συζήτηση δέν έννοει πιά νά δεχτεί γι' αναχώρηση πρίν περάσουν τρείς φορές έννιά μέρες, όπως τόν είχαν όρμηνέψει οί μάντιες. Κι έτσι καθυστέρησαν οί 'Αθηναίοι. (VII 50)

Είναι φανερό πώς ό Θουκυδίδης δέν πιστεύει διόλου πώς τά ούράνια φαινόμενα έχουν καμιά σχέση μέ τίς έκστρατείες καί τίς ύποθέσεις τών ανθρώπων. Πώς λοιπόν θά πίστευε σέ χρησμούς πού θά πρόλεγαν άκριβώς τό μάκρος του πολέμου; Τά φαινόμενα τών ούρανίων σωμάτων τά έξηγει όσο του είναι δυνατό όρθολογιστικά. Μήν ξεχνούμε πώς έξησε στό περιβάλλον του διαφωτισμού, όπου ό 'Αναξαγόρας κήρυχνε πώς ή σελήνη είναι μέγας λίθος κι ό 'Εμπεδοκλής πώς έχει «δάνειον φώς».

ΟΙ ΔΥΟ άνθρωποι πού θαύμαζε, είναι ό Θεμιστοκλής καί ό Περικλής. 'Ο πρώτος είναι παράδειγμα τής έμφυτης, αδιδακτής μεγαλοφυΐας.

«'Ο Θεμιστοκλής ήταν από φυσικού του μεγαλόπνοος, καί τό είχε δείξει, κι άξιός, παρά ύποιος άλλος, νά τόν θαυμάσει κανείς έξαιρετικά. 'Από δική του έμφυτη γνώση δηλαδή, καί χωρίς νά τά μάθει πρίν από άλλους ούτε περιμένοντας τ' άποτελέσματα τών γεγονότων, σχημάτιζε τή σωστότερη κρίση γιά τά άμεσα προβλήματα, καί δέν του χρειαζόταν πολλές καιρός νά τά στοχαστεί' καί μπορούσε νά εικάσει περίφημα όσα θά γίνονταν στό μέλλον, καί στό άπώτερο μέλλον άκόμη' κι όσα τούπεφταν στά χέρια ήταν άξιός νά τά βγάλει πέρα καλά, κι όσα πάλι δέν είχε άλλοτε επιχειρήσει, δέν έδίσταζε νά τά κρίνει καθώς ταίριαζε καί πρόδλεπε καί τό καλύτερο καί τό χειρότερο, πού ήταν άκόμα κρυμμένα στό μέλλον. Καί μ' ένα λόγο, στάθηκε γενικά ό πιό άξιός νά συλλαμβάνει καί νά έκτελεί γρήγορα τί έπρεπε νά γίνει στην κάθε περίπτωση, από τή φυσική δύναμη του στοχασμού του, καί από τήν αδιस्ताχτη καί γρήγορη άπόφασή του». (I 138)

'Ο δεύτερος, ό Περικλής, είναι ό γεννημένος άρχηγός, πού πιστεύει στό λαό, καί οδηγώντας τον τόν διαπαιδαγωγεί.

«Γιατί ύσον καιρό κυβερνούσε αυτός τήν πολιτεία, καί ήταν ειρήνη, τήν οδηγούσε μέ μετριοπάθεια καί τή διαφέντευε μέ ασφάλεια' καί δυνάμωσε μέ τήν άρχηγία του ή πολιτεία περισσότερο παρά ποτέ' κι όταν πάλι ήρθε ό πόλεμος, φάνηκε ξεκάθαρα πώς αυτός είχε προβλέψει καλύτερα τήν άντοχή τής... 'Η αίτία ήταν πώς εκείνος, έπειδή είχε μεγάλη έπιρροή από τό άξιωμα του καί τήν Ισχυρή του διάνοια, καί ήταν φώς φανερό πώς δέν μπορούσε νά δια-

φθαρεί μέ χρήματα, συγκρατούσε τό πλήθος χωρίς νά τούς άφαιρεί τήν έλευθερία τους, καί δέν άφηνε νά τόν παρασύρουν αυτοί, παρά τούς οδηγούσε ό ίδιος, έπειδή δέν κέρδιζε τή δύναμή του μέ άπρεπα μέσα καί μέ ρητορεία πού κολάκευε τίς όρμές τους, αλλά μπορούσε, από τή μεγάλη εκτίμηση πού του είχαν, νά προκαλέσει καί τήν όργή τους άκόμα... 'Έτσι, στον καιρό του, όνομαζόταν τό πολίτευμα δημοκρατία, στ' άλήθεια όμως έξουσίαζε ό άνώτερος άντρας άπ' όλους». (II 65)

'Οπως άπέναντι στά θεία καί στά ούράνια φαινόμενα, τό ίδιο μένει άδέσμευτος ό Θουκυδίδης από κάθε θεωρία φυλετικής ύπεροχής. Ούτε από τούς βαρβάρους ούτε από τούς άλλους 'Ελληνες, θεωρεί τούς 'Αθηναίους άνώτερος από φυσικού τους. Στό στόμα του 'Αρχίδαμου, του βασιλιά τής Σπάρτης βάζει τό θαύτο ρητό: «λίγο διαφέρει ό ένας άνθρωπος από τόν άλλον». 'Η στάση του Θουκυδίδη πρός τούς «βαρβάρους» δέν έχει τίποτα τό μεροληπτικό. Βάρβαρος είναι ό ξενόγλωσσος, πού δέν αποκλείεται νά είναι πιό πολιτισμένος, ή πιό σπλαχνικός, από τόν 'Ελληνα. Μόνο τό πώς φέρθηκαν οί «βάρβαροι» στό Θεμιστοκλή είναι άρκετό νά τό άποδείξει: διωγμένος, ό νικητής τής Σαλαμίνας, πρώτα από τήν 'Αθήνα, ύστερ' από τό 'Αργος, τέλος κι από τήν Κέρκυρα, κυνηγημένος από 'Αθηναίους καί Σπαρτιάτες μαζί, καταφεύγει στον 'Αδμητο, τό βασιλιά τών Μολοσσών, πού άλλοτε τόν είχε μάλιστα δλάψει ό Θεμιστοκλής, καί κάθεται, σά γυμνό ανθρώπινο πλάσμα, στίς στάχτες του τζακιού του. Καί σ' αυτή άκόμα τήν άκρα άνάγκη χρησιμοποιεί ό 'Αθηναίος Θεμιστοκλής τή λογική.

«Του φανέρωσε ποιός ήταν, καί του ζήτησε, άν καί κάποτε είχε έναντιωθεί σέ κάτι πού παρακαλούσε ό 'Αδμητος τούς 'Αθηναίους, νά μήν τόν εκδικηθεί τώρα πού καταδιώκεται. Γιατί άν τόν παράδινε, θά πάθαινε αυτός έξ αίτίας του ένω θρισκόταν σέ πολύ χειρότερη θέση, παλληκαριά όμως είναι νά εκδικιέτα κανείς τούς όμοιούς του όταν θρίσκονται σέ Ισοδύναμη κατάσταση. (I 127)

'Ο 'Αδμητος, ό πρωτόγονος βάρβαρος, τόν σώζει, καί τελικά καταφεύγει ό Θεμιστοκλής στό βασιλιά τών Περσών, στον άκρως έκλεπτυσμένο «βάρβαρο». Αυτός τόν εθαύμασε υπερβολικά.

«Καί του είναι στημένο μνημείο στην άγορά τής Μαγνησίας' γιατί κυβερνούσε τή χώρα εκείνη, κι ό βασιλιάς του είχε δώσει γιά ψωμί του τή Μαγνησία, πού απέφερε πνήγματα τάλαντα τό χρόνο, [25 σημερινά εκατομμύρια], γιά κρασί του τή Λάμψακο, πού φαίνεται πώς είχε τότε τά περισσότερα κρασιά, καί τή Μυσούντα γιά προσφάγι». (I 138)

Κανείς άλλωστε από τούς δύο αντιπάλους δέ διατάζει να συμμαχήσει με βαρβάρους έναντιον του άλλου. 'Ο 'Αρχίδαμος στή σύναξη τής Σπάρτης, λέει:

«Γιατί δέν μπορούν νά κατηγορηθούν ὄσοι σάν ἐμᾶς τώρα, εἶναι στόχος τῶν κακοβούλων σχεδίων τους, ἄν ζητήσουν τή σωτηρία τους παίρνοντας συμμαχοῦς ὄχι μόνον Ἑλληνας, μά καί βαρβάρους». (I 82)

Τό καθαρό αὐτό μῆτι ἀπέναντι στίς στενές φυλετικές διακρίσεις τῶν Δωριέων, πού μιλοῦν πάντα, μέ περιφρόνηση γιά τούς Ἴωνες, τούς Ἀχαιοῦς, καί τούς «συμμείκτους» πληθυσμούς, τό χρωστάει ὁ Θεουκιδίδης καί στό γεγονός πώς δέν ἦταν καθαρά Ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Ἡ γαίγιά του ἦταν κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Θράκης Ὀλόρου. Ἔχει τό θαυμασμό τοῦ νεοφώτιστου γιά τήν Ἀθήνα. Ποιός ντόπιος θά ἔδρισκε τήν ἔκφραση «ἐρασταί αὐτῆς [τῆς πόλεως] γιγνώμενοι»; Ὁ Περικλῆς ὀνομάζει τούς Ἀθηναίους «αὐτόχθονες», σύμφωνα μέ τήν παράδοση. Αὐτό συνήθως σημαίνει τό μίγμα τῶν προ-Δωρικῶν Ἑλληνικῶν φύλων μέ τίς προ-ἑλληνικές φυλές. Αὐτό συνετέλεσε ν' αὐξηθεῖ ἡ δύναμη τῆς Ἀθήνας.

«Ἀπ' ὄσους δηλαδή διώχνονταν ἢ ἀναγκάζονταν νά φύγουν ἀπό τήν ἄλλη Ἑλλάδα ἐξ αἰτίας τῶν πολέμων καί τῶν ἐπαναστάσεων, κατέφευγαν οἱ πῖο εὐποροί καί ἀξιόλογοί στήν Ἀθήνα, μέ τήν ἰδέα πώς θά ἔβρισκαν ἐκεῖ ἀσφάλεια, κι ἀφοῦ γίνονταν πολῖτες τῆς τήν ἔκαναν ἀκόμα μεγαλύτερη πολιτεία...». (I 2)

Τό μίγμα ἐπέτυχε σέ πρωτοφανῆ βαθμό, καί συνέργησαν σ' αὐτό πολλές συντυχίες πού εἶναι ἄδηλο ἄν μπορούν νά ἐπαναληφθοῦν. Τόσο πού ὁ κάθε πολίτης τῆς χωριστά

«...μου φαίνεται πώς μπορεί νά παρουσιάσει συγχρόνως τίς περισσότερες χάρες καί μέ μεγαλύτερη εὐστροφία νά δείξει στή ζωῆ του αὐτάρκεια μέ τίς πῖο διάφορες μορφές τῆς ἐνέργειάς του». (II 41)

ΟΝΤΑΣ ΕΤΣΙ ἀδέσμευτος, καί ὀρθολογιστής στά σημεῖα πού εἶπαμε, εἶναι φυσικό νά κρατεῖ ὁ Θεουκιδίδης τήν ἴδια ἀπόσταση καί στήν ἀποτίμηση τῶν πολιτικῶν καθεστώτων. Πιστεύει στή δημοκρατία; Ναι, ὅταν εἶναι στ' ἀλήθεια «τοῦ πρώτου ἀνδρός ἀρχή». Τῶ πολυβασανισμένο αὐτό χωρίο ἀναφέρεται συχνά ἀπ' ὄσους μυκτηρίζουν τή δημοκρατία, ἀλλά παραβλέπουν τίς ἐκφράσεις ἀξίωμα, ἰσχυρή διάνοια, ἀδιάφθορος, ἐπιρροή, ἐκτίμηση. Τό κάτω-κάτω ὁ λαός ἐξέλεγε τόν Περικλῆ κάθε χρόνο, μ' ἐντελῶς ἐλεύθερο ψῆφο.

Βλέπει ὅμως ὁ Θεουκιδίδης καί ὀρισμένα πλεονεκτήματα τοῦ Σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος, καί ἰδίως τῆς σταθερότητας τῶν νόμων του.

«Ἡ Λακωνία, ἀφότου τήν κατοίκησαν οἱ Δωριεῖς, πού μένουν ἐκεῖ καί τώρα, πέρασε μέν στήν ἀρχή τῆ μακρότερη περίοδο ἐσωτερικῶν ταραχῶν, ἀπ' ὄσες γνωρίζομε, ὅμως ἀπό πολύ παλιά χρόνια, καί νόμους καλοῦς ἀπόχτησε, καί ποτέ δέ γνώρισε τύραννο· γιατί πάνε τετρακόσια τόσα χρόνια ἀπό τότε ὡς τό τέλος τοῦ πολέμου τούτου, πού κυβερνοῦνται οἱ Λακεδαιμόνιοι μέ τό ἴδιον, πολιτεύμα». (I 18)

«Καί σ' ὅλα τ' ἄλλα συνήθεια ὄσοι [Λακεδαιμόνιοι] εἶχαν μεγαλύτερη περιουσία ἐξομοιωθηκα ν κατά μέγα μέρος μέ τούς πολλούς». (I 6)

Κι ὅμως τούς ξέρει καλά, τούς Λακεδαιμονίους καί τούς Δωριεῖς· γιατί ἀπ' αὐτόν μαθαίνομε τή δολιότητά τους, τόν ὑπουλο ὑπολογισμό τους, τήν ἐξωπάσης ἠθικῆς ψευτιά τους. Τόσο μίσος π.χ. εἶχαν γιά τήν Πλάταια, πού ὅταν εἶδαν πώς οἱ πολιορκημένοι δέν ἄντεχαν πιά, δέν ἔκαναν τήν τελική ἔφοδο νά τήν πάρουν. Γιατί; Γιατί ἄν γινόταν κάποτε εἰρήνη, κ' ἕνας τῆς ὄρος, ἦταν ν' ἀποδοθοῦν τά μέρη πού κέρδισε ἡ κάθε πλευρά ἀπό τήν ἄλλη, ἤθελαν νά ἐξαίρεσουν τήν Πλάταια, ἀφοῦ θά τήν ἀνάγκαζαν νά παραδοθεῖ μόνη τῆς, καί δέ θά ἦταν «δορυάλωτος». Ἀπ' αὐτόν μαθαίνομε ἐπίσης γιά τό ἀπαίσιο ἔγκλημα τῆς σφαγῆς τῶν δύο χιλιάδων εἰλώτων μέ τόν ἐξῆς φριχτό τρόπο. Προκήρυξαν σύναξη τῶν εἰλώτων, πού τούς εἶχαν ἐξυπηρετήσει στή Σφακτηρία καί ἀλλοῦ, καί πρόσταξαν ὄσους νομίζουν πώς πρόσφεραν ὑπηρεσίες στή Σπάρτη νά βγοῦνε μπροστά, «μέ τήν ἰδέα πώς ὄσοι θά τολμοῦσαν νά τό κάνουν θά ἦταν καί οἱ πῖο πιθανοί ταραξίες στό μέλλον». Διᾶλεξαν δυό χιλιάδες καί τούς εἶπαν πώς τούς ἐλευθέρωναν. Γύριζαν λοιπόν οἱ ἄνθρωποι στεφανωμένοι, καί πήραν ἕνα γύρο τά ἱερά κάνοντας σπονδές. Καί σέ λίγο ἐξαφανίστηκαν· καί κανείς ποτέ δέν ἔμαθε μέ ποιόν τρόπο ἐξοντώθηκαν. Ὁ Θεουκιδίδης διηγεῖται τό γεγονός ξερά, χωρίς σχόλια· ἀλλά δέν μπορεῖ νά παίρνει στά σοβαρά τήν ἀξίωση τῶν Σπαρτιατῶν πώς ἐλευθέρωσαν τήν Ἑλλάδα. Μέ μιά μικρή φράση, μιά παρένθεση, ρίχνει ὁ ἱστορικός τή σαφύτερη ἐξήγηση τῆς Σπαρτιατικῆς πολιτικῆς: «Οἱ περισσότερες ἐνέργειες τῆς Σπάρτης γίνονται μέ ἀναφορά πρὸς τούς εἰλωτες». Τῆ μεγάλη μάζα τῶν δούλων, πού χρειάζονταν γιά νά μένουν οἱ λίγοι ἐλεύθεροι ἀπό διοποριστικές φροντίδες, ἦταν ἀναγκασμένοι οἱ λίγοι αὐτοί νά μεταβληθοῦν σέ διαρκές ἔνοπλο στρατόπεδο γιά νά τήν κρατοῦν ὑποδουλωμένα. Γι' αὐτό πήγαν τόσο λίγοι Σπαρτιάτες στίς Θερμοπύλες, καί τόσο πολλοί στήν Πλάταια, ὅπου κουβάλησαν καί τούς εἰλωτες μαζί τους.

Ἀδέσμευτος καθὼς εἶναι ἀπ' ὅλα ὅσα εἶπαμε, πώς μπορούμε ἐμεῖς νά δεσμεύσομε τό Θεουκιδίδη ὀνομάζοντας τον αἰσιόδοξο ἢ ἀπαισιόδοξο; Ἦταν ἐλεύθερος κι ἀπό τήν ἐλπίδα. Θά γελούσε μέ ἀνεύθυμο χαμόγελο μ' ὄσους λένε σήμερα «πιστεύω στόν ἄνθρωπο». Γι' αὐτόν ὁ ἄνθρωπος εἶναι δεδομένο, ριζικά δέν ἀλλάζει «ἢ

άνθρωπεία φύσις». Μπορεί, από σπάνια συγκυρία περιστατικών, νά επιτευχθεί κάποτε μιά κορυφή τῆς ὑπαρξῆς του, ὅπως ἦταν ἡ Ἀθήνα· ἀλλά εἶδε τόν ξεπεσμό τῆς μέ τρόπο ἀπότομο, ἀπαίσιο. Γι' αὐτό δάζει στό στόμα τοῦ Περικλῆ «γιατί ὄλα ὅσα ὑπάρχουν ἔρχεται ὦρα πού ξεπέφτουν» (II 64). Ἀπό τή φθορά τοῦ χρόνου πιστεύει ὁ ἱστορικός πῶς τό ἔργο του θά ὑπερισχύσει, πῶς ἡ δόξα τῆς Ἀθήνας θά μείνει «νά τή θυμούνται γιά πάντα» καί πῶς «δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό κανέναν Ὁμηρο νά τήν ὑμνήσει ἢ κανένα λογογράφο, πού θά τέρψει μέ τά λόγια του τή στιγμή ἐκείνη, ἀλλά πού ἡ πραγματικότητα θά τόν διαφεύσει» (πόντος γιά τόν Ἡρόδοτο). Αὐτό τό λέει δύο φορές, τή δεύτερη στό στόμα τοῦ Περικλῆ εἶναι ὁ λόγος διπλός. Δέν ἔχομε ἀνάγκη ἀπό κανέναν Ὁμηρο, γιατί αὐτά πού λέω ἐγώ τώρα εἶναι ἀνώτερα ἀπ' ὅ,τι μποροῦσε νά σοφιστεῖ ἕνας ἀπλοϊκός ποιητής. Εἶναι τούτο δείγμα πολύ λεπτῆς καί κρυφῆς εἰρωνείας τοῦ Θουκυδίδη. Τόν φαντάζεται κανεῖς νά συλλογιέται: «θά καταλάβουν ἄραγε γιατί τό λέω αὐτό;» Καί σ' ἄλλα σημεία, ἀκόμα καί στήν ἐπίσημη στιγμή τοῦ Ἐπιτάφιου, ρίχνει τούς κρυφούς του ὑπαινιγμούς. Τό ὠραιότερο εἶναι ἐκεῖνο πού λέγει γιά τίς γυναῖκες:

«Μεγάλη δηλαδή θάναί ἡ δόξα ἐκείνων πού δέ θά πέσουν κάτω ἀπό τό μέτρο πού τούς ἔταξε ἡ φύση, κ' ἐκείνων πού γι' αὐτές λιγότερος λόγος γίνεται ἀνάμεσα στούς ἄντρες, εἴτε γιά νά παινέσουν τήν ἀρετή τους, εἴτε γιά ψεγάδι».

Καί νά τά λέει αὐτά ὁ Περικλῆς! Τί ἀκριβῶς ἔνοε; Ἄκουστε με καί μένα, κάτι ξέρω ἀπ' αὐτά; Ἡ: μήν ἀκούτε, πρέπει νά πῶ τά καθιερωμένα; Καί ποῖ εἶναι «τό μέτρο πού τούς ἔταξε ἡ φύση»; Δέν τό ξέρομε. Μπορεῖ νά ξεπεράσουν ὅσα νομίζομε.

ΠΟΛΛΑ ΑΛΛΑ χωρία περιέχουν τήν κρυφή αὐτή, καθάρᾳ γιά τήν ἀτομική του τέρψη, εἰρωνεία. Ὁ Ἀλκίδας, πού εἶχε σταλεῖ νά ἐνισχύσει τούς ἀποστατημένους ἀπό τήν Ἀθήνα Λεσβίους, δέν κατορθώνει νά φτάσει στή Μυτιλήνη, κι ἀφοῦ ἔμαθε πῶς ἡ Ἀθήνα τήν καθυπόταξε, δέν ἐπιθυμεῖ, λέει, ἄλλο, παρά «προσμείζαι τῇ Πελοποννήσῳ», νά βρεθεῖ κολλητά στή στεριά του. Ὁ Ἀλκίδας εἶναι ὁ «ναύαρχος».

Ἔρχονται τά γεγονότα τῆς Θράκης, πού ἔγιναν ἀφορμή νά ἐξοριστεῖ ὁ Θουκυδίδης. Ὁ Βρασίδης, δραστήριος Σπαρτιάτης στρατηγός, παίρνει μαζί του 700 εἰλωτες κι ἄλλους χίλιους Πελοποννησίους, καί κάνει μιά τολμηρή καί γρήγορη πορεία πρὸς τή Θράκη. Τόν ἔστειλαν, λέει ὁ ἱστορικός, μέ τήν καρδιά τους οἱ Σπαρτιάτες (ἦταν πολύ νεωτεριστής γιά τό μουχλιασμένο τους ἐσωτερικό κλίμα). Μπαίνοντας μέσα στήν πολιτεία μόνος του, γιατί δέν ἀνοίγουν τίς πύλες γιά τό στρατό του, τούς βγάζει ἕνα λόγο, πού στήν πρώτη ματιά φαίνεται ὠραῖος καί δίκαιος. «Ἄλλωστε, λέει ὁ Θουκυδίδης, δέν ἦταν ἀδέξιος στά λόγια,

γιά Λακεδαιμόνιος». Ὑστερα ὅμως σοῦ μπαίνουν οἱ ψῦλλοι στ' αὐτιά. Γιατί μεταχειρίζεται ὀλοένα τήν ἔκφραση «ἐπέρχομαι, ἐπιέναι», «ἐπιφέρω ἐλευθερίαν». Τά πρῶτα σημαίνουν «πάω νά χτυπήσω», τό «ἐπιφέρω» χρησιμοποιεῖται συνήθως συμπληρωμένο: «ἐπιφέρω ὄπλα». Κι ἐδῶ ἡ κρυφή εἰρωνεία λοιπόν. «Ἔρχομαι νά σᾶς χτυπήσω γιά τό καλό σας», «σᾶς φέρω τήν ἐλευθερία μέ τή βία».

ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ὑποστηριχτεῖ πῶς στήν ἐξήγηση τῶν ἱστορικών γεγονότων εἶναι ὁ Θουκυδίδης ὀλισθῆς μέ τήν πλατύτερη σημασία. «Ὁ πόλεμος εἶναι ζήτημα δαπάνης», κηρύχουν ὄλοι οἱ ῥήτορες, ἐκτός ἀπό τόν ἔφορο τῆς Σπάρτης Σθενελαΐδα, πού εἶναι πολύ κουτός. «Θά τούς πάρομε τά εἰσοδήματα ἀπό τούς συμμάχους τους», λένε οἱ ἐχθροί τῶν Ἀθηναίων. «Ἔχομε πλήθια χρήματα ἀπό τίς ἀποικίες καί τούς ὑποταχτικούς μας», λένε οἱ ἴδιοι. Γι' αὐτό καί περιφρονοῦν τούς ἀντιπάλους τους:

«Οἱ Πελοποννήσιοι παράγουνε μόνοι τους μέ τήν προσωπική τους ἐργασία, ὅ,τι χρειάζονται, καί οὔτε οἱ ἰδιῶτες, οὔτε οἱ πολιτείες ἔχουν περίσσια κεφάλαια· δεύτερο, δέν ἔχουν καθόλου πείρα στούς μακροῦς πολέμους καί στίς ἐκστρατείες πέρ' ἀπό τή θάλασσα, γιατί, ὄντας φτωχοί, κάνουνε μικρές μόνον ἐκστρατείες, ὁ ἕνας ἐναντία στόν ἄλλον... Ἀλλά τό ἄραρος τῶν πολέμων τό ἀνεβαστοῦν τά περίσσια χρήματα περισσότερο παρά οἱ συνεισφορές πού ἐπιβάλλονται μέ τή βία. Καί οἱ αὐτοπαραγωγοί πολεμοῦν πιό πρόθυμα μέ τό σῶμα καί τους παρά μέ τό ἔχει τους». (I 141)

Οἱ Συρακούσιοι, πού κατοικοῦν πλούσια ἡδη χώρα, σχεδιάζουν νά ζητήσουν βοήθεια κι ἀπό τούς Καρχηδονίους. «Γιατί, ἂν θελήσουν αὐτοί εἶναι πιό ἱκανοί νά μᾶς βοηθήσουν, ἔχοντας ἄφθονο χρυσάφι καί ἀσήμι, πού ἀπ' αὐτά γίνονται οἱ πόλεμοι, ὅπως καί κάθε ἄλλο», λέει ὁ Ἐρμοκράτης.

Ἡδη, στό μέρος πού λέγεται προϊστορία, καί πού ἀνατρέχει στή μυθική ἀρχή τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας, ἀπό τό Μίνω, ὕστερα τά Τρωικά, τίς μεταναστεύσεις τῶν λαῶν, τή μόνιμη ἐγκατάσταση κ.ο.κ. ἐξηγεῖ ὄλα τά φαινόμενα, τόσο τίς μετακινήσεις, ὅσο καί τήν πιό μόνιμη ἐγκατοίκηση, τόσο τίς ἐπαναστάσεις, ὅσο καί τήν ἀνοχή τῶν τυράννων ἀπό τήν ὄρεξη τοῦ κέρδους ἢ τήν ἔλλειψη ἀποθεματικῶν κεφαλαίων.

«Ὅσοι κατοικοῦσαν κοντά στή θάλασσα, ἔρχισαν τώρα νά λογαριάζουν πῶς ν' ἀποκτήσουν περιουσία, καί ζούσανε μέ πιό μόνιμο τρόπο... Κ' ἐπειδὴ ὄλοι πεθυμοῦσαν τά κέρδη, οἱ κατώτεροι ὑπόμεναν καί δούλευαν τούς ἰσχυρούς, κι

αυτοί πάλι μέ τή δύναμη καί τά περίσσια χρήματα τους ύπόταξαν τίς μικρότερες πόλεις...» (I 7)

Βρίσκει τήν Τρωική έκστρατεία μικρή σχετικά μέ τή φήμη της. «Αίτιον δέ ού τόσοσιν ή όλιγανθρωπία, όσον ή άχρηματία». Έδω παίρνει κατά γράμμα τίς πληροφορίες του Όμήρου, κρίνει όμως καί αναλύει μ' έπιστημονικό πνεύμα τίς λεπτομέρειες.

«Αν πρέπει νά πιστέψομε τόν Όμηρο, ξαναλέει, εικάζομε τό πλήθος καί τήν έξάρτυση τών άνδρών πού πήγαν στήν Τροία: γιατί στόν Νεών Κατάλογον αναφέρει πώς τά πλοία τών Βοιωτών χωρούσαν έκασόν είκοσι άντρες τό καθένα, ένώ του Φιλοκτήτη μόνο πενήντα, θέλοντας, καθώς μου φαίνεται, νά δείξει τά μεγαλύτερα καί τά μικρότερα, καί δέν αναφέρει άλλα ως γιά τό μέγεθος». (I 10)

Πώς μπορεί νά εκτιμηθεί ή δύναμη μιås πολιτείας; Ό Θουκυδίδης είναι σέ θέση νά μεταφερθεί στό παρελθόν, όσο καί στό μέλλον.

«Βέβαια, όποιος βλέπει τώρα τή θέση τών Μυκηνών καί συμπεραίνει πώς δέν ήταν άξιόλογη πολιτεία στόν καιρό της, δέ θά τό μεταχειριζόταν τούτο σάν άκριβή άπόδειξη πώς δέν ήταν τόσο μεγάλη καί δυνατή όσο μås λένε οί ποιητές καί ή παράδοση».

[Γιά νά τό καταλάβομε αυτό, πρέπει νά θυμηθούμε πώς τόν καιρό του Θουκυδίδα ή τοποθεσία ήταν καταχωσμένη, καί δέν ήξερε αυτός ούτε τούς τάφους, ούτε τήν Πύλη τών Λεόντων καί τήν έκταση τών τεραστίων μνημείων: σήμερα ξέρομε περισσότερο γιά τίς Μυκήνες άπ' ό,τι οί Αθηναίοι του 5ου αιώνα].

Καί συνεχίζει:

«Γιατί αν ποτέ έρμωνόταν ή πολιτεία τών Λακεδαιμονίων κι' έμεναν μόνο τά Ιερά καί τά θεμέλια τών οικοδομών, πολλή δυσπιστία θά ένέπνεε, νομίζω, στους κατοπινούς μετά πάροδο πολλών αιώνων, ως γιά τή δύναμη καί τή δόξα της: γιατί, επειδή δέ συγκεντρώθηκαν σέ μία πολιτεία, αλλά κατοικούνε σκορπισμένοι σέ χωριά, κατά τήν παλιά Έλληνική συνήθεια, κι ούτε τήν έκόσμησαν μέ ναούς καί δημόσια χτίρια, θά φαινότανε στους κατοπινούς πολύ τιποτένια. Αν όμως πάθαινε άκριβώς τά ίδια ή Αθήνα θά συμπεραίναν πώς ήταν διπλάσια ή δύναμή της άπ' ό,τι είναι πραγματικά». (I 10)

Η πλατεία αυτή Ιστορική έποπτεία, πού συνοδεύεται άπό τήν άκριβέστατη έξονύχιση τών λεπτομερειών, ή άκρα εύσυνειδησία, πού μås ειδοποιεί μέ τήν έκφραση «λένε», πώς δέν έγγυάται γιά τήν άκριβεια όρισμένης πληροφορίας: γιά κάποια φυλή Αιτωλών π.χ., αναφέρει πώς μιλούν πιό άκατανόητα άπό

κάθε άλλη (αυτό τό ξέρει) καί είναι, «λένε», άμοφάγοι, δέν ψήνουν δηλαδή τά κρέατα (αυτό δέν τό έχει διαπιστώσει ό ίδιος).

Η ΒΑΘΕΙΑ ΓΝΩΣΗ τής ανθρώπινης φύσης, πού θεωρεί βασικά άμετάβλητη, ή άπόσταση πού τόν χωρίζει έξ αίτίας τής καταγωγής καί τής έξορίας του, καί πού του δίνει τήν πικρή καί άντικειμενική άμεροληψία, ή μονόχωνη καί άπορροφητική άπασχόλησή του μέ τό ένα έργο πού γέμισε όλη του τή ζωή, ή σύλληψη τής διαφορετικής νοοτροπίας κάθε όμιλητή, ως καί τό διαφορετικό ύφος πού άποδίνει στόν καθένα — στό λόγο π.χ. του Κλέωνος βλέπομε ήδη τόν ξεπεσμό του Αθηναϊκού ύφους στό στόμα τών άμόρφωτων — ό όρθολογισμός του, πού τόν κάνει ν' άποκλείει κάθε έπέμβαση έξω άπό τόν άνθρωπο στήν Ιστορία, ή βαθειά συναίσθηση τής μοναδικότητάς του, πού παρήγαγε τίς έκφράσεις «κτήμα έξ αίει», καί γιά νά μήν άναζητήσει κανείς ποτέ πιό τήν άκριβεια τών γεγονότων αυτών — ή τέλεια άμεροληψία του ως γιά κάθε φυλετική άνωτερότητα, οί περιγραφές του γιά τό βασίλειο τών Θρακών, τούς Σκύθες, καί τίς φυλές πού κατοικούν τή Σικελία, πού μås δίνουν τήν έντύπωση τής άνθρωποπλημύρας πού περιζώνει τίς μικρές φωτεινές κηλίδες του Έλληνισμού, πού τυφλές στους έξωτερικούς κινδύνους άφανίζον ή μία τήν άλλη — όλα τούτα, καί τό άσύγκριτο ύφος του, δουλεμένο στή μοναξιά καί τήν έμβάθυνση, ή πεποίθησή του στό έργο του, πού δικαιώθηκε μόνον ύστερ' άπό αιώνες, καί μås μιλεί κατ' ευθεία πάνω άπό τίς χιλιτηρίδες, καθιστούν τό Θουκυδίδα μοναδικό φαινόμενο τής λογοτεχνίας καί τής φιλοσοφίας τής Ιστορίας.

ΠΩΣ ΜΑΣ ΜΙΛΕΙ κατ' ευθεία, τό δείχνει ένα πολύ συζητημένο καί παρεξηγημένο, κατά τή γνώμη μου, χωρίο του Έπιτάφιου:

«Θυσιάζοντας γιά τό κοινό καλό όλοι μαζί τή ζωή τους, κέρδισε ό καθένας χωριστά τόν έπαινο πού δέ γερνάει, καί τόν πιό δοξασμένο τάφο, όχι αυτόν όπου κοίτονται τώρα, αλλά καί στά ξένα εκεί πού ή δόξα τους γιά τόν καθένα, σέ κάθε εύκαιρία γενναίου λόγου ή πράξης θά μείνει νά τήν άναθυμούνται γιά πάντα. Γιατί κάθε μέρος τής γής είναι μνήμα γιά τούς έξαιρετικούς άντρες, καί δέν τό σημαδεύει μόνο μία έπιγραφή σέ στήλη τής πατρίδας, αλλά ή έγγραφη θύμησή τους σαλεύει όλοένα στό νοϋ του καθενός, καί τούς θυμίζει τό φρόνημά τους μάλλον παρά τό ιδιαίτερο κατόρθωμά τους». (II 43)

Έδω δείχνει ό Θουκυδίδης, πώς: α) έχει ξεπεράσει τήν πρόληψη γιά τούς άταφους νεκρούς. Ξέρομε πώς άργότερα όχτώ στρατηγοί τών Αθηναίων, ύστερ' άπό

σπουδαία νίκη, καταδικάστηκαν σέ θάνατο γιατί δέν μπόρεσαν νά σηκώσουν τούς νεκρούς μέσα στήν τρικυμία κοντά στίς 'Αργινούσες· δέ θά γινόταν αυτό άν κυβερνούσε άκόμα ό Περικλής. Μήμα είναι εκεί πού τούς θυμούνται, δικοί ή ξένοι. 'Αλλά, β) μάς δείχνει επίσης πώς θεωρεί τίς διάφορες μικροσυμπλοκές του Πελοποννησιακού πολέμου αυτές καθαυτές ως άσήμαντες και παράλογες άπώλειες ανθρώπων. Είναι πολύ δύσκολο νά πεί κανείς κάτι τέτοιο καθαρά σ' έναν 'Επιτάφιο· όμως τό λέει. Τό χωρίο αυτό, μάς μιλάει έμάς, κατ' εϋθεία· τό «σε κάθε ευκαιρία γενναίου λόγου ή πράξης» εξηγήθηκε σάν άναφορά στους σύγχρονους και κατοπινούς 'Επιτάφιους. Διαφωνώ ριζικά. "Αν τούς γνώριζε ό Θουκυδίδης, θά τούς θεωρούσε κενές ρητορείες, χωρίς συνείδηση του τί λένε, χωρίς αίσθηση τής Ιστορικής σημασίας των γεγονότων. Τούτος είναι ό 'Επιτάφιος πού έπρεπε νά τελειώσει όλους τούς 'Επιτάφιους. Είναι παρακατοθήκη για μάς· είναι δείγμα του πού μπορεί νά φτάσει ό άνθρωπος, κι ό νους του. Δέ μάς παρακινεί νά γίνουμε «άξιοι των προγόνων». Αυτό τό κάνει κι ό κάθε ύπουργός τής Παιδείας σήμερα. Στη σιγή τής συνείδησης, ποιός λίγο, ποιός πολύ, νιώθει νά σαλεύει ή θύμηση και νά σαστίζει, και νά θρηνεύει για τό άνεπανάληπτο.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ για τό Θουκυδίδη, δέν είναι τό παρελθόν· είναι τό αιώσιο γίγνεσθαι του παρόντος. Δυό γεγονότα, άπομακρυσμένα σέ τόπο και χρόνο, έχουν όμως τόν κοινό χαρακτήρα, πώς κάτι καινούργιο δημιουργήθηκε στήν εποχή του. Τό πρώτο είναι τό έξής: Στο ΙΙΙ βιβλίο περιγράφονται δυό μεγάλες έκστρατείες, πού και οι δυό βγήκαν άλέθριες για τήν πλευρά πού έκανε τήν επίθεση. Πρώτα οι 'Αθηναίοι, μέ στρατηγό τόν Δημοσθένη και διαφόρους έντόπιους συμμάχους, πείθονται από τούς Μεσσηνίους στή Ναύπακτο — αυτοί ήταν οι παλιοί Μεσσήνιοι, οι εΐλωτες πού επαναστάτησαν λίγα χρόνια μετά τά Περσικά και πού τούς έγκατέστησαν οι 'Αθηναίοι στή Ναύπακτο· είναι οι πιό πιστοί σύμμαχοί τους και τό μίσος τους πρός τή Σπάρτη είναι άσθηστο — νά έκστρατεύσουν από τά δυτικά πρός τ' ανατολικά, έχοντας δεξιά τους τόν Παρνασσό, για νά κατακτήσουν όλη τή Στερεά, και νά καθυποτάξουν τή Βοιωτία. Γίνονται πολλά λάθη, τούς πιάνει πανικός, άποτέλεσμα: πανωλεθρία. Δεύτερο, ξεκινούν οι Πελοποννήσιοι από τ' ανατολικά μέ μεγάλη δύναμη, για νά πάνε διασχίζοντας τή Στερεά, στή Ναύπακτο· οι δυό στρατοί των Πελοποννησίων και 'Αμπρακιωτών δέν άνταμώνονται έγκαίρως, ό Δημοσθένης δείχνει τή στρατηγική του μεγαλοφυΐα, κι' από μία χαμένη κατάσταση κερδίζει δυό νίκες καταπληχτικές. 'Αποτέλεσμα για τούς Πελοποννησίους: πανωλεθρία.

Στό σημείο τούτο παρεμβάλλεται ό ένας από τούς δυό μόνους άνεκδοτικούς διαλόγους πού βρίσκον-

ται στήν 'Ιστορία. Δέν είναι διαλεγμένος στήν τύχη. Κι' άν γραφόταν στο ποιητικό ιδίωμα θά μπορούσε νά μπει σέ τραγωδία του Εϋριπίδη.

«Ξέρω καλά, προσθέτει ό Ιστορικός, πώς άν είχαν θελήσει νά χτυπήσουν τήν 'Αμπρακία [οι νικητές], θά τήν έπαιρναν μέ τήν πρώτη έφοδο. Οι 'Αμφιλόχοι κ' οι 'Ακαρνάνες έσκέφτηκαν όμως πώς οι 'Αθηναίοι θά ήταν πιό βαρείς γείτονες, και συμφώνησαν νά αφήσουν τούς 'Αμπρακιώτες και τούς Πελοποννησίους νά φύγουν (άπό κάτι νησιά όπου είχαν καταφύγει)· και για τό μέλλον έκαναν συνθήκη ειρήνης και συμμαχίας μεταξύ τους, κανείς από τούς δυό νά μή συστρατεύει μέ τό "μεγάλο του" σύμμαχο έναντιόν των γειτόνων τους, αλλά ή μία πολιτεία νά βοηθεί τήν άλλη ν' άμυνθεί άν τή χτυπούσε όποιοσδήποτε· ή συνθήκη νά κρατήσει για έκατό χρόνια. 'Αφού έκαναν αυτή τή συμφωνία, δ ι έ λ υ σ α ν τ ό ν π ό λ ε μ ο ν . (ΙΙΙ 114)

Αυτό ήταν πρωτοφανές γεγονός· ως τότε βρίζονταν μεταξύ τους, οι Αιτωλοί όνόμαζαν τούς 'Αμφιλοχίτες «μισητούς βαρβάρους», και ξάγγριζαν και οι δυό πότε τούς 'Αθηναίους, πότε τούς Πελοποννησίους νά έπιτεθούν στους γειτονές τους. 'Αλλά νηφαλιότερες σκέψεις επικράτησαν. Οι 'Αθηναίοι, ως μεγάλη δύναμη, θά ήταν πιό άνυπόφοροι γείτονες». 'Εμείς πού ζήσαμε δυό παγκοσμίους πολέμους, είδαμε πολλές χώρες νά προστίθενται στή μία ή τήν άλλη πλευρά, καμιά όμως ν' άποχωρεί και νά θεωρεί τόν πόλεμο τελειωμένο ως για τόν έαυτό της.

Τό άλλο άνάλογο γεγονός είναι τό έξής: Πρίν από τή μεγάλη Σικελική έκστρατεία του 416 π.Χ., ενώ διαρκούσε άκόμα ό λεγόμενος δεκαετής πόλεμος, οι 'Αθηναίοι είχαν στείλει είκοσι καράβια και μικρή σχετικά δύναμη τάχα νά βοηθήσουν τούς Λεοντίους, πού τούς είχαν στείλει τήν περίφημη πρεσβεία, μέ άρχηγό τό μεγάλο σοφιστή Γοργία τό 427 π.Χ. ζητώντας ένισχύσεις. Οι έπιχειρήσεις εκείνες δέν είχαν φέρι κανένα άποφασιστικό άποτέλεσμα. 'Υστερα, ξαφνικά, ή Γέλα μέ τήν Καμάρινα, έκαναν άνακωχή μεταξύ τους, κι ό 'Ερμοκράτης ό Συρακούσιος προώθησε τήν υπόθεση και τούς μάζεψε όλους μαζί στή Γέλα.

«... Θέλω νά σάς ανακοινώσω, είπε, τήν ιδέα πού μου φαίνεται καλύτερη για όλη τή Σικελία. Πώς είναι βαρύ πράμα ό πόλεμος, τί όφελει νά τά λέει κανείς σ' ανθρώπους πού τά ξέρουν...». (IV 59)

'Η καινούργια νότα έδω είναι: «δλόκληρη ή Σικελία», και «βαρύ πράμα ό πόλεμος». 'Η «Σικελία» παρουσιάζεται ως μία ένότητα, αλλά σά μία καινούργια πατρίδα, όπου μπορούν νά ξεχάσουν πώς άλλοι είναι Δωριείς κι άλλοι 'Ιωνες. Βρίσκεται δηλα-

δή ο Θουκυδίδης παρών στη γέννηση ενός καινούργιου πατριωτισμού, ευρύτερου από τις ξεχωριστές πολιτείες.

«Πολλές φορές πολεμήσαμε ο ένας τόν άλλο για τὰ ιδιαίτερα μας συμφέροντα, εξακολουθεί ο Έρμολόγος, τώρα προσπαθούμε νὰ τὰ κανονίσουμε μὲ λόγο καὶ ἀντίλογο, κί' ἂν δὲ νομίσουμε πὼς βρίσκουμε τὸ δίκιο μας, θὰ ξαναπολεμήσουμε. Ἄλλὰ πρέπει νὰ καταλάβουμε πὼς ἡ σύναξη τούτη, ἂν ἔχομε μυαλό, δὲν εἶναι γιὰ τὰ ιδιαίτερα συμφέροντα τοῦ καθενός, ἀλλὰ πὼς πρόκειται γιὰ τὴ σωτηρία ὁλόκληρης τῆς Σικελίας, πού τὴν ἐπιβουλεύονται οἱ Ἀθηναῖοι».

Ὁ Έρμολόγος ἐξακολουθεῖ μαστιγώνοντας «τάς ἐπαγωγάς», τὸ κάλεσμα τῶν ξένων γιὰ νὰ λύσουν τὶς ἐντόπιες διαφορές, καὶ συνεχίζει:

«Πρέπει νὰ καταλάβουμε πὼς ὁ ἐμφύλιος πόλεμος [«στάσις»] καταστρέφει τὶς πολιτείες καὶ τὴ Σικελία πού ὄλους τοὺς κατοίκους τῆς τοὺς ἔχουν στό μάτι οἱ ἐχθροί· ἐμεῖς ὅμως διαφερόμαστε ἢ μιά πολιτεία μὲ τὴν ἄλλη... κί' ἂς μὴ νομίσει κανεὶς πὼς ἐχθροὶ γιὰ τοὺς Ἀθηναίους εἶναι μόνον ὅσοι ἀπὸ μᾶς εἴμαστε Δωριεῖς... Γιατί δὲν ἔρχονται ἐναντία μας ἐπειδὴ εἴμαστε ἀπὸ δύο φυλές καὶ μισοῦν τὴ μιά, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὄρεγονται τὰ ἀγαθὰ πού ἔχει ὅλη ἡ Σικελία, καὶ πού ἀνήκουνε σὲ ὄλους μας». (IV 61)

Ἄρκοῦν αὐτὰ νὰ δεῖξουν πὼς ὑπῆρχαν ἐκεῖ τὰ σπέρματα ἐνός νέου πατριωτισμοῦ, τοῦ Σικελιωτικοῦ, γιὰ τὸ πούθενά ἄλλου σ' ὄλες τὶς δημηγορίες δὲν ξεπερνιέται ὁ Δωρικὸς φανατισμὸς.

ΓΙΑ ΚΑΘΕ σχεδὸν φράση τοῦ Θουκυδίδη ὑπάρχει ἀμφισβήτηση, ὡς γιὰ τὸ πότε γράφηκε. Ὁ ἴδιος στό Προοίμιο λέει πὼς ἄρχισε νὰ γράφει εὐθύς μόλις ξέσπασε ὁ πόλεμος. Ἄν λοιπὸν εἶχε σημειώσεις γιὰ τὸ λόγο τοῦ Έρμολόγου τὸν καιρὸ πού τὸν ἔκανε, ἢ ἂν ἐδημοσιεύτηκε τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου του, πού τελειώνει μὲ τὴν εἰρήνην τοῦ Νικίας τοῦ 421, ἢ Σικελικὴ ἐκστρατεία παίρνει καθαρὸ χαραχτήρα παραφροσύνης, ὅσο καὶ καλὰ ἐτοιμασμένη νὰ ἦταν, ἔστω κί' ἂν δὲν ἀνακαλοῦσε ἢ Ἀθῆνα τὸν Ἀλκιβιάδην. Τὴν παραφροσύνη τὴν ἐκφράζει στό τέλος μὲ τὴν ἐντύπωση τῶν στρατιωτῶν.

«Ἄφου νίκησαν οἱ Συρακούσιοι τόσο περιφρονῶς, στή στεριά ὅσο καὶ μὲ τὸ ναυτικό, οἱ Ἀθηναῖοι ἔπεσαν σὲ μεγάλην κατάθλιψη, καὶ τοὺς φάνηκε μεγάλος ὁ παραλογισμὸς, καὶ πολὺ περισσότερο μετάνιωσαν γιὰ τὴν ἐκστρατεία. Γιατί ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού πήγαιναν νὰ χτυ-

πήσουν τέτοιες πολιτείες, πού εἶχαν τὸ ἴδιο πολιτεύμα μ' αὐτοὺς ὄντας δημοκρατικές, κ' εἶχαν μεγάλη στρατιωτικὴ δύναμη, ναυτικό καὶ ἱππικό, κ' ἦταν μεγάλες, ὥστε δὲ μπορούσαν οὔτε πολιτικὴ μεταβολὴ νὰ εἰσαγάγουν, πού ἴσως μ' αὐτὴν θὰ τὶς ἔφερναν μὲ τὸ μέρος τους, οὔτε ἦταν δυνατὸ νὰ τὶς ὑπερβάλουν κατὰ πολὺ μὲ τὸν πολεμικὸ τους ἐξοπλισμό...». (VII 55)

Μ' ἄλλα λόγια δὲν εἶχαν τίποτα νὰ δώσουν οἱ Ἀθηναῖοι. Κι αὐτὸς ἦταν ἴσως ὁ κυριότερος λόγος πού ἡ ἐκστρατεία ἦταν καταδικασμένη ἀπὸ τὰ πρῖν.

ΠΟΛΛΑ ΕΧΟΥΝΕ γραφεῖ γιὰ τὴν πίστη τοῦ Θουκυδίδη στὴν ἐπιστροφή τῶν ἴδιων φαινομένων στ' ἀνθρώπινα πράγματα. Καὶ εἶναι ἀλήθεια. Ἐφόσον ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι κάτι δεδομένο, πού βασικά δὲν ἀλλάζει, ἀλλὰ ἀπλῶς κυμαίνεται μεταξύ ὀρισμένων ἄκρων καταστάσεων, ὅπου φτάνει σπάνια, εἶναι ἐπόμενο νὰ περιμένουμε τὴν ἐπανάληψη, ἢ ταυτόσημη, ἢ παραπλήσια. Οἱ συνθήκες ὅμως εἶναι, ὡς ἕνα σημεῖο, στό χέρι τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀλλάξουν· καὶ σ' αὐτὸ πιστεύει πὼς μπορεῖ νὰ βοηθήσει ἡ ἱστορία, ἢ γραμμὴν ἢ ἱστορία, σάν τὴ δική του. Λέει π.χ. στὴν περιγραφή τοῦ λοιμοῦ πὼς τὰγραψε καταλεπτῶς ὥστε ἂν ξαναπέσει τέτοιο κακὸ, νὰ μποροῦν νὰ τὸ ἀναγνωρίσουν οἱ ἄνθρωποι. Μποροῦν νὰ μετριάσθουν οἱ συνθήκες πού τὴν ἐπιδεινῶσαν τότε, ὁ συνωστισμὸς, ἢ μετάδοσὴ ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο, ἢ μόλυνση τῶν πηγῶν ἀπὸ τοὺς ἀρρώστους πού ρίχνονταν μέσα γιὰ νὰ σθῆσουν τὴ δίψα τους... Στὸν πολιτικὸ τομέα, ὁ Θουκυδίδης πιστεύει πὼς μποροῦν ὡς ἕνα σημεῖο ν' ἀποφευχθῶν οἱ μεγάλες κρίσεις. Ἀπαραίτητη εἶναι μιά σχετικὴ εὐημερία. «Ὁ πόλεμος, πού παίρνει κάτω ἀπ' τὰ πόδια τῶν ἀνθρώπων τὴ δυνατότητα νὰ κερδίσουν τὸ καθημερινὸ τους» μπορεῖ κί αὐτὸς ν' ἀποφευχθεῖ. Λίγο ἔλειψε νὰ ματαιωθεῖ ὁ Πελοποννησιακός. Ἄν ὑποχωρούσαν οἱ Ἀθηναῖοι στό ζήτημα τοῦ μεγαρικοῦ ψηφισματος; Μ' ὄλο πού θαυμάζει ὁ Θουκυδίδης τὸ σὺν τὸν Περικλῆ, δὲν εἶναι φανερό ἂν συμφωνεῖ μὲ τὴ φράση στὸν πρῶτο του λόγο, πού θὰ τὴν εἶπε σίγουρα ὁ Περικλῆς: «γιατί τὸ ἴδιο κάνει εἴτε μικρὴ εἶναι, εἴτε μεγάλη ἢ παραχώρηση πού ζητοῦν νὰ μᾶς ἐπιβάλλουν». Λίγο ἔλειψε ἐπίσης νὰ σταματήσει μετὰ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν ἀνδρῶν στὴ Σφακτηρία. Καὶ πράγματι σταμάτησε πρῶτο στὴν Αἰτωλο - Ἀκαρνανία, ὡς τὸ τέλος, δεύτερο ἔστω καὶ γιὰ λίγα χρόνια στὴ Σικελία.

ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ σακκίδιο πολλῶν Γάλλων διανοομένων στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ὑπῆρχε κί' ἕνα ἀντίτυπο τοῦ Θουκυδίδη. Δὲν ἔμαθαν πολλὰ ἀπ' αὐτόν, δὲν ἔμαθαν πὼς ν' ἀποφύγουν τὰ δεινὰ πού περιγράφει· γιατί δὲν ἦταν οἱ στρατηγοί· καὶ γιὰ τὴ ταῦτισαν τὴ μερίδα τους μὲ τοὺς Ἀθηναίους. Δὲν

εἶν' αὐτός ὁ σκοπός τῆς Ἱστορίας. Οἱ Ἀθηναῖοι διέπραξαν πολλές ὀμότητες, εἴτε πάνω στή βράση τοῦ θυμοῦ τους, εἴτε καί ἐσκεμμένα, ὅπως στούς Μηλίους. Σκοπός τῆς Ἱστορίας του εἶναι νά ξεπεραστοῦν οἱ ἀντιθέσεις· νά δημιουργηθοῦν εὐρύτεροι πατριωτισμοί νά δημιουργηθοῦν οἱ συνθήκες γιά νά μῆ σπρώχνονται στήν παραφροσύνη τῆς ἀπόγνωσης οἱ ἄνθρωποι ἀπό τήν «ἄκρα ἀνάγκη». Νά ξεδευτοῦν τά τάλαντα, ὄχι γιά ἐκπολιόρκηση σχετικά ἀσήμαντων πολιτειῶν, σάν τῆς Ποτεΐδαιας, πού κόστισε δυό χιλιάδες, ἐνώ τά Προϋλαία κόστισαν μόνο χίλια, μά καί γι' ἄλλα δημιουργικά χτίσματα, ἐγκαταστάσεις, «ῶν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τό λυπηρόν ἐκπλήσσει».

Ἴσως αὐτά τά βλέπομε ἐμεῖς μέσα στό ἔργο του, καί δέν τ' ἀποσκοποῦσε ὁ ἴδιος; Ἀλλά τί ἄλλο μπορεῖ νά διδάξει ἡ ἀνατομία τόσων φοδερῶν περιστάσεων, ἡ ἔκθεση τῶν ἀδυναμιῶν καί κακουργιῶν στό ἀνθρώπινο φέριμο, ἡ περιγραφή κάθε στιγμῆς, πού θά μπορούσε νά βγεῖ ἀλλιῶς; Ὅλοι νουθετοῦν τόν ἀντίπαλο πώς τό μέλλον εἶναι ἄδηλο ποτέ τόν ἐαυτό τους. Δέν ἦταν τό ἔργο εὐχάριστο· δέν ἐπρόκειτο νά τοῦ φέρι ἐπευφημίες καί τιμές. Τό ἤξερε αὐτό. Ἄν πρόβλεψε πώς πολύ ἀργότερα — γιατί ἡ φήμη του ὡς ἱστορικοῦ ἄρχισε αἰῶνες μετὰ τό θάνατό του — θά δικαιωνόταν ἡ πεποίθησή στήν ἀξία του, τί κέρδος ἔφερε στήν ξερή, ἀπομονωμένη ζωή του; Κι' ἂν ἀπέκλειε βασικά τήν ἐξέλιξη, ἀκόμα καί τήν ἐξέλιξη τῶν θεσμῶν, ἀφήνω πιά τῆς ἀνθρώπινης φύσης, δέν μπορούσε νά ἐλπίζει πώς τά ἴδια καί τά ἴδια δέ θά συνέβαιναν, πότε σέ μεγαλύτερη, πότε σέ μικρότερη κλίμακα, ὅπως ἄλλωστε τό λέει ρητά, ὅταν παρῶσerne τούς ἀνθρώπους τό πάθος, τό μῖσος, ἡ κομματική τῦφλωση;

Εἶναι ὅμως ἀλήθεια πώς ἀπέκλειε τήν ἐξέλιξη; Νομίζω πώς ἡ ἀπάντηση πρέπει νά εἶναι θετική ὅσον ἀφορᾶ τή φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσο γιά τούς θεσμούς, ἢ τά κοινωνικά καθεστῶτα, τά δυό παραδείγματα πού ἀνέφερα παραπάνω, ἡ συμφιλίωση τῶν Ἀκαρνανῶν

καί τῶν Ἀμπρακιωτῶν, ἡ συνδιαλλαγή τῶν πόλεων τῆς Σικελίας καί ἡ εἰρηνική ἀποπομπή ἀπό μέρους των τῆς ἐπιθετικῆς ἐστρατείας τῶν Ἀθηναίων, εἶναι ἀμυδρές ἀχτίνες. Τό τρίτο τέτοιο φῶς εἶναι, φυσικά, ἡ Ἀθήνα. Ἡ λάμψη τῆς κράτησε ἐλάχιστα, οὔτε μισόν αἰῶνα· τ' ἄλλα εἶναι χλωμά καθρεφτίσματα, διαστρεβλωμένες εἰκόνες, ρητορικές ἐπιτόλαιες ἐξάρσεις ἐνός καθεστώτος, πού δέν ἦταν σέ θέση νά τό καταλάβουν. Ἄν ἔξιζε ἡ λάμψη αὐτή τόσες κατοπινές ταλαιπωρίες καί ταπεινώσεις, τόσο συσκοτισμό τῶν ἐγκεφάλων, τόσες ἀνόητες καί ψεύτικες ἀπομιμήσεις, εἶναι ζήτημα ἀξιολόγησης. Ἐγώ λέω ναι, ἔστω κι ἂν ὅλα τ' ἄλλα ἦταν ἀναπόφευκτα ἐπακολουθήματα. Ἀλλά δέν πιστεύω πώς ἦταν ἀναπόφευκτα. Τό πιστεύει ὁ Θεουκιδίδης; Οὔτε κι αὐτό δέν τό ξέρομε. Προλέγει τόν ξεπεσμό τῆς. Ἄλλ' ἀποφεύγοντας, μέ τήν αὐστηρή ἀπόσταση, πού ἐπέβαλε στόν ἑαυτό του, κάθε ἀξιολόγηση, κάθε ὑποχώρηση στόν πειρασμό τοῦ ἱστορικοῦ «ἄν», δέ μᾶς ἀφήνει ὅμως καμιά ἀμφιβολία πώς ἡ ἀκμή τῆς Ἀθήνας, τά χρόνια τῆς τριαντάχρονης εἰρήνης, πού δέν κράτησε παρά δέκα τέσσερα, καί πού ἔθρεψαν τά νεανικά καί πρῶτα ἀντρικά του χρόνια, ἦταν ἡ μόνη ἐποχή πού ἔξιζε νά ζήσει κανεῖς.

Γιά τ' ἀποσπάσματα διᾶλεξα τή δημηγορία τῶν Πλαταιέων, τήν πιό συγκινητική ἀπ' ὅλες, καθώς καί τήν περίφημη περιγραφή κι' ἀξιολόγηση τοῦ ἐμφυλίου πολέμου στήν Κέρκυρα, τό μόνο χωρίο ὅπου ὁ Θεουκιδίδης ξεσπάει σέ ἀσυγκράτητη φιλοσοφική καταδίκη, ὅπου τό πάθος γίνεται διανοητική ἀπίστηση χωρίς νά χάνει τήν ἀγανάκτησή του, κ' ἡ κάθε λέξη εἶναι σπαθιά, καί τό κάθε μαστίγωμα γνωμικό.

Ξέρω πώς ἅμα τυπωθοῦν οἱ ἐκλογές αὐτές, θά μετανιώσω, ἀναθυμούμενη πῶσα ἔλλα, πού θά τά κρίνω ἀργότερα πιό ὠραία καί χαρακτηριστικά, μπορούσα νά εἶχα παραθέσει. Ἄς εἶναι τούτη ἡ ὁμολογία μου ταπεινή ἀναγνώριση τοῦ ἀνεξάντλητου πλοῦτου, τῆς πολῦπλευρης σκέψης, καί τῆς μοναδικότητάς τοῦ μεγάλου μας φιλοσόφου τῆς Ἱστορίας.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟ Γ'

ΛΑΣ ΠΑΡΑΔΩΣΑΜΕ τήν πολιτεία μας, Λακεδαιμόνιοι, ἐπειδή σᾶς εἶχαμε ἐμπιστοσύνη, χωρίς νά φανταστοῦμε πώς θά ὑποβληθοῦμε σέ τέτοιου εἶδους δίκη, παρά πώς ἡ δίκη μας θά ἦταν πιό σύμφωνη μέ τούς Ἑλληνικούς θεσμούς, κι' ὅταν δεχτήκαμε νά μῆ δικαστοῦμε ἀπό ἄλλους δικαστές γιὰρ' ἀπό σᾶς, ὅπως δικαζόμαστε τώρα, νομίζαμε

πώς θά μᾶς ἐπιτρέπατε σωστή ἰσονομία, ἐσεῖς περισσότερο ἀπό ἄλλους. Τώρα ὅμως φοβούμεστε ἔχουμε νά ὑποφιαζόμαστε πώς θά χρειαστεῖ ν' ἀγωνιστοῦμε γιά τή ζωή μας, καί πώς ἐσεῖς δέ θα δειχτεῖτε ἀμερόληπτοι δικαστές, καί τό συμπεραίνουμε αὐτό ἐπειδή δέν προηγήθηκε καμιά κατηγορία ἐναντίά μας, πού νά πρέπει ν' ἀνασκεύασουμε (τό ἐναντίο, χρειάστηκε νά ζητήσουμε ἐμεῖς τήν ἄδεια νά μιλήσουμε) κ' ἐπειδή ἡ ἐρώτηση εἶναι τό-

σο σύντομη πού ἂν ἀποκριθοῦμε τὴν ἀλήθεια θά μᾶς θγεί σέ κακό κι' ἂν πάλι ψέματα, μποροῦν νά ἐξακριβωθοῦν τὰ γεγονότα. Ἐπειδὴ λοιπὸν θρισκόμαστε σέ ἀδιέξοδο ὅπου κι' ἂν στραφοῦμε, εἴμαστε ἀναγκασμένοι, καί τοῦτο φαίνεται ἡ ἀσφαλέστερη μέθοδος, ν' ἀντικρύσουμε τὸν κίντυνο αφοῦ ποῦμε πρῶτα ὀρισμένα πράγματα' γιατί, γι' ἀνθρώπους πού βρίσκονται στή δική μας θέση, ὁ λόγος πού δέν εἰπώθηκε μπορεῖ νά δώσῃ ἀφορμὴ νά κατηγορηθοῦμε πὼς ἂν λεγότανε θά μᾶς ἔσωζε' κ' ἐξόν ἀπὸ τ' ἄλλα, μᾶς εἶναι δύσκολο ἀκόμα καί νά μεταχειριστοῦμε πειστικά ἐπιχειρήματα. Γιατί ἂν εἴμαστε ἄγνωστοι μεταξύ μας, μπορεῖ νά θρισκαμε κάποια ὠφέλεια παρουσιάζοντας μαρτυρίες κι' ἀποδείξεις πού δέν τίς ξέρατε' τώρα ὅμως ὅσα εἰπωθοῦν, θά εἰπωθοῦνε σ' ἀνθρώπους πού τὰ γνωρίζουν καλά, καί φοβούμαστε ὄχι μήπως, ἔχοντας ἀποφασίσει ἀπὸ τὰ πρὶν πὼς οἱ ἀρετές μας εἶναι κατώτερες ἀπὸ τίς δικές σας, τὸ θεωρήσετε λόγο γιὰ καταδίκη, ἀλλὰ μήπως, κάνοντας τὸ κατῆρι ἄλλωνῶν, μπαίνομε σέ δίκη πού ἡ ἀπόφασή της εἶναι παρμένη ἀπὸ τὰ πρὶν. (53)

ΠΑΡ' ΟΛ' ΑΥΤΑ θά παρουσιάσουμε τίς δίκαιες ἀξιῶσεις τόσο σχετικὰ μὲ τὴ διένεξή μας πρὸς τοὺς θηβαίους, ὅσο καί σχετικὰ μὲ σᾶς καί τοὺς ἄλλους "Ἕλληνες καί θά σᾶς θυμίσαμε ὅλες τίς περιστάσεις, ὅπου πράξαμε σωστά καί καλά, καί θά πασκίσουμε νά σᾶς πείσουμε γι' αὐτό. Ἰσχυρίζομαστε λοιπὸν, ἀπέναντι στοῦ σύντομο ἐρώτημά σας, ἂν σέ τοῦτον - ἐδῶ τὸν πόλεμο ὠφελήσαμε καθόλου τοὺς λακεδαιμονίους ἢ τοὺς συμμάχους τους, πὼς ἂν μᾶς ρωτᾶτε σά νά εἴμαστε ἔχτροί σας, δέ σᾶς ἀδικήσαμε πού δέ σᾶς κάναμε καλὸ, ἂν ὅμως μᾶς νομιζέτε φίλους, λέμε πὼς ἐσεῖς παρανομεῖτε περισσότερο, πού ἐκστρατεύετε γιὰ νά μᾶς χτυπίσετε. "Ὅσο γιὰ τίς πράξεις μας κατὰ τὴν εἰρήνην κι' ἀπέναντι στοὺς Μήδους, δεῖχθήκαμε γενναῖοι καί ἐνάρετοι, γιατί δέν παραδίσαμε ἐμεῖς πρῶτοι τὴν εἰρήνην σέ τούτη τὴν περίσταση, καί τότε, μόνον ἐμεῖς ἀπ' ὅλους τοὺς Βοιωτοὺς θγήκαμε καί χτυπήσαμε τοὺς Πέρσες μαζί σας γιὰ τὴν λευτεριά τῆς Ἑλλάδας. Καί μ' ὄλο πού εἴμαστε στεριανοί, ναυμαχήσαμε ἔξω ἀπὸ τὸ Ἄρτεμῖσιο, καί στή μάχη πού ἐγινε στὸν τόπο μας ἀγωνιστήκαμε στὸ πλευρὸ σας καί στὸ πλευρὸ τοῦ Πausanία' κι' ὅποια ἄλλη πολεμικὴ ἐπιχείρηση ἐγίνε ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ὅπου κιντύνευαν οἱ Ἕλληνες, σ' ὅλες πήραμε μέρος πέρ' ἀπὸ τὴ δύναμη, μας. Ἰδιαίτερα γιὰ σᾶς, Σπαρτιάτες, ὅταν ὁ χειρότερος φόβος εἶχε ζῶσει τὴ Σπάρτη, τότε πού μετα τὸ σεισμό στασίασαν οἱ εἰλωτες καί κατέφυγαν σπὴν Ἰθώμη, σᾶς στείλαμε βοήθεια τὸ ἕνα τρίτο τοῦ στρατοῦ μᾶς' καί δέν εἶναι σωστὸ νά τὰ ξεχνᾶτε αὐτά. (54)

ΤΕΤΟΙΟΙ ΛΟΙΠΟΝ ΘΕΛΗΣΑΜΕ μὲ τιμὴ νά δεῖχτοῦμε σὶς παλιές ἐκεῖνες καί μεγάλες πράξεις, ἐκ-

τροί σας ὅμως γινήκαμε ἀργότερα. Καί γι' αὐτὸ φταίτε σεῖς' γιατί ὅταν σᾶς παρακαλέσαμε νά μᾶς γίνετε σύμμαχοι, τὸν καιρὸ πού οἱ θηβαῖοι μᾶς ρικτήκανε βία, μᾶς διώξατε καί μᾶς παρακινήσατε νά στραφοῦμε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, πού θρισκονταν κοντύτερά μας, ἐνῶ σεῖς εἴσατε μακρῶς. Στὸν πόλεμο ὅμως τοῦτο δέν πάθετε τίποτα ἔξω ἀπ' τὸ σωστό, οὔτε κι' ἐπρόκειτο νά πάθετε τίποτα ἀπὸ μᾶς. Τὸ πὼς δέ θελήσαμε ν' ἀποστατήσομε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ὅταν μᾶς τὸ προστάξατε, δέν εἶναι ἄδικη πράξη ἐναντίο σας. Γιατί ἐκεῖνοι μᾶς βοήθησαν ἐναντία στοὺς θηβαίους ὅταν ἐσεῖς ἀπὸ ἀραθυμίᾳ τ' ἀρνηθήκατε, καί δέ θά ἦταν τώρα τίμιον νά τοὺς προδώσομε, καί γι' ἄλλους λόγους κι' ἀφοῦ ἐμεῖς τοὺς καλέσαμε γιὰ συμμάχους τὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης, κι' εἶδαμε καλὸ ἀπ' αὐτοὺς, καί πήραμε τὰ δικαιώματα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη' ἦταν ἐπομένως φυσικὸ ν' ἀκούμε τίς προσταγές τους μὲ τὴν καρδιά μας. Γιὰ κείνα ὅμως πού ὁ καθένας σας ὀδηγοῦσε τοὺς συμμάχους του νά πράξουν, δέ φταῖνε ὅσοι ἀκολούθησαν γιὰ ὅσα δέν ἦταν σωστά, μὰ οἱ ἀρχηγοὶ πού τοὺς ἔφεραν σπὴν ἄνομη ἐνέργεια. (55)

Οἱ ΘΗΒΑΙΟΙ, ΑΠ' ΤΗΝ ΑΛΛΗ ΜΕΡΙΑ, μᾶς εἶχαν ἀδικήσει σέ πολλά ἄλλα ζητήματα καί ξέρετε καί μόνοι σας καλὰ τοῦτο τὸ τελευταῖο, πού γι' αὐτὸ θρισκόμαστε τώρα σέ τέτοια θέση. "Ὅταν δηλαδὴ ἀποπειράθηκαν νά μᾶς πάρουν τὴν πολιτεία μας, ἐνῶ εἴχαμε εἰρήνην, καί σύγκαιρα τὴν ἱερὴ μέρα τοῦ μηνός, τοὺς ἐκδικηθήκαμε μὲ τὸ δίκιο μας σύμφωνα μὲ τὸ νόμο πού ἰσχύει σέ ὅλους, πὼς εἶναι σωστὸ ν' ἀποκρούει κανεὶς τὸν ἔχτρο πού ἔρχεται καταπάνω του. Γι' αὐτὸ δέ θά ἦτανε λογικὸ νά κακοπάθομε ἐξ αἰτίας τους. Γιατί ἂν τώρα λογαριάζετε τὸ δίκιο σύμφωνα μὲ τὴν ἄμεση ὠφέλειά σας ἀπ' αὐτοὺς καί μὲ τὴν ἔχτρα τους γιὰ μᾶς, θά γίνε φῶς φανερό σ' ὅλους πὼς δέν κρίνετε πραγματικὰ ποιὸ εἶναι τὸ καθεαυτὸ σωστὸ καί πὼς φροντίζετε περισσότερο γιὰ τὸ συμφέρον σας παρά γιὰ τὴ δικαιοσύνη. Μ' ὄλο πού, κι' ἂν σᾶς φαίνονται τώρα χρήσιμοι οἱ θηβαῖοι, πολὺ μεγαλύτερη ὠφέλεια βρήκατε ἀπὸ μᾶς κι' ἀπὸ τοὺς ἄλλους "Ἕλληνες τὴν ὥρα πού θρισκόσαστε στὸ μεγαλύτερο κίντυνο. Γιατί τώρα σεῖς πᾶτε νά χτυπήσετε ἄλλους πού σᾶς φοβοῦνται, σπὴν περίσταση ὅμως ἐκεῖνη, ὅταν ὁ θάρβαρος ἔφερνε σ' ὅλους τὴ δουλεία, τοῦτοι - δῶ ἦτανε μὲ τὸ μέρος του. Καί εἶναι δίκαιο ν' ἀντιπαραβάλετε τὸ τωρινὸ μας σφάλμα, ἂν ἐσφάλαμε σέ τίποτα, πρὸς τὴν αὐτοθυοῖα μας τότε, καί θά βρεῖτε πὼς συγκριτικὰ ἐκεῖνη ἦτανε μεγαλύτερη καί τὸ σφάλμα μας μικρότερο, καί μάλιστα σέ περίσταση πού δέν ἦταν πολλοὶ οἱ Ἕλληνες πού στάθηκαν κι' ἀντιπολέμησαν μὲ τὴν ἀντρεία τους τὴ δύναμη τοῦ Ξέρξη, κ' ἐξυμνοῦ-

σαν ὅλοι περισσότερο ὄχι ἐκείνους πού διαπραγματεύονταν γιά τό συμφέρον καί τήν ἀσφάλειά τους ἀναφορικά μέ τήν ἐχτρική ἐπίθεση, ἀλλά ὄσους μέ τή θέλησή τους τόλμησαν νά κιντυνέσουν καί νά κάνουν ὅ,τι ἦταν γενναῖο. Κι' ἀνάμεσαί τους εἶμαστε καί μεῖς, καί τιμηθήκαμε μαζί μέ τούς καλύτερους, ἐνῶ τώρα φοβούμαστε μή χαλαστοῦμε γιά τίς ἴδιες μέ τίς τότε πράξεις, ἐπειδή προτιμήσαμε τή συμμαχία τῶν Ἀθηναίων σύμφωνα μέ τόν ἠθικό κανόνα, παρά τή δική σας γιά τό κέρδος μας. Ἄν καί πρέπει νά φαίνεται κανεῖς πώς κρίνει μέ τό ἴδιο μέτρο θγάζοντας ὅμοια ἀπόφαση γιά τά ἴδια πράματα, καί νά μή νομίζει πώς τό συμφέρον εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἐκεῖνο πού, σ' ὄσους τρέφουν αἰώνια εὐγνωμοσύνη πρός τούς πιό πιστούς συμμάχους γιά τήν ἀντρεία τους, συγχρόνως τούς ἐξασφαλίζει τά ἀνάλογα πλεονεκτήματα γιά τήν ἄμεση περίσταση. (56)

ΚΙ' ΕΞΟΝ ΑΠ' ΑΥΤΑ στοχαστείτε πώς τώρα οἱ περισσότεροι Ἕλληνες σᾶς θεωροῦν παράδειγμα ἀρετῆς καί εὐθύτητας. Ἄν ὅμως θγάλετε ἀταίριασπν ἀπόφαση γιά μᾶς (γιατί δέν πρόκειται νά κρίνετε τούτη τή δική χωρίς νά γίνει γνωστή, ἀφοῦ σᾶς παινεύουν ὅλοι κ' ἐμεῖς δέν εἶμαστε ἀφήμιστοι) προσέξτε μήπως δέν τό σπκώσουν οἱ Ἕλληνες, ἐσεῖς, οἱ καλύτεροι, ν' ἀποφασίσετε ἄπρεπα γιά μᾶς, τούς γενναίους, οὔτε ν' ἀναθέσετε λάφυρα στά κοινά ἱερά τῶν Ἑλλήνων, κουρσεμέν' ἀπό μᾶς, τούς εὐεργέτες τῆς Ἑλλάδας. Καί ὅλοι θά τό λογαριάσουν ἀπαισιο πώς οἱ Λακεδαιμόνιοι λεπλάτησαν τήν Πλάταια, καί πώς ἀφοῦ οἱ πατέρες σας ἔγραψαν τ' ὄνομα τῆς πολιτείας μας στόν τρίποδα στούς Δελφούς γιά τήν ἀντρεία μας, θά μᾶς σθήσετε τώρα ἐσεῖς ἀπό τό πρόσωπο τῆς Ἑλλάδας, ὄλους μας, χωρίς ἐξαίρεση καί μάλιστα ἐξ αἰτίας τῶν Θηβαίων. Γιατί σέ τέτοιο θάθος δυστυχίας καταντήσαμε, ἐμεῖς πού ὄταν ἐπικρατοῦσαν οἱ Μῆδοι καταστραφήκαμε, καί τώρα στά χέρια σας, πού σᾶς ἀγαπούσαμε πᾶνω ἀπ' ὄλους, ζυγιάζομε λιγότερο ἀπ' τούς Θηβαίους καί ὑπομείναμε δύο κιντύνους, τούς μεγαλύτερους, τότε, ἄν δέν παραδίναμε τήν πολιτεία μας, νά χαθοῦμε ἀπό τήν πείνα, καί τώρα νά δικαζόμαστε σέ δική θανάτου καί μᾶς ἔχουν παραγκωνίσει ὅλοι, ἐμᾶς τούς Πλαταιεῖς, πού θυσιαζόμαστε πάντα πέρ' ἀπό τή δύναμη μας γιά τούς Ἕλληνες, παρατημένους τώρα καί ἀβοήθητους κ' ἀπό τούς τότε συμμάχους μας, κανεῖς δέ μᾶς διαφεντεύει. Καί σεις, Λακεδαιμόνιοι, ἡ μόνη ἐλπίδα πού μᾶς ἀπόμεινε. φοβόμαστε μήπως οὔτε καί σέ σᾶς δέ μπορούμε νά σπριχτοῦμε. (57)

NOMIZOME ΜΟΛΟΝΤΟΥΤΟ πώς ἔχομε τό δικαίωμα καί σι' ὄνομα τῶν θεῶν, πού ἦταν κάποτε οἱ θεοὶ

τῆς συμμαχίας καί γιά χάρη τῆς αὐτοθυσίας μας γιά τήν Ἑλλάδα, νά λυγίσουμε τή σκληρή σας ἀπόφαση καί ν' ἀλλάξετε γνώμη ἄν τυχόν σᾶς ἔχουν παρασύρει οἱ Θηβαῖοι, καί τό ἐναντίο, νά ζητήσετε μέ τή σειρά σας ἕνα χάρισμα, νά μή σκοτωθοῦν οἱ ἄνθρωποι πού δέν ταιριάζει νά σκοτώσετε σεις, κ' ἔτσι νά κερδίσετε μίαν εὐγνωμοσύνη τίμια γιά τή φρονιμάδα σας, ἀντί γιά τό αἰσχος μιάς φριχτῆς πράξης, καί νά μήν κακοφημιστεῖτε γι' ἀντάλλαγμα τῆς ἱκανοποίησης πού θά δώσετε σέ ἄλλους γιὰ εἶναι ζήτημα μιάς ὥρας νά μᾶς πάρετε τή ζωή, ἀλλά θά χρειαστεῖ πολὺς κόπος γιά νά σθήσετε τό κακό ὄνομα πού θά σᾶς βγεῖ ἀπ' αὐτό. Γιατί σκοτώνοντάς μας δέ θά ἐκδικηθεῖτε, ὅπως θά ἦταν φυσικό, ἄνθρωποι πού σᾶς ἐκτρεῦονται, ἀλλά πού εἶναι καλοπροαίρετοι ἀπέναντί σας, καί σᾶς πολέμησαν ἀπό ἀνάγκη. Ὡστε κι' ἄν μᾶς ἀφήνατε νά ζήσομε ἀφοβα πιά, θά θγάζατε δίκαιη κρίσι καί πρέπει νά συλλογιστεῖτε πώς μᾶς πήρατε μέ τή θέλησή μας, καί σᾶς ἀπλώσαμε τά χέρια (κ' Ἑλληνική συνήθεια εἶναι νά μή σκοτώνονται ὄσοι παραδίνονται ἔτσι) κ' ἀκόμα πώς σᾶς εὐεργετήσαμε σέ κάθε περίσταση. Ρίξτε τά μάτια στούς τάφους τῶν πατέρων σας, πού σκοτωμένοι ἀπό τό Μῆδο, εἶναι θαμμένοι στά χώματά μας, καί πού κάθε χρόνο τιμοῦσαμε τή μνήμη τους σέ δημόσια τελετή φορώντας πένθιμα ρούχα καί κάνοντας ὅ,τι ἄλλο συνηθίζεται, προσφέροντας τούς πρώτους καρπούς ἀπ' ὄσα φῦτρωναν στή γῆ μας, ἀγαπώντας τους γιὰ ἦταν ἀπό τόπο φιλικό καί γιὰτί κάποτε πολέμησαν μαζί μας. Ἄν ὅμως τώρα σεις θγάλετε σφαλερή κρίση, θά κάνετε ἀκριβῶς τ' ἀντίθετα ἀπ' ὄλα τούτα. Κ' ἐξετάστε το κ' ἔτσι: τούς ἔθαψε ἐδῶ ὁ Πausanias, μέ τήν ἰδέα πώς τούς ἀπόθετε σέ χώρα φίλων καί κοντά σέ ἀγαπημένους ἄντρες ἄν μᾶς σκοτώσετε τώρα ἐσεῖς, καί κάνετε τή χώρα τῶν Πλαταιῶν Θηβαϊκή γῆ, τι ἄλλο θᾶναι τούτο παρά σά ν' ἀφήνετε τούς πατέρες καί τούς συγγενεῖς σας κοντά σ' ἄνθρώπους πού ἤθελαν νά τούς σκοτώσουν, χωρίς τίς τιμές τῶν προσφορῶν πού ἔχουν τώρα; Καί κάτι ἄλλο: θά ὑποδουλώσετε τόν τόπο ὅπου λευτερώθηκαν οἱ Ἕλληνες, κ' ἀφήνοντας ἐρημους τούς ναούς τῶν θεῶν, πού σ' αὐτούς προσευχήθηκαν καί νίκησαν τούς Μήδους, θά τούς στερήσετε τίς καθιερωμένες θυσίες ἐκείνων πού τούς ἰδρυσαν καί τούς ἔχτισαν. (58)

ΔΕΝ ΤΑΙΡΙΑΖΟΥΝ ΑΥΤΑ, Λακεδαιμόνιοι, μέ τή μεγάλη σας φήμη, καί νά μήν παραβεῖτε τούς κοινούς θεσμούς τῶν Ἑλλήνων, μήν προσβάλετε τή μνήμη τῶν προγόνων σας μή μᾶς θανατώσετε, ἐμᾶς πού σταθήκαμε εὐεργέτες σας, γιά ξένη ἔχτρα, καί χωρίς σεις οἱ ἴδιοι νά πάθετε κανένα κακό, ἀλλά λυπηθεῖτε μας, καί λυγίστε τή βουλή σας ἀπό γνωστική σπλαχνία, πού μᾶς

έχετε τώρα στα χέρια σας, όχι μόνο βάζοντας με τό νοῦ σας τί φοβερὰ θὰ εἶναι ὅσα θὰ πάθουμε, ἀλλὰ κι' ἀναθυμούμενοι ποιοὶ εἴμαστε που μέλλει νὰ τὰ πάθουμε καὶ πόσο ἀπροσμέτρητη εἶναι ἡ συντυχία τῶν κακῶν σ' ὅποιον κι' ἂν πέσει, κι' ἀκόμα χειρότερο ὅταν δέν τὴν ἀξίζει. Ἐμεις λοιπόν, ὅπως ταιριάζει στὴ θέση μας καὶ μᾶς στενεύει ἡ ἀνάγκη, σᾶς ἐξορκίζουμε, καλώντας τοὺς θεοὺς, πού τοὺς λατρεύουμε στοὺς ἴδιους βωμούς κ' εἶναι κοινοὶ ὄλων τῶν Ἑλλήνων, ν' ἀκούσετε τὰ λόγια μας, καὶ θυμίζοντάς σας τοὺς ὅρκους πού πῆραν οἱ πατέρες σας νὰ μὴ μᾶς ξεχάσουν ποτέ, γινόμαστε τώρα ἰκέτες στοὺς τάφους τους καὶ παρακαλοῦμε τοὺς πεθαμένους νὰ μὴ μᾶς ἀφήσουν νὰ υποδουλωθούμε στοὺς Θηβαίους, καὶ νὰ μὴν παραδοθούμε στοὺς πιό μισητοὺς τους ἐχτροὺς, ἐνῶ πρῶτα εἴμαστε οἱ πιό ἀγαπημένοι τους, καὶ σᾶς παρακαλοῦμε νὰ θυμηθεῖτε τὴν ἡμέρα ἐκεῖνη ὅπου κάναμε μαζὶ τίς ἐνδοξότατες πράξεις καὶ σήμερα κιντυνεύουμε νὰ πάθουμε τὴ μεγαλύτερη συμφορά. Κι' ἐκεῖνο πού εἶναι ἀπαραίτητο καὶ πιό βαρὺ ἀπ' ὅλα για

ὄσους βρίσκονται στὴν κατάστασή μας, νὰ τελειώσει ὁ λόγος μας, γιατί κιντυνεύει νὰ τελειώσει, κ' ἡ ζωὴ μας μαζὶ του, ὅμως πρέπει νὰ σταματήσομε' καὶ σᾶς λέμε μόνο πῶς δέν παραδώσαμε τὴν πολιτεία μας στοὺς Θηβαίους (γιατὶ παρ' αὐτό θὰ προτιμούσαμε νὰ πεθάνουμε μέ τὸν πιό φρικτὸ θάνατο, ἀπὸ τὴν πείνα), ἀλλὰ προσέσαμε μ' ἐμπιστοσύνη σέ σᾶς (καὶ τό δικιο θᾶταν, ἂν δέν πειστεῖτε στὰ λόγια μας, νὰ μᾶς ξαναγυρίσετε στὴν προπῆτερη θέση μας καὶ νὰ μᾶς ἀφήσετε νὰ διαλέξουμε μόνοι μας ποῖος κίντυνος νὰ πέσει ἀπάνω μας), καὶ σύγκαιρα σᾶς ἐξορκίζουμε, ἐμεῖς πού εἴμαστε Πλαταιεῖς καὶ πού δείξαμε τὴν μεγαλύτερη αὐτοθυσία στὶς περιστάσεις πού ἀφοροῦσαν τὴ λευτεριά ὄλων τῶν Ἑλλήνων, νὰ μὴν παραδοθούμε ἀπὸ τὰ χέρια σας κι' ὄντας ἰκέτες τῆς καλῆς σας πίστεως, Λακεδαιμόνιοι, στὰ χέρια τῶν Θηβαίων, τῶν πιό μισητῶν ἐχτρῶν μας' ὥστε μας καὶ μὴ μᾶς ἀφανίσετε, ἐνῶ ἅπε νὰ λευτερώσετε τοὺς ἄλλους Ἕλληνας. (59)

ΔΥΟ ΛΟΓΙΑ γιὰ τό τί προηγήθηκε ἀπὸ τίς ἄκρες αὐτές ὠμότητες πού περιγράφει στὰ ἀκόλουθα δύο κεφάλαια ὁ Θουκυδίδης. Τόσην ἐντύπωση κάνουν σέ ὄλους τοὺς σχολιαστὲς, ὥστε καὶ πολλοὶ πού δέν ἔχουν ἀποπειραθεῖ τὴ μετάφραση τοῦ ὄλου ἔργου, δοκίμασαν τὴν τέχνη τους στό σημεῖο αὐτό. Τὰ κεφάλαια 82 καὶ 83 τοῦ III βιβλίου περιγράφουν ὠμότητες ἀπὸ μέρος τῶν δημοκρατικῶν. Νὰ ἡ προϊστορία τῶν γεγονότων. Οἱ Κορίνθιοι εἶχαν στείλει πίσω στὴν Κέρκυρα κάπου 250 αἰχμαλώτους πού κρατοῦσαν ἐπὶ κάμποσα χρόνια, καὶ πού μέ περιποίηση καὶ ἐνδογματισμὸ εἶχαν ἐτοιμάσει γιὰ ν' ἀνατρέψουν τό δημοκρατικὸ πολίτευμα. Ἀρχίζουν αὐτοὶ τίς ραδιουργίες τους καὶ ἐνάγουν τὸν Πειθία, τὸν ἀρχηγὸ τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, πῶς θέλει νὰ υποδουλώσει τὴν πολιτεία στοὺς Ἀθηναίους. Ὁ Πειθίας ἀθρώνεται καὶ ἀντενᾶγει τοὺς πέντε πιό πλούσιους γιὰ ἱεροσουλία, γιατί εἶχαν κόψει κλαδιά ἀπὸ ἱερὸ τέμενος γιὰ στήριγματα στὰ κλήματά τους. Τό πρόστιμο εἶναι βαρὺ, τό δικαστήριο δὲ δέχεται νὰ τό πληρώσουν μέ δόσεις, καὶ πᾶνε καὶ κάθονται ὡς ἰκέτες στοὺς βωμούς. Συνωμοτοῦν ὅμως μέ ἄλλους ὁμοῖδατες, πού ὁρμῶνε μέσα στὴ Βουλὴ καὶ δολοφονοῦν τὸν Πειθία, κι ἄλλους ἐξήντα, βουλευτὲς καὶ ἰδιῶτες. Ἔρχονται πολλὰ καράβια τῶν Πελοποννησίων, καὶ γίνεται ναυμαχία, ὅπου κάνουν οἱ Κερκυραῖοι, καὶ ἡ κατάσταση σώζεται μέ τὸν ἥρωισμό καὶ τὴ στρατηγικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ Νικόστρατου. Αὐτὸς πείθει τοὺς Κερκυραῖους νὰ δικάσουν μόνο δέκα ἀπὸ τοὺς ἐνόχους, οἱ ὅποιοι τό σκάζουν εὐθύς. Στὴν πόλη παρὰ τὸν Κέρκυρας, ὅπου οἱ ὀλιγαρχικοὶ θάζουνε φωτιά στὴν ἀγορὰ καὶ στὶς λαϊκὲς πολυκατοικίες. Γι' ἀντίποινα ὁ δῆμος στρατολογεῖ πολλοὺς ὀλιγαρχικοὺς γιὰ ὑπηρεσία στὰ καράβια, κι αὐτοὶ προστίθενται στοὺς ἰκέτες, πού γίνονται τώρα ὡς τετρακόσιοι. Ἀπὸ φόβο μὴν κάνουν πραξικόπημα, οἱ δημοκρατικοὶ τοὺς μεταφέρουν σ' ἓνα νησί ἐκεῖ κοντὰ καὶ τοὺς στέλνουν κάθε μέρα τὰ χρειζόμενα τρόφιμα. Ὑστερα, μέ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου, τοὺς ξαναμεταφέρουν καὶ τοὺς ἀπιθῶνουν πάλι στοὺς βωμούς, χωρὶς νὰ πειράξουν κανένα. Ὡς ἐδῶ, ἴσως ἀπὸ φόβο, πιθανότερο μέ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ Νικόστρατου, δέν ἔχουν οἱ δημοκρατικοὶ σκοτώσει κανένα, ἐξὸν στὶς συμπλοκές.

Ἡ κατάσταση ἀλλάζει ὅταν ἐμφανίζεται μεγάλος ἀθηναϊκὸς στόλος ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Εὐρυμέδοντα, πού φαίνεται εἶναι ἀνώτερος στὴ βαθμολογία ἀπὸ τό Νικόστρατο. Ὁ Πελοποννησιακὸς στόλος φεύγει τὴ νύχτα κρυφά, ὁ δῆμος δὲ φοβάται πιά κανένα, κι ὁ Εὐρυμέδων τοὺς δίνει τό ἐλεύθερο. Ἐκδικοῦνται γιὰ τό φόβο πού τοὺς κατεῖχε τόσες μέρες, γιὰ τὴν ταπείνωση τῆς ἤττας στὴ ναυμαχία, καὶ τοὺς λείπει καὶ τό χαλινάρι τοῦ Νικόστρατου. Ὅσες μέρες ἔμεινε ὁ Εὐρυμέδων μέ τὰ καράβια του στό λιμάνι τῆς Κέρκυρας, ἐξακολούθησαν οἱ διώξεις καὶ οἱ ὠμότητες — ἑπτὰ μέρες.

Δέ θέλω νὰ δικαιολογήσω τὰ ὅσα ἔγιναν, ἀλλὰ οἱ ἔνοχοι εἶναι ψιλότερα, εἶναι οἱ αἰχμάλωτοι, πού εἶχαν ὑποστῆι τόσα χρόνια τὴν ἐγκεφαλικὴ πλύση τῶν Κορινθίων, καὶ ὁ Ἀθηναῖος κυνικὸς στρατηγός, πού ἀργότερα ἔγινε αἴτιος καὶ τῆς φρικτῆς ἐκτέλεσης τῶν ὀλιγαρχικῶν πού τοῦ εἶχαν παραδοθεῖ «γιὰ νὰ μὴν πάει σέ ἄλλον ἢ τιμὴ νὰ τοὺς φέρει στὴν Ἀθήνα — γιατί αὐτὸς ἔπρεπε νὰ συνεχίσει τό ταξίδι πρὸς τὴ Σικελία. Φυσικά, ὅπως γίνεται σέ τέτοιες περιστάσεις, πολλοὶ διέπραξαν ἐγκλήματα ἀπὸ ἰδιωτικούς λόγους, ὑπὸ τό κάλυμμα τῆς πολιτικῆς ἀσυνδοσίας.

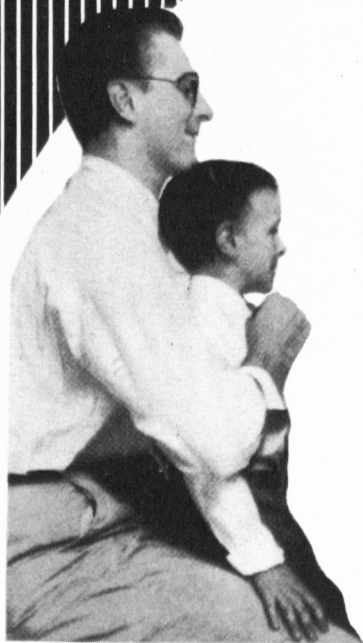
ΣΕ ΤΕΤΟΙΕΣ ΑΚΡΕΣ ἀγριότητες ἔφθασε ὁ ἔμφυλιος πόλεμος καί φάνηκε φρικτός περισσότερο γιατί ἦταν ἀπό τίς πρῶτες ἐκδηλώσεις, ἐνῶ ἀργότερα μπορεῖ νά πεί κανεῖς πῶς ὀλόκληρος ὁ Ἑλληνικός κόσμος συνταράχτηκε μέ τόν ἴδιο τρόπο, γιατί ὑπῆρχαν ἑσωτερικές διαφορές σε κάθε τόπο ἀνάμεσα στούς δημοκρατικούς ἀρχηγούς, πού καλοῦσαν τούς Ἀθηναίους νά τούς ὑποστηρίξουν, καί στούς ὀλιγαρχικούς, πού φώναζαν τούς Λακεδαιμονίους. Βέβαια, σέ καιρό εἰρήνης, δέ θά ἦταν εὐκολο νά βροῦν αἰτία γιά ἐπανάσταση, οὔτε θά ἦταν τόσο πρόθυμοι νά καλέσουνε βοήθεια ἀπ' ἔξω· ἀλλά τώρα πού βρισκονταν σέ πόλεμο οἱ δύο μεγάλοι, καί ὑπῆρχαν οἱ συμμαχίες μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλον ἀπό τούς δύο, δέν ἐδίσταζαν νά ἐπικαλεσθοῦν τή βοήθειά τους καί νά τήν ἐπιτύχουν ὅσοι ἤθελαν νά κάνουν πραξικόπημα γιά ν' ἀλλάξουν τό καθεστῶς, γιά νά θλάψουν τούς ἔχτρους τους καί συνάμα γιά νά ἐνισχύσουν τή δική τους μερίδα. Κ' ἔπεσαν πολλές καί θαρειές συμφορές στά διάφορα κράτη ἀπό τίς ἑσωτερικές τους ἐπαναστάσεις, τέτοιες πού γίνονται βέβαια καί θά γίνονται πάντοτε ὅσο μένει ἴδιο τό φυσικό τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά πού μπορεῖ νά συντύχουν πιό ἄγρια ἢ πιό μαλακά, καί πού θ' ἀλλάζουνε μορφή ἀνάλογα μέ τό πῶς νά παρουσιαστοῦν κάθε φορά οἱ παραλλαγμένες περιστάσεις. Γιατί σέ καιρούς εἰρήνης κ' ὅταν ὑπάρχει σχετική εὐημερία, τόσο οἱ πολιτείες ὅσο καί τὰ άτομα, εἶναι πιό καλοπροαίρετοι ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλον, ἐπειδὴ δέ φτάνουμε σέ ἀπόγνωση ἀπό ἄκρα ἀνάγκη πού δέν τούς ἤρθε μέ τή θέλησή τους· ὁ πόλεμος ὅμως, πού παίρνει ὑπουλα κάτω ἀπ' τὰ πόδια τῶν ἀνθρώπων τήν εὐκολία νά κερδίζουν τό καθημερινό τους, τούς διδάσκει τήν ὠμότητα, κ' ἐντείνει τήν ἀγανάκτηση τῶν πολλῶν ἀνάλογα μέ τήν κατάσταση ὅπου τούς φέρνει. Γίνονταν λοιπόν ἐπαναστάσεις στίς πολιτείες, κ' ἂν τυχόν καμιά εἶχε καθυστερήσει, μαθαίνοντας τό τί εἶχε σταθεῖ ἄλλοτε προτίτερα, προχωροῦσε μακρύτερα στίς ἄκρες θιαιότητες, καί ξάναθαν τὰ μυαλά τῶν ἀνθρώπων προσπαθώντας νά ἐπινοήσουν κάτι χειρότερο καί πιό περίτεχνο, καί νά ἐπιβάλουν πιό τερατώδεις ἀντεκδικήσεις. Καί νόμισαν πῶς εἶχαν τό δικαίωμα ν' ἀλλάξουν καί τή συνθιωμένη ἀνταπόκριση τῶν λέξεων πρὸς τὰ πράγματα, γιά νά δικαιολογήσουν τίς πράξεις τους. Ἔτσι ἡ ἀστοχαστὴ ἀποκοτιά θεωρήθηκε παλληκαριά γι' ἀγάπη τῶν συντρόφων, ὁ δισταγμός ἀπό πρόνοια γιά τό μέλλον δειλία πού προβάλλει ἐνάρτετες δικαιολογίες, ἡ γνωστικὴ μετριοπάθεια ὡς πρόφραση ἀνανδρίας, καί ἡ ἱκανότητα νά βλέπει κανεῖς ὅλες τίς πλευρές μιᾶς κατάστασης, ἀνικανότητα νά δράσει ἀπό καμιά· τήν ἀπότομη καί βίαιη ἀντίδραση, τήν πρόσθεσαν στά προτερήματα τοῦ ἀντρός, καί ἡ ἀποχή ἀπὸ τίς ραδιουργίες λογίστηκε φαινομενικά λογικὴ πρόφραση γιά ν' ἀπο-

φύγει κανεῖς τόν κίντυνο. Τόν ἀδιάκοπα ἐξαλλοκατήγορο τόν θεωροῦσαν πάντα ἀξιοπίστο, ὅποιον ὅμως τοῦ ἀντιμιλοῦσε, τόν ὑποψιάζονταν γιά προδοσία. Κι' ἂν ἔκανε κανεῖς ραδιουργίες καί πετύχαινε, τόν εἶχαν γιά ἔξυπνο, κ' ὅποιος ὑποψιάζονταν καί ξεσκέπαζε ἔγκαιρα τὰ σκεδία τοῦ ἄλλου ἦταν ἄκόμα πιό καπάτσος. Ὅποιος ὅμως προνοοῦσε ὥστε νά μὴ χρειαστοῦν αὐτὰ καθόλου, ἔλεγαν πῶς διαλύει τό κόμμα κ' ἀφήνει νά τόν τρομοκρατήσουν οἱ ἀντίπαλοι. Καί μ' ἕνα λόγο, ὅποιος πρόφταινε νά κάνει τό κακό πρὶν ἀπὸ τόν ἄλλον ἄκουγε παινέματα, καθὼς κ' ὅποιοι παρακινοῦσε στό κακό ἕναν ἄλλο πού δέν τό εἶχε προτίτερα βάλει στό νοῦ του. Κι' ὁ συγγενής λογιζόταν πιό ξένος ἀπὸ τόν κομματικοσύντροφο, ἐπειδὴ ὁ σύντροφος ἦταν πιό πρόθυμος νά ρικτεῖ στόν κίντυνο γιά τό κόμμα χωρὶς νά ἐξετάσει τήν ἀληθινή αἰτία τῆς πράξης του. Οἱ κομματικοὶ σύντροφοι δέ συνδέονταν μεταξύ τους σύμφωνα μέ τούς νόμους πού ἴσχυαν γι' ἀμοιβαία ὠφέλεια, ἀλλά γιά νά κερδίσουν πλεονεκτήματα στό πείσμα τῶν νόμων καί τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν. Καί τήν ἐμπιστοσύνη μεταξύ τους δέν τήν ἐπικύρωναν ὅροι πρὸς τούς θεοὺς, ὅπως συνθηζόταν ἄλλοτε, ἀλλά ὁ σκοπὸς νά πατήσουν τό νόμο μέ κοινήν ἐνέργεια. Τίς δίκαιες προτάσεις τῶν ἀντιπάλων τίς δέχονταν μ' ἐπιφύλαξη παρακολουθώντας τίς πράξεις τους ἂν ἦταν πιό ἰσχυροὶ κ' ὄχι μέ γενναιοψυχία. Καί κοιτάζαν περισσότερο νά πάρουν ἐκδίκηση παρά νά φυλακτοῦνε γιά νά μὴ πάθουν πρῶτα οἱ ἴδιοι. Κι' ἂν σέ κάποια περίσταση ἔδιδαν κ' ἐπαιῖναν ὅρκους νά συμφιλιωθοῦν, οἱ ὅρκοι ἴσχυαν γιατί τή στιγμή ἐκείνη δέν ἦτανε σέ θέση κανένας ἀπὸ τούς δύο νά κάνει τίποτ' ἄλλο, ἐπειδὴ δέν εἶχαν νά περιμένουν ἐνίσχυση ἀπὸ πουθενά ἄλλο· μόλις ὅμως δινόταν ἡ εὐκαιρία, ἐκεῖνος πού πρόφταινε νά τολμήσει, ἂν ἔβλεπε πουθενά ἀνοιχτό τόν ἀντίπαλο, τοῦ τήν ἔφερνε μέ μεγαλύτερη χαρὰ ἐπειδὴ εἶχε δώσει τὰ πιστὰ παρά ἂν τόν ἐζημίωνε κατ' εὐθεία καί φανερά· καί λογιζόταν τό φέροισμο τοῦτο ὄχι μόνο πιό σίγουρο, ἀλλά, ἐπειδὴ εἶχε ὑπερισχύσει μέ πονηριά, ἔπαιρνε καί τό χαρακτήρα νίκης σέ ἀγῶνα ἐξυπνάδας. Κ' εὐκολώτερα νομίζονταν ἐπιδεδεῖσθαι οἱ πολλοὶ πού κακοῦργοῦν, παρά ἐνάρτετοι ὅσοι δέν ξέρουν ἀπ' αὐτά. Καί ντρέπονταν γιὰ τοῦτο τό δεύτερο, ἐνῶ καμάρωναν γιά τό πρῶτο. Αἰτία γιά ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἡ ὄρεξη ν' ἀποκτήσουν δύναμη οἱ ἀνθρώποι ἀπὸ ἀπληστία καί φιλοδοξία· κ' ἀπ' αὐτὰ πηγάζει ἡ ὁρμή πού τούς σπρώχνει, μιά καί μποῦνε στή διαμάχη τῶν κομμάτων. Γιατί ὅσοι ξεπρόβαλλαν κάθε φορά σάν ἀρχηγοὶ στίς πολιτείες, ὁ καθένας μέ ὠραῖο καί ἀξιοπρεπὸ σύνθημα, πῶς ἐκτιμοῦν πάνω ἀπ' ὅλα τήν ἴση συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν στή διοίκηση [τῆς πολιτείας], ἢ τή γνωστικὴ καί μετρημένη κυβέρνηση τῶν πιό καλῶν, γνοιόζονταν γιά τὰ κοινὰ μόνο

μέ τά λόγια, ἐνῶ κέρδιζαν πλεονεκτήματα γιά τόν ἑαυτό τους, καί πολεμώντας μέ κάθε τρόπο νά ὑπερισχύσουν ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον πολλές φορές ὡς τώρα τόλμησαν νά κάνουν τά πιό φοβερὰ πράματα, κι' ἐπιδίωξαν νά ἐκδικηθοῦν τούς ἀντιπάλους τους ὄχι ὡς ἐκεῖ πού ἐπιτρέπεται ἡ δικαιοσύνη καί τό συμφέρον τῆς πολιτείας, ἀλλά κάνοντας τίς πιό ἄγριες πράξεις, μέ μοναδικό περιορισμό τό τί ἦταν πιό εὐπρόσδεκτο κάθε φορά γιά τή μιά ἢ τήν ἄλλη μερίδα· καί δέν ἐδίστασαν στήν προσπάθειά τους νά καταλάβουν τήν ἀρχή εἴτε καταδικάζοντας τούς ἀντιπάλους μέ ἄδικη ψῆφο τοῦ λαοῦ, εἴτε μέ βίαιο πραξικόπημα, νά χορτάσουν τή φιλοδοξία τους τῆς στιγμῆς. Ἔτσι πού κανεῖς ἀπό τούς δυό δέν ἀκολουθοῦσε τούς κανόνες τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τό δίκαιο καί τό σωστό, ἀλλά ὅσοι τύχαινε μέ ὠραία καί πρεπούμενα λόγια νά σκεπάσουν τίς πιό ἀνόσιες πράξεις, ἀποχτοῦσαν καλύτερη φήμη. Οἱ πιό μετριοπαθεῖς πολῖτες θανατώνονταν κι' ἀπό τούς δυό, εἴτε γιατί δέ βοηθοῦσαν τόν ἀγῶνα τους ἢ γιατί τούς φθονοῦσαν οἱ ἄρχοντες ὡς καί τήν πιθανότητα νά ἐπιζήσουν.

ΕΤΣΙ ΓΙΝΗΚΑΝ ΚΑΘΕ ΛΟΓΗΣ διαστρεμμένα ἐγκλήματα ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες κ' αἰτία τους ἦταν οἱ ἐσωτερικὲς διενέξεις κ' ἐπαναστάσεις

Καί οἱ ἠθικοὶ τρόποι πού συγγενεύουν τό πιό στενά μέ τήν εὐγενικιά φύση, ἐγίναν καταγέλαστοι καί ἀφανίστηκαν, κ' ἐπικράτησαν οἱ ὀξεῖες ἀντιθέσεις τῶν ἀντιπάλων κομμάτων μέ διαμετρικά ἀντίθετα φρονήματα, χωρὶς ἴκνος ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης. Γιατί δέν ὑπῆρχε τίποτα πού νά διαλύσει τή δυσπιστία αὐτή, οὔτε λόγος πού νά δίνει ἐγγύηση, οὔτε ὄρκος πού νά φοβᾶται κανεῖς νά τόν πατήσει. Κι' ὅταν ἐπικρατοῦσαν, ὅλοι στοχάζονταν πῶς δέν εἶχαν καμιάν ἐλπίδα νά ἐξασφαλιστοῦνε μόνιμα, γι' αὐτό περισσότερο φρόντιζαν πῶς νά μήν πάθουν αὐτοὶ πρῶτοι παρά πού μπορούσαν νά δώσουν πίστη στοὺς ἄλλους. Καί τίς περισσότερες φορές ἐπέπλεαν ὅσοι εἶχαν τίς κατώτερες διάνοιες, γιατί ἐπειδὴ φοβοῦνταν τόσο τήν ἴδια τους κατωτερότητα ὅσο καί τήν ἐξυπνάδα τῶν ἀντιπάλων, μήπως γι' αὐτό δέν μπορέσουν νά ἐπιβάλουν τή γνώμη τους μέ τά λόγια, καί μήπως μέ τήν εὐστροφία τους οἱ ἄλλοι προφτάσουν νά τοὺς συκοφαντήσουν καί νά ἐξυφάνουν τά συνωμοτικά τους σχέδια προτῆτερα, τολμοῦσαν νά κάνουνε πραξικοπήματα μέ ἀναίδεια. Ἐνῶ ὅσοι δέν καταδέχονταν νά λάβουν τά μέτρα τους ἐγκαίρα, βέβαιοι πῶς θά προαισθάνονταν τόν κίντυνο, γιατί νόμιζαν πῶς δέ χρειάζονται οἱ πράξεις ἐκεῖ πού ἔφτανε ἡ γνώση, πιάνονταν ἀφύλαχτοι καί θανατώνονταν.

Είναι γνωστός σας;

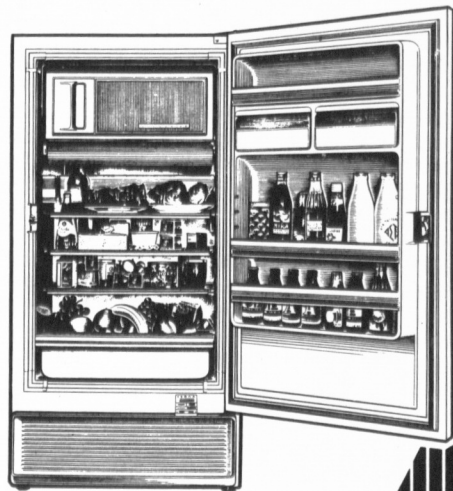
"Αν όχι, κάποιον άλλον
θα ξέρετε απ' τούς κατόχους

201.000*

συσκευών ΙΖΟΛΑ

ΡΩΤΗΣΤΕ ΤΟΝ!

Ζητήστε
τὴ γνώμη του,
ἀκούστε
τὶς ἐντυπώσεις του,
πάρτε
τὴ συμβουλή του — καὶ τότε,
ὅπως ὅλοι
ἔτσι κι ἐσεῖς
δ' ἀποκτήσετε
ΨΥΓΕΙΟ ΙΖΟΛΑ

14/185

ΠΡΟΪΟΝΤΑ

ΤΑ ΠΙΟ ΦΡΟΝΤΙΣΜΕΝΑ

★ "Ως τὴν 31/12/62

ΔΡΧ. 6

ΔΡΧ. 8

ΔΡΧ. 10

ΔΡΧ. 11

ΕΠΙ ΤΗ ΠΡΟΩΦΕΙ ΤΗΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΣΙΓΑΡΕΤΤΩΝ ΜΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΑΓΟΡΑ

4 ΝΕΑ ΣΙΓΑΡΕΤΤΑ

σέ συσκευασία 'Αμερικανικού τύπου και από εκλεκτά καπνά ειδικής διαλογής.

- 1. **ΔΗΛΟΣ** χωρίς φίλτρο
- 2. **ΔΕΛΦΟΙ** χωρίς φίλτρο
- 3. **ΚΕΡΑΝΗΣ** υπερπολυτελείας KING SIZE με φίλτρο ΑΝΤΙΤΑΡΝΙΚ
- 4. **ΠΑΛΛΑΣ** υπερπολυτελείας KING SIZE με φίλτρο ΑΝΤΙΤΑΡΝΙΚ

- * Διά πρώτην φοράν φίλτρο «άντιτάρνικ». Διεθνής αποκλειστικότης τής καπνοβιομηχανίας Γ. Α. ΚΕΡΑΝΗΣ Α. Ε.
- * Μέγεθος KING SIZE! Τά μόνα Έλληνικά σιγαρέττα 85 χιλιοστών.
- * Τό σιγαρρέττο υπερπολυτελείας ΠΑΛΛΑΣ, είναι έλαφρώς άρωματικό, κατά τό πρότυπο τών 'Αμερικανικών σιγαρρέττων.
- * Πορώδες ειδικό σιγαρόχαρτο, πού ένεργεί σάν δεύτερο άφανές φίλτρο.

ΔΟΚΙΜΑΣΤΕ ΤΑ ΝΕΑ, ΣΥΓΚΡΟΝΑ ΣΙΓΑΡΕΤΤΑ - ΔΙΑΛΕΞΤΕ ΕΚΕΙΝΟ ΠΟΥ ΣΑΣ ΤΑΙΡΙΑΖΕΙ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ

Γ.Α. ΚΕΡΑΝΗΣ Α.Ε.